RASAGANGĀDHARA

OF PAṆḌITARĀJA JAGANNĀTHA

First *Ānana*

Vol. 1

Edited
with the Commentary-*Marmaprakāśa*

by
NĀGEŚA BHAṬṬA
as also with Bengali and English Translations

by
DR CHINMAYI CHATTERJEE

THE ASIATIC SOCIETY
1 Park Street, Calcutta 700 016

BIBLIOTHECA INDICA

A Collection of Oriental Works

RASAGAṄGĀDHARA

OF PAṆḌITARĀJA JAGANNĀTHA

First *Ānana*

Vol. 1

Edited

with the Commentary-*Marmaprakāśa*

by

NĀGEŚA BHAṬṬA

as also with Bengali and English Translations

by

DR CHINMAYI CHATTERJEE

M.A., P.R.S., Ph. D. (Calcutta), B. Litt. (Oxon).

THE ASIATIC SOCIETY

1 Park Street, Calcutta 700 016

Bibliotheca Indica Series No. 316

Published by

Dr. Chandan Roy Chaudhuri
General Secretary,
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta-700 016

Printed by

Suresh Dutta
M/s. Modern Printers
12, Ultadanga Main Road
Calcutta-700 067

सूचीपत्रम्

विषयः	पृष्ठम्	विषयः	पृष्ठम्
Prefatory Note	५-६	क्रोधः	८०
मङ्गलाचरणम्	१	उत्साहः	८०
पितृपरिचितिः	१	विस्मयः	८०
ग्रन्थोत्कर्षख्यापनम्	१	हासः	८०
काव्यप्रयोजनम्	५	भयम्	८०
काव्यलक्षणम्	६-७	जुगुप्सा	८०
मम्मटमतखण्डनम्	८	विभावलक्षणम्	८१
विश्वनाथ-मतखण्डनम	१५	अनुभावलक्षणम्	८१
काव्यकारणम्	१६	व्यभिचारिभावलक्षणम्	८१
काव्यभेदाः	१६	शृङ्गारादिगतविभावादि स्वरूपनिरूपणम्	८२
उत्तमोत्तमकाव्य लक्षणम्	१६	शृङ्गाररसः	८४
अप्पय्यदीक्षितमतखण्डनम्	२६	करुणरसः	८८
उत्तमकाव्यलक्षणम्	३८	शान्तरसः	८८
मध्यमकाव्यलक्षणम्	४३	रौद्ररसः	६१
अधमकाव्यलक्षणम्	४५	वीररसः	६३
ध्वनिभेदनिरूपणम्	४८	अद्भुतरसः	१०५
रसतत्त्वविमर्शः		भयानकरसः	१११
स्वमतस्थापनम्	४६	भक्तिरसनिरासः	११४
मम्मटमतम्	५१	रसविरोधस्तत्परिहारश्च	१२५
अभिनवगुप्तमतम्	५३	गुणविमर्शः	१३५
भट्टनायकमतम्	५५	गुणव्यञ्जनक्षमाया निर्मितेः परिचयाय सामान्यतो विशेषतश्च	
नव्यमतम्	५६		
परमतम्	६५	वर्जनीयस्य निरूपणम्	१६४
भट्टलोल्लटमतम्	६७	भावस्वरूपनिरूपणम्	१८५
श्रीशङ्कुकमतम्	६७	हर्षादिस्वरूपनिरूपणम्	१६२
अन्यमतानि	६८	रसाभासः	२४४
रससंख्यानिरूपणम्	७२	भावशान्तिः	२५४
शान्तरसः	७२	भावोदयः	२५५
स्थायिभावनिरूपणम्	७५	भावसन्धिः	२५६
रतिः	७८	भावशवलता	२५७
शोकः	७६	तमस्यासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम्	२६५
निर्वेदः	८०		

FOREWORD

It is with great pleasure that I am announcing before the scholarly world the publication of Paṇḍita Jagannātha's *Rasagaṅgādhara*, a 17th century text book on Sanskrit poetics. It is a book, as the name suggests, on the delineation of *Rasa* (sentiment) which is a vital and dominant feature of Kāvya. Apart from this book, Jagannātha wrote another book on poetics, known as *Citra-mīmāṃsā-khaṇḍanam.* He is also credited with a number of stotra literature, such as, *Lakṣmī-laharī*, *Gaṅgā-laharī* (also called *Pīyūṣa-laharī*), *Sudhā-laharī*, and *Amṛta laharī*. He also wrote *Prāṇābharaṇa* containing 53 verses and *Bhāminī-vilāsa*. His *Yamunā-varṇana-campū* is unique in describing the river Yamunā.

Jagannātha is said, as the legend goes, to have married a Mahammedan woman, and therefore, was outcasted. Once upon a time he was sitting with his wife on the bank of the Ganges. It was at that time he was composing the verses of the *Gaṅgā-laharī*. With the composition of each verse the water of the Ganges was rising higher and higher, till it reached him and his wife, and washed away all their sins. The title *Paṇḍitarāja* was conferred upon him by the Emperor Shah Jehan. Jagannātha flourished in the 17th century at the time of Shah Jehan, and all his literary activities came between 1620 and 1660 A.D.

The present edition of *Rasagaṅgādhara* edited and translated by Professor Dr Chinmayi Chatterjee contains the text and a Sanskrit commentary entitled *Marmaprakāśa* by Nageśa Bhaṭṭa, a learned commentator, who flourished in the first quarter of the 18th century. It is also couched with the English and Bengali translations together with an exposition in English and Bengali based on the commentary. As the text is a valuable and monumental one, I believe the scholars will be able to derive benefits from this edition. In the arena of Sanskrit Alaṁkāra literature, Jagannātha is practically the last great writer on Sanskrit Poetics.

Last but not least, I can say that if this edition is received well by the scholarly world, the venture of the Society will be amply rewarded.

Chandan Roychaudhuri
General Secretary
The Asiatic Society

Prefatory Note

The origin of the *Alaṃkāra-śāstra* is shrouded in mystery. It can be attributed to man's congenital instinct—his love for beauty. He knows, 'beauty is truth, truth beauty,'—beauty has no decay; it is eternal and it is the perennial source of unending joy. This instinct of man finds expression in an urge for beautifying himself, his surroundings and everything else. This urge leads him to use ornaments both on body and in speech to make them beautiful and attractive. A speech, like a body, if ornamented, enjoys, distinctive status, and unlike an ordinary speech, impresses a reader's mind and generates uncommon pleasure in it. If it is not ornamented it fails to do so, as the face of a damsel, if not bedecked with ornaments, does not look beautiful, however sweet that may be.[1] So we see that in our earliest literature, the *Vedic Saṃhitās* the use of ornamented words is not rare. The Ṛgvedic poets indulged in such figure of speech as *Upamā*,[2] *Rūpaka*[3] and *Atiśayokti*[4] which are known as *Arthālaṃkāra*. They were fond of repetition of the same letters[5] or same words[6]

---

1 न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितानवम् ।

Bhāmaha's *Kāvyālaṁkāra*, 1.14

2 स नः पितेव सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । *R.V*, I. 1.9

3 वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । *R.V*, III. 27. 14

4 चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा

द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति

महो देवो मर्त्यां आ विवेश ॥ *R.V*, IV 58.3

5 रक्षा णो अग्ने तव रक्षणेभी

रारक्षाणः सुमख प्रीणानः । *R.V*, IV. 3.14

6 अब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् । *R.V*, IV. 40.5

which constitutes *Anuprāsa*[1] *Alaṃkāra* according to orthodox rhetoricians. The Vedic sages had the conception of *Kāvya* as they made distinction between ordinary words and selected words of wise persons (*dhīra*, i.e poet), in which blessed glory is enshrined[2]. They also used the word *kāvya* several times in the sense of poetry,[3] and paid emphasis on the use of sweet words in *Kāvya* for pleasing gods. All these point to the single conclusion that though no theory of poetics can be traced in the *Vedic* literature, yet the germs of the same may be stated to be hidden there.

The inscriptions[4] of the early Christian eras prove the prevalence of the *Alaṃkāra-śāstra* in that age. But the earliest extant works which mention an *Alaṃkāra* by name are Yāska's *Nirukta* and Pāṇini's *Aṣṭādhyāyī*. Yāska not only refers to the *Upamā-alaṃkāra*

---

1 These *Alaṃkāras-Upamā*, *Rūpaka*, *Atiśayokti* and *Anuprāsa* are defined by Viśvanātha in his *Sāhityadarpana* thus :
साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः । *SD* X 14
रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे ॥ X. 28
सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्ति र्निगद्यते । X. 46
अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥ X. 3

2 सक्तुमिव तितउना पुनन्तो
यत्र धीरा मनसा वाचमक्रत ।
अत्रा सखायः सख्यानि जानते
भद्रैषां लक्ष्मी निहिताधि वाचि ॥ *R.V.* X 71.2

3 मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् । *R.V.* III. 1.17
see also IV. 3.16

4 The inscription of Rudradāman at Junāgaṛh (dated 150 A.D.) is marked by the use of *Yamaka-alaṃkāra* and it refers to the types of *Kāvya—gadya* (in prose) and *padya* (in verse) and to a few *Guṇas* such as *Kānta*, *Mādhurya*, *Udāratā* etc.
स्फुटलघुमधुरचित्रकान्तशब्दसमयोदारालंकृतगद्यपद्य... .. . स्वयमधिगतमहाक्षत्रपनाम्ना नरेन्द्रकन्या-स्वयम्वरानेकमाल्यप्राप्तदाम्ना महाक्षत्रपेण रुद्रदाम्ना ।
The inscription by Hariṣena (4th cent. A.D.) containing a panegyric of Samudragupta uses the word *Kāvya* :
(विद्वज्जनोपजीव्यानेककाव्यक्रियाभिः प्रतिष्ठितकविराजशब्दस्य etc.)
See, Allahabad stone Pillar Inscriptions of Samudragupta (C. 335-76 A.D.) in Select Inscriptions, Vol. I, Ed. D.C. Sircar,

but also analyses it in a manner which agrees with that of the later rhetoricians to a certain extent.[1] He also foreshadows the distinction between *Pūrṇā* and *Luptā Upamā* of the later poetics[2]. Pāṇini mentions four constituent elements of the *Upamā-alaṃkāra*, viz. *Upamāna*, *Upameya*, *Sādhāraṇa dharma* and *Aupamyavāci-śabda* such as *iva*, *yathā*, *tula* etc.[3] The *Rāmāyaṇa* (4th century B.C.) which is itself a specimen of highest type of *Kāvya* presupposes the later *Rasa*-theory that a *Sthāyi-bhāva* gets transformed into *Rasa*.[4]

Sanskrit poetics attains its full-fledged form in Bharata's *Nāṭya-śāstra* (3rd or 4th century A.D.)[5] which, besides dealing with *Guṇa*, *Doṣa* and *Alaṃkāra* (Ch. XVII), contains a full exposition of the *Rasa* theory (Ch. VI and VII) which serves as the basis of the formation of the later *Rasa* School.

The evolution of Sanskrit poetics is marked by the emergence of four schools of thought, viz *Alaṃkāra-vāda*, *Rīti-vāda*, *Dhvanivāda* and *Rasa-vāda* which betray gradual development in the concept of poetry. The *Alaṃkāra-vāda* represented by Bhāmaha, (700-750AD), Udbhaṭa, (750-850 A.D.), Daṇḍin (660-680 A.D.) Rudraṭa (825-850 A.D.) and Pratihārenduraja (925-950) pays great emphasis on the use of *Alaṃkāra* which seems to be the most important part in a *Kāvya*, reducing *Rasa* to a subordinate position and turning it into

---

1 अथात उपमाः ; यदतत्तत्सदृशमिति गार्ग्यः ; तदासां कर्म, ज्यायसा वा गुणेन प्रख्याततमेन वा कनीयांसं वाऽप्रख्यातं वोपमायतेऽथापि कनीयसा ज्यायांसम् । (*Nirukta*, III. 13,)

2 लुप्तोपमान्यर्थोपमानीत्याचक्षते (*Nirukta*, III. 18)

3 उपमानानि सामान्यवचनैः (II. 1.55) Here the word सामान्य stands for *Sādhāraṇadharma* – common attribute.

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे (II. 1.56). The word *upamita* stands for *upameya*.

तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् (II. 3.72)

4 समाक्षरैश्चतुर्भिर्यः पादैर्गीतो महर्षिणा ।

सोऽनुव्याहरणाद् भूयः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ *Bālakāṇḍa*, 2.40-41

Ānandavardhana echoes this verse when he establishes *Rasa* as the soul of poetry.

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा ।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः ॥ *Dhvanyāloka*, I. 5

5 Vide Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 21

an *Alaṃkāra,* called *Rasavat*[1]. The *Rīti-vāda* mainly founded by Vāmana (800 A D.) gives stress on *Rīti* or style of composition which is moulded by the use of *Guṇa*. These two schools declare *vācya* (directly expressed sense) and *vācaka* (word conveying such sense) as the main constituents of *Kāvya*. The *Dhvani-vāda* of which Ānandavardhana (860-890 A.D.) is the foremost representative, regards *Dhvani* or implied sense holding prominence as the very essence of poetry, while the *Rasa-vāda* supported by Viśvanātha(1300 1380 A.D.) advocates the supreme importance of *Rasa* in a poetical composition. All the celebrated Ālaṃkārikas since the time of Bhāmaha or Daṇḍin supported any one of these four systems of thought.

Paṇḍitarāja Jagannātha[2] though flourished in an age when all the above-mentioned schools of thought have attained highest perfection, refuses to be a blind follower of any one of them. What he imbibes from his predecessors he analyses that critically and accepts what he thinks flawless and that also he presents in a new form adding to it his novel ideas. This will be clear from an analysis of the first chapter of his monumental work *Rasagaṅgādhara* in which he discusses all the important topics of Sanskrit poetics in his own characteristic manner.

Jagannātha's definition of *Kāvya* is a unique one. While most of his predecessors[3] hold word and sense as of equal importance in a poetry, Jagannātha, following Daṇḍin[4], pays sole emphasis on the

1 रसवद् रसपेशलम । *Kāvyādarśa*, II. 275

2 Jagannātha, a Tailanga Brāhmaṇa, was the son of Perubhaṭṭa. In his *Bhāminī-vilāsa* (Vol. IV Śl 32 ; *Granthamālā* Edn) he tells us that he passed his youth under the patronage of the emperor of Delhi from whom he received the title *Paṇḍitarāja*. He enjoyed the favour of four rulers, Jahangir, Shah Jahan, Jagatsimḥa and Prāṇanārāyaṇa 'His literary activity, therefore, lay in the second and third quarters of the 17th century, and it extended roughly from about 1620 to 1660 A.D.' (S. K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I, pp. 230-231 ; vide also P. V. Kane, History of Sanskrit Poetics, p. 324).

3 शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् । Bhāmaha, *Kāvyālaṃkāra*, I. 16

ननु शब्दार्थौ काव्यम् । Rudraṭa, *Kāvyālaṁkara*, II. 1

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि । Mammaṭa, *Kāvyaprakāśa*, I. 4

4 शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली । Daṇḍin, *Kāvyādarśa*, I. 10

word element in a poetry, reducing the sense to a secondary position as a qualifying attribute of word.[1] He regards the poet's *pratibhā* (genius or imaginative faculty) only[2] as the cause of poetry and makes *vyutpatti*—(Śāstric knowledge) and *abhyāsa* (repeated practice) as the cause of *pratibhā*.[3] Herein he also differs from his predecessors. Some noted Ālaṃkārikas such as Daṇḍin, Mammaṭa, Rudraṭa consider the three—*pratibhā, vyutpatti* and *abhyāsa* as essential merits of a true poet[4]. Some, again, like Rājaśekhara[5] and Vāgbhaṭa[6] take *pratibhā* as the sole equipment required for the making of a genuine poet. Jagannātha appears to support Rājaśekhara and Vāgbhaṭa but he does not blindly imitate them. He takes *vyutpatti* and *abhyāsa* as generating one type of *pratibhā* and not brightening it as Vāgbhaṭa holds, the other type being caused by *adṛṣṭa* or fate[6]. Jagannātha's conception of four types of poetry is also novel [7] His first two types of *Kāvya* correspond to the *Dhvani-Kāvya* and *Guṇībhūta-vyaṅgya-Kāvya* of his predecessors. But his credit lies in dividing the *Citra-Kāvya* in two different categories, *Vācyacitra* and *Śabdacitra,* since distinction between them caused by the prominence in strikingness of *artha* and *śabda* respectively can be clearly cognised. His conception of *Rasa* is more or less in the line of his illustrious predecessor Abhinavagupta and his arguments in favour of the *Śānta-Rasa* are noteworthy. But his analysis of the *Rasa*-theories of Mammaṭa and Abhinavagupta in the light of the *Vedānta* philosophy deserves special mention and his reference to two new schools styled as '*Navya*' and others--'*Pare*' not known to Mammaṭa, Abhinavagupta and Viśvanātha is, indeed, a valuable contribution to Sanskrit *Rasa-śāstra.*

He analyses the *Sthāyibhāvas* and *Vyabhicāribhāvas* in his own way and here also, his novelty of thought can be traced. His conce-

---

1 रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्। Jagannātha, *Rasagaṅgādhara*, p. 6.

2 तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा। Ibid, p. 16.

3 शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥ *Kāvyaprakāśa* I. 3

4 सा (शक्तिः) केवलं काव्ये हेतुरिति यायावरीयः। *Kāvyamīmāṃsā*, p. 11 (G.O.S.)

5 प्रतिभैव च कवीनां काव्यकरणकारणम्। व्युत्पत्त्यभ्यासौ तस्या एव संस्कारकारकौ न तु काव्यहेतू॥
Alaṃkāratilaka, p. 2. (K.M.)

6 तस्याश्च हेतुः क्वचिद् देवतामहापुरुषप्रसादादिजन्यमदृष्टम्। क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ। न तु त्रयमेव। *Rasagaṅgādhara*, p. 16.

7 तच्चोत्तमोत्तमोत्तम-मध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा। Ibid, p. 19.

ption of *Guṇa* (poetic excellence) is marked by a synthesis of old and new ideas. Like the early rhetoricians Daṇḍin and Vāmana he regards *Guṇa* as the quality of *Śabda* and *Artha* and like Ānandavardhana and Abhinavagupta he considers *Guṇa* as belonging to *Rasa* also. He shows his boldness in contradicting Dhvanikāra's[1] view that some *Rasas* and *Bhāvas* may be cases of *Saṃlakṣyakrama-vyaṅgya-dhvani*, giving new interpretation of the theory of aesthetic relish.[2] Thus, in short, Paṇḍitarāja Jagannātha adds new colour to the old concepts of Sanskrit *Alaṃkāra-śāstra*. His arguments for establishing his own views are highly scholastic and bear stamp of his uncommon Śāstric knowledge. His mode of presentation, though slightly stiff to ordinary readers, is pleasing to thoughtful persons. He cited his own examples.* Indeed, Paṇḍitarāja's position in the galaxy of Sanskrit *Ālaṃkārikas* would remain unparalleled for ever.

Paṇḍitarāja Jagannātha is a prolific writer. Besides *Rasagaṅgādhara* he has written another work on Sanskrit Poetics, named *Citra-mīmāṃsā-Khaṇḍana* in which he vehemently criticises the author Appayya Dikṣita who is assigned to the third and fourth quarters of the 16th cent. A.D.[3] Jagannātha is credited also with a number of poetical works[4] and a grammatical work, called *Manoramā-kuca-mardana* which is directed against Bhaṭṭoji Dikṣita's famous commentary on grammatical rules of Pāṇini, *Manoramā*. The *Rasagaṅgādhara* is the best of all his works. It contains two chapters, named, *Ānana*; the first is devoted to the analysis of different topics of *Alaṃkāra-śāstra*, while the second, which is incomplete, deals with

---

1 एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी। लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती॥
अत्र हि लीलाकमलपत्रगणनमुपसर्जनीकृतस्वरूपं शब्दव्यापारं विनैवार्थान्तरं व्यभिचारिभावलक्षणं प्रकाशयति। न चायमलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव ध्वनेर्विषयः॥ *Dhavanyāloka*, II. 22 Vṛtti on which Abhinavagupta comments-
यद्यपि रसभावादिरर्थो व्यज्यमान एव भवति न वाच्यः कदाचिदपि तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः।

2 प्रकटविभावानुभावव्यभिचारिसंलक्ष्यक्रमतयैव व्यज्यमानो रत्यादिः स्थायिभावो रसो भवति, न संलक्ष्यक्रमतया। रसाभावो हि नाम झटिति जायमानालौकिकचमत्कारविषयस्थायित्वम्। R.G.

3 S. K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. I, p. 222

4 Five *Laharīs* named *Sudhā*, *Amṛta*, about the river Jamunā, *Karuṇā*, *Lakṣmī* and *Gaṅgā*; *Āsapha vilāsa* (about Nabab Asafkhan, who died in 1661. B.D.); *Prāṇābharaṇa*, *Jagadābharaṇa*, *Bhāminīvilāsa* and *Yamunāvarṇanacampū*.
see Kane, History of Sanskrit Poetics, pp. 322-3; De, pp. 232-3.

* निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित्।

Dhvani, Abhidhā and *Lakṣaṇā-vṛttis* and figures-of-speech like *Upamā* etc. The work breaks off in the midst of the figure, *Uttara* and the commentary of Nāgeśa extends up only up to that figure.

The present edition is intended to be an attempt to meet the need of scholars who want to know Jagannātha as an Ālaṃkārika. Unfortunately critical studies on this great Ālaṃkārika are not promising perhaps due to the fact that he was not so popular as Mammaṭa or Ānandavardhana. Jagannātha not only marks the last stage of the evolution of Sanskrit poetics but also he has added a new chapter to it. So a thorough study on Jagannātha is essential for having a complete idea of the history of Sanskrit poetics.[1]

The present edition of the *Rasagaṅgādhara* is distributed over two volumes. The first volume as presented here, contains the original Sanskrit text along with the Sanskrit commentary of Nāgeśa Bhaṭṭa, named, *Marmaprakāśa* on it. It is supplemented with translation of the text into Bengali and English. The second volume which will follow immediately, contains elaborate and critical analysis of important terms and topics dealt with by Jagannātha in this Chapter, and also a detailed account of the evolution of Sanskrit poetics and Paṇḍitarāja's contribution to it.

This edition of the *Rasagaṅgādhara*, Ch. I, however, cannot claim to be a scientific critical edition since it was not possible on my part to procure all the manuscripts on the same. I counted mostly on the published texts.[2]

---

1 V. A. Ramaswami Śāstri wrote about Jagannātha in Journal, Annamalai University, Vol. II. pp. 261-308; Vol. III, pp. 106-116, 229-244 ; Vol. IV. pp. 149-158. It was later on supplemented as a book entitled 'Jagannāthā Paṇḍit, in 1942 at Annamalinagar.

2 (i) *Rasagaṅgādhara* edited with the *Candrikā* Sanskrit-Hindi commentary by Madan Mohan Jha. Chowkhamba Vidya-bhavan, Varanasi.

(ii) *Rasagaṅgādhara*, First Ānana only (Part I). edited with the commentary of Nageśa Bhaṭṭa, Madhusūdanī and Bālakrīḍā (in Hindi) by Madhusūdana Śāstrī. Benaras Hindu University, Varanasi, Samvat,

(iii) *Rasagaṅgādhara* with Marhati translation by Prof. Rā. bā Ātvale Pune, 1953.

(iv) *Rasagaṅgādhara* edited with the commentary *Rasacandrikā* by Kedār Nāth Ojhā. Sarasvatī-bhavan Granthamālā, Vol. 113. Parts I and II, Varanasi.

It is for me a pleasant duty to offer my thanks to the authorities of the Asiatic Society, Calcutta, who have very kindly included my work in their series of publication. I should specially mention my obligation to Sm. Supriya Acarya, the present Administrator of the Society. Thanks are due to Dr. Manabendu Banerjee, Reader and present Head of the Department of Sanskrit, Jadavpur University; Dr. Asok Kumar Bhattacharya, Reader in the Department of Ancient Indian History and Culture, Calcutta University; Prof. Dr. Ramaranjan Mukherjee, formerly Vice-Chancellor of the Burdwan and Rabindra Bharati Universities; as also to my student Dr, Bijaya Goswami, Reader in Sanskrit, Jadavpur University, for their kind interest and assistance in the publication of the text. I respectfully pay my homage to my esteemed teacher Dr. Gauri Nath Śāstrī under whose guidance in the Post-Graduate classes in the Calcutta University I had the privilege of reading the text in between the lines.

A scholar of any distinction can not claim to have stated the final word in interpretation of this very difficult text, *Rasagaṅgādhara*. The present edition professes to be an humble attempt to solve some of the subtle problems connected with the study of the text. It is for the academic world to assess the merit of such venture.

Unfortunately some printing mistakes have crept in for which I express regret.

Chinmayi Chatterjee

5 *Rasagaṅgādhara* with the Commentary of Nāgeśa Bhaṭṭa, Bengali translation and notes. (First Ānana only). ed. by Dr. Sandhyā Bhaduri. Enlarged revised edition. Beng. Year 1378, Calcutta.

6 The contribution of Paṇḍitarāja Jagannātha to Sanskrit Poetics —Two volumes by Dr. P. Sri Ramachandrudu Niranjana. Delhi-7, Part I, Part II,

पण्डितराज-श्रीजगन्नाथविरचितो

रसगङ्गाधरः ।

प्रथममाननम्

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-
मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतै विद्युताम् ।
कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरद्रुमालम्बिनी
मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ।। १

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्याप्रपञ्चः
काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।
देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं
शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत् सर्वविद्याधरो यः ।। २

पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया
तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ।। ३

निमग्नेन क्लेशै र्मननजलधेरन्तरुदरं
मयोन्नीतो लोके ललितरसगङ्गाधरमणिः ।
हरन्नन्तर्ध्वान्तं हृदयमधिरूढो गुणवता-
मलंकारान् सर्वानपि गलितगर्वान् रचयतु ।। ४

परिष्कुर्वन्त्वर्थान् सहृदयधरीणाः कतिपये
तथापि क्लेशो मे कथमपि गतार्थो न भविता ।
तिमीन्द्राः संक्षोभं विदधतु पयोधेः पुनरिमे
किमेतेनायासो भवति विफलो मन्दरगिरेः । ५

निर्माय नूतनमुदाहरणानुरूपं
काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित् ।
किं सेव्यते सुमनसां मनसापि गन्धः
कस्तूरिकाजननशक्तिभृता मृगेण ।। ६

Beng. Trans : যিনি স্মৃত হইয়াও করুণাহেতু মানবের সদ্যপ্রাপ্ত কষ্ট হরণ করেন; যিনি অভঙ্গুর তনুকান্তিরূপ শত শত বিদ্যুতের দ্বারা বেষ্টিত; যিনি কলিন্দ-গিরিকন্যা (যমুনা)-র তটস্থিত সুরদ্রুম অবলম্বন করিয়া থাকেন, সেই অবিজ্ঞাতস্বরূপ

মেঘমালা (অর্থাৎ মেঘপংক্তিরূপে কল্পিত কৃষ্ণ) আমার বুদ্ধি চুম্বন করিয়া অধিষ্ঠান করুন (আমার বুদ্ধির বিষয় হউন) । ১ ।

যিনি জ্ঞানেন্দ্র ভিক্ষুর নিকট হইতে সকল ব্রহ্মবিদ্যা অধিগত হইয়াছেন, যিনি মহেন্দ্রের নিকট হইতে কণাদ ও অক্ষপাদের গম্ভীর বাণী (অর্থাৎ ন্যায়দর্শন ও বৈশেষিক দর্শন) শিক্ষা করিয়াছেন, যিনি দেবের নিকট হইতে স্মরহর অর্থাৎ মহাদেবের নগরে (অর্থাৎ বারাণসীতে) জৈমিনীয় দর্শন (পূর্ব মীমাংসা) অধ্যয়ন করিয়াছেন, যিনি শেষ-উপনামযুক্ত (বীরেশ্বর) পণ্ডিতের নিকটে নির্মলবাক্য (ব্যাকরণশাস্ত্র) লাভ করিয়া সর্ববিদ্যাধর হইয়াছেন । ২ ।

যাহার লীলায় পাষাণ হইতেও অমৃত ক্ষরিত হয়, সেই পেরুভট্ট নামক লক্ষ্মীকান্ত মহাগুরুকে প্রণাম করি । ৩ ।

জ্ঞানসমুদ্রের অভ্যন্তরে প্রবেশ করিয়া ক্লেশের সহিত পৃথিবীতে যে সুন্দর রসগঙ্গাধর মণি উত্তোলন করিয়াছি তাহা গুণবান্ ব্যক্তিদের হৃদয়ে অধিরূঢ় হইয়া তাহাদের অন্তরের অন্ধকার দূর করিয়া সকল অলংকারের (অলংকারশাস্ত্রের) গর্ব শূন্য করুক । ৪ ।

কতিপয় সহৃদয় শ্রেষ্ঠ অর্থ পরিষ্কার করুন তথাপি আমার ক্লেশ কোনভাবে ব্যর্থ হইবে না । তিমিশ্রেষ্ঠ সমুদ্রে সংক্ষোভ সৃষ্টি করুক, কিন্তু তাহাতে কি মন্দর-পর্বতের প্রচেষ্টা বিফল হয় ? ৫ ।

আমি নূতন উদাহরণের অনুকূল কাব্য রচনা করিয়া ইহাতে নিবদ্ধ করিয়াছি । পরের কিছুই নহে । কস্তুরিকা-জনন-শক্তি ধারী মৃগ কি মনে মনেও ফুলেরও গন্ধ সেবন করিতে পারে ? ৬ ।

Eng. Trans : Let that indescribable cluster of cloud i.e. *Kṛṣṇa*, who as soon as is remembered, alleviates, out of mercy, the fresh misery of mankind, who is surrounded by hundreds of flashes of lightning in the form of imperishable bodily beauty, who reclines on the celestial tree on the bank of the daughter of *Kalinda* hill, remain kissing my intellect. 1.

Who acquired all types of *Brahmavidyā* (knowledge relating to *Brahman* (self) from Jñānendra Bhikṣu, who learnt from Mahendra the difficult texts of Kaṇāda and Akṣapāda (i.e. *Nyāya* and *Vaiśeṣika* philosophy), who read the philosophy of Jaimini from Deva in the city of the destroyer of *Smara* (the god of love), who became possessor of all learning after getting unalloyed knowledge of grammar from one marked by the title *Śeṣa*, at whose sportive motive nectre used to come out even from a slab of stone, to that

great master (i.e. father) named Peru Bhaṭṭa—the husband of Lakṣmī (my mother) I pay my homage. 2-3

Let the beautiful gem *Rasagaṅgādhara* which I, with toils, having plunged deep in the bottom of the ocean of knowledge, brought out to the world, dispell the darkness of mind and having place in the heart of meritorious persons make other ornaments shorn of pride. 4.

Let a few great connoisseur clarify the sense, still my labour will not turn futile. Let the great whale create disturbance in the sea ; can the attempt of the Mandāra hill be rendered ineffectual by it ? 5.

I have created poetry proper for giving illustration and added that to it (ie the work *Rasagaṅgādhara*). Nothing has been borrowed from others. Can the deer capable of producing *kastūrikā* (musk) inhale the fragrance of flower even in his mind. – 6

Commentary *Marmaprakāśa* by Nāgeśabhaṭṭa :

नत्वा गङ्गाधरं **मर्मप्रकाशं** तनुते गुरुम्
रसगङ्गाधरमणेर्निगूढार्थसंविदे ।
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्
नागेशः शृङ्गवेरेशरामतो लब्धजीविकः ॥

प्रारीप्सितप्रतिबन्धकदुरितशमनाय शृङ्गारालम्बनादिविभावतया तद्देवतात्वेन च समुचितस्वेष्टदेवतावस्तुनिर्देशरूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षार्थं व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति—**स्मृतापीति** । कादम्बिनी मेघपङ्क्तित्वेनाध्यवसिता कृष्णमूर्तिः विलक्षणश्यामत्वात् सकलमेघकार्यकरत्त्वाच्च, अतएव मेघत्वेनाध्यासः । कापीत्यनेनात्र तद्धर्मसत्त्वेऽपि ततोऽधिककार्यकारित्वेन प्रसिद्धकादम्बिनीतो व्यतिरेकस्तत्र बोध्यते । मतिचुम्बिनी मतिविषय. भवत्विति प्रार्थने लोट् । व्यतिरेकपोषक विशेषणत्रयम् । प्रसिद्धा या तु दृष्टा, वर्षणद्वारा स्पृष्टा वा स्वाभाव्याद्वृषस्थभान्वातपान्यतापं केषांचिन्न तु सर्वेषां भूतभविष्यद्वर्त्तमानभेदेन हृतवती । इयं तु स्मृतापि । इष्टादिसमुच्चायकोऽपिः । तरुणातपम् । तमपि करुणया न तु यथाकथञ्चित् । नृणां सर्वेषां न तु केषांचित् । हरन्ती न तु जहार हरिष्यति वा । किं च सा भङ्गशीलतनुकान्तिविद्युता वेष्टिता । इयं तु चिरकालस्थायिशरीरकान्तीनां विद्युत्तात्त्वेनाध्यवसिताना गोपाङ्गनानां शतैर्न त्वेकद्वित्रादिभि र्वलयिता वेष्टिता । यद्वा 'धान्येन धनवान्' इतिवत् तृतीया । तदभिन्नसंजातवनया । कलिन्दाख्यमहीधरोत्पन्नयमुनातीरे सुरद्रुमा नीपाः । तेषां तत्त्वं तु हरिप्रियत्वात् 'मणिदीपे नीपोपवनवति चिन्तामणिगृहे' इति लिङ्गाच्च बोध्यम् । यद्वा तीरमेव सुर-

द्रुमास्तत्त्वेन प्रसिद्धाः पञ्च तदाश्रयिका। सा तु वियत्सरण्याश्रयिकेति भावः। यद्वा कादम्बिनीत्वेनाध्यवसिता काली। सा च कृष्णमूर्त्तिः वृन्दावनाधिष्ठात्री देवता राधा वा विद्युत्त्वेनाध्यवसितास्तत्परिचारकदेव्यः। तृतीयविशेषणार्थस्तु स्पष्ट एवेति बोध्यम्। अत्र व्यतिरेकरूपकातिशयोक्त्योरङ्गाङ्गिभावाख्यः संकरः। १।

स्वोक्तेः कल्पितत्वनिरासाय स्वविद्यायाः सांप्रदायिकत्वसूचनाय च गुरुनतिं द्वाभ्यामाह—**श्रीमदिति**। श्रीः सरस्वती ब्रह्मवर्चसं वा ज्ञानेन्द्राख्ययतेः सकाशादित्यर्थः। पूर्वार्धे य इत्युभयत्रान्वेति। उत्तरार्धे य इति त्रिषु। प्रपञ्चे निखिलत्वोक्त्या लेशतोऽपि तदत्यागः सूचितः। कणादाक्षपादाभ्यां प्रोक्ता गम्भीरवाण्यः। न्यायवैशेषिक-शास्त्राणीति यावत्। देवादेव। एवः प्रसिद्धौ। खण्डदेवादेवेत्यर्थः। स्मरेति। काश्यां जैमिनीप्रोक्तं शास्त्रम्। शेष इत्यङ्क उपनाम यस्य तस्माद्वीरेश्वर-पण्डितात् प्राप्ता शेषस्य पतञ्जलेरमला भणिति र्महाभाष्यरूपा येन तादृशः। उपसंहरति—सर्वेति। एतेन तदितरशास्त्रवेदादिज्ञातृत्वं सूचितम्। अत्र य इत्यस्य तमित्युत्तर-श्लोकेनान्वयः। २।

पाषाणादपीति। यच्चेष्टाविशेषेण जडादप्यमृतस्रावश्चेतनादिति तु किमु वाच्यम्। इत्यनेन महामहिमशालिता वर्णिता। तेन तन्मुखश्रवणमात्रेण पाषाणतुल्यस्य स्वस्य सकलविद्याविर्भावोऽनायासेन सूचितः। लक्ष्मीति तत्पत्नीनाम। यद्वा लक्ष्मीकान्तं विष्णुस्वरूपम्। सर्वविद्यानामकस्मादेव लाभात् तत्र महत्त्वम्। ३।

ततः किमत आह—**निमग्नेनेति**। युक्तिहेतुकानुचिन्तनरूपोदध्युदरमध्ये न तु यत्र क्वचित्; क्लेशै र्न तु क्लेशेन। नितरां न तु यथाकथञ्चित्। मग्नेन मया जगन्नाथेन लोके भूलोके उन्नीत आनीतो ललितो रमणीयो रसगङ्गाधर एव मणि र्गुणवताम्। अनेन तद्रहितानामनादरेऽपि न क्षतिरिति सूचितम्। हृदयमधिरूढः स्वान्तं प्रविष्टः। असाधारणधर्ममाह—अन्तरिति। ग्रन्थपक्षे साहित्यविषयमज्ञानम्। मणिपक्षे तु स्पष्टमेव। अलंकारान् भूषणानि तच्छास्त्राणि वा सर्वानपि न तु कांश्चित्। गलितः स्वयमेव च्युतो नष्टो गर्वो येषां तान् रचयतु करोत्वित्यर्थः। ४।

ननु तादृशार्थग्रन्थैरेव निर्वाहे किमित्यपूर्वोऽयं ग्रन्थोऽत आह—**परीति**। केचन काव्यवासनावासितान्तःकरणश्रेष्ठा अर्थानार्षानलंकारादीन् परिष्कुर्वन्तु, तथापि तै स्तथा कृतेऽपि मे क्लेशो रसगङ्गाधररचनरूपः कथमपि स्वल्पतोऽपि गतार्थ श्चरितार्थो न भविता। भविष्यतीति 'वाच्ये' भवितेत्यनेनेदं सूचितम्, स्वग्रन्थकरणकाले स्वतुल्य-पण्डितसत्त्वेन तेषां गतार्थत्वेऽप्यग्रिमाणामल्पबुद्धीनां न गतार्थत्वम्। अतएव केचन सहृदयधुरीणा इत्युक्तमिति। उक्तमर्थमर्थान्तरोपन्यासेन द्रढयति—तिमीन्द्रा मत्स्य-विशेषश्रेष्ठाः पुनर्भूयः सम्यङ् न तु यथाकथञ्चित् क्षोभमालोड़नं कुर्वन्तु। एतेन तत्कर्त्तृकेन तेन मन्दराचलप्रयासो विफलो निष्फलः किं भवति। अपि तु नेति। तिमीन्द्राणां तत्रत्यरत्नालाभेऽपि देवानां तल्लाभात् तत्करणेन साफल्यमिति भावः। ५।

इतरग्रन्थतो विशेषान्तरमाह—**निर्मायेति**। उदेति तत्तदलंकारादिलक्ष्यत्वयोग्यं काव्यं, भामिनीविलासाख्यम्। अत्र रसगङ्गाधरग्रन्थे लेशतोऽपि परकीयत्वाभावायाह—न परस्येति। निहितमित्यस्यानुषङ्गः। पूर्ववदाह—किमिति सुमनसां पुष्पाणाम्। गन्धः आमोदः, कस्तूरिकावतेति वाच्ये जननशक्तीत्यनेन सूचितम्, कदापि परकीयग्रहणं न। तज्जननशक्तिमत्त्वेन यावदपेक्षितोत्पादनसंभवादिति। ६।

मननतरीतीर्णविद्यार्णवो जगन्नाथपण्डितनरेन्द्रः
रसगङ्गाधरनाम्नीं करोति कुतुकेन काव्यमीमांसाम्।
रसगङ्गाधरनामा सन्दर्भोऽयं चिरं जयतु।
किं च कुलानि कवीनां निसर्गसम्यञ्चि रञ्जयतु॥ ७

तत्र कीर्तिपरमाह्लादगुरुराजदेवताप्रसादाद्यनेकप्रयोजनकस्य काव्यस्य व्युत्पत्तेः कविसहृदययोरावश्यकतया गुणालंकारादिभि निरूपणीये तस्मिन् विशेष्यतावच्छेदकं तदितरभेदबुद्धौ साधनं तल्लक्षणं च तावन्निरूप्यते—

Beng. Trans. : পণ্ডিতরাজ জগন্নাথ মননতরীর দ্বারা বিদ্যা সমুদ্র পার হইয়া কৌতুকবশতঃ রসগঙ্গাধর নামক কাব্যমীমাংসা (অলংকার গ্রন্থ) রচনা করিয়াছেন। রসগঙ্গাধর নামক এই গ্রন্থ চিরকাল জয়যুক্ত হউক এবং নিসর্গসুন্দর কবিকুলকে রঞ্জিত করুক। ৭।

যে কাব্য কীর্তি, পরম আনন্দ, গুরু, রাজা ও দেবতার প্রসাদ প্রভৃতি অনেক প্রয়োজন সাধন করে তাহার বিশেষ জ্ঞান কবি ও সহৃদয়ের আবশ্যক বলিয়া তাহার লক্ষণ এখন নিরূপিত হইতেছে। এই লক্ষণ গুণ, অলংকার ইত্যাদির দ্বারা নিরূপণীয় তাহাতে (অর্থাৎ কাব্যে) বিশেষ্যতাবচ্ছেদক এবং উহা অপর শাস্ত্র হইতে কাব্যের ভেদবুদ্ধির সাধন।

Eng. Trans. : Jagannāthā, the king of the learned persons, who crossed the ocean of learning by the boat of knowledge, composed the work on poetics, called *Rasagaṅgādhara*, out of joyous curiosity. Let the book *Rasagaṅgādhara* remain eternally victorious and please the naturally nice races of poets. 7

As a poet and a connoisseur need the specific knowledge of poetry (*kāvya*) which serves manifold purposes such as fame, superb pleasure, and the grace of preceptor, king and deity etc its (i,e. *kāvya*) essential nature (*lakṣaṇa*) is thus being delineated at the beginning. This essential nature is the determining factor (*avecchedaka*) of the noun (i.e. *kāvya*) qualified by properties (*guṇa*) and figures of speech etc. (*alaṃkāra*) and it (the essential nature) is the

cause of difference of the *kāvya* from other (types of composition such as grammar, philosophy etc.).

Commentary : प्रतिजानीते—मननेति। मननरूपनौकापारगतविद्यारूपोदधि-र्जगन्नाथाख्यः पण्डितश्रेष्ठः। पण्डितो नरेन्द्रः पृथ्वीशो येन वा। नरेन्द्रस्य पन्डितो इति वा। पण्डितश्चासौ नरेन्द्रश्च तत्तुल्यत्वादिति वा। वस्तुतस्तु जगन्नाथपण्डित-राज इति पृथ्वीपतिदत्तनामाभिलापोऽयम्। कुतुकेनेत्यनेन स्वस्य ग्रन्थकरणे क्लेशा-भावः सूचितः। मीमांसा विचारः।

प्रार्थयते—रसेति। अयं बुद्धिस्थः सन्दर्भः पञ्चाङ्गकं वाक्यं चिरं चिरकाल जयतु सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम्। किं च स एव निसर्गसम्यञ्चि स्वभावरमणीयानि एतेन कृत्रिमरमणीयनिरासः। कवीनां कुलानि वंशान् समूहान् वा रञ्जयत्वनुरक्तान् करोतु। ७।

तत्र करणीयग्रन्थे। परमाह्लादो विगलितवेद्यान्तरानन्दः। आदिना द्रव्य-लाभादिः। कविः काव्यकर्त्ता। सहृदयस्तदनुभववान्। कवेरनुभव श्चेत् सहृदयत्वेनैव न तु कवित्वेन। गुणेति विशेषणैरित्यर्थः। आदिना रसादिपरिग्रहः। तस्मिन् काव्ये निष्ठत्व सप्तम्यर्थः। तस्य विशेष्यतामन्वयः। तल्लक्षण काव्यलक्षणम्। इष्टतावच्छेदक च तदेव। तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादिति बोध्यम्। तावदादौ।

प्रथममाननम्

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्। रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनक-ज्ञानगोचरता। लोकोत्तरत्वं चाह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्य्यायोऽनुभवसाक्षिको जाति-विशेषः। कारणं च तदवच्छिन्ने भावनाविशेषः पुनःपुनरनुसन्धानात्मा। 'पुत्रस्ते जातः', 'धनं ते दास्यामी'ति वाक्यार्थधीजन्यस्याह्लादस्य न लोकोत्तरत्वम्। अतो न तस्मिन् वाक्ये काव्यत्वप्रसक्तिः।

Beng. Trans. : (কাব্যের লক্ষণ) রমণীয় অর্থের প্রতিপাদক শব্দ কাব্য। রমণীয়তা হইল লোকোত্তর আহ্লাদের জনক যে জ্ঞান তাহার বিষয় হইবার ভাব। লোকোত্তরত্ব বিশেষ প্রকার জাতি যাহা আহ্লাদনিষ্ঠ, যাহা চমৎকারত্বের পর্য্যায় বাচক এবং যাহাতে অনুভব একমাত্র সাক্ষী (অর্থাৎ প্রমাণ)। এইরূপ লোকোত্তরাহ্লাদাবচ্ছিন্ন কাব্যে পুনঃ পুনঃ পর্য্যালোচনরূপ ভাবনা বা মানস ব্যাপারই ঐ লোকোত্তরত্বের প্রতি কারণ। "তোমার পুত্র জন্মিয়াছে", "তোমাকে ধনদান করিব" ইত্যাদি বাক্যার্থজ্ঞান-জন্য আহ্লাদের লোকোত্তরত্ব নাই। এইজন্য এইরূপ বাক্যে কাব্যত্বের প্রসক্তি নাই।

Eng. Trans. : A poetry (*kāvya*) is a word conveying a pleasing sense. The state of being pleasing is the state of being the object of that knowledge which produces super-mundane pleasure. The state

of being super-mundane is a special type of generic attribute belonging to pleasure only ; it is synonymous with *camatkāra* and has experience as its only proof. The cause of the realisation of the supermundane state of pleasure is a mental function—*bhāvanā*—consisting of repeated contemplation on a poetry distinguisted by the power of producing supermundane pleasure. As the joy produced by the cognition of the sense of such sentences as "you have been blessed with a son", "I shall give you wealth" etc, is not supermundane, (i.e. does not cross the limitation imposed by time and place) so status of poetry should not be attributed to them.

Commentary : **रमणीये**ति । कटाक्षादिवारणाय शब्द इति । व्यङ्ग्यादि संग्रहाय वाचक इत्यनुक्त्वा पतिपादक इत्युक्तम् । रमणीयशब्दप्रतिपादके व्याकरणादि-रूपेऽतिव्याप्तिवारणायार्थेति । 'घटमानय' इत्यादिवाक्यवारणाय रमणीयेति । ननु रमणीयस्याननुगतत्वात् तत्रापि तत्त्वमस्त्वेवेत्यत आह—**रमणीयता चेति** । ननु लोकोत्तरत्वं यथाकथंचिच्चेदुक्तदोषः, आत्यन्तिकं चेद् ब्रह्मानन्द एवात आह—**लोकोत्तरत्वं** चेति । अनुभवसाक्षिक इत्यनेन तदन्यप्रमाणनिरासः । स चानुभवः सहृदयानामेव । एवं च नोक्तदोष इति भावः । ज्ञानं च भावनारूपमेव नान्य-दित्याह—**कारणं चेति** । तदवच्छिन्ने चमत्कारत्वापरपर्य्यायलोकोत्तरत्वरूपजात्य-वच्छिन्ने । विशेषो न तु सामान्यम् । अतएव तत्स्वरूपमाह—पुनरिति । लोको-त्तरेति विशेषणकृत्यमाह—पुत्रस्ते इत्यादि । अत्र वाक्यार्थद्वयम् ।

इत्थं च चमत्कार-जनक-भावनाविषयार्थ-प्रतिपादकशब्दत्वम्, यत्प्रतिपादितार्थ-विषयक-भावनात्वं चमत्कारजनकतावच्छेदकं तत्त्वम् । स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थ-प्रतिपादकतासंसर्गेण चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यत्वमिति फलितम् ।

Beng Trans : এইরূপে (১) চমৎকার (লোকোত্তর আহ্লাদ)-জনক ভাবনা বা মানস ব্যাপারের বিষয়ভূত অর্থের প্রতিপাদক-শব্দত্ব কাব্যত্ব ; (২) যাহার দ্বারা প্রতিপাদিত-অর্থ-বিষয়ক-ভাবনাত্ব চমৎকারজনকতার অবচ্ছেদক তাহার ভাবই কাব্যত্ব; অথবা (৩) স্ব অর্থাৎ চমৎকারত্ব, তদ্বিশিষ্ট অর্থাৎ চমৎকার তাহার জনকতারূপ অবচ্ছেদক বিশিষ্ট যে অর্থ তাহার প্রতিপাদকতারূপ সম্বন্ধের দ্বারা যাহা চমৎকারত্ববান্ তাহার ভাবই কাব্যত্ব। ইহাই সিদ্ধান্ত।

Eng. Trans. : Hence, the conclusion is—(1) a *kāvya* is *Śabda*-(word) conveying a sense which is the object of that mental function that produces *camatkāra* i.e super-mundane pleasure ; (2) a *kāvya* is that (*Śabda*) being caused by whose sense the mental function becomes characterised by the power of producing *Camatkāra* ; or (3) a *kāvya* is that (*Śabda*) which through the relation of being the

conveyer of a sense capable of producing '*Camatkāra* is endowed with the state of being the same (i.e. *Camatkāra*).

Commentary : तथा सति परिष्कृतं लक्षणमाह—इत्थं चेति । उक्तार्थसिद्धौ चेत्यर्थः । फलितमित्यत्रान्वयः । यत्किञ्चिच्चमत्कारजनकज्ञाने समूहालम्बनविधया भासमानान्यार्थप्रतिपादकशब्दे काव्यत्ववारणाय ज्ञानेत्यपहाय भावनेत्युक्तम् । शब्दत्वमित्यस्य काव्यत्वमित्यत्रान्वयः । धारावाहिकसकलज्ञानविषयतादृशार्थप्रतिपादके वाक्येऽतिव्याप्तेराह—यत्प्रतिपादितेति । यादृशानुपूर्वीप्रतिपादितार्थविषयकत्वविशिष्टभावनात्वं तज्जनकतावच्छेदक तादृशानुपूर्वीमत्त्वमित्यर्थः । तेन नोक्तदोषः । लाघवादाह स्वेति । स्वं चमत्कारत्वम् । जनकतावच्छेदकार्थेति । अर्थे भावनानिष्ठजनकतावच्छेदकता विषयितासम्बन्धेन बोध्या । लक्ष्यतावच्छेदकं चैतत्समानाधिकरण काव्येत्याद्यनुगतव्यवहारेणास्वादजनकतया च सिद्धजातिविशेषरूपमुपाधिरूपं वा काव्यत्व बोध्यम् ।

यत्तु प्राञ्चः—'अदोषौ सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यम्' इत्याहुः, तत्र विचार्यते—शब्दार्थयुगलं न काव्यशब्दवाच्यम्, मानाभावात् । काव्यमुच्चैः पठ्यते, काव्यादर्थोऽवगम्यते, काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादिविश्वजनीनव्यवहारतः प्रत्युत शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतिपत्तेश्च । व्यवहारः शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीय इति चेत्, स्यादप्येवम्, यदि काव्यपदार्थतया पराभिमते शब्दार्थयुगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापकं दृढतरं किमपि प्रमाणं स्यात् । तदेव तु न पश्यामः । विमतवाक्यं त्वश्रद्धेयमेव । इत्थं चासति काव्यशब्दस्य शब्दार्थयुगलशक्तिग्राहके प्रमाणे प्रागुक्तात् व्यवहारतः शब्दविशेषे सिद्ध्यन्तीं शक्तिं को नाम निवारयितुमिष्टे । एतेन विनिगमनाभावादुभयत्र शक्तिरिति प्रत्युक्तम् । तदेवं शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं वक्तुं युक्तं, न तु स्वकल्पितस्य काव्यपदार्थस्य । एवंव वेदपुराणादिलक्षणेष्वपि गतिः । अन्यथा तत्रापीयं दुरवस्था स्यात् ।

Beng Trans. : পূর্ববর্তী আলংকারিকগণ যাহা বলিয়াছেন অদোষ, সগুণ ও সালংকার শব্দ ও অর্থ কাব্য, তাহা বিবেচনাধীন । শব্দার্থযুগল কাব্য শব্দবাচ্য নহে কারণ ইহাতে কোন প্রমাণ নাই । অপরপক্ষে, 'কাব্য উচ্চস্বরে পঠিত হয়', 'কাব্য হইতে অর্থের বোধ হয়, 'কাব্য শ্রুত হইয়াছে কিন্তু অর্থ জানা যায় নাই' ইত্যাদি বিশ্বজনীন ব্যবহার হইতে শব্দ বিশেষেরই কাব্যপদার্থত্ব প্রতিপাদিত হয় । শব্দমাত্রে কাব্যপদের ব্যবহার লক্ষণাবৃত্তির দ্বারা সাধিত হয় ইহা বলা চলে যদি শব্দার্থযুগলে যাহাকে অপর আলংকারিকগণ কাব্যপদের অর্থ বলিয়া মনে করেন, কাব্যশব্দের শক্তির (অর্থ প্রত্যায়িকা) প্রমাপক কোন দৃঢ়তর প্রমাণ পাওয়া যায় । সেইরূপ কোন প্রমাণ দেখি না । বিবাদাস্পদ বাক্য শ্রদ্ধার্হ নহে । এইরূপে কাব্যশব্দের শব্দার্থযুগলরূপ অর্থ প্রকাশ করিবার শক্তির প্রমাপক কোন প্রমাণ না থাকায় এবং প্রাগুক্ত ব্যবহার

অনুসারে শব্দ-বিশেষ অর্থে কাব্যশব্দের যে শক্তি সিদ্ধ হয় তাহাকে নিবারণ করিতে কে পারে ? ইহার দ্বারা বিনিগমন অর্থাৎ একতর পক্ষ সমর্থনকারী যুক্তির অভাব বশতঃ উভয়ত্র অর্থাৎ শব্দে ও অর্থে কাব্যশব্দের শক্তি আছে, এই মত অগ্রাহ্য হইল। অতএব শব্দবিশেষের কাব্যপদার্থত্ব সিদ্ধ হইলে তাহারই লক্ষণ বলা উচিত, স্বকল্পিত কাব্যপদার্থের নহে। বেদ পুরাণাদির লক্ষণ প্রসঙ্গেও এই নিয়ম অনুসরণ করা উচিত। অন্যথা সেই স্থলে দুরবস্থার সৃষ্টি হইবে।

Eng Trans.: What the early writers (on poetics) say that a *kāvya* consists of word and sense which are devoid of blemish and are enriched with properties (*guṇa*) and figures of speech (*alaṃkāra*) is being made the subject of discussion. The unity of word and sense should not be termed *Kāvya* as there is no proof to substantiate this view. On the other hand, from such universal usages as 'a *kāvya* is read aloud', 'sense is conveyed by a *kāvya*', 'a *kāvya* is heard, but the sense is not realised' etc. it appears that special word should stand for the connotation of the term *kāvya*. The use of the term *kāvya* to indicate only *Śabda* might have been through *Lakṣaṇāvṛtti* (the power of word to convey the indirect or figurative sense), if there is stronger proof to establish the power of the word (*kāvya*) to denote (directly) both word and sense, as has been conceived of by others. But we can find no such proof. Confusing views in this respect deserve no attention. Thus, due to the absence of any proof to support the power of the word '*kāvya*' to denote both word and sense and due to the presence of the usages as mentioned before, who is there to deny or opposee the capacity of the word '*kāvya*' to denote only special *Śabda*? Therefore, in vew of the lack of argument in favour of one alternative the view that the term *kāvya* means both (i.e. word and sense) is refuted. Thus, as 'special word' excluisvely is held as the connotation of the term *kāvya*, its essential nature is to be dealt with and not of that (i.e. unity of word and sense) which is vainly conjectured to be the connotation by them (i.e. Mammaṭa and others). This is the course to be followed in determining the essential nature of the *Vedas* and the *Purāṇas* and the like also, otherwise there is the possibility of the same inconvenient situation (i.e. this may go against the convention in terming one as *Veda* and the other as *Purāṇa* and the like).

Commentary : **प्राञ्चः** प्रकाशकृदादयः। नन्वास्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राविशेष एव मानमत आह—**काव्यमिति**। प्रत्युत वैपरीत्येन। आदिना 'काव्यं पठित'-

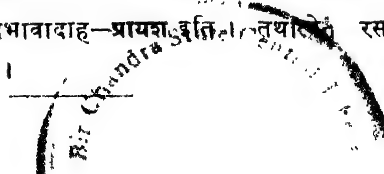
मित्यादिसंग्रहः । **इत्यादीति** । इत्यादिसार्वजनीनव्यवहारात् । सार्वविभक्तिक स्तसिः । विशेषपदेन प्रागुक्तार्थकत्वसूचनम् । एवमग्रेऽपि । एवेनार्थ निरासः । प्रतिपत्तेश्च निर्णयाच्चेत्यन्वयार्थौ । **परेति** । प्रकाशकृदादीत्यर्थः । **प्रत्यायकं** (प्रमापकं) निश्चायकम् । **विमतेति** । प्रकाशकृदित्यर्थः । उपसंहरति—**इत्थं चेति** । तस्याश्रद्धेयत्वे चेत्यर्थः । शब्दस्येत्यस्योभयत्र शक्तावन्वयः । एतेन व्यवहाररूपविनिगमकगत्त्वेन । प्रकरणार्थमुपसंहरति—**तदेवमिति** । एवमुक्तप्रकारेण । **तस्यैव** शब्दविशेषरूपस्यैव । प्रासङ्गिकमाह—**एवंच चेति** । अन्यथा वेदत्वादेरुभयत्राङ्गीकारे । **दुरवस्था** व्यवहारोच्छेदापत्तिरूपा ।

यत्त्वास्वादोद्बोधकत्वमेव काव्यत्वप्रयोजकं, तच्च शब्दे चार्थे चाविशिष्टमित्याहुः तन्न; रागस्यापि रसव्यञ्जकताया ध्वनिकारादिसकलालंकारिकसंमतत्वेन प्रकृते लक्षणीयत्वापत्तेः । किं बहुना, नाट्याङ्गानां सर्वेषामपि प्रायश स्तथात्वेन तत्त्वापत्ति र्दुर्वारैव । एतेन रसोद्बोधसमर्थस्यैवात्र लक्ष्यत्वमित्यपि परास्तम् ।

Beng. Trans : কেহ কেহ যে বলেন আস্বাদ (অর্থাৎ রসাস্বাদ) এর উদ্বোধকত্বই কাব্যত্বের প্রযোজক, তাহা শব্দে ও অর্থে অবিশিষ্ট (অর্থাৎ সমভাবে বর্তমান)—ইহা ঠিক নহে। ধ্বনিকার (আনন্দবর্ধন) প্রমুখ সকল আলংকারিক কর্তৃক সংগীতের রাগের ও রসব্যঞ্জকত্ব স্বীকৃত হওয়ায় উহাও লক্ষণীয় (কাব্য লক্ষণের দ্বারা) হইতে পারে। বহু কথার প্রয়োজন কি, সকল প্রকার নাট্যাঙ্গেরও প্রায়শ রসোদ্বোধকত্ব হেতু কাব্যত্বস্বীকার দুর্বারই হইয়া পড়ে। এইজন্য রসোদ্বোধসমর্থমাত্রেরই যে কাব্যলক্ষণের দ্বারা লক্ষণীয়ত্ব সম্ভব, এই মত খণ্ডিত হইল।

Eng. Trans. : The view held by some that the rousing of *āsvāda* aesthetic realisation (in the mind of the connoisseur) is the causative factor of a *kāvya* and that belongs equally to word and sense ; is not proper. In that case, since all rhetoricians including the *Dhvanikāra* (Ānandavardhana) admit that musical notes also can rouse aesthetic sentiment, musical notes should (also) have a claim to be marked by the definition of *kāvya.* Not to speak more, the claim of all the *Nāṭyāṅgas* (parts of drama) also which rouse, almost always, aesthetic realisation, to be treated as such (*kāvya*) can never be resisted. By this, the view that 'which can rouse an aesthetie experience, is to be marked by the essential characteristics of *kāvya*' is nullified.

Commentary : **लक्षणीयत्वेति** । तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । सर्वेषामपि चेष्टादीनामपि । क्वचित् तदभावादाह—**प्रायश इति** । तथात्वेन रसव्यञ्जकत्वेन । तत्त्वापत्तिः काव्यत्वापत्तिः ।

अपि च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयो र्व्यासक्तं प्रत्येकपर्य्याप्तं वा ? नाद्यः, एको न द्वाविति व्यवहारस्येव श्लोकवाक्यं न काव्यमिति व्यवहारस्यापत्तेः। न द्वितीयः, एकस्मिन् पद्ये काव्यद्वयव्यवहारापत्तेः। तस्माद्वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्येव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिता।

Beng Trans : ইহা ছাড়া, কাব্যপদের প্রবৃত্তিনিমিত্ত (শক্যতাবচ্ছেদক সম্বন্ধ) শব্দ ও অর্থে ব্যাসজ্যবৃত্তিতে (যাহার প্রত্যেক ব্যবহার হয় না—অর্থাৎ শব্দ ও অর্থের মিলিত সমন্বয়ে) বর্তমান অথবা প্রত্যেকটিতে পৃথগ্‌ভাবে বর্তমান। প্রথম পক্ষটি সম্ভব নহে, (কারণ) 'এক দুই হইতে পারে না' এইরূপ ব্যবহারের ন্যায় 'শ্লোকবাক্য কাব্য নহে' এই ব্যবহারের সম্ভাবনা থাকে। দ্বিতীয় পক্ষও যুক্তিযুক্ত নহে (কারণ, তাহা হইলে) একটি (শব্দার্থোভয়াত্মক) শ্লোকে দুইটি কাব্য সম্ভব হয়। সুতরাং বেদশাস্ত্র ও পুরাণের লক্ষণের ন্যায় কাব্যলক্ষণেরও শব্দনিষ্ঠতাই উচিত। (এইরূপ ব্যাখ্যার ফলে 'শব্দ কাব্য'—ইহাই যুক্তিযুক্ত)।

Eng. Trans. : Moreover, (a question arises in this connection to the point that) do both word and sense collectively constitute the connotation of the term *kāvya* or separately ? The first alternative is not possible since in that case there remains the possibility of a sentence of a verse not being called a *kāvya* just as (the word) "one" is never treated as the word 'two'. [The idea is this : "One" is that which is characterised by oneness (एकत्व) and "Two" is that which is characterised by two-ness (द्वित्व). Hence "One" is different from "Two". In the same way a sentence being characterised by the prominence of words, since Viśvanātha defines sentence as 'वाक्यं स्याद् योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः' —i.e. a group of words having relation of योग्यता, आकाङ्क्षा and आसत्ति with each other, should be different from a *kāvya* if it is treated as a group of word and sense coupled together. i.e. in which both word and sense are equally prominent.] The second alternative also does not hold good ; in that case, too, one would get two *kāvyas* in a single verse. So, the relation of the essential nature of *kāvya* with word, as in the case of the *Vedas* and *Purāṇas*, is appropriate.

Commentary : मतत्रयसाधारण दोषमाह—अपि चेति। व्यासक्तं व्यासज्यवृत्ति। उचितेति। यदि त्वास्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषाच्चमत्कारिबोधजनकज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपस्यानुपहसनीयकाव्यलक्षणस्य प्रकाशाद्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकस्योभयवृत्तित्वाच्च काव्यं पठितं, श्रुतं काव्यं, बुद्धं काव्यमित्युभयविधव्यवहारदर्शनाच्च काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्त व्यासज्यवृत्ति। अतएव वेदत्वादेरुभयवृत्तित्वप्रतिपादकः 'तदधीते' इत्यादिसूत्रस्थो भगवान् पतञ्जलिः संगच्छते। लक्षणयान्यतरस्मिन्नपि

सत्त्वादेको न द्वाविति वन्न तदापत्तिः; तेनानुपहसनीयकाव्यलक्षणं प्रकाशोक्तं निर्बाधम् । एवमास्वादादौ वैलक्षण्यनिवेशादुक्तलक्षणद्वयमपि निर्बाधमिति नान्यमतमपि दुष्टमित्युच्यते । तद्वंस्तु तथा । सामान्यलक्षणं त्वदोषादिपदाघटितमेव तेषामपि मते । एवं च न कोऽपि दोष इति बोध्यम् ।

लक्षणे गुणालंकारादिनिवेशोऽपि न युक्तः । 'उदितं मण्डलं विधोः' इति काव्ये दूत्यभिसारिकाविरहिण्यादिसमुदीरितेऽभिसरणविधिनिषेधजीवनाभावादिपरे 'गतोऽस्तमर्क' इत्यादौ चाव्याप्त्यापत्तेः । न चेदमकाव्यमिति शक्यं वदितुम् । काव्यतया पराभिमतस्यापि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । काव्यजीवितं चमत्कारित्वं चाविशिष्टमेव । गुणत्वालंकारत्वादेरननुगमाच्च । 'दुष्टं काव्य'मिति व्यवहारस्य बाधकं विना लाक्षणिकत्वायोगाच्च । न च संयोगाभाववान् वृक्षः संयोगीतिवदंशभेदेन दोषरहितं दुष्टमिति व्यवहारे बाधकं नास्तीति वाच्यम् ; 'मूले महीरुहो विहङ्गमसंयोगी न शाखाया'मिति प्रतीतेरिवेदं पद्यं पूर्वार्धे काव्यमुत्तरार्धे तु न काव्यमिति स्वरसवाहिनो विश्वजनीनानुभवस्य विरहादव्याप्यवृत्तितायाः अपि तस्यायोगात् । शौर्यादिवदात्मधर्माणां गुणानां, हारादिवदुपस्कारकाणामलंकाराणां च शरीरघटकत्वानुपपत्तेश्च ।

Beng. Trans : কাব্যের সামান্য লক্ষণবাক্যে গুণ, অলংকার প্রভৃতি শব্দের নিবেশ (প্রয়োগ) যুক্তিযুক্ত নহে । দূতী, অভিসারিকা, বিরহিণী প্রভৃতির দ্বারা উচ্চারিত ও অভিসারবিধি, অভিসার নিষেধ, জীবনাভাব প্রভৃতি অর্থের সূচক 'চন্দ্রবিম্ব উদিত হইয়াছে' এইরূপ বাক্যে বা 'সূর্য অস্ত গিয়াছে' এইরূপবাক্যে, কাব্য লক্ষণের অব্যাপ্তি (গুণ ও অলংকারের অভাব আছে বলিয়া) ঘটে । 'ইহা কাব্য নহে' এইরূপ বলা চলে না, তাহা হইলে অপর আলংকারিকগণ কর্তৃক কাব্যরূপে পরিগণিত বাক্যও অকাব্য হইয়া পড়ে । কাব্যের প্রাণ অর্থাৎ চমৎকারিত্ব ইহাতে সমভাবে বর্তমান আছে । গুণত্ব, অলংকারত্ব ইত্যাদি প্রসঙ্গেও সঠিক কোন ধারণাও কাহারও নাই । 'দুষ্ট কাব্য' এইরূপ ব্যবহার বাধকের অভাব হেতু লাক্ষণিক হইতে পারে না । সংযোগাভাববিশিষ্ট বৃক্ষ সংযোগী হয়, সেইরূপ অংশভেদে দোষরহিত কাব্য দুষ্ট (অর্থাৎ দোষযুক্ত)—এইরূপ বলা চলে না । 'বৃক্ষের মূলে বিহঙ্গম-সংযোগ আছে শাখাতে নাই' এই স্থলে বিহঙ্গমসংযোগের যেরূপ অব্যাপ্যবৃত্তিতা বৃক্ষে আছে, সেইরূপ এই পদ্য পূর্বার্ধে কাব্য উত্তরার্ধে নহে, এইরূপ সহজ ও সার্বজনীন অনুভবের অভাবহেতু কাব্যত্বের অব্যাপ্যবৃত্তিতাও সম্ভব নহে । শৌর্যাদির ন্যায় আত্মার (রসের) ধর্মরূপ গুণের ও হারাদির ন্যায় তাহারই শোভাহেতু অলংকারের কাব্যশরীরঘটকত্ব যুক্তিযুক্ত নহে ।

Eng. Trans. : It is not proper to insert also property (*Guṇa*), figure of speech (*Alaṃkāra*) and the like—in the (body of the) definition of *kāvya*. For, in that case the definition is to be implicated

in (*avyāptidoṣa*) (the fallacy of being too narrow) as it is not applicable to such *kāvyas* as contained in the sentences like "the orb of the moon has risen" or 'the sun is set' etc. which being uttered by *Dūtī* (*lady-messenger*) *Abhisārikā* (a lady going out to be united with her lover) and *Virahiṇī* (estranged spouse) advise one to go out for meeting the lover, forbid one from going out or suggest the end of life etc. respectively. It is not possible to deny these sentences to be called a *kāvya* (poetry), for in that case the same may be stated in respect of that which is recognised as poetry by others (i.e the supporters of Mammaṭabhaṭṭa). Such sentences (e.g. the orb of the moon has risen or the sun is set etc.) bear the samelife-breath, namely, the capacity of producing *camatkāra*—aesthetic pleasure (as the sentences enriched with properties and figures of speech). People hardly agree in their concept of properties (*Guṇa*) and figures of speech (*Alaṃkāra*). Such sentence as 'this poetry is marked by blemish (*doṣa*)' can not be used in the secondary sense as there is nothing which can obstruct its primary meaning. It should not also be argued that as a tree which in one part has no connection with a bird has the same (connection) in another part, so a poetry which in one part is bereft of blemish may in another be marked by it. It is realised that a tree has its relationship of *saṁyoga* with a bird at its trunk and not at its branches, so its connection with the bird does not belong to the whole (body of tree). But it is not possible to say that the first half of this composition is a poetry and the second half is not, because it is not universally and easily experienced that the essential nature of poetry i.e *kāvyatva* does not belong to the whole composition.* The capacity of the *Guṇas* which like valour, are the properties of the Soul (of poetry i.e. *Rasa*) and of the *Alaṃkarās* which, like necklace etc., are the embellishment (of poetry) to constitute the body of poetry is not justified.

: *The use of the designation *kāvya* for a faulty composition cannot be लाक्षणिक. By the Kār. ा मुख्यार्थवाधे तद्युक्तो यथान्योऽर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता ॥ (सा. द २।५) when the primary sense, मुख्यार्थ of a word is incompatible with the rest of the sentence the *Lakṣaṇāvṛtti* is applied there by which another meaning connected therewith becomes apprehended, either through current usage or through some motive. For example, in गङ्गायां घोषः the primary sense of the word

Commentary : तदाह—**लक्षण** इति । काव्यसामान्यलक्षण इत्यर्थः । आदिना संख्यादिपरिग्रहः । यथासंख्यमन्वयः । आदिना पतिप्राप्त्यादिपरिग्रहः । इदं च मध्यमणिन्यायेनोभयान्वयि । **अव्याप्त्यापत्तेरि**ति । गुणालंकारयोरभावादिति भावः । तथा अकाव्यमितीति । ननु काव्यजीवितं चमत्कारित्वं तत्रास्तीत्यित आह—**काव्येति** । ननु विलक्षणचमत्कारित्वं तत्रैवेति नोक्तदोषोऽत आह—**गुणत्वेति** । ननु काव्यधर्मत्वं रसधर्मत्वं वा गुणत्वं, काव्यशोभाधायकत्वं काव्यधर्मत्वं वालंकारत्वमित्यननुगम एवेति चेत्, सत्यम् ; तथापि गुणालंकारादीत्यादिपदेनादोषाविति विशेषणमयुक्तमित्यभिमतम् । युक्तं चैतत्, दोषसामान्याभावनिवेशे काव्यव्यवहारस्य विरलविषयतापत्तेः ; इदं काव्यं दुष्टमिति व्यवहारानापत्तेश्च । न चादोषपदेन स्फुटदोषराहित्यं विवक्षितम् । स्फुटत्वं च शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वम् । तेन निराकाङ्क्षत्वानासन्नत्वे गृह्येते । अन्यथा रसादिदोषाणां त्यागे बीजानापत्तिः । न ह्यदोषौ शब्दार्थावित्युक्ते रसादिदोषाभावः प्रतीयत इति वाच्यम् ; अर्थशब्देन रसस्यापि ग्रहादिति भावः । तदाह—**दुष्टं काव्यमितीति** । एवं च तेषामपि मते तादृशकाव्यलक्षणेऽदोषाविति मात्रस्यानिवेश इति बोध्यम् । **स्वरसेति** । स्वारसिकस्येत्यर्थः । **विश्वेति** । सर्वजनीनेत्यर्थः । अपि:

गङ्गा is stream of water. This cannot be related with the sense of the word घोष as its substratum—आधार. The absence of आधार-आधेय भाव between गङ्गा and घोष is the बाधक which obstructs the primary sense and leads to the use of लक्षणावृत्ति to get the meaning तट which can rightly be related with घोष as its आधार. In the present case, if the word *kāvya* means flawless word and sense अदोषौ शब्दार्थौ then that cannot be the संज्ञा of a faulty composition. The absence of such relation of संज्ञा and संज्ञिन् between काव्य and faulty composition would be the बाधक obstructing the primary sense and would lead to the use of लक्षणावृत्ति to make the word *kāvya* mean सदोषशब्दार्थौ i.e faulty word and meaning. Jagannātha thinks that as the primary sense of the word *kāvya* as अदोषौ शब्दार्थौ is not possible at all, there is no scope for admitting any बाधक which can impede this primary sense—मुख्यार्थ, leading to the use of the लक्षणावृत्ति, by which the secondary sense of the word *kāvya* as सदोषौ शब्दार्थौ would have been apprehended. It should not also be said that this composition is faulty in this part and is free from flaws in another just as we say that this tree is connected with bird in this part and is not so in another. Because, the tree may have connection with bird at its root but not in its branches (i.e. the connection with bird may be partially present in the tree) but काव्यत्व cannot partially be related with a composition since it is not easily and universally felt that this composition is a *kāvya* in its fore part but is not so in its latter part]

प्रागुक्तरीतिसमुच्चायकः। ननु सामान्यलक्षणस्यादोषपदाघटितत्वात्तथा व्यवहारोपपत्तिरत आह—शौर्यादीति। उत्कर्षाधायकत्वेन साम्यत्वम्। एवं च विशेषलक्षणे तेषां निवेशेऽपि सामान्यलक्षणे तेषां न निवेश इति न कोऽपि दोष इति भावः।

यत्तु 'रसवदेव काव्यम्' इति साहित्यदर्पणे निर्णीतं, तन्न; वस्त्वलंकारप्रधानानां काव्यानामकाव्यत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, महाकविसम्प्रदायस्याकुलीभावप्रसङ्गात्। तथा च जलप्रवाहवेगनिपतनोत्पतनभ्रमणानि कविभिर्वर्णितानि, कपिबालादिविलसितानि च। न च तत्रापि यथाकथञ्चित् परम्परया रसस्पर्शोऽस्तीति वाच्यम्; ईदृशरसस्पर्शस्य 'गौश्चलति' 'मृगो धावती'त्यादावतिप्रसक्तत्वेनाप्रयोजकत्वात्। अर्थमात्रस्य विभावानुभावव्यभिचार्य्यन्यतमत्वादिति दिक्।

Beng Trans.: সাহিত্যদর্পণে যে বলা হইয়াছে কেবল 'রসান্বিতই (বাক্য) কাব্য', তাহা ঠিক নহে। কারণ, তাহা হইলে বস্তুপ্রধান ও অলংকারপ্রধান কাব্য সকল অকাব্য (কাব্যলক্ষণবর্জিত) হইয়া পড়ে। ইহার ফলে মহাকবি সম্প্রদায় আকুল হইয়া পড়িবে বলিয়া কোন ইষ্টসিদ্ধিও হয় না। যথা—জলপ্রবাহের বেগে উৎপতন, নিপতন বা ভ্রমণ, বানর ও বালকদের ক্রীড়া ইত্যাদি কবিগণ বর্ণনা করিয়াছেন। এই সকল স্থলে কোনভাবে পরম্পরাক্রমে রসস্পর্শ আছে এইরূপ বলা চলে না, কারণ, তাহা হইলে 'গরু যাইতেছে', 'মৃগ দৌড়াইতেছে' ইত্যাদি স্থলেও রসস্পর্শ স্বীকার করিতে হয়। ফলে রস কাব্যের প্রযোজক হইতে পারে না। যে কোন অর্থই বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের অন্যতমরূপে পরিগণিত হইয়া থাকে।

Eng. Trans.: The statement of the *Sāhityadarpaṇa*, that 'that which is endowed with *Rasa* is a *kāvya*'—is not proper, because in that case the *kāvya* in which a *vastu* (delineation of fact) or an *alaṃkāra* predominates should not be deemed to be so (*kāvya*) It should not be argued that 'let it be so' (i.e. let those *kāvyas* be *akāvyas*), for in that case the traditional beliefs of great poets are likely to be involved in bewildered state. They have described the springing up, the falling down or the whirling of streams of water, or the playful activities of monkeys and boys. It should not be said that these descriptions have, somehow, contact with *Rasa* through other parts of the poetry, for such contact with *Rasa* which may be admitted in sentences like 'the cow is moving', 'the deer is running' etc., fails to make a *kāvya*. Each and every '*artha*' (sense of words) may serve as any one of the those, namely *Vibāva*, *Anubhāva* or *Vyabhicāribhāva*.

Commentary : वस्त्विति । पधानपदस्योभयत्रान्वयः । आकूलीति । उच्छेदेत्यर्थः । सम्प्रदायमेवाह--तथा चेति । विलसितानि चेति वर्णितानीत्यस्यानुषङ्गः । न च तत्र रसोऽस्तीति भावः । यथाकथंचिदित्यस्यैव व्याख्या परम्परयेति । परम्परामेवाह—अर्थेति । सर्वस्यार्थस्येत्यर्थः ।

तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा । सा च काव्यघटनाकूलशब्दार्थोपस्थितिः । तद्गतं च प्रतिभात्वं काव्यकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेष उपाधिरूपं वाखण्डम् । तस्याश्च हेतुः क्वचिद्देवतामहापुरुषप्रसादादिजन्यमदृष्टम् । क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ । न तु त्रयमेव । बालादे स्तौ विनापि केवलमहापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेः । न च तत्र तयो र्जन्मान्तरीययोः कल्पनं वाच्यम् ; गौरवान्मानाभावात् कार्य्यस्यान्यथाप्युपपत्तेश्च । लोके हि बलवता प्रमाणेन आगमादिना सति कारणतानिर्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मान्तरीयमन्यथानुपपत्त्या कारणं धर्माधर्मादि कल्प्यते । अन्यथा तु व्यभिचारोपस्थित्या पूर्ववृत्तकारणतानिर्णये भ्रमत्वप्रतिपत्तिरेव जायते । नापि केवलमदृष्टमेव कारणमित्यपि शक्यं वदितुम् । कियन्तंचित् कालं काव्यं कर्तुमशक्नुवतः कथमपि संजातयो र्व्युत्पत्त्यभ्यासयोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्य दर्शनात् । तत्राप्यदृष्टस्याङ्गीकारे प्रागपि ताभ्यां तस्याः प्रसक्तेः । न च तत्र प्रतिभायाः प्रतिबन्धकमदृष्टान्तरं कल्प्यमिति वाच्यम् । तादृशानेकस्थलगतादृष्टद्वयकल्पनापेक्षया क्लृप्तव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेव प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वकल्पने लाघवात् । अतः प्रागुक्तसरणिरेव ज्यायसी । तादृशादृष्टस्य तादृशव्युत्पत्त्यभ्यासयो श्च प्रतिभागतं वैलक्षण्यं कार्य्यतावच्छेदकम् । अतो न व्यभिचारः । प्रतिभात्वं च कवितायाः कारणतावच्छेदकं, प्रतिभागतवैलक्षण्यमेव वा विलक्षणकाव्यं प्रतीति नात्रापि सः । न च सतोरपि व्युत्पत्त्यभ्यासयो र्यत्र न प्रतिभोत्पत्ति स्तत्रान्वयव्यभिचार इति वाच्यम् ; तत्र तयो स्तादृशवैलक्षण्ये मानाभावेन कारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात् । पापविशेषस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनाद्वा न दोषः । प्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता समुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावादिनश्चाविशिष्टा । प्रतिवादिना मन्त्रादिभिः कृते कतिपयदिवसव्यापिनि वाक्स्तम्भे विहितानेकप्रबन्धस्यापि कवेः काव्यानुदयस्य दर्शनात् ।

Beng. Trans. : তাহার (কাব্যের) কারণ কেবল কবিগত প্রতিভা (ব্যুত্পত্তি প্রভৃতি নহে)। ইহা কাব্য রচনার অনুকূল শব্দ ও অর্থের বিন্যাস (বা জ্ঞান)। প্রতিভাগত প্রতিভাত্ব কাব্যকরণতাবচ্ছেদকরূপে সিদ্ধ জাতিবিশেষ, বা অখণ্ড উপাধিরূপ। তাহার হেতু কোথাও দেবতা, মহাপুরুষ প্রভৃতির প্রসাদজন্য অদৃষ্ট, কোথাও বা অসাধারণ ব্যুৎপত্তি (শাস্ত্রজ্ঞান) ও (কাব্যরচনার জন্য) অভ্যাস। কিন্তু এই তিনটি নহে, যেহেতু বালকাদির ঐ দুইটি (ব্যুত্পত্তি ও অভ্যাস) ব্যতিরেকেও কেবল মহাপুরুষের প্রসাদ হইতে প্রতিভার উৎপত্তি হয়। এই স্থলে

(জন্মান্তরীয় ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাস কল্পনা করা উচিত নহে, কারণ তাহাতে গৌরবদোষ হয়, (কল্পনাকৃত, সম্বন্ধকৃত, উপস্থিতিকৃত ও শরীরকৃত—এই চার প্রকার গৌরবদোষের মধ্যে এক্ষেত্রে কল্পনাকৃত গৌরব বোধ হইবে) এইরূপ কল্পনাকরণে কোন প্রমাণ নাই এবং কার্য অন্যরূপ হইবার সম্ভাবনা আছে। জন্মান্তরীয় অভ্যাস ও ব্যুৎপত্তি কল্পনা ব্যতিরেকেও কেবলমাত্র অদৃষ্টের দ্বারা প্রতিভার উপপত্তি ও উৎপত্তি হইতে পারে। ব্যাবহারিক জগতে বলবান্ আগমাদি প্রমাণের দ্বারা কারণতা নির্ণীত হইলে পরে প্রাদুর্ভূত ব্যভিচারদোষ নিষেধের জন্য এবং অন্য কোন প্রকারে উপপত্তি হয় না বলিয়া জন্মান্তরীয় ধর্ম, অধর্ম প্রভৃতি কারণ কল্পনা করা হইয়া থাকে। তাহা না হইলে ব্যভিচারদোষের উপস্থিতির দ্বারা পূর্বকৃত কারণতা নির্ণয় ভ্রান্ত বলিয়া প্রতিভাত হয়। কেবলমাত্র অদৃষ্টকেও কাব্যের কারণ বলা চলে না। কিছুকাল কাব্য রচনা করিতে অক্ষম ব্যক্তির ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাস অর্জিত হইলে প্রতিভার উদয় দেখা যায়। এ স্থলে অদৃষ্ট স্বীকার করিলে ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাস অর্জনের পূর্বে প্রতিভার প্রসক্তি ঘটে; ঐ ক্ষেত্রে অপর একটি প্রতিবন্ধক অদৃষ্টও কল্পনা করা অনুচিত। কারণ, এইরূপ বহুস্থলে দুইটি করিয়া অদৃষ্ট কল্পনা করা অপেক্ষা অর্জিত ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাসের প্রতিভাহেতুত্ব কল্পনা লঘুভূত। সুতরাং পূর্বোক্ত পন্থাই প্রশস্যতর। ঐরূপ অদৃষ্ট এবং ঐরূপ ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাসের প্রতিভাগত বৈলক্ষণ্য কার্যতাবচ্ছেদক, সুতরাং কোনরূপ ব্যভিচারের আশঙ্কা নাই। প্রতিভাত্ব কবিতার কারণতাবচ্ছেদক, প্রতিভাগত বৈশিষ্ট্যও বিশেষ প্রকার কাব্যের প্রতি কারণতাবচ্ছেদক; সুতরাং এস্থলেও ব্যভিচার নাই। যেস্থলে ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাস থাকিলেও প্রতিভার উদয় হয় না সেইস্থলে অন্বয়ের ব্যভিচার স্বীকার করা উচিত নহে। কারণ ব্যুৎপত্তি ও অভ্যাসের তাদৃশ বৈলক্ষণ্য বিষয়ে প্রমাণ না থাকায় উহারা কারণতাবচ্ছেদকের দ্বারা অবচ্ছিন্ন নহে। অথবা পাপবিশেষকে ঐ স্থলে প্রতিবন্ধকরূপে কল্পনা করিলেও দোষ নাই। প্রতিবন্ধকের অভাবের কারণতা যাহারা শক্তি প্রভৃতি সমুদিত তিনটির হেতুত্ব স্বীকার করেন অথবা একটির হেতুত্ব স্বীকার করেন সকলেই সমভাবে মানিয়া থাকেন। প্রতিবাদী মন্ত্র প্রভৃতির দ্বারা কতিপয় দিবস বাক্‌স্তম্ভ ঘটাইলে যিনি অনেক প্রবন্ধ রচনা করিয়াছেন তাঁহারও কাব্যরচনার অভাব দেখা যায়।

Eng. Trans.: The cause of it (i.e. poetry) is only genius (i.e. imaginative faculty) belonging to the poet. It consists of the construing (lit. presence) of word and sense worthy for the making of poetry. On account of being the distinguishing characteristics of the cause of poetry the very state of genius is reckoned as a particular type of *jāti* (generic attribute) or an *akhaṇḍa upādhi* (discriminative attribute of inexplicable nature). In some cases its (i.e. of genius) origin is due to good luck caused by the grace of god or pious persons (i.e. virtuous men); in other, to the exceptional

knowledge and continuous practice, but not to the unity of these three, as boys and the like are blessed with genius only through the grace of holy persons even in the absence of the other two (i.e. knowledge and practice). It is not proper to conceive the existence (in boys) of the other two (i e. knowledge and practice) acquired from their previous birth ; because (i) such conception suffers from the fallacy of complexity, (ii) there is lack of evidence to prove for their existence, and (iii) their product has the chance of being of different nature. When the law of causation enunciated in scriptures like the Vedas which are regarded as the strong source of knowledge is open to flaw caused by *vyabhicāra* (violation of the law), merits and demerits of previous birth are held as cause with a view to preventing such flaw, otherwise the law of causation already established appears to be false. It should not also be argued that good luck alone is the cause of genius, for genius is seen to appear in a person after knowledge and practice are acquired by him who has been unable to write poetry for sometime. If good luck is admitted (as the cause of genius) also then genius is expected to be present in him before he acquired knowledge and practice Another (bad) luck preventing the rise of genius, should not be apprehended there for the conception of adequate knowledge and practice as generating genius enjoys more brevity than the conception of two lucks (one favourable and another unfavourable) in different stages of life. Hence, the view stated before is more preferable to the other. Difference in genius caused by such luck on the one hand and such knowledge and practice on the other constitutes the determining characteristics of effect (प्रतिभा). So there is no apprehension of discrepancy (in the theories mentioned above). The state of genius is the determining aspect of the cause of poetry ; the difference in genius (as caused by luck and by knowledge and practice) leads to the difference in poetry. So, here, also no discrepancy in theory is to be apprehended. Even when genius does not rise in one who is equipped with knowledge and practice, violation of the invariable concomittance of *hetu* (knowledge and practice) and *sādhya* (genius) is not also to be thought of, for such knowledge and practice not being proved to be adequate (for generating genius) are not marked by the distinctiveness worthy for becoming the cause of poetry. Or there is no fault in holding the existence of particular sin as preventing the rise of genius. All rhetoricians whether they attribute the origin of poetry to the triad of inherent power etc. i.e.

genius, knowledge and practice or to the inherent power (i.e. genius) only, unanimously regard the absence of any preventing element as the cause (of genius). There are instances which show how a man credited with a number of works fails to compose a poem when his speech is stunned for some days through the utterance of incantations by his opponent.

Commentary : तस्य च काव्यस्य । केवलेत्यनेन निपुणतादिव्यावृत्तिः । शब्दार्थावेति । शब्दार्थौभयेत्यर्थः । उपाधिर्वेति । उपाधित्वपरित्यागेन तत्त्वाङ्गीकारो निर्बीज इत्यर्थः । नीलघटत्वादिवत्सखण्डोपाधिरेवेति वार्थः । 'अखण्डम्' इति पाठस्तु चिन्त्य एव । तस्याः प्रतिभायाः । आदिना तप आदिपरिग्रहः । व्युत्पत्तीति । लोकशास्त्रादिविषयेत्यर्थः । न तु त्रयमेवेति । प्रतिभात्वावच्छिन्नं प्रति मिलितं त्रितयमेव कारणमिति नेत्यर्थः । एवकारेण क्वचित् त्रितयस्यापि कारणत्वमिति ध्वनयति । विलक्षणत्रितयजन्यप्रतिभा चातिविलक्षणा । तज्जन्यं काव्यं चातिविलक्षणमेवेति न दोष इति दिक् । दोषान्तरमाह—मानेति । ननु कार्यान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह कार्येति । केवलाददृष्टादपीत्यर्थः । तदेव विशदयति—लोके इति । लोकशब्दः प्रकृतेतरपरः । आगमः श्रुतिः । आदिना स्मृत्यादिपरिग्रहः । अतएव प्रत्यक्त्वम् । अन्यथा तु बालस्यागमादिना तन्निर्णये तु । एतेन प्रमात्वव्यावृत्त्या साध्यमाधकत्वं सूचितम् । केवलादं स्पष्टार्थम् । प्रतिभां प्रतीति शेषः । कथमपि केनापि प्रकारेण । व्युत्पत्त्यभ्यासयोः सतोरिति शेषः । ताभ्यां व्युत्पत्त्यभ्यासाभ्याम् । तस्याः प्रतिभायाः । तत्र व्युत्पत्त्यभ्यासप्राक्कालिकादृष्टविषये । एवं च तदानीं सा न । अनन्तरं कथमपि प्रतिबन्धकनाशे सा भवत्येवेति भावः । क्लृप्तेति । प्रतिबन्धकादृष्टादिनाशकतयेति भावः । पूर्वोक्तद्वयव्यावृत्तिः । नन्वेवमपि प्रतिभाकार्यककार्यकारणाभावे व्यभिचारोऽत आह—तादृशेति । केवलेत्यर्थः । यथा च विजातीयप्रतिभां प्रति तत्कारणं विजातीयप्रतिभां प्रति तथैवेति न दोष इति भावः । नन्वेवमपि प्रतिभाकारणककार्यकारणभावे व्यभिचार एवात आह—प्रतिभात्वं चेति । प्रागुक्तं सामान्यरूपमित्यर्थः । नन्वेवमप्येकप्रतिभातोऽपरमपि काव्यं स्यादत आह—प्रतिभागतेति । अत्रापीति । द्वितीयकार्यकारणभावेऽपि न व्यभिचार इत्यर्थः । ननु वैलक्षण्यमदृष्टासहकृतत्वरूपमेवोक्तं, तच्च तत्रास्त्येवेत्यत आह—पापेति । नन्वेवमिदमेव गौरवमत आह—प्रतीति । एवं च कार्यमात्रं प्रति प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाः क्लृप्तत्वेन काव्यं प्रति यथोभाभ्यां स्वीक्रियते तथात्रापीति न मेऽधिककल्पनगौरवमिति भावः । समुदितहेतुवादिमते तत्स्वीकार आवश्यक इत्याह—प्रतिवादीति । विहितेति । कृतानेककाव्यस्यापीत्यर्थः ।

तच्चोत्तमोत्तमोत्तममध्यमाधमभेदाच्चतुर्धा । शब्दार्थौ यत्र गुणीभावितात्मानौ कमप्यर्थमभिव्यङ्क्तस्तदाद्यम् ।

कमनीति चमत्कृतिभूमिम् । तेनातिगूढस्फुटव्यङ्ग्ययो निरासः । अपराङ्गवाच्य-सिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्ययोरपि चमत्कारितया तद्वारणाय गुणीभावितात्मानाविति स्वापेक्षया व्यङ्ग्यप्राधान्याभिप्रायकम् । उदाहरणम्—

"शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा सफलीकर्तुमहो मनोरथान् ।
दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते ।"

अत्रालम्बनस्य नायकस्य, सविधशयनाक्षिप्तस्य रहःस्थानादेरुद्दीपनस्य च विभावस्य, तादृशनिरीक्षणादेरनुभावस्य, त्रपौत्सुक्यादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगाद्रतिरभिव्यज्यते । आलम्बनादीनां स्वरूपं वक्ष्यते ।

Beng. Trans. : তাহা (কাব্য) চারি প্রকার—উত্তমোত্তম, উত্তম, মধ্যম ও অধম ।

যেখানে (অর্থাৎ যে কাব্যে) শব্দ ও অর্থ (বাচক শব্দ ও বাচ্য অর্থ) গুণীভাবিতাত্মা হইয়া (বাচ্য অর্থ স্বয়ং গুণীভূত হইয়া ও বাচক শব্দ পক্ষে গুণীভূত অর্থ যাহার এইরূপ হইয়া) কোন একটি অর্থকে অভিব্যক্ত করে তাহা প্রথম প্রকার কাব্য ।

'কোন একটি' পদটির অর্থ চমৎকারনিদান । ইহাতে অতিগূঢ়ব্যঙ্গ্য ও অতিস্ফুটব্যঙ্গ্য কাব্যের নিরাস হইল । যে কাব্যের ব্যঙ্গ্য অর্থ অপর অর্থের (বাচ্য বা ব্যঙ্গ্য) অঙ্গভূত অথবা যাহাতে ব্যঙ্গ্য অর্থ বাচ্যার্থ সিদ্ধির জন্য তাহার অঙ্গভূত এইরূপ কাব্যে ব্যঙ্গ্যার্থ চমৎকারজনক হওয়ায় উহাতে প্রথম শ্রেণীর কাব্যসংজ্ঞাপ্রাপ্তি ঘটে তাহা নিষেধ করিবার জন্য 'গুণীভাবিতাত্মানৌ' পদটি সংযোজিত হইয়াছে । ইহার অভিপ্রায় নিজের অপেক্ষা ব্যঙ্গ্যার্থের প্রাধান্য সূচিত করা । উদাহরণ যথা-নিকটে শয়ন করিয়া মনোরথসকল সফল করিতে অসমর্থা দয়িতা প্রিয়ের মুখপদ্ম ঈষৎ নিমীলিত নয়নে নিরীক্ষণ করিতেছে ।

এস্থলে নায়ক আলম্বনবিভাব, সমীপশয়নের দ্বারা সূচিত নির্জনস্থান প্রভৃতি উদ্দীপনবিভাব, ঐরূপ নিরীক্ষণ প্রভৃতি অনুভাব, ত্রপা ও ঔৎসুক্য প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব । এইগুলির সংযোগের দ্বারা রতি অভিব্যক্ত হইয়াছে । আলম্বন প্রভৃতির স্বরূপ পরে আলোচিত হইবে ।

Eng. Trans. : That (*kāvya*) is of four types *Uttamottama* (best, lit. good of the good), *Uttama* (good). *Madhyama* (mediocre) and Adhama (bad). The poetry where word and sense being themselves subordinate (lit. having their souls rendered subordinate), suggest some other sense (i e. suggested) belongs to the first category. The word 'some' signifies that it (the suggested sense) is the object of *camatkāra* (supermundane pleasure). By this a poetry in which the suggested sense is too much implicit (lit. hidden) or too much explicit (exposed) is excluded from this category. With a view to preventing that poetry in which the suggested sense, inspite of

being subordinate to the other sense (expressed sense or another suggested sense) or being applied for making the expressed sense effective, creates exceptional pleasure (camatkāra), from being included in the class of the *uttamottama kāvya*, the word *'guṇībhāvitātmānau'* has been inserted in the definition to indicate more prominence of the suggested sense than that of 'themselves' (i.e. word and sense expressed). For example, 'though lying near yet unable to fulfil all her desires, the lady-love with slightly closed eyes looks at the lotus-like face of her dear husband'. Here, the hero is the supporting cause (*ālambana-vibhāva*), the secluded place and the like, implied by such act as 'lying near' is the exciting cause (*uddīpana vibhāva*); such looking at the face of the husband is the outward expression (*anubhāva*), bashfulness and curiosity etc. are accompanying moods (*vyabhicāri bhāva*). The erotic sentiment—*Rati* (of the lady) has been manifested by the combination of these elements. The essential nature of these elements will be discussed later on.

Commentary : तच्चेति । काव्यं चेत्यर्थः । शब्दार्थाविति । गुणीभाविताात्मानौ शब्दार्थौ यत्र कमप्यर्थमभिव्यङ्क्त इत्यन्वयः । भूमि निदानम् । व्यङ्ग्यपदस्योभयत्र सबन्धः । एवमग्रेऽपि । निरास इति । असुन्दरस्येत्यपि बोध्यम् । गुणीभावितात्मानावित्यनेनाप्यस्य निराम इति ध्वनयितुं द्वयोरेवोक्तिः । एवं संदिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाक्वाक्षिप्तानामपि बोध्यम् । स्वापेक्षया शब्दार्थापेक्षया । सविधेऽर्थाद्दयितस्य । कारणसत्त्वेऽपि कार्याभावादहो इत्याश्चर्ये । रह एकान्तम् । त्रपौत्सुक्यादेरिति । दरेत्यनेन त्रपा व्यङ्ग्या, निरीक्षणेन चौत्सुक्यमिति बोध्यम् । संयोगात् सम्बन्धात् । रतिरिति । नायिकाया इति शेषः ।

न च यद्ययं शयितः स्यात् तदास्याननाम्बुजं चुम्बेयमिति नायिकेच्छाया एव व्यङ्ग्यत्वमिति वाच्यम् ; मनोरथान् सफलीकर्तुमसमर्थत्यनेन मनोरथाः सर्वेऽस्या हृदि तिष्ठन्ति इति प्रतीतेः, स्वशब्देन मनोरथपदेन सामान्याकारेण तादृशेच्छाया अपि निवेदनात् । न च मनोरथपदेन मनोरथत्वाकारेण सामान्येच्छाया अभिधानेऽपि चुम्बेयमिति विषयविशेषविशिष्टेच्छात्वेन व्यङ्ग्यत्वे किं बाधकमिति वाच्यम् ; चमत्कारो न स्यादित्यस्यैव बाधकत्वात् । न हि विशेषाकारेण व्यङ्ग्योऽपि सामान्याकारेणाभिहितोऽर्थः सहृदयानां चमत्कृतिमुत्पादयितुमिष्टे, कथमपि वाच्यवृत्त्यनालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वेनालंकारिकैः स्वीकारात् । चुम्बनेच्छाया रत्यनुभावतयैव सुन्दरत्वेन तदव्यञ्जने चुम्बामीति शब्दबलाच्चुम्बनेच्छावदचमत्कारित्वाच्च । एवं त्रपाया अपि न प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वम् । अनुवाद्यतावच्छेदकतया प्रतीतायां तस्यां मुख्यवाक्यार्थत्वायोगात् । न च दरमीलननयनात्वविशिष्टनिरीक्षणं विधेयमिति नानु-

वाच्यतावच्छेदकत्वं तस्या इति वाच्यम् ; एवमपि नयनगतदरमीलनस्य तत्कार्यत्वेऽपि दरमीलन्नयनात्वविशिष्टनिरीक्षणस्य रतिमात्रकार्य्यत्वात् । त्रपाया एव मुख्यत्वेन व्यङ्ग्यत्वे निरीक्षणोक्तेरनतिप्रयोजनकत्वापत्तेः । वाच्यवृत्त्या रतेरनुभावे निरीक्षणे त्रपाया अनुभावस्य दरमीलनस्य व्यञ्जनया तस्यां तस्या अपि गुणीभावप्रत्ययौचित्यात् ।

Beng. Trans : এই ব্যক্তি (অর্থাৎ দয়িত) যদি নিদ্রিত হয় তাহা হইলে ইহার মুখপদ্ম চুম্বন করিব এইরূপ নায়িকার ইচ্ছা এস্থলে ব্যঙ্গ্য হইয়াছে এইরূপ বলা উচিৎ নহে । 'মনোরথগুলি সফল করিতে অসমর্থা' এই বাক্যের দ্বারা সকল প্রকার মনোরথ তাহার হৃদয়ে বর্তমান আছে এইরূপ অর্থ প্রতীত হওয়ায় সামান্য 'মনোরথ' পদের দ্বারা ঐরূপ ইচ্ছাও অভিহিত হইয়াছে । মনোরথত্ববিশিষ্ট মনোরথ পদের দ্বারা সামান্য ইচ্ছা অভিহিত হইলেও 'চুম্বেয়ম্' এই পদের দ্বারা বিশেষবিষয়গত ইচ্ছার ব্যঙ্গ্যত্বে বাধক কি এইরূপও বলা উচিত নহে । কারণ ঐস্থলে চমৎকার বা আনন্দসৃষ্টি হইবে না ইহাই উহার বাধক । যে অর্থ বিশেষাকারে ব্যঙ্গ্য কিন্তু সামান্যাকারে বাচ্য তাহা সহৃদয় ব্যক্তির আনন্দ উৎপাদন করিতে পারে না । যে ব্যঙ্গ্য অর্থ কোনভাবে বাচ্যবৃত্তির দ্বারা সম্বন্ধযুক্ত নহে তাহারই চমৎকারিত্ব আলংকারিকগণ স্বীকার করিয়াছেন । রতির অনুভাবরূপেই চুম্বনেচ্ছা সুন্দর । যদি রতি অভিব্যক্ত না হয় তাহা হইলে 'চুম্বন করিব' এইরূপ শব্দোচ্চারণজনিত চুম্বনেচ্ছা যেরূপ চমৎকারজনক নহে সেইরূপ উক্ত ইচ্ছাও চমৎকারজনক হইবে না । এইরূপে 'ত্রপারও' প্রধানভাবে ব্যঙ্গ্যত্ব স্বীকার করা উচিত নহে । অনুবাদ্যের (উদ্দেশ্য) বৈশিষ্ট্যরূপে প্রতীত হওয়ায় ত্রপার প্রধান বাক্যার্থের সহিত যোগ নাই । 'ঈষৎ নিমীলিতনয়নাত্ব বিশিষ্ট নিরীক্ষণ' এইরূপ প্রয়োগে ঈষৎনিমীলিতনয়নাত্ব নিরীক্ষণের বিশেষণ হওয়ায় তদভিব্যক্ত ত্রপা অনুবাদ্যের বৈশিষ্ট্য নহে ইহাও বলা উচিত নহে । নয়নগত ঈষৎ নিমীলন ত্রপার কার্য হইলেও ঈষৎ নিমীলিতনয়নাত্ব বিশিষ্ট নিরীক্ষণ কেবল রতির কার্য । ত্রপা যদি প্রধানভাবে ব্যঙ্গ্য হয় তাহা হইলে নিরীক্ষণোক্তির অতি প্রয়োজনীয়তা থাকে না । বাচ্যবৃত্তির দ্বারা যেরূপ রতির অনুভাব নিরীক্ষণের নিকট ত্রপার অনুভাব 'ঈষৎ নিমীলনের' গুণীভাব রহিয়াছে সেইরূপ ব্যঞ্জনা বৃত্তির দ্বারা রতির নিকট ত্রপার গুণীভাব হওয়া উচিত ।

Eng. Trans. : It is not proper to maintain that the wish of the heroine that 'if he is asleep I shall kiss his lotus-like face' has been implied here. Because, the sentence 'she is unable to fulfil her desires' means that there are many kinds of desires in her mind. By the general term 'desire' that particular desire of the lady is directly stated. It is not good to hold that as by the term *'manoratha'*—desire in general is directly stated, so that can not prevent the particular desire from being implied. Because, the idea that there

will be no 'camatkāra' will prevent that particular desire from being suggested. That which is suggested in its particular aspect but can be directly stated in its general aspect does not produce delight in connoisseurs. For, rhetoricians admit the capacity of producing supermundane pleasure only of that suggested sense which is not related, in any way, with the power of the word for denoting the literal sense (i.e. *vācya vṛtti*). The desire of kissing is nice when it is treated as an outward expression of the erotic sentiment. If that sentiment is not implied then that desire of kissing, like the desire expressed by the words, 'I shall kiss', will not generate exceptional joy (*camatkāra*). Similarly, bashfulness which is suggested does not enjoy prominence as it being held as the distinguishing attribute of the subject is not included in the meaning of the principal part of the sentence. It is unjust to say that as the word indicating the act of seeing in which the eyes are slightly closed constitutes the predicate, so it (त्रपा—bashfulness implied by the term 'दरमीलन्नयना') is not the determining characteristic of the subject. Because, (i) though the slightly closing of the eye is effected by bashfulness the act of looking in which the eyes are slightly closed is caused only by erotic sentiment. (ii) If the suggestion of bashfulness is prominent then the mention of the word 'looking at' is not extremely needed.. As in the literal meaning of the sentence the slight closing of the eye is subordinate to the act of seeing—an outward expression of the erotic sentiment, so when the suggested sense is taken into account the cognition of its (i.e. bashfulness implied by दरमीलन्नयना) subordination to erotic sentiment is amply justified.

Commentary : शयित इति कर्त्तरि भूते क्तः। 'तदास्याननाम्बुज'मिति पाठः। एत्र उक्तव्यवच्छेदे। स्वशब्देनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति। सामान्येति। मनोरथत्वेत्यर्थः। तथा च वाच्यस्याव्यङ्ग्यत्वमिति भावः। सामान्येनेत्यस्य व्याख्या मनोरथेति। यद्वा सामान्येनेच्छात्वेन। अवच्छिन्नत्वं तृतीयार्थः। चमत्काराभावे हेतुमाह—न हीति। तत्र हेतुमाह कथमपीति। सामान्यरूपेण विशेपरूपेण चेत्यर्थः। एवं च ध्वनिविशेष एवैतद्बोध्यम्। स्पष्टश्चायमर्थोऽगूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणे पञ्चमोल्लासे रसदोपनिरूपणे सप्तमोल्लासे च। व्यङ्ग्यस्य वाच्यकरणे वमनाख्यदोष इति प्राञ्चः। नन्वत्र पक्षे यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते इत्यादिपर्यायोक्तप्रकरणस्थमूलग्रन्थविरोधोऽत आह—चुम्बनेच्छाया इति। संशयालंकारनिरूपणे च स्फुटतरं निरूपयिष्यत एव ग्रन्थकृता। एवस्तदन्यथात्वेन तत्त्वव्यवच्छेदे। तदव्यञ्जने रत्यव्यञ्जने। एवमिच्छाया इव यथाकथञ्चित् तत्त्वसत्त्वादाह—प्राधान्ये-

नेति । तस्यां'त्रपायाम् । एवमग्रेऽपि । मुख्येति । मुख्यतया वाक्यतात्पर्यविषयत्वा-योगादित्यर्थः । तत्कार्येति । त्रपाकार्येत्यर्थः । मात्रपदेन तदन्यव्यवच्छेदः । ननु मीलन्नयनात्वमेव विधेयमास्तामत आह—त्रपाया इति । त्रपाजनकतया निरीक्षणस्योप-योगादाह—अनतीति । ननु वैपरीत्येन निरीक्षणविशिष्टदरमीलन्नयनात्वमेव विधेय-मास्तामत आह—वाच्येति । भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः । तस्यां रतौ । तस्यास्त्रपायाः ।

यथा वा—गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहता नीरजकोरकेन मन्दम् ।
दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य घूर्णितासीत् ॥

तत्र घूर्णितासीदित्यनेना'समीक्ष्यकारिन् किमिदमनुचितं कृतवानसी'त्यर्थसंवलितोऽमर्षश्च-र्वणाविश्रान्तिधामत्वात् प्राधान्येन व्यज्यते । तत्र शब्दोऽर्थश्च गुणः ।

Beng. Trans. : অথবা, 'গুরুজনদিগের মধ্যে উপবিষ্টা নতাঙ্গীকে পদ্মকোরকের দ্বারা ধীরে আঘাত করিলে কুণ্ডলকে ঈষৎ আন্দোলিত করিয়া ও ভ্রূলতাকে নত করিয়া আমাকে অবলোকন পূর্বক সে ঘুরিয়া দাঁড়াইল ।' এই স্থলে 'ঘুরিয়া দাঁড়াইল' এই বাক্যাংশের দ্বারা 'হে অবিবেচক, একি অনুচিত কার্য করিলে' এইরূপ অর্থযুক্ত অমর্ষ আস্বাদনের আস্পদরূপে প্রধানভাবে অভিব্যক্ত হইয়াছে । ইহাতে শব্দ ও অর্থ অপ্রধানীভূত ।

Eng. Trans. : Or,—'When that lady sitting in the midst of her superiors and with body bent was struck gently by me with a lotus-bud, she, with her ear-ornament swaying a little and with eye-brows bent low, turned round looking at me.' Here the absence of endurance coupled with the idea, 'oh, inconsiderate one, what improper act is being done by you'', is prominently suggested as the object of aesthetic realisation. In this verse the word and the sense (expressed) are subordinate to the sense suggested.

Commentary : गुरुमध्येति । श्वश्र्वादिसमीपप्रदेशोपविष्टा, कमलमुकुलेन मन्दं नितरां हता । अतएव घूर्णनं भ्रमणम् । तादृशी सा मामवलोक्य दरेति नतेति च यथा स्यात् तथा घूर्णितासीदित्यन्वयः । मन्दत्वफलं दरेति । गुरुमध्यगतत्वात् नतेति नायकोक्तिरियं मत्रायं प्रति । कृतवानसीत्यर्थेति । अस्याप्यमर्षं प्रति गुणतैव । तत्कार्यत्वात् । संवलितो विशिष्टः । चर्वणेति । पार्यन्तिकास्वादाश्रयत्वादित्यर्थः । तत्रामर्षे । अयमेव पूर्वोदाहरणाद्विशेषः ।

यथा वा—

तल्पगतापि च सुतनुः श्वासासङ्गं न या सेहे ।
संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति ॥

इदं च पद्यं मन्निर्मितप्रबन्धगतत्वेन पूर्वसाकाङ्क्षमिति दिङ्मात्रेण व्याख्यायते—या नववधूः पल्यङ्कशयिता श्वासस्यासङ्गमात्रेणापि संकुचदङ्गलतिकाभूत् सा सम्प्रति प्रस्थानपूर्व्वरजन्यां प्रवत्स्यत्पतिका प्रियेण सशङ्केन समर्पितं हृदि पाणिं नववधूजातिस्वाभाव्यादाक्षिपति, परं तु मन्दम्। अत्र शनैः स्वस्थानप्रापणात्मना मन्दाक्षेपेण रत्याख्यः स्थायी संलक्ष्यक्रमतया व्यज्यते। उपपादयिष्यते च स्थाय्यादीनामपि संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम्। अमुमेव च प्रभेदं ध्वनिमामनन्ति।

Beng. Trans. : অথবা, পল্যঙ্কশায়িনী যে সুতনু নিঃশ্বাসের স্পর্শ সহ্য করিতে পারিত না, সম্প্রতি সে বক্ষস্থিত প্রিয়ের হস্ত ধীরে ধীরে সরাইয়া দিতেছে।

এই পদ্যটি আমার রচিত প্রবন্ধের অন্তর্গত ও পূর্ব পদ্যের সহিত সম্বন্ধবিশিষ্ট বলিয়া দিগ্‌দর্শন রূপে ব্যাখ্যাত হইতেছে।

পল্যঙ্কে শয়নকারিণী যে নববধূর অঙ্গলতা নিঃশ্বাসের স্পর্শমাত্রেই সংকুচিত হইত সম্প্রতি (প্রিয়ের) প্রস্থানের পূর্ব রাত্রিতে সেই প্রবৎস্যৎপতিকা (যাহার স্বামী প্রবাসে গমন করিবে) নববধূ সশঙ্কে বক্ষে স্থাপিত প্রিয়ের হস্তকে নববধূজাতির স্বভাব মত সরাইয়া দিতেছে, কিন্তু আস্তে আস্তে। এস্থলে ধীরে ধীরে স্বস্থান প্রাপ্ত করান রূপ হস্তাপসারণের দ্বারা রতিরূপ স্থায়ী ভাব সংলক্ষ্যক্রমরূপে অভিব্যক্ত হইতেছে। স্থায়ী প্রভৃতি ভাব যে সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ্য হইতে পারে তাহা পরে প্রদর্শিত হইবে। এইরূপ কাব্য প্রকারকে ধ্বনি বলা হইয়া থাকে।

Eng. Trans. : Or for example,—
"That nice-bodied one who could not bear the touch of breath, now, lying on bed, is gently drawing the hand of her lover, placed on her breast."

This verse which being included in the work (*Bhāminīvilāsa*) composed by me is related with the previous one and is explained here only for making a general survey (of the subject i.e. *Uttamottama Kāvya*). That newly married girl, lying on bed, whose creeper-like body would get contracted even at the very touch of breath, now on the night preceding the departure (of her husband) is drawing, but gently, out of natural instinct common to newly married wives the hand anxiously placed on her breast by her husband, who is going to live in distant land.

Here, the permanent mood *Rati* (erotic sentiment) is manifested by the act of gently drawing with a view to gradually placing the hand in the proper place. In the manifestation of this permanent mood the sequence between the *Vibhāvas* and the *Sthāyin* is perceptible. That the permanent mood and the like are *Saṃlakṣya krama-vyaṅgya* (in the manifestation of which the sequence between

that which suggests and that which is suggested is perceptible) will be discussed later. This type of poetry is called *Dhvani.*

Commentary : तल्पं शय्या। अराहने हेतुगर्भ विशेषणं 'सुतनु'रिति। स्वहृदयस्थितं शनैः स्वस्थानं प्रापयतीत्यर्थः। प्रबन्धो भामिनीविलासाख्यः। नवोढा-प्रकरणादाह नवेति। आङ् ईषदर्थे। संप्रतीत्यस्यार्थमाह प्रस्थानेति। प्रकरणादाह प्रवत्स्यदिति। सशङ्केति। सुतनुत्वात् सशङ्केति भाव.। मन्दमिति। भाविविरह-शङ्कयेति भावः। संलक्ष्येति। व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः क्रमः संलक्ष्यो यत्र तत्रेत्यर्थः। अयमेव पूर्वतो विशेषः। ननु स्थाय्यादीनामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वमेव प्राचीनैरुक्तमत आह—उपेति। अमुम् उत्तमोत्तमम्।

यत्तु चित्रमीमांसायामप्पयदीक्षितैः 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इति पद्यं ध्वन्युदाहरण-प्रसङ्गे व्याख्यातम्—'उत्तरीय-कर्षणेन चन्दनच्युतिरित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय निःशेष-ग्रहणम्। ततश्चन्दनच्युतेः स्नानसाधारण्यव्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय तटग्रहणम्। स्नाने हि सर्वत्र चन्दनच्युतिः स्यात्, तत्र तु स्तनयोः स्तट उपरिभाग एव दृश्यते। इयमाश्लेषकृतैव। तथा निर्मृष्टरागोऽधर इत्यत्र ताम्बुलग्रहणविलम्बात् प्राचीनरागस्य किंचिन् मृष्टतेत्यन्यथासिद्धिपरिहाराय 'निर्मृष्टराग' इति रागस्य निःशेषमृष्टतोक्ता। पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्धाटनायाधर इति विशिष्य ग्रहणम्। उत्तरोष्ठे सरागेऽधरोष्ठमात्रस्य निर्मृष्टरागता चुम्बनकृतैव' इत्यादिना 'इदमपि ध्वनेरुदाहरणम्' इत्यन्तेन सन्दर्भेन। 'तटादिघटिता वाक्यार्थाः स्नानव्यावृत्तिद्वारा सम्भोगाङ्गानामाश्लेषचुम्बनादीनां प्रतिपादनेन प्रधानव्यङ्ग्यव्यञ्जने साहायकमाचरन्ति' इति तदेतदलंकारशास्त्रतत्त्वानबोधनिबन्धनम्। प्राचीनसकलग्रन्थविरुद्धत्वादुपपत्ति-विरोधाच्च।

Beng. Trans. : চিত্রমীমাংসাগ্রন্থে অপ্যয়দীক্ষিত যে 'নিঃশেষচ্যুতচন্দন'-শ্লোকটিকে ধ্বনির উদাহরণরূপে এইভাবে ব্যাখ্যা করিয়াছেন—'উত্তরীয় আকর্ষণের দ্বারা চন্দনচ্যুতি হইয়াছে এইরূপ অন্যথাসিদ্ধি পরিহারের নিমিত্ত 'নিঃশেষ' পদ গৃহীত হইয়াছে। চন্দনচ্যুতির স্নানসাধারণ্য (স্নানের সাধারণ ফল এইরূপ ভাব) নিষেধ করিয়া সম্ভোগচিহ্ন উদ্‌ঘাটনের জন্য 'তট' পদের গ্রহণ হইয়াছে। স্নানে সর্বত্র চন্দনচ্যুতি হয়। তোমার স্তনের উপরিভাগের চন্দনচ্যুতি হইয়াছে। ইহা আলিঙ্গনকৃত। এইরূপে 'নির্মৃষ্টরাগ অধর' এই পদদুটিতে তাম্বুল গ্রহণের বিলম্বহেতু পূর্ববর্তী রাগ কিছু পরিমাণে মুছিয়া গিয়াছে এই অন্যথাসিদ্ধি পরিহারের নিমিত্ত 'নির্মিষ্টরাগ' পদেতে রাগের সম্পূর্ণ মৃষ্টতা উক্ত হইয়াছে। পুনরায় স্নান সাধারণ্য (স্নানের সাধারণ ফল এইরূপ ভাব) নিষেধ করিয়া সম্ভোগচিহ্ন উদ্‌ঘাটনের জন্য অধর' পদটি বিশেষ করিয়া গৃহীত হইয়াছে। উত্তরোষ্ঠ রাগযুক্ত অথচ অধরোষ্ঠমাত্রের

নিঃশেষরাগহীনতা চুম্বনজনিত'। অপ্যয়দীক্ষিত এইভাবে আরম্ভ করিয়া 'ইহা ধ্বনির উদাহরণ' এই বাক্যের দ্বারা শেষ করিয়াছেন। তিনি যে বলিয়াছেন, 'তটাদিশব্দের দ্বারা যে বাক্যার্থ পাওয়া যায় তাহা স্নানরূপ অর্থ নিষেধের দ্বারা সম্ভোগের অঙ্গ আলিঙ্গন, চুম্বন প্রভৃতিকে প্রতিপাদিত করিয়া প্রধান ব্যঙ্গ্য (অর্থাৎ রতি) অর্থের প্রকাশে সাহায্য করিতেছে'—ইহা (অপ্যয়দীক্ষিতের এই উক্তি) সকলপ্রকার অলংকার শাস্ত্রের তত্ত্ব জ্ঞানের অভাবজনিত হইয়াছে, কারণ, ইহা সকল প্রাচীনগ্রন্থ বিরুদ্ধ ও যুক্তিবিরোধী।

Eng. Trans. : What Apyayadīkṣita has said in the *Citramīmāṃsā* in course of analysing the verse beginning with 'niḥśésa-cyuta-candana' as an example of *Dhvani* is marked by his lack of knowledge in differents concepts of poetics, as it is opposed to all early works and as it contradicts all arguments. The analysis begins with these words :—'The word 'niḥśéṣa' (completely) has been used with a view to advoiding superfluous causality arising from the supposition that the marks of sandal-paste might have been wiped out by the dragging of her upper garment. Again, the word 'taṭa' (upper part) has been mentioned in order to deny snāna (bathing) as the general cause of the effacement of the sandal paste and to show it as a mark of physical enjovment. If bathing be the cause then the sandal paste all over the body would have been wiped out ; but it is only on the upper part of your breast that the sandal paste has been effaced. So it is caused by embrace. Similarly by the word 'nirmṛṣṭa-rāga' in the phrase 'nirmṛṣṭa-rāgo'dhara' complete effcament of the red hue of the lower lip is signified This is to discard superfluous causality caused by the view that the red-hue which was already on her lower lip is slghtly gone due to the delay in taking betel leaf. Again, the word 'adhara' lower-lip has been specially used to negate the possibility of bathing as the general cause and to show it (the effacement of the red-hue) as a mark of physical enjoyment. When the upper lip remains red, the complete effacement of the red-hue on the lower lip is caused by kissing only." The analysis ends with these words, "This also is is an example of *Dhvanikāva*. The meaning of the sentences bearing the significance of the words 'taṭa' (uppper-part of the breast) etc. implies embrace, kissing and the like which are different phases of physical enjoyment, through the denial of bathing as the general cause (for the effacement of the sandal paste on the breast or of the red-hue on the lower-lip) and thereby helps in the revealing of the main-suggested sense (ie *Saṃbhoga-rati* love in union)."

Commentary : व्याख्यानमेवाह—उत्तरीयेत्याद्याचरन्तीत्यन्तेन । इत्यादीत्यादिना प्रातर्दत्तमञ्जन कालविलम्बेन किञ्चिद्विलुप्तमित्यन्यथासिद्धिपरिहाराय दूरमिति । अत्यर्थमित्यापाततोऽर्थः । एतेन कालान्यथासिद्धिनिरामः । पुनः स्नानसाधारण्यव्यावर्त्तनेन संभोगचिह्नोद्घाटनाय दूरे प्रान्त इति हृदयस्थितोऽर्थः । कालतः स्नानेन सर्वतोऽञ्जनलोपः स्यात् तव तु लोचनयोः क्वचित प्रान्त एवानञ्जनत्वमिद चुम्बनकृतमेवेत्यादिपरिग्रह । वाक्यार्थः विशेषणवाक्यार्थः । प्रधानव्यङ्ग्य सभोगः ।

तथा हि पञ्चमोल्लासशेषे निःशेषेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति । यतश्चात्रैव स्नानकार्य्यत्वेनोपात्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि' इति काव्यप्रकाशकृतोक्तम् ।

Beng. Trans. : যথা কাব্যপ্রকাশরচয়িতা (মম্মটভট্ট) স্বগ্রন্থের পঞ্চম উল্লাসের শেষে বলিয়াছেন--'নিঃশেষ' ইত্যাদি শ্লোকে ব্যঞ্জকরূপে যে চন্দনচ্যুতি প্রভৃতির উল্লেখ করা হইয়াছে তাহা অন্যকারণ হইতেও হইতে পারে। যেহেতু এস্থলে ঐগুলি স্নানকার্য্যরূপে গৃহীত হইয়াছে। সুতরাং উপভোগের সহিত সম্বন্ধ না থাকায় উহারা অনৈকান্তিক হেতু (হেত্বাভাস বিশেষ)।

Eng. Trans. : (This view of A,D. is not in conformity with that of Mammaṭa). It has been observed by the author of the *Kāvya-prakāśa* at the end of the fifth Ullāsa (chapter) of his own book, "The effacement of sandal paste and the like which in the verse beginning with 'niḥśeṣa' are regarded as suggesting *Sambhoga-Rati*, are due to other causal factors. For, here, these are stated to be caused by bathing. Hence, as these are not invariably related with physical enjoyment only these give rise to the fallacy of undistributed middle (*anaikāntikahetu*).

Commentary : तत्र ग्रन्थविरोधमाह । पञ्चमोल्लासेति । अस्योक्तमित्यत्रान्वयः । गमकेति । सभोगेत्यादिः । अत्रैव निःशेषेत्यादावेव । प्रतिबद्धानि जन्यतया न तत्रैव संबद्धानि । अनैकान्तिकानि साधारणानि ।

तथा तत्रैव तेन—

भम धम्मिअ वीसत्थो सो सुणओ अज्ज मालिदो तेण ।
गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण ।।

इत्यादौ लिङ्गजलिङ्गिज्ञानरूपेणानुमानेन व्यक्ति गतार्थयतो व्यक्तिविवेककृतो मतं

प्रत्याचक्षाणेन व्यभिचारित्वेनासिद्धत्वेन च सन्दिह्यमानादपि लिङ्गाद् व्यञ्जनमभ्युपगतम्। इत्थमेव च ध्वनिकृतापि प्रथमोद्योते। एवं च व्यञ्जकानां साधारण्यं प्रतिपादयतां प्रामाणिकानां ग्रन्थैः सहासाधारण्यं प्रतिपादयत स्तव ग्रन्थस्य विरोधः स्फुटः। किं च यदिदं निःशेषेत्याद्यवान्तरवाक्यार्थानां वापीस्नानव्यावृत्तिद्वारेण व्यङ्ग्यासाधारण्यं सम्पाद्यते तत् किमर्थमिति पृच्छामः। व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जनार्थमिति चेन्न, व्यञ्जकगतासाधारण्यस्य व्यञ्जनानुपायत्वात्।

Beng. Trans : "হে ধার্মিক, তুমি বিশ্বস্তচিত্তে ভ্রমণ কর। আজ গোদাবরী তীরস্থিত কুঞ্জে দৃপ্তসিংহ কর্তৃক সেই কুকুরটি নিহত হইয়াছে", এই শ্লোকে লিঙ্গলিঙ্গি জ্ঞানরূপ (লিঙ্গ অর্থাৎ হেতু হইতে জাত লিঙ্গী অর্থাৎ সাধ্যের জ্ঞান) অনুমানের দ্বারা ব্যঙ্গ্যার্থ প্রতিপাদিত করিয়াছেন ব্যক্তিবিবেক গ্রন্থের রচয়িতা (মহিমভট্ট)। তাঁহার মত কাব্যপ্রকাশগ্রন্থে মম্মটভট্ট খণ্ডন করিয়াছেন এবং হেতু (গোদাবরী তীরে সিংহসদ্ভাব রূপ) ব্যভিচারিত্ব ও অসিদ্ধত্ববশতঃ সন্দেহাস্পদ হওয়ায় ব্যঞ্জনাবৃত্তিকে (অনুমান ত্যাগ করিয়া) স্বীকার করিয়াছেন। (অর্থাৎ ব্যঞ্জনাবৃত্তির দ্বারা 'ভ্রমণ কর' এই বাচ্যরূপ বিধি হইতে 'ভ্রমণ করিও না' এই নিষেধ রূপ ব্যঙ্গ্য অর্থ প্রতিপাদিত করিয়াছেন।) ধ্বনিকারও স্বগ্রন্থের (ধ্বন্যালোক) প্রথমোদ্যোতে অনুরূপ মত প্রকাশ করিয়াছেন। এইরূপে ব্যঞ্জকের সাধারণ্য প্রতিপাদিত হইয়াছে যে সকল প্রামাণিক গ্রন্থে তাহাদের সহিত ব্যঞ্জকের অসাধারণ্য প্রতিষ্ঠা করিয়াছ বলিয়া তোমার গ্রন্থের বিরোধ স্পষ্টই প্রতীত হয়। তাহা ছাড়া, 'নিঃশেষ' ইত্যাদি শ্লোকের অবান্তর বাক্যার্থগুলিতে যে বাপীস্নান নিষেধের দ্বারা ব্যঙ্গ্যের অসাধারণ্য সম্পাদিত হইয়াছে তাহার উদ্দেশ্য কি, এই প্রশ্ন করি। ব্যঙ্গ্যের ব্যঞ্জন বা প্রতিপাদনের নিমিত্ত তাহা হইয়াছে, এইরূপ বলা উচিত নহে, কারণ ব্যঞ্জকের অসাধারণ্য ব্যঞ্জনার উপায় হয় না।

Eng. Trans : In the verse, "Oh, virtuous one, walk confidently, because that dog has been killed today by the wild (or mad) lion living in the bush on the bank of the Godāvari river", Mahimabhaṭṭa, the author of the *Vyaktiviveka*, has derived the implied sense ('do not walk') from the expressed sense ('walk') by means of inference in the form of the cognition of the 'lingin (ie. *sādhya*-major term) from the '*liṅga*' (ie. *hetu*-middle term). The writer of the *Kāvyaprakāśa* (Mammṭa Bhaṭṭa) has refuted the view of Mahimabhaṭṭa (at the end of the 5th Ullasa of his book) and admitted the power of suggestion (for drawing the implied sense 'do not walk' from the expressed sense 'walk') as the *liṅga* (ie. the middle term) is doubtful being inconclusive and variable. Dhvanikāra (Ānandavardhana) has made similar observation in the 1st Udyota (chapter) of his book (*Dhvanyāloka*). Thus, the contradiction

of your book (*Citramīmāṃsā*) proclaiming uncommon nature of the suggestive words, (for implying peculiar sense)—*vyañjaka*, with the authoritative works declaring their ordinary nature (for implying ordinary sense) is prominently felt. Moreover, I ask, what purpose is served by making the suggested sense of the sentences included in the verse beginning with 'niḥṣéṣa' etc. peculiar through the denial of bathing in the tank (as their general cause). It should not be said that it is for implying the (intended) suggested sense, because if the suggestive words are of uncommon nature (for implying peculiar sense) they should not be treated as a means of suggestion.

Commentary : तत्रैव पञ्चमोल्लास एव। तेन प्रकाशकृता। अभ्युपगत-मित्यत्रान्वय। भ्रमेति। 'भ्रम धार्मिक विश्रब्धः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन। गोदानदीकच्छनिकुञ्जवासिना दृप्तसिंहेन ॥' कुसुमावचयार्थं कुञ्जे धार्मिकपरिभ्रमणेन खण्डितसंकेताया स्तन्निवारणोक्तिरियम्। अत्र वाच्येन भीरुस्वभावस्य गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणेन निकुञ्जे सिंहोपलब्ध्या भ्रमणनिषेधो व्यङ्ग्यः। इत्थमेवेति। उक्त स्वीकृत चेत्यर्थः। ननु तै साधारण्ये व्यञ्जने स्वीकृतेऽसाधारण्ये सुतरामङ्गीकृतम्, प्रकृते च तथा संभवान् मयोपपादितमिति क स्तै विरोध इति चेत्, सत्यम्। अतएवोपपत्ति-विरोधोऽपरो दोषोऽभिहित स्तमुपपादयति किं चेत्यादि। व्यङ्ग्येति। व्यङ्ग्यसंभोगं प्रत्यसाधारण्यमित्यर्थः।

औणिद्दं दोब्बल्लं चिन्ता अलसंतणं सणीससिअम्।
मह मंदभाअणीए केरं सहि तुहवि परिभवइ ॥
इत्यादौ साधारणानामेवौन्निद्र्यादीनां वक्त्रादिवैशिष्ट्यवशादर्थविशेषव्यञ्जकताया अभ्युपगतेः। प्रत्युतासाधारण्यस्य व्याप्यपरपर्यायस्यानुमानानुकूलतया व्यक्तिप्रतिकूलत्वाच्च।

अथ तटादिघटितत्वेऽपि न निःशेषेत्यादिवाक्यार्थानामसाधारण्यम्। सलिलार्द्रवसन-करणकप्रोञ्छनादिनापि तत्सम्भवादिति चेत्, तर्हि वापीस्नानव्यावर्तनेन कः पुरुषार्थः। एकत्रानैकान्तिकत्वस्यैव बहुष्वनैकान्तिकताया अपि जाताया अनुमितिप्रतिकूलत्वाद्व्यक्त्य-प्रतिकूलताच्च।

Beng. Trans. : 'হে সখি, অনিদ্রা, দুর্বলতা, চিন্তা, অলসতা, এবং দীর্ঘনিঃশ্বাস মন্দভাগিনী আমার জন্য তোমাকে অভিভূত করিতেছে।' ইত্যাদি শ্লোকে যদিও অনিদ্রা প্রভৃতি সাধারণ অর্থে গৃহীত হইয়াছে, তথাপি বক্তা প্রভৃতির বৈশিষ্ট্যবশতঃ উহাদের অর্থ বিশেষের ব্যঞ্জকত্ব স্বীকৃত হইয়াছে। বস্তুত ব্যঞ্জকের অসাধারণ, ব্যাপ্তির অপরপর্য্যায় বলিয়া অনুমানের অনুকূল ও ব্যঞ্জনার প্রতিকূল হইয়া থাকে।

যদি বলা হয় 'নিঃশেষ' ইত্যাদি শ্লোকে বাক্যার্থগুলি তটাদিশব্দঘটিত হইলেও অসাধারণ নয়। কারণ, সলিল দ্বারা আর্দ্রবসনের সাহায্যে গাত্র মার্জনা প্রভৃতির জন্যও উহা (চন্দনচ্যুতি প্রভৃতি) সম্ভব হইতে পারে, তাহা হইলে বাপীস্নান নিষেধের দ্বারা কি পুরুষার্থ সাধিত হইবে? একত্র অনৈকান্তিকত্বের ন্যায় বহুস্থলে অনৈকান্তিকত্ব অনুমানের প্রতিকূল ও ব্যঞ্জনার অনুকূল হয়।

Eng. Trans.: In the verse, 'Oh friend, sleeplessness, weakness, anxiety, laziness and deep sigh etc. are overcoming you for the sake of this wretched soul', the words 'sleeplessness' etc. used in their general sense suggest special sense due to the peculiarity of the speaker and of the person spoken to. Indeed, uncommonness of the suggestive words, being synonymous with *vyāpti* (invariable concomitance) is favourable for inference and unfavourable for suggestion.

Now, if it is said that the meaning of the sentences beginning with the words niḥṣéśa etc., and consisting of words 'taṭa' (upper part) etc. is not uncommon (i.e. special), as these (such as the effacement of sandal paste etc.) may be caused by the rubbing of the body with the cloth wet with water and the like, then what is gained by denying bathing in the tank (as the general cause of the effacement of sandal paste etc.)? The variable nature of many (causes) like the variable nature of one (leading to the fallacy of undistributed middle) is unfavourable for inference and favourable for suggestion.

Commentary: अनुपायत्वे हेतुमाह—औणिद्र्यमिति। 'औनिद्र्यं दौर्बल्यं चिन्तालसत्वं सनिःश्वसितम्। मम मन्दभागिन्या कृते सखि त्वामपि परिभवति॥' कृतकामुकसंभोगां दूतीं प्रत्युपभोगचिह्नैस्त ज्ञातवत्या नायिकाया इयमुक्तिः। साधारणाना रोगादितोऽपि तत्सम्भवात्। यथात्रैव नायिकायास्तद्वियोगतः। वक्त्रादीति। आदिना बोद्धव्यादिपरिग्रहः। ननु तस्य तदनुपायत्वेऽपि सति संभवे तत् प्रतिपादनमित्युक्तमेवात आह—प्रत्युतेति। व्यनक्तीति। व्यञ्जनेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। एवं च व्यञ्जनासिद्धिरेव न स्यादितिभावः। तटादीत्यस्य वापीस्नानव्यावर्त्तनायेत्यादि। आदिना जलबिन्दुपातादिपरिग्रह. 'जातायाः' इति पाठः।

अपि चात्र हि तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति व्यङ्ग्यशरीरे तदन्तिकगमनं रमणरूपफलांशश्चेति द्वयं घटकम्। तत्र तावत् तदन्तिकं गतासीत्यंशस्य त्वन्मते व्यङ्ग्यत्वं दुरुपपादम्। त्वदुक्तरीत्या विशेषण-वाक्यार्थानां 'निःशेषेत्या'दिप्रतिपाद्यानां वाच्यार्थे

वापीस्नाने' बाधितत्वाद्वाच्यकक्षागतप्रधानवाक्यार्थीभूतविधिनिषेधप्रतिपादकाभ्यां गता न गतेति शब्दाभ्यां विरोधिलक्षणया निषेधस्य विधेश्च प्रतीतेरुपपत्तेः। न हि मुख्यार्थ-बाधेनोन्मीलितेऽर्थे व्यक्तिवेद्यतोचिता। यथा 'अहो पूर्णं सरो यत्र लुठन्तः स्नान्ति मानवाः' इत्यत्र कर्तृविशेषणानुपपत्त्यधीनोल्लासे पूर्णत्वाभावे।

Beng. Trans. : ইহা ছাড়া 'রমণের (আনন্দভোগের) জন্য তাহার নিকট গিয়াছ', এই ব্যঙ্গ্য শরীরের দুইটি ঘটক, 'তাহার নিকট গমন' ও 'রমণরূপ ফলাংশ'। ঐ স্থলে তোমার মতানুসারে 'তাহার নিকট গমন করিয়াছ' এই অংশটির ব্যঙ্গ্যত্ব যুক্তিযুক্ত নহে। তোমারই উক্তি অনুসারে 'নিঃশেষ' ইত্যাদির দ্বারা প্রতিপাদ্য বিশেষণ বাক্যার্থগুলির বাচ্যার্থ বাপীস্নানে বাধিত হওয়া হেতু বাচ্যকক্ষাগত প্রধান-বাক্যার্থীভূত বিধি ও নিষেধের প্রতিপাদক 'গিয়াছ' ও যাও নাই' এই দুইটি শব্দের দ্বারা বিরোধিলক্ষণার সাহায্যে নিষেধ ও বিধিরূপ অর্থের প্রতীতি যুক্তিযুক্ত হয়। মুখ্যার্থ বাধের দ্বারা যে অর্থ প্রাপ্ত হয় তাহা ব্যঞ্জনাগম্য হওয়া উচিত নহে। যথা 'আহা, কি পূর্ণ সরোবর যে মানবগণ লুটাইয়া স্নান করিতেছে', এই বাক্যে কর্তার বিশেষণের অনুপপত্তির দ্বারা 'পূর্ণ' শব্দ (লক্ষণার দ্বারা) পূর্ণত্বাভাব সূচিত করে।

Eng Trans. : Moreover, in the body of the suggested sense, viz, "you have gone to him for enjoying pleasure", there are two parts "gone to him' and its purpose 'enjoyment of pleasure". In your opinion that the part 'you have gone to him' is suggested, can hardly be justified. According to your words, the expressed sense of the sentences beginning with 'niḥśéśa etc. and used as compliment (of the Dūti) is barred when the bathing in the tank is considered. So from the words 'have gone' and "have not gone" conveying affirmation and negation and constituting the sense of the main sentences fallen within the scope of *vācya* (i.e. directly expressed) the cognition of negation and affirmation is arrived at by means of *'virodhi-lakṣaṇā'* (the power of indication by which opposite sense is indicated by a word) and that is amply justified. For, the sense which is obtained after the expressed sense is barred can not be due to the power of suggestion. For example, in the sentence 'Oh, how full is the tank that people kneeling down take their bath', the absence of fulness is indicated (by *Lakṣaṇā*) by the adjective employed to qualify the agent (कर्ता).

Commentary : नन्वत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते इति प्रकाशकाराद्युक्तत्वात् स्नानव्यावृत्ति मया कृतात आह—अपि चेति। त्वन्मत इत्यनेन तेषां मते तत् मुपपादमिति सूचितम्। त्वदुक्तेति। तटादिघटितत्वरूपयेत्यर्थः।

निषेधस्येति । यथाक्रममन्वयः । उन्मीलिते प्रकटिते । कर्त्तृविशेषणं लुठन्त इति । तदनुपपत्त्यधीन उल्लासो यस्य, विरोधिलक्षणया पूर्णत्वाभावस्य तत्र यथा न व्यञ्जना-वेद्यतेत्यर्थः ।

अथ तदन्तिकगमनस्य लक्षणावेद्यत्वेऽपि रमणस्य फलांशस्य लक्ष्यशक्तिमूलध्वन-नवेद्यत्वमव्याहतमेवेति चेत्, 'अधमत्वमपकृष्टत्वं, तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तमनायिका नायकस्य वक्ति' इत्यादिना सन्दर्भेन भवतैव तस्याप्यर्थापत्ति-वेद्यतायाः स्फुटं वचनात् । अन्यलभ्यस्य च शब्दार्थताया अस्वीकृतेः । अन्यच्च यथा-कथञ्चिदङ्गीकुरु वात्र व्यञ्जनाव्यापारं तथापि न तवेष्टसिद्धिः । वाच्यानां निःशेषच्युतचन्दनस्तनतटत्वादीनामधमत्वस्य च त्वदुक्तरीत्या प्रकारान्तरेणानुपपद्य-मानतया दूतीसंभोगमात्रनिष्पाद्यत्वेन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गात् । एवं चोपपत्ति-विरोधोऽपि स्फुटतर एव ।

Beng. Trans. : তাহার নিকট গমন করা' রূপ অংশটি লক্ষণাবৃত্তির দ্বারা প্রতীত হইলেও 'রমণরূপ' ফলাংশটি ধ্বননের (ব্যঞ্জনা) দ্বারা প্রতীত হইয়াছে যাহার মূলে আছে লক্ষ্য অর্থের বোধিকা শক্তি অর্থাৎ লক্ষণা, এইরূপ অভিপ্রায় ঠিক নহে । কারণ "অধমত্ব হইতেছে অপকৃষ্টত্ব, তাহা জাতিগত বা কর্মগত হইয়া থাকে । উত্তম নায়িকা নায়কের জাতিগত অপকর্ষ প্রকাশ করে না," এই বচনের দ্বারা রমণ (বা দূতীসম্ভোগরূপ কর্মগত অপকর্ষ) অর্থাপত্তির সাহায্যে প্রতীত হইয়াছে ইহা স্পষ্ট বলিয়াছ । যাহা অন্যভাবে (প্রত্যক্ষাদি প্রমাণ, অর্থাপত্তি ইত্যাদির দ্বারা) লভ্য তাহা শব্দার্থ হইতে পারে না । অথবা যাহা কিছু স্বীকার কর এমনকি ব্যঞ্জনা ব্যাপারও, তথাপি তাহাতে তোমার ইষ্টসিদ্ধি হইবে না । কারণ তোমার উক্ত রীতি অনুসারে নিঃশেষ, চন্দনচ্যুতি, স্তনতট, অধমত্ব প্রভৃতির বাচ্য অর্থগুলি অন্যভাবে যুক্তিযুক্ত নহে বলিয়া তাহা কেবল দূতীসম্ভোগরূপ ব্যঙ্গ্য অর্থদ্বারা নিষ্পাদ্য হওয়ায় শ্লোকটি গুণীভূত ব্যঙ্গ্যের দৃষ্টান্তে পরিণত হয় । (যাহা নিষ্পাদ্য তাহার প্রাধান্য ও যাহা নিষ্পাদক তাহার অপ্রাধান্য সর্বজনস্বীকৃত । ব্যঙ্গ্য দূতীসম্ভোগ নিষ্পাদকরূপে অপ্রধান ও বাচ্য চন্দনচ্যুতি প্রভৃতি নিষ্পাদ্যরূপে প্রধান) এইরূপে (অপ্যয় দীক্ষিতের) নিঃশেষ ইত্যাদি শ্লোকটির বিশ্লেষণে যুক্তিবিরোধ স্ফুটতর হইয়াছে ।

Eng. Trans. : Though the part 'you have gone to him' is held to be indicated by *Lakṣaṇā*, the part 'enjoyment', which is the purpose (underlying the application of the *Lakṣaṇā*) is understood by the power of suggestion having at the root the power of conveying the *Lakṣya artha* or the indicated sense (you have gone to him) ie.

Lakṣaṇā. This view is not to be admitted, for you (Appayadikṣita) have declared that 'ramaṇa' (enjoyment) is understood by '*Arthāpatti*'. Your argument in this respect is this. "Vileness (adhamatva) is meanness (apakṛṣtatva). That is either inherent (or belongs to caste or family) or caused by work perpetrated. A good heroine cannot disclose the inherent meanness of the 'hero'. (From this, the meanness due to bad deed of the hero is surmised. This is called *Arthāpatti* in which one object-*artha* is surmised from another)". That which is obtained by other means (i.e. other mode of knowledge like perception, inference etc. or *Arthāpatti*) should not be regarded as the meaning of a word (conveyed by the *Vṛttis-Abhidhā, Lakṣaṇā* or *Vyañjanā* . You may admit here (i.e. in the analysis of the said verse), anything even the *Vyañjanā-vṛtti* (the power of suggestion), still your purpose will not be served by it. From the manner of your analysis, the said verse becomes an illustration of *Guṇībhūtavyaṅgya* as here the expressed senses of words, such as the complete effacement of the sandal paste on the upper part of the breast or the meanness of the hero etc. fail to be justified otherwise unless these are treated as caused by the enjoyment of the female messenger by the hero (which is the suggested sense). Thus contradiction in your arguments becomes more obvious.

Commentary : लक्ष्येति । लक्ष्यं तदन्तिकगमनं तस्य या शक्तिः सामर्थ्यं तन्मूलं यद्व्यञ्जनं तद्वेद्यत्वमित्यर्थः । आदिना 'नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं हि दूतीप्रेषणात्प्राचीनं सर्वं गोप्यमेवेति नोद्घाटनार्हम्, अन्यथा स्वयं दूतीसंप्रेषणानुपपत्तेः' इत्यादिपरिग्रहः । तस्यापि रमणस्यापि । ननु तद्वेद्यत्वेऽपि व्यञ्जना कुतो नात आह अन्येति । 'अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः' इति न्यायादिति भावः । अत्र रमणे । संभोगमात्रेति । तदन्येन वाच्यस्य सिद्धेरेवाभावादिति भावः । उपसंहरति । एवं चेति । उक्तरीत्या गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वप्रसङ्गेन चेत्यर्थः । एवं चात्र तदनुरोधेन तथोक्तावुपपत्तिविरोधवत् तत्र तदनुरोधत्यागेनासाधारण्यप्रतिपादनं तद्विरुद्धमेव तदाह—अपीति ।

तस्माद् वाच्यार्थसाधारण्यमेवोचितमतिविदग्धनायिकानिरूपितानां विशेषणवाक्यार्थानाम् । तथा हि 'अयि बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे स्वार्थपरायणे स्नानकालातिक्रमभयवशेन नदीमदीयप्रिययोरन्तिकमगत्वैव वापीं स्नातुमितो ममान्तिकाद् गतासि, न पुन स्तस्य परवेदनानभिज्ञतया दुःखदातृत्वेनाधमस्यान्तिकम् । यतो निःशेषच्युतचन्दनं स्तनयो-

स्तटमेव नोरस्थलम्, वापीगत-बहुलयुवजनत्रपापारवश्याद्दंशद्वयलग्नाग्रस्वस्तिकीकृतभुजलतायुगलेन तटस्यैवोन्नततया मुहुरामर्षात् । एवं त्वरया सम्यगक्षालनेनोत्तरोष्ठो न निर्मृष्टरागोऽधरस्तु तदपेक्षया गण्डूषजलभरदनशोधनाङ्गुल्यादीनामधिकसंमर्दमावहतीति तथा । किं च सम्यगक्षालनेन नेत्रे जलमात्रसंसर्गाद्दूरमुपरिभाग एवाञ्जने । शीतवशात्तानवाच्च तव तनुः पुलकितेति । एवं तस्या विदग्धाया गूढतात्पर्योक्तिरुचिता अन्यथा वैदग्ध्यभङ्गापत्तेः ।

Beng. Trans. : সুতরাং অতিবিদগ্ধ নায়িকার দ্বারা ব্যবহৃত বিশেষণ বাক্যগুলির সাধারণ বাচ্যার্থ গ্রহণ করা উচিত। যথা—অয়ি স্বার্থপরায়ণা, বান্ধবজনের (মনঃ) পীড়া তুমি জান না। স্নান-কালাতিক্রমের ভয়বশতঃ নদী ও আমার প্রিয়ের নিকট না যাইয়া বাপীতে স্নান করিতে এখান হইতে অর্থাৎ আমার নিকট হইতে গিয়াছ, কিন্তু পরবেদনা না জানায় দুঃখদান করে এইরূপ যে অধম ব্যক্তি তাহার নিকট যাও নাই। যেহেতু তোমার স্তনের উপরিভাগে চন্দন নিঃশেষে চ্যুত হইয়াছে কিন্তু বক্ষস্থলে হয় নাই। ইহা পুষ্করিণীতে উপস্থিত বহু যুবজনের প্রতি লজ্জাপারবশ্যবশতঃ দুই স্কন্ধে অগ্রহস্ত লগ্ন করিয়া স্বস্তিকাকারে স্থাপিত দুই বাহু লতার দ্বারা উন্নতত্বহেতু স্তনতটের বারবার ঘর্ষণবশতঃ হইয়াছে। এইরূপে ত্বরা হেতু সম্যগ্‌ভাবে ধৌত না করায় উপরের ওষ্ঠের রক্তিমা মুছিয়া যায় নাই কিন্তু তদপেক্ষা নিম্নের ওষ্ঠ গণ্ডূষজল, দন্তশোধন ও অঙ্গুল্যাদির ঘর্ষণ প্রভৃতির চিহ্ন অধিক পরিমাণে বহন করিতেছে বলিয়া ঐরূপ হইয়াছে। তাহা ছাড়া, সম্যগ্‌ভাবে ধৌত না করা হেতু কেবল জলের সংসর্গবশতঃ নেত্রের উপরিভাবে অঞ্জন রহিয়াছে। শীতবশতঃ ও ক্ষীণতাহেতু তোমার দেহ রোমাঞ্চিত। ইত্যাদি। এইরূপে বিদগ্ধ নায়িকার উক্তির গূঢ় তাৎপর্য্য গ্রহণ করা উচিত। অন্যথা তাহার বৈদগ্ধ্যভঙ্গের আশঙ্কা হয়।

Eng. Trans. : Hence, the general expressed sense of the adjective clauses (lit. sentences) used by the extremely clever lady should be taken. Thus, 'Oh, selfish one, you donot realise the mental agony of your friend. Apprehending that the time of your taking bath was passing by you went from here, i.e. from me to the tank to bathe instead of going to the river or to my beloved. You did not go to that person who was mean for giving pain as he could not feel the sorrows of others. Because, the sandal paste on the upper part of your breast only has been effaced, but not on your bosom. This is due to its (upper part of the breast) being rubbed, again and again for its loftiness by the pair of your creeper like arms placed crosswise with their fore-parts touching two shoulders, out of bashfulness for many youths gone to the tank. In the same way the red-hue on your upper lip which was not washed well in

hurry is not completely gone while the lower lip appears to be so because it bears more prominently the marks of taking water for washing mouth, of cleansing teeth and of rubbing with fingers, than the upper one ; more over, your eyes which were not washed well but were slightly touched with water have collyrium on their upper parts (i.e. lids.). Your body on account of being slender (thin), is horripilated by chill.' Thus, these words of the clever lady bear deep significance, otherwise her cleverness runs the risk of being lost.

Commentary : कथं तर्हि तस्य व्यङ्ग्यत्वं प्रकाशायुक्तमाह तस्माद्वाच्यार्थेति । वापीस्नाने इत्यर्थः । निरूपितेति । बोधितेत्यर्थः । गतासीत्यनुषङ्गः । गमे इत्यस्य-व्याख्या स्वार्थेति । अतिक्रमित्यत्र एवं त्रपापारवश्यात् । तथा निर्मृष्टरागः । तन्वीत्यस्यार्थमाह—तानवाच्चेति । कृशत्वाच्चेत्यर्थः । उपसंहरति एवमिति । उक्त-प्रकारेत्यर्थः ।

एवं साधारणेष्वेषु वाक्यार्थेषु मुख्यार्थे बाधाभावात् तात्पर्यार्थस्य झटित्या(ना)—कलनात् कुतोऽत्र लक्षणावकाशः । अनन्तरं च वाच्यार्थप्रतिपत्ते वक्तृबोद्धव्यनायका-दीनां वैशिष्ट्यस्य प्रतीतौ सत्यामधमपदेन स्वप्रवृत्तिप्रयोजको दुःखदातृत्वरूपो धर्मः साधारणात्मा वाच्यार्थदशायामपराधान्तरनिमित्तकदुःखदातृत्वरूपेण स्थितो व्यञ्जना-व्यापारेण दूतीसंभोगनिमित्तकदुःखदातृत्वाकारेण पर्यवस्यतीत्यालंकारिकसिद्धान्तनिष्कर्षः। एतेन "अधमत्वमपकृष्टत्वं तच्च जात्या कर्मणा वा भवति । तत्र जात्यापकर्षं नोत्तम-नायिका नायकस्य वक्ति । नापि स्वापराधपर्यवसायिदूतीसंभोगादिहीनकर्मातिरिक्तेन कर्मणा । तादृशं च दूतीसप्रेषणात् प्राचीनं सोढमेवेति नोद्घाटनार्हमितीतरव्यावृत्त्या संभोगरूपमेव पर्यवस्यती'ति यदुक्तम्, तदपि निरस्तम् । विदग्धोत्तमनायिकायाः सखी-समक्षं तदुपभोगरूपस्य स्वनायकापराधस्य स्फुटं प्रकाशयितुमनुचितत्वमनौचित्येन प्राचीना-नामेव सोढानामप्यपराधानामसह्यतया दूतीं प्रति प्रतिपिपादयिषितत्वादिति दिक् ।

Beng. Trans. : এইরূপে এই সাধারণ বাক্যার্থগুলির মুখ্যার্থে বাধা না থাকায় এবং তাৎপর্য্যার্থ ক্ষণকালের মধ্যে প্রতীত হওয়ায় লক্ষণার অবকাশ কোথায় ? বাচ্যার্থ বোধের পর বক্তা, বোদ্ধব্য, নায়ক প্রভৃতির বৈশিষ্ট্য অনুভূত হইলে, অধমপদের অর্থ যাহা স্বপ্রবৃত্তি প্রয়োজিত সাধারণ দুঃখদাতৃস্বরূপ ধর্মকে বোঝায়, এবং যাহার দ্বারা বাচ্যদশায় অন্য কোন অপরাধনিমিত্ত দুঃখদাতৃস্বরূপ ধর্ম প্রতিপাদিত হয় তাহা ব্যঞ্জনা ব্যাপারের সাহায্যে দূতীসংভোগনিমিত্তদুঃখদাতৃস্বরূপে পর্যবসিত হয় । ইহাই আলংকারিকগণের সিদ্ধান্তের সার পদার্থ । ইহার দ্বারা "অধমত্বই অপকৃষ্টত্ব । তাহা জাতিগত বা কর্মবশতঃ হইয়া থাকে । উত্তম নায়িকা নায়কের জাতিগত অপকর্ষ

প্রকাশ করিতে পারে না ; এবং নিজ অপরাধে পর্যবসিত ও দূতীসম্ভোগরূপ হীন কর্মব্যাতিরিক্ত কর্ম জনিত অপকর্ষও প্রকাশ করিতে পারে না। দূতীসম্ভোগের পূর্বের ঐরূপ অপরাধ নায়িকা সহ্য করিয়াছে, সুতরাং তাহার প্রকাশের প্রয়োজন নাই। এইরূপে অপরপ্রকার অপরাধকে বাদ দিয়া নায়কের অপরাধ সংভোগরূপে পর্যবসিত হয়।" অপ্যয়দীক্ষিতের এই যে উক্তি তাহাও খণ্ডিত হইল। বিদগ্ধ উত্তম নায়িকার নিজের সখীর নিকট তাহারই উপভোগরূপ স্বনায়কের অপরাধ স্পষ্টভাবে প্রকাশ করা অত্যন্ত অনুচিত বলিয়া পূর্বে অনুষ্ঠিত নায়কের অপরাধ যাহা নায়িকা সহ্য করিয়াছে তাহাই অসহ্যতা হেতু নায়িকা সখীর নিকট প্রতিপাদন করিয়াছে।

Eng. Trans. : Thus, as the ordinary primary sense of these sentences is not barred, and their significance can be instantly unfolded, how can there by any possibility for the application of *Lakṣaṇāvṛtti* here ? After the expressed sense (of the sentences) is understood and the peculiarity of the speaker, the person spoken to—(like *Dūtī*) and the hero etc. is realised, the general nature (of the hero) of inflicting pain caused by his natural instinct, and indicated by the term 'Adhama'—(vile one), which when the expressed sense of the word (Adhama) is taken into account stands for giving pain by means of some other offence committed is reduced through the power of suggestion to his nature of giving pain by the enjoyment of the Dūtī (female messanger by the hero himself). By this, is discarded what Appayadikṣita has said, "vileness means meanness which may be innerent (or belongs to family or caste) or due to (bad) deed perpetrated. A good and clever heroine can not speak of the inherent vileness of the hero, nor that which is caused by any deed other than the enjoyment of the Dūtī (female messanger) or that which ultimately hints at her own offence. The offence which the hero had committed before the Dūtī was enjoyed by him was tolerated by the heroine and therefore that need not be stated by her. By excluding such an offence the vileness of the hero stands for the enjoyment of the Dūtī". As it is very improper for a good and clever heroine to disclose before her friend the offence of her own hero in the form of enjoying her (the friend) she, the heroine, is referring, (by the word Adhama) to the offence comitted by him before which, though was tolerated by her (the heroine) was of unbearable nature. This is the direction in which the Ālaṃkārikas discussed the verse.

Commentary : प्रागुक्तलक्षणापत्तिदोष इह नेत्याह—एवमिति । मुख्यार्थे वापीस्नाने । अनन्तेति । वाच्यार्थप्रतिपत्तेरनन्तरं चेत्यर्थः । वक्त्री विदग्धोत्तमनायिका । बोद्धव्या दुःशीला दूती । नायक स्तादृश । आदिना काक्वादिपरिग्रहः । अधमपदेनेति । बोधित इति शेषः । स्वेति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । साधारणेति । तादृशकर्मान्तिरसाधारणेत्यर्थः । दातृत्वरूपेण स्थित इति । अधमपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य सकलाधमसाधारणस्यैकस्याभावात् तत्तद्धर्मास्तत्र तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततया स्वीकार्य्याः । प्रकृते तु दुःखदातृत्वरूपो धर्मः । तत्र च वाच्यकक्षायां दुःखत्वेन रूपेणापराधान्तरनिमित्तं दुःखं प्रकरणादिवशाद्घटकीभूय भासते । व्यङ्ग्यकक्षायां तु दूतीसंभोगनिमित्तकदुःखत्वेन दूतीसंभोगनिमित्तकं दुःखमिति भावः । तदभिप्रायेणोच्यते स्थितः इति पर्यवस्यतीति चेति । स्वापेति । स्वं नायिका । दूतीसंभोगादिरूपं यद्धीनकर्मेत्यर्थः । एतेनैतस्यार्थमाह विदेति । तदुपेति । तदुपेत्यर्थ । अतितमामत्यन्तम् । प्राचीति । दूतीसप्रेषणादित्यादिः । अन्यथा वैदग्ध्यादिभङ्गापत्तिः । दोषान्तरमपि प्रागुक्तं तदाह—दिगिति ।

यत्र व्यङ्ग्यमप्रधानमेव सच्चमत्कारकारणं तद्द्वितीयम् ।

वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतं व्यङ्ग्यान्तरमादाय गुणीभूतं व्यङ्ग्यमादायातिव्याप्तिवारणायावधारणम् । तेन तस्य ध्वनित्वमेव । लीनव्यङ्ग्यवाच्यचित्रातिप्रसङ्गवारणाय चमत्कारेत्यादि । यत्तु 'अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यम्' इत्यादिकाव्यप्रकाशगतलक्षणे चित्रान्यत्वं टीकाकारै र्दत्तम्, तन्न ; पर्यायोक्तसमासोक्त्यादिप्रधानकाव्येष्वव्याप्त्यापत्तेः ; तेषां गुणीभूतव्यङ्ग्यतायाश्चित्रतायाश्च सर्वालंकारिकसंमतत्वात् ।

Beng. Trans. : যেস্থলে ব্যঙ্গ্য অর্থ অপ্রধান হইয়াও চমৎকারজনক হয় তাহা দ্বিতীয়প্রকার কাব্য। যে ব্যঙ্গ্য বাচ্য অপেক্ষা প্রধানীভূত কিন্তু অপর ব্যঙ্গ্য অপেক্ষা গুণীভূত সেইরূপ ব্যঙ্গ্যে অতিব্যাপ্তি নিষেধের জন্যই (এব পদকৃত) অবধারণ। ইহাতে ঐরূপ কাব্যের ধ্বনিত্ব সিদ্ধ হয়। যে বাচ্যচিত্রকাব্যে ব্যঙ্গ্যার্থ লীন অবস্থায় বর্তমান থাকে তাহাতে অতিপ্রসঙ্গ নিষেধের জন্য লক্ষণবাক্যে চমৎকার পদ প্রযুক্ত হইয়াছে। কাব্যপ্রকাশের 'অতাদৃশি গুণীভূতব্যঙ্গ্যম্' এই গুণীভূতব্যঙ্গ্যকাব্যলক্ষণ প্রসঙ্গে টীকাকারগণ যে গুণীভূতব্যঙ্গ্যকে চিত্রকাব্য হইতে ভিন্ন বলিয়াছেন তাহা ঠিক নহে। তাহা হইলে পর্য্যায়োক্ত, সমাসোক্তি প্রভৃতি অলংকারপ্রধান কাব্যে তাহার অব্যাপ্তি ঘটে। কারণ ঐ কাব্যগুলির গুণীভূতব্যঙ্গ্যত্ব ও চিত্রত্ব সকল আলংকারিক স্বীকার করিয়াছেন।

Eng. Trans.: The poetry in which the suggested sense, even being subordinate (to the expressed sense), becomes the source of aesthetic pleasure belongs to the second type. With a view to

avoiding the fallacy of being too wide caused by the inclusion in this category of poetry of that consisting of suggested sense which is more prominent than the expressed sense but which is subordinate to another suggested sense, restriction has been imposed on this type of poetry (by the word *eva*). For, that kind of poetry has been attributed with the status of *Dhvanikāvya.* The word '*camatkāra*' (aesthetic pleasure) is used (in the definition) to stop the overlapping (of the definition) to the *Vācya-citra* type of poetry (where the aesthetic pleasure is created by the expressed sense) endowed with the suggested sense lying suppressed. In the *Kāvyaprakāśa* the definition of the *Guṇībhūtavyaṅgya* kāvya is this that it consists of a suggested sense which is not similar to that of the *Dhvanikāvya.* Commentators in this connection remark that it (the *Guṇībhūtavyaṅga kāvya*) is different from the *Citrakāvya.* This view is not proper ; because it (this view) is not applicable to that type of poetry where the figures of speech like the *Paryāyokta, Samāsokti* etc. are prominent. Such type of poetry has been admitted by all the rhetoricians as bearing the nature of both *Guṇībhūtavyaṅgya*-kāvya and *Citrakāvya.*

Commentary : द्वितीयमुत्तमम् । वाच्येति । वाच्यार्थतः प्रधानमन्यव्यङ्ग्यादप्रधानं यद्व्यङ्ग्यं तदादायेत्यर्थः । अपराङ्गोदाहरणे अयं स रशनोत्कर्षी, इत्यत्रापि वाच्यापेक्षया शृङ्गारस्य न प्राधान्यम् । शोभोत्कर्षकतया शृङ्गाररूपव्यङ्ग्यापेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् । एवं सर्वत्रापराङ्गोदाहरणेपूह्यम् । अवधारणे एवः । तस्य साम्प्रतमुक्तस्य । गौणव्यङ्ग्येति बहुव्रीहिः । शब्दचित्रे तदभावादाह वाच्येति । तत्रोत्तमत्वादिप्रसङ्गेत्यर्थः ।

उदाहरणम्—

राघवविरहज्वालासन्तापितसह्यशैलशिखरेषु ।
शिशिरे सुखं शयानाः कपयः कुप्यन्ति पवनतनयाय ॥ इति

अत्र जानकीकुशलावेदनेन राघवः शिशिरीकृत इति व्यङ्ग्यमाकस्मिककपिकर्तृकहनूमद्विषयककोपोपपादकतया गुणीभूतमपि दुर्दैववशतः दास्यमनुभवद्राजकलत्रमिव कामपि कमनीयतामावहति ।

Beng. Trans. : উদাহরণ—রাঘবের বিরহজ্বালার দ্বারা সন্তাপিত, অতএব 'সহ্য পর্বতের শিখরগুলিতে শীতকালে সুখে শয়ন করিয়াছিল যে কপিগণ তাহারা পবনতনয়ের প্রতি কুপিত হইল।' এস্থলে জানকীর কুশল জ্ঞাপনের দ্বারা রাঘব শীতল হইলেন (বিরহ উপশমিত হইল) এই ব্যঙ্গ্য আকস্মিকভাবে

কপিকর্তৃক ও হনূমদ্‌বিষয়ক কোপের যৌক্তিকতা সম্পাদন করিয়া গুণীভূত হইলেও কোন একপ্রকার সৌন্দর্য্য পোষণ করে যেমন দুর্দৈববশত দাস্য অনুভব করিয়াও রাজবধূ সৌন্দর্য ধারণ করেন।

Eng. Trans. : The example of the second type of poetry is this—'The apes lying in winter season on the cliffs of the Sahya mountain rendered hot by the heat of Rāghava's pangs of separation (from Jānakī) become enraged with the son of Pavana (i.e. Hanūmān)' Here, the suggested sense that 'being informed of the welbeing of Jānakī Rāghava has been consoled (lit cooled)' makes the sudden anger of the apes for Hanūmān justified and thus, inspite of being subordinate (to the *vācya*-expressed sense) it, the suggested sense, creates some kind of charm like a queen who bears some kind of beauty even when she is reduced to the rank of a maid-servant.

Commentary : राघवविरहेति। सीतावियोगकृतरामविरहानलज्वालासंतापितसह्यनामकाद्रिशिखरेषु शिशिरर्तौ सुखं यथा तथा शयाना इत्यादिरर्थः। कोपो वाच्यः।

नन्वेवं प्रागुक्तवाक्ये गतं मान्द्यमपि नववधू-प्रकृतिविरोधादनुपपद्यमानं व्यङ्ग्येनैवोपपाद्यत इति कथमुत्तमोत्तमता तस्य काव्यस्येति चेत्, न। यतो ह्यनुदिनसख्युदेशादिभिरनतिचमत्कारिभिरप्युपपाद्यमानं मान्द्यमिदं प्रथमचित्तचुम्बिनीं विप्रलम्भरतिमप्रकाशयन्न प्रभवति स्वातन्त्र्येण परनिर्वृतिचर्वणागोचरतामाधातुम्। इत्थमेव निःशेषच्युतचन्दनमित्यादिपद्येऽधमत्वादीनि वाच्यानि व्यङ्ग्यातिरिक्तेनार्थेनापाततो निष्पन्नशरीराणि व्यञ्जकानीति न तत्रापि गुणीभावः शङ्कनीयः। अनयोर्भेदयोरनपह्नवनीयचमत्कारयोरपि प्राधान्याप्राधान्याभ्यामस्ति कश्चित् सहृदयवेद्यो विशेषः।

Beng. Trans. : এস্থলে আপত্তি উঠিতে পারে যে পূর্বে ("তল্পগতাপি সুতনু" ইত্যাদিশ্লোকে) উক্ত হস্তাক্ষেপের শিথিলতাও নববধূর প্রকৃতিবিরুদ্ধ বলিয়া উপপন্ন হয় না, ব্যঙ্গ্য (রতির) দ্বারা ইহা উপপন্ন হয়। সুতরাং এই কাব্যের উত্তমোত্তমতা কিরূপে স্বীকৃত হইতে পারে। এই আপত্তি সঙ্গত নহে, কারণ, সখীদের অতি চমৎকারজনক নহে এইরূপ প্রতিদিনের উপদেশের দ্বারা হস্তাক্ষেপের শিথিলতা উপপন্ন হইলেও ইহা চিত্তে প্রথম প্রাদুর্ভূত বিপ্রলম্ভরতিকে প্রকাশ না করিয়া স্বয়ং পরমানন্দাস্বাদনের বিষয়ীভূত হইতে পারে না। এইরূপে 'নিঃশেষ চ্যুতচন্দন' ইত্যাদি পদ্যে অধমত্ব প্রভৃতির বাচ্য অর্থ ব্যঙ্গ্যার্থব্যতিরেকে প্রথমে সিদ্ধ হইয়াছে ও পরে ব্যঞ্জক (দূতীসংভোগের) হইয়াছে। সুতরাং এস্থলেও ব্যঙ্গ্যের (দূতীসংভোগের) গুণীভাব আশঙ্কিত হইতে পারে না। উক্ত দুই প্রকার কাব্যে (উত্তমোত্তম ও উত্তম) যদিও ব্যঙ্গ্যার্থের চমৎকার অক্ষুণ্ণ ভাবে বর্তমান থাকে কিন্তু উহার (ব্যঙ্গ্যার্থের) প্রাধান্য ও অপ্রাধান্যহেতু সহৃদয়ানুভবযোগ্য উহাদের ভেদ সিদ্ধ হয়।

Eng. Trans. It should not be argued that as slowliness the dragging of the beloved's hand mentioned before (in the verse तल्पगतापि सुतनु etc.) which being against the nature of newly-married girl is not justified but is rendered so when the suggested sense (Rati) is admitted (as its cause), so how should this verse be regarded as an (illustration of the) Uttamottama type of kāvya. For, this slowliness (in the dragging of the beloved's hand by the newly married girl) is made possible by the advices of her friends, made every day which are not very charming; and it (i.e. the slowliness) fails to become independently the object of the relish of supreme pleasure if it does not manifest the Vipralambha Rati (the sentiment of love in separation) appearing in her mind for the first time. In the same way, in the verses निःशेषच्युतचन्दनं the expressed senses vileness etc. are first admissible without the help of the suggested sense and then they suggest (the दूतीसंभोग—enjoyment of the female messanger). Hence, here also the subordination of the suggested sense to the expressed sense should not be apprehended. Though in these two types of poetry, i.e, the Uttamottama and Uttama, aesthetic beauty remains in an unimpaired state. still there is subtle distinction between them caused by the predominance and subordination of the suggested sense, respectively, which can be felt by connoisseurs only

Commentary : प्रागुक्तं ध्वनितृतीयलक्ष्ये 'तल्पगतापि च' इति पद्ये उक्तम् । व्यङ्ग्येनैव रत्याख्यस्थायिनैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदे । प्रथममेव । चित्तारूढामित्यर्थः । अप्रेति । अव्यञ्जयन् । स्वेति । मन्दत्वमात्रेणेत्यर्थः । परेति । परमसुखास्वाद-विषयतामित्यर्थः । अर्थेनापराधान्तरानिमित्तदुःखदातृत्वरूपेण । तत्र तात्पर्याभावादाह—आपातत इति । ननूक्तभेदयोश्चमत्कृतेस्तौल्यादैक्यमेवास्तामत आह अनयोरिति ।

यत्तु चित्रमीमांसाकृतोक्तम्—

'प्रहरविरतौ मध्ये वाह्नस्ततोऽपि परेण वा
किमुत सकले याते वाह्नि प्रिय, त्वमिहैष्यसि ।
इति विनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बालालापैः सबाष्पगलज्जलैः ॥

इत्यत्र सकलमहः परमावधिस्ततः परं प्राणान् धारयितुं न शक्नोमीति व्यङ्ग्यं प्रियगमन-निवारणरूप-वाच्यसिद्ध्यङ्गमतो गुणीभूतव्यङ्ग्य'मिति ; तन्न, सबाष्पगलज्जलानां प्रहर-विरताविल्याद्यालापानामेव प्रियगमननिवारणरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गतया व्यङ्ग्यस्य गुणीभावा-

भावात्। आलापैरिति तृतीयया प्रकृत्यर्थस्य हरणक्रियाकरणतायाः स्फुटं प्रतिपत्तेः। न च व्यङ्ग्यस्यापि वाच्यसिद्ध्यङ्गतात्र संभवतीति तथोक्तमिति वाच्यम्; 'निःशेषच्युतचन्दनमि'त्यादावविवाधमत्वरूपवाच्यसिद्ध्यङ्गतया दूतीसंभोगादौ संभवात् गुणीभावापत्तेः। अस्तु वा 'ततः परं प्राणान् धारयितुं न शक्नोमी'ति व्यङ्ग्यस्य वाच्यसिद्ध्यङ्गतया गुणीभाव इतथापि नायकादेर्विभावस्य बाष्पादेरनुभावस्य चिन्तावेगादेश्च संचारिणः संयोगादभिव्यज्यमानेन विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेत्।

Beng. Trans : চিত্রমীমাংসাকার যে বলিয়াছেন—" 'এক প্রহর অতীত হইলে, দিনের মধ্যভাগে, তাহার পর অথবা সমস্ত দিন অতিবাহিত হইলে হে প্রিয়, তুমি এইস্থানে আসিবে' এইরূপ বাক্যের দ্বারা দিনশতপ্রাপ্য দেশে যাইতে উদ্যত প্রিয়ের গমন অশ্রুবিসর্জন পূর্বক বালিকা নিবারণ করিতেছে।" এই শ্লোকে 'সমস্ত দিন শেষ সীমা, ইহার পর আমি প্রাণ ধারণ করিতে সক্ষম হইব না', এই ব্যঙ্গ্য প্রিয়-গমন নিবারণরূপ বাচ্যের সিদ্ধিহেতু বলিয়া অপ্রধানীভূত। অতএব ইহা গুণীভূতব্যঙ্গ্য কাব্য।"—এই মত ঠিক নহে। 'এক প্রহর অতীত হইলে' ইত্যাদি বাক্য যাহা নায়িকা কর্তৃক অশ্রুবিসর্জনের সহিত উক্ত হইয়াছে তাহা প্রিয়গমননিবারণরূপ বাচ্যসিদ্ধির জন্য হেতুরূপে অপ্রধানীভূত হইয়াছে বলিয়া ব্যঙ্গ্যের গুণীভাব হয় নাই। "আলাপৈঃ" এই পদের তৃতীয়া বিভক্তির দ্বারা যে প্রকৃতিভূত অর্থ অর্থাৎ আলাপ হরণক্রিয়ার (নিবারণ ক্রিয়ার) করণ তাহা স্পষ্টই প্রতীত হয়। এস্থলে ব্যঙ্গ্যেরও বাচ্যসিদ্ধ্যঙ্গত্ব সম্ভব বলিয়া ঐরূপ বলা হইয়াছে ইহা বলা চলে না। কারণ, তাহা হইলে 'নিঃশেষ চ্যুতচন্দন' ইত্যাদি শ্লোকে দূতীসংভোগের অধমত্বরূপ বাচ্যের সিদ্ধির হেতুতাবশতঃ অপ্রাধান্য স্বীকৃত হওয়ায় গুণীভাবের আপত্তি হইতে পারে। অথবা 'ইহার পর প্রাণ ধারণ করিতে পারিব না' এই ব্যঙ্গ্যের বাচ্যসিদ্ধ্যঙ্গতা হেতু গুণীভাব স্বীকৃত হউক তথাপি নায়কাদিরূপ বিভাব, বাষ্পাদিরূপ অনুভাব, চিন্তাবেগাদিরূপ সংচারিভাবের সংযোগ-হেতু বিপ্রলম্ভরতি অভিব্যক্ত হওয়ায় এই পদ্যের ধ্বনিত্ব কে নিবারণ করিতে পারিবে?

Eng. Trans. : What the writer of the *Citramīmāṃsā* has said, "In the verse the girl prevents the departure of her beloved desirous of going to a distant land of hundred-days journey, with these words along with tears rolling down,—'Oh dear, you shall come back here after one quarter of the day is past or in the mid-day or even after that (the 3rd quarter of the day is past i.e. in the afternoon, or when the whole day is over'. Here the suggested sense is 'the whole day is the last limit after which I shall not be able to maintain my life'. This suggested sense helps the realisation of the expressed sense—the prevention of the departure of the beloved. Hence, the verse is a case of Gunībhūta-vyaṅgya kāvya' "—is not correct. Because, as here,

the words of the girl 'after the quarter of the day is over' etc. uttered along with the falling of tears help the realisation of the expressed sense—the prevention of the depature of the beloved, so the suggested sense is not subordinate to the expressed sense (being the cause of the latter's realisation). The third case-ending in the word आलापैः, (words), obviously proves that the root i.e., आलाप words is the 'karaṇa' 'means' to the act of preventing the husband's departure. It should not be said that the above observation is made here as suggested sense is also subordinate to the expressed sense being the cause of its realisation. Because in that case, in the verse निःशेषच्युतचन्दन the suggested sense, the enjoyment of the female messenger, being an aid to the realisation of the expressed sense of the word अधम is expected to be subordinate to that. (ie. the expressed sense), Or let the suggested sense, "I shall not be able to maintain my life after that" (i.e. the last limit of time) helping the cognition of the expressed sense have a subordinate position (in comparison with the expressed sense), still who can prevent it (the verse) from being a case of Dhvani-kāvya, as the VipralambhaRati is manifested here by the combination of the Vibhāva-the hero, and the like, the Anubhāva, the falling of tears and the like, and the Sañcāri-bhāva-the anxiety of mind and the like.

Commentary : प्रहरविरताविति । हे प्रिय, त्वं किं प्रहरसमाप्तौ दिनमध्ये याते वा मध्याह्नादपि परेण तृतीयप्रहरेण यातेन वा सर्वदिने गते वेह मत्समीपे उत निश्चयेनैष्यस्यागमिष्यसीत्येव प्रकारेण । आलापेऽस्यान्वयः । अग्रे स्पष्टम् । शत-शब्दोऽनियतसंख्यावाची । एवमुक्तव्यङ्ग्यव्यवच्छेदे । व्यङ्ग्यस्य शक्नोमीत्यन्तस्य । ननु विनिगमनाविरहोऽत आह—आलापैरिति । प्र॰ यर्थस्य तादृशालापस्य । अपि-रुक्तसमुच्चये । ननु सबाष्पगलज्जलतदुक्तालापानां गमनोत्तरचिरकालावस्थिति-निवारकतयाप्युपपत्ते व्यंङ्ग्यसहितानामेव गमननिवारणसामर्थ्यमत आह—अस्तु वेति । आन्तरालिकव्यङ्ग्यपादायैव ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यादिव्यवहारस्योपपद्यमानतया विप्रलम्भेन ध्वनित्वं को निवारयेदिति चिन्त्यम् । अन्यथा 'ग्रामतरुणम्' इत्यादिगुणीभूतव्यङ्ग्यीय-प्रकाशाद्युक्तोदाहरणानामप्यसंगत्यापत्तौ व्याकुलीभावः स्यात् । तत्रापि व्यङ्ग्यसंकेत-भङ्गेन वाच्यमुखमालिन्यातिशयरूपानुभावमुखेनैव विप्रलम्भाभासपोषणं न केवलेन संकेतभङ्गेन तस्याकर्त्तव्यत्वबुद्ध्यापि संभवादिति बोध्यम् ।

यत्र व्यङ्ग्यचमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तत् तृतीयम् ।

यथा, यमुनावर्णने—'तनयमैनाकगवेषणलम्बीकृतजलधिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजाय-

मानाया भगवत्या भागीरथ्याः सखी' इति । अत्रोत्प्रेक्षा वाच्यैव चमत्कृतिहेतुः । श्वैत्यपातालतलचुम्बित्वादीनां चमत्कारो लेशतया सम्प्युत्प्रेक्षाचमत्कृतिजठरनिलीनो नागरिकेतरनायिकाकल्पितकाश्मीरद्रवाङ्गरागनिगीर्णनिजाङ्गगौरिमेव प्रतीयते । न तादृशोऽस्ति कोऽपि वाच्यार्थो यो मनागनामृष्टप्रतीयमान एव स्वतो रमणीयतामाधातुं प्रभवति । अनयोरेव द्वितीयतृतीयभेदयो र्जागरूकाजागरूकगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः प्रविष्टं निखिलमलंकारप्रधानं काव्यम् ।

Beng. Trans. : যে স্থলে ব্যঙ্গ্যচমৎকারের অসমানাধিকরণ (অর্থাৎ অধিক) বাচ্যচমৎকার তাহা তৃতীয় শ্রেণীর (অর্থাৎ মধ্যম) কাব্য । যথা—যমুনাবর্ণনায় বলা হইয়াছে—'তনয় মৈনাকের অন্বেষণের জন্য লম্বীকৃত ও জলধির উদরে প্রবিষ্ট হিমগিরির ভুজরূপে আচরণকারিণী ভগবতী ভাগীরথীর সখী ।' এস্থলে বাচ্য উৎপ্রেক্ষাই চমৎকারহেতু । শ্বেতভাব, পাতালতলচুম্বিত্ব প্রভৃতি ব্যঙ্গ্যের চমৎকার অল্পপরিমাণে থাকিয়া উৎপ্রেক্ষা জন্য চমৎকারের জঠরে নিলীন হইয়া আছে যেমন গ্রাম্য-নায়িকা কর্তৃক ব্যবহৃত কাশ্মীর দেশীয় দ্রবাঙ্গরাগে তাহার স্বকীয় অঙ্গের গৌর আভা নিলীন হইয়া থাকে । এমন কোন বাচ্যার্থ নাই যাহা ঈষৎপরিমাণে ব্যঙ্গ্যার্থকে স্পর্শ না করিয়া স্বয়ং রমণীয়তা ধারণ করিতে পারে । এইরূপ দ্বিতীয় ও তৃতীয় প্রকার কাব্যে, যাহাতে গুণীভূত ব্যঙ্গ্য চমৎকার জনক হইয়াছে ও চমৎকার জনক হয় নাই, সকল অলংকার প্রধান কাব্য অন্তর্ভুক্ত হইয়া আছে ।

Eng. Trans. : The poetry where the strikingness of the suggested sense is not at par with that of the expressed sense belongs to the third category. For example, in the description of the Yamunā it is said "She (i.e. Yamunā) is the friend of Goddess Bhāgīrathī who behaves like the hand of the Himālayas stretched out and put into the womb of the ocean with a view to searching the son Maināka." Here, the Utprekṣā Alaṃkāra which is expressly stated is the source of aesthetic joy. The wonder created by the suggested 'whiteness' 'the kissing (i.e. touching) of the Pātāla (lower region under the earth) being slightly felt is included in the strikingness generated by the Utprekṣā just as the natural fair complexion of the body becomes suppressed by the hues of cosmetics made in Kashmir, used by a village-girl. There is hardly any expressed sense which not being associated even slightly with a suggested sense can attain aesthetic beauty. In these two types of poetry—the second and the third, where the subordinated suggested sense produces and does not produce exceptional wonder (lit. wakeful and not wakeful) respectively, have been included all Kāvyas marked by figures of speech enjoying prominence.

Commentary : व्यङ्ग्येति । तदसमानाधिकरणत्वं चास्फुटतया बोध्यम् । हिमाचलस्य मैनाकः पुत्रः । लम्बीकृतत्वप्रविष्टत्वे भुजविशेषणे । तद्वदाचरिता । 'उपमानादाचारे' इति क्यङ् । सखी यमुना वाच्यैव । तदर्थे क्यङः सत्वात् । अत्र श्वेतपातालतलगामिनी भागीरथी तादृशविशिष्टभुजत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । एव व्यावर्त्यं व्यङ्ग्यमाह—श्वैत्येति । व्यङ्ग्यानामिति शेषः । नागेति । ग्रामीणेत्यर्थः । अतएव सम्यग्लेपनात् साङ्गगौरिमनिगरणम् । काश्मीरद्रवः केसररसः । सन्नपीत्यनेन व्यङ्ग्यासमानाधिकरणत्वमित्येव कुतो नोक्तमित्यस्य निरासः । तदाह-न तादृश इति । मनागिति ईषदस्पृष्टव्यङ्ग्य एवेत्यर्थः ।

यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं चतुर्थम् ।

यथा—मित्रात्रिपुत्रनेत्राय त्रयीशात्रवशत्रवे ।

गोत्रारिगोत्रजत्राय गोत्रात्रे ते नमो नमः ।। इति ।

अत्रार्थचमत्कृतिः शब्दचमत्कृतौ लीना । यद्यपि यत्रार्थचमत्कृतिसामान्यशून्या शब्दचमत्कृतिस्तत् पञ्चममधमाधममपि काव्यविधासु गणयितुमुचितम्, यथैकाक्षर-पद्यार्धावृत्तियमकपद्मबन्धादि तथापि रमणीयार्थप्रतिपादकशब्दतारूपकाव्यसामान्य-लक्षणानाक्रान्ततया वस्तुतः काव्यत्वाभावेन महाकविभिः प्राचीनपरम्परामनुरुन्धानैस्तत्र तत्र काव्येषु निबद्धमपि नास्माभिर्गणितम्, वस्तुस्थितेरेवानुरोध्यत्वात् ।

Beng. Trans. : যে স্থলে অর্থচমৎকারের দ্বারা ভূষিত শব্দচমৎকার প্রধান তাহা অধমরূপ চতুর্থশ্রেণীর কাব্য । যথা—'মিত্র (সূর্য) ও অত্রিপুত্র (চন্দ্র) যাঁহার নেত্র, যিনি বেদত্রয়ের শত্রুদের শত্রু যিনি গোত্রারি অর্থাৎ ইন্দ্রের সমগোত্রীয় অন্যান্য দেবতার ত্রাণকর্তা, যিনি পৃথিবীর রক্ষাকর্তা সেই (বিষ্ণু বা শিব) দেবতাকে প্রণাম করি।' এস্থলে অর্থচমৎকার শব্দচমৎকারে লীন। যদিও যেস্থলে অর্থচমৎকার সামান্য শূন্য শব্দচমৎকার কেবলমাত্র আছে যথা একাক্ষর পদ্য, অর্ধাবৃত্তি যমক, পদ্মবন্ধ প্রভৃতি তাহা অধমাধম নামক পঞ্চম প্রকার রূপে কাব্য শ্রেণীতে গণনা করা উচিত, তথাপি রমণীয়ার্থ-প্রতিপাদক শব্দতা রূপ কাব্যের সামান্য লক্ষণের দ্বারা ইহা ব্যাপ্ত নহে বলিয়া বস্তুতঃ ইহার কাব্যত্ব নাই । প্রাচীন প্রথাকে অনুসরণ করিয়া মহাকবিগণ তাহার কাব্যত্ব স্বীকার করিলেও আমরা তাহাকে কাব্য বলিয়া গণনা করি না । বস্তুর (অর্থাৎ কাব্য লক্ষণের) মর্যাদার অনুবর্তন করা উচিত ।

Eng. Trans. : The poetry in which the charm or strikingness of the word being enhanced by the strikingness of the sense is prominently felt, belongs to the fourth type, the worst of all Kāvyas. For example, 'I bow down to that deity (Viṣṇu or Śiva) whose two eyes are Mitra (i.e. Sūrya—Sun) and Atriputra (i.e. Candra—moon), who

is the over-thrower of the enemies of the group of three (Vedas), who is the saviour of the same clan of Indra (i.e. other gods), the enemy of the protectors of the earth (i.e., the mountains) and who saves the earth.' Here, the strikingness produced by sense is merged in the strikingness caused by word. Though a poetry which is conspicuous by the total absence of strikingness of sense and where the aethetic joy is produced by word only should be regarded as belonging to fifth type—the worst of the worsts, e.g. such poetry as consisting of one syllable only, or of Yamaka Alaṃkāra in which only half of a word is repeated or the poetry where words are construed in the shape of a lotus and the like, still that is not characterised by the essential nature of poetry since the general definition of Kāvya as a word conveying a pleasing sense—is not applicable to it. Hence, inspite of its being treated as Kāvya by great poets who follow old tradition, we do not recognise it as sueh for one should abide by the principles related with the subject (i.e. Kāvya).

Commentary: उपस्कृतत्व पोषितत्वम् । अतएव तस्याः प्राधान्यम् । गोत्राय इति तृजन्तस्य चतुर्थ्यन्तम् । शिवाय विष्णवे वा । सूर्याचन्द्रनेत्राय । त्रयी वेदत्रयी तत्र शात्रवं शत्रुत्वं यस्य मदनस्य, येषां वा दैत्यानाम, तच्छत्रवे । गोत्रारिरिन्द्रस्तद्गोत्रजा देवास्तद्रक्षकायेत्यर्थः । लीनेति अप्रधानत्वेनास्फुटत्वादिति भावः । न्यूनतां परिहरति—यद्यपीति । विधासु भेदेषु । महत्त्वेन तथा निबन्धयोग्यता सूचिता । परम्परामित्यनेनान्धपरम्परावदविचारः सूचितः । काव्येषु तत्र तत्र स्थलविशेषे । प्राचीनोक्तेः सूचितासांगत्यहेतुमाह—वस्त्विति ।

केचित्विमानपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाचक्षते । तत्रार्थचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमयुक्तं वक्तुम्, तारतम्यस्य स्फुटमुपलब्धेः । को ह्येवं सहृदयः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्', 'स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः'' इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलद्' इत्यादीनां पामरश्लाघ्यानामविशेषं ब्रूयात् । सत्यपि तारतम्ये यद्येकभेदत्वं क स्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरोषद्न्तरयोर्विभिन्नभेदत्वे दुराग्रहः । यत्र च शब्दार्थचमत्कृत्योरैकाधिकरण्यं तत्र तयो र्गुणप्रधानभावं पर्यालोच्य यथालक्षणं व्यवहर्त्तव्यम् । समप्राधान्ये च मध्यमतैव । यथा—

'उल्लासः फुल्लपङ्केरुहपटलपतन्मत्तपुष्पंधयानां
निस्तारः शोकदावानलविकलहृदां कोकसीमन्तिनीनाम् ।
उत्पातस्तामसानामुपहतमहसां चक्षुषां पक्षपातः
संघातः कोऽपि धाम्नामयमुदयगिरिप्रान्ततः प्रादुरासीत् ।'

अत्र वृत्त्यनुप्रासप्राचुर्यादोजोगुणप्रकाशकत्वाच्च शब्दस्य प्रसादगुणयोगादनन्तरमेवाधि-

গতস্য রূপকস্য হেত্বলংকারস্য বা বাচ্যস্য, অমত্‌কৃত্যোস্তুল্যস্কন্ধত্বাৎ সমমেব প্রাধান্যম্‌।

Beng. Trans.: কেহ কেহ কাব্যের এই চারি প্রকার ভেদ গণনা না করিয়া উত্তম, মধ্যম ও অধম এইরূপ ত্রিবিধ কাব্য বলিয়া থাকেন। এস্থলে অর্থচিত্র ও শব্দ-চিত্রকে অভিন্নভাবে অধমকাব্য বলা উচিত নহে, কারণ উহাদের তারতম্য স্পষ্টভাবে উপলব্ধি করা যায়। এমন কে সহৃদয় ব্যক্তি আছেন যিনি "বিনির্গতং মানদমাত্ম-মন্দিরাৎ", "স ছিন্নমূলঃ ক্ষতজেন রেণুঃ" ইত্যাদি কাব্যের সহিত 'স্বচ্ছন্দোচ্ছলৎ' ইত্যাদি (পামর) নীচ ব্যক্তির দ্বারা প্রশংসিত কাব্যের অভেদ বলিবেন। তারতম্য থাকা সত্ত্বেও যদি উভয়কে এক প্রকার কাব্য বলিয়া স্বীকার করা হয় তাহা হইলে যাহাদের মধ্যে ব্যবধান অত্যন্ত সূক্ষ্ম এইরূপ ধ্বনি ও গুণীভূতব্যঙ্গ্য কাব্যের মধ্যে ভেদ স্বীকারের প্রতি এত অধিক আগ্রহ কেন। যেস্থলে শব্দচমৎকৃতি ও অর্থচমৎকৃতি একই অধিকরণে বিরাজ করে সেস্থলে তাহাদের প্রাধান্য ও অপ্রাধান্য অনুসারে উপযুক্ত লক্ষণ ব্যবহার করা উচিত। উভয়ের সমপ্রাধান্য হইলে মধ্যম কাব্য হইবে। যথা— 'এ কোন তেজসংঘাত উদয়গিরির প্রান্ত হইতে প্রাদুর্ভূত হইতেছে—যাহা প্রস্ফুটিত পদ্মসমূহে পতনশীল মত্ত ভ্রমরের উল্লাস, যাহা শোকাগ্নির দ্বারা বিকলহৃদয় কোক (চক্রবাক) বধূদের দুঃখে উদ্ধারকর্তা, যাহা তেজ বিনাশক অন্ধকারের উচ্ছেদকর্তা এবং যাহা চক্ষুর পক্ষপাত অর্থাৎ সুহৃদ।' এস্থলে বৃত্ত্যনুপ্রাসের প্রাচুর্য্যহেতু ও ওজঃ গুণের প্রকাশকত্ববশতঃ শব্দের চমৎকৃতি এবং প্রসাদগুণযোগ হেতু ও অনন্তরই প্রাপ্ত বাচ্য রূপক বা হেতু অলংকারের (অর্থের) চমৎকৃতি, উভয়ই সমকক্ষরূপে সমপ্রধান।

Eng. Trans.: Some refuse to accept these four types of poetry and declare its three divisions as good, mediocre and bad. But the Artha-citra and the Śabda-citra should not be indiscriminately regarded as belonging to the bad type, since distinction between these two can clearly be felt. Is there any person who being connoisseur will speak of oneness of the poetry like "विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्", "स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुः" etc. with the poetry 'स्वच्छन्दोच्छलत्' etc. which is admired by low-minded persons only. Inspite of difference if these two are treated as of one class then why is this great zeal for admitting Dhvani and Guṇībhūtavyangya kāvya marked by slight distinction as of different types. When the strikingness of the word and that of the sense exist in the same substratum (i.e. poetry) then after considering their prominence and subordination proper appellation should be given to it (poetry) accordingly. When the two (i.e. strikingness of the word and that of the sense) are equally prominent the poetry should be regarded as of Madhyama type. For example,—'What is this mass

of effulgence rising from the border of the Udaya-mountain—the mass which is the joy of the intoxicated bees falling on the cluster of full-bloomed lotuses, which is the reliever of pain of the bride of the koka whose heart is rendered distressed by the conflagration in the form of grief; which is the destroyer of darkness that obscures light and which is the friend of eye". Here, the strikingness of words caused by the display of the Oja guṇa and marked by the abundance of Vṛttyanuprāsa and that of the Rūpaka and Hetu-alaṃkāra of the expressed sense which are used just after the application of the Prasāda guṇa are equally prominent, being of the same rank.

Commentary : केचित् प्रकाशकारादयः। एवं तारतम्यज्ञत्वेन। 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम्। ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती ॥' इति प्रकाशाद्युक्तम्। "स छिन्नमूलः क्षतजेन रेणु स्तस्योपरिष्टात्पवनावधूतः। अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाऽवभासे ॥" इत्यप्पयदीक्षितोक्तम्। काव्यैः। अर्थचित्रैरिति शेषः। 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्भश्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्ष-विहित-स्नानाह्निकाह्नाय वः। भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ।" इति प्रकाशाद्युक्तम्। पामरेति। शब्दचित्रत्वादिति भावः। ईषदन्तरेति। प्राधान्याप्राधान्यकृतेत्यर्थः। उल्लाम इति। रविवर्णनम्। उदयाचलप्रान्तभागादयं कोऽपि विलक्षणो धाम्नां तेजसां समूहः प्रादुर्भवति। तत्र रूपक चतुर्धा। विकसितकमलसमूहमध्यावच्छिन्ननिःसरणयुतरसपानजोन्मादवद्भ्रमराणामुल्लासः। तादृशकोकीनां निस्तारो दुःखोद्धर्ता। नाशिततेजसां तामसानां तमःसमूहानामुत्पातो नाशकः। नेत्राणां पक्षपातः सहकारी। "आवृत्तवर्णसम्पूर्णं वृत्तानुप्रासवद्वचः। ओजः स्यात् प्रौढिरर्थस्य संक्षेपो वातिभूयसः। यस्मादन्तःस्थितः सर्वः स्पष्टमर्थोऽवभासते। सलिलस्येव सूक्तस्य स प्रसाद इति स्मृतः ॥" इति तल्लक्षणानि बोध्यानि। रूपकस्योल्लासाद्यभेदरूपकस्य। ननूल्लासादीनां तत्कार्यत्वात् कथं रूपकमत आह—हेत्वलमिति। 'हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते' इति तल्लक्षणम्।

तत्र ध्वनेरुत्तमोत्तमस्यासंख्यभेदस्यापि सामान्यतः केऽपि भेदाः निरूप्यन्ते—द्विविधो ध्वनिः अभिधामूलो लक्षणामूलश्च। तत्राद्य स्त्रिविधः रसवस्त्वलंकारध्वनिभेदात्। रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्रमोपलक्षणाद्रसभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानां ग्रहणम्। द्वितीयश्च द्विविधः। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्च। एवं पञ्चात्मके ध्वनौ परमरमणीयतया रसध्वने स्तदात्मा रस स्तावदभिधीयते—

Beng. Trans : উক্ত চতুর্বিধ কাব্যের মধ্যে উত্তমোত্তম রূপ ধ্বনিকাব্যের যদিও অসংখ্য ভেদ আছে তথাপি সামান্য ভেদ নিরূপিত হইতেছে। ধ্বনি দ্বিবিধ, অভিধামূল ও লক্ষণামূল। প্রথম প্রকার ত্রিবিধ—যথা—রসধ্বনি, বস্তুধ্বনি ও অলংকারধ্বনি। রসধ্বনি অলক্ষ্যক্রমধ্বনির উপলক্ষণ বলিয়া রসধ্বনি পদের দ্বারা রস, ভাব তাহাদের আভাস, ভাবশান্তি, ভাবোদয়, ভাবসন্ধি ও ভাবশবলতার গ্রহণ হইবে। দ্বিতীয় প্রকার ধ্বনি দ্বিবিধ—অর্থান্তরসংক্রমিতবাচ্য ও অত্যন্ততিরস্কৃতবাচ্য। এইরূপ পাঁচ প্রকার ধ্বনির মধ্যে রসধ্বনির পরমরমণীয়তা হেতু তাহার আত্মা বা সাররূপ রসের প্রসঙ্গে এখন আলোচনা করা হইতেছে।

Eng. Trans. : Of those four types, the Dhvani or the Uttamottama Kāvya has innumerable varieties; here, some main types are being analysed. The Dhvani is of two types—Abhidhāmūla and Lakṣanā-mūla. The first, again, is of three types according to Rasa, Vastu and Alamkāra (Suggested). The Rasadhvani is the general designation of the Alakṣya-krama-vyaṅgya-dhvani ; (i.e. the Dhvani in which the sequence between the suggester—vyañjaka and the suggested—vyaṅgya is imperceptible). So by this term Rasa, Bhāva, Rasābhāsa, Bhāvābhāsa. Bhāva-śānti, Bhāvodaya, Bhāva-sandhi and Bhāba-śabalatā are to be recognised. The second (i,e. the Lakṣanāmūla) embraces two types, Arthāntara-saṃkramita-vācya and Atyantatiraskṛta-vācya. [i.e. (i) the Dhvani in which the expressed sense (वाच्य) is transferred to the denoted (लक्ष्य) sense and (ii) the Dhvani in which the expressed sense is totally suppressed by the denoted (लक्ष्य) sense]. Of these five types of Dhvani the Rasadhvani is the most pleasing and Rasa is its soul (i.e. the most excellent of all). So, here, we are going to speak about Rasa.

Commentary : तत्र चतुर्णां मध्ये। त्रैविध्योपपत्तये आह—रसेति। एतेनाधिक्यात्त्रैविध्यमनुपपन्नमित्यपास्तम्। तदाभासेति। रसाभासभावाभासेत्यर्थः। एतेषां स्वरूपाण्यग्रे स्फुटीभविष्यन्ति। एवमुक्तप्रकारेण। घटकत्वं सप्तम्यर्थः। रसध्वनेः परमरमणीयतयेत्यर्थः। तदात्मा ध्वन्यात्मा।

समुचितललितसन्निवेशचारुणा काव्येन समर्पितैः सहृदयहृदयं प्रविष्टैस्तदीयसहृदयतासहकृतेन भावनाविशेषमहिम्ना विगलितदुष्यन्तरमणीत्वादिभिरलौकिकविभावानुभावव्यभिचारिशब्दव्यपदेश्यैः शकुन्तलादिभिरालम्बनकारणैश्चन्द्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैरश्रुपातादिभिः कार्यैश्चिन्तादिभिः सहकारिभिश्च संभूय प्रादुर्भावितेनालौकिकेन व्यापारेण तत्कालनिवर्तितानन्दांशावरणाज्ञानेनात एव प्रमुष्टपरिमितप्रमातृत्वादिनिज-

धर्मेण प्रमात्रा स्वप्रकाशतया वास्तवेन निजस्वरूपानन्देन सह गोचरीक्रियमाणः प्राग्विनिविष्टवासनारूपो रत्यादिरेव रसः ।

Beng. Trans : শকুন্তলা প্রভৃতি আলম্বন কারণ, চন্দ্রিকা প্রভৃতি উদ্দীপন কারণ, অশ্রুপাত প্রভৃতি কার্য, চিন্তা প্রভৃতি সহকারিভাব যাহা সমুচিত ও সুন্দর শব্দার্থের সন্নিবেশ হেতু মনোরম কাব্যের দ্বারা বর্ণিত হইয়া থাকে, যাহা সহৃদয়ের হৃদয়ে প্রবেশলাভ করে ও তাহার সহৃদয়তা প্রযুক্ত ভাবনা বা পর্যালোচনাত্মক মানস ব্যাপারবিশেষ বশতঃ যাহার দুষ্যন্তরমণীত্বাদি বৈশিষ্ট্য বিগলিত হইয়া যায় এবং যাহা অলৌকিক বিভাব, অনুভাব ও ব্যাভিচারিভাবরূপ শব্দের দ্বারা অভিহিত হয়—এইরূপ আলম্বন ও উদ্দীপন কারণ, কার্য ও সহকারিভাব মিলিত হইয়া এক অলৌকিক ব্যাপার (মানস) সৃষ্টি করে। এই অলৌকিক ব্যাপারের দ্বারা প্রমাতার (সামাজিক বা দর্শকের) তৎকালে (অভিনয় দর্শনকালে বা কাব্যপাঠকালে) আনন্দাংশের অজ্ঞানাবরণ খসিয়া পড়ে। ইহাতে তাহার পরিমিত প্রমাতৃস্বরূপ নিজধর্ম সম্পূর্ণভাবে নিরস্ত হয়। এইরূপ প্রমাতা স্বপ্রকাশতাবশতঃ বাস্তব নিজস্বরূপানন্দের সহিত পূর্ব হইতে প্রবিষ্ট যে বাসনারূপ রত্যাদি ভাবকে আস্বাদন করেন তাহাই রস।

Eng. Trans. : The supporting cause (आलम्बनविभाव) like Śakuntalā etc., the exciting cause (उद्दीपनविभाव) like moon-beam etc , the resultant effect (अनुभाव) like weeping etc., and the accessory moods (व्यभिचारिभाव) like pondering etc., are stated in a kāvya which is pleasant due to the employment of proper and charming word and sense. These (i.e. the supporting cause etc.) enter into the mind (lit. heart) of the connoisseur, are shorn of the particular aspect like the state of being the wife of Duṣyanta etc. by means of the special imaginative faculty (bhāvanā) of the connoisseur caused by his सहृदयता (i.e. capacity of identifying oneself with the hero etc. portrayed in the poetry) and are designated by the extraordinary terms Vibhāva, Anubhāva and Vyabhicāribhāva respetively, These conglomerate together to rouse an unusual mental state by which the cover of blinding nescience is removed from the bliss aspect of the connoisseur's soul at that time (of reading a poetry or witnessing a drama). As a result of it the connoisseur loses (or lit. is robbed of) totally his limited egoistic feeling. He relishes the sentiment Rati etc. already existing in him as a latent impression (vāsanā), associated with his own bliss which is real on account of being self-luminous ; such sentiment when relished (lit. perceived) is called Rasa.

Commentary : समुचितेति । तत्तद्रससमुचितेत्यर्थः । अतएव ललित इति बोध्यम् । सहकारिभिश्चेतस्य चर्व्यमाणेऽिति शेषः । आनन्दांशेति । आनन्दांश-

स्यावरणरूपमज्ञानं यस्येति बहुव्रीहिः। प्रमातृविशेषणमिदम्। अतएव आवरण-निवृत्तेरेवेत्यर्थः। सकलविषयज्ञानसंभवादिति भाव। प्रमात्रेत्यस्य गोचरीक्रियमाण इत्यत्रान्वयः।

तथा चाहुः—'व्यक्तः स तै विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृत' इति। व्यक्तो व्यक्तिविषयीकृतः। व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित्। यथा हि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते, एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन्। अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेः। विभावादीनामपि स्वप्नतुरगादीनामिव रङ्गरजतादीनामिव साक्षिभास्यत्वमविरुद्धम्। व्यञ्जकविभावादिचर्वणाया आवरणभङ्गस्य वोत्पत्तिविनाशाभ्यामुत्पत्तिविनाशौ रसे उपचर्येते, वर्णनित्यतायामिव व्यञ्जकताल्वादिव्यापारस्य गकारादौ। विभावादि-चर्वणावधित्वादावरणभङ्गस्य, निवृत्तायां तस्यां प्रकाशस्यावृतत्वाद् विद्यमानोऽपि स्थायी न प्रकाशते। यद्वा विभावादिचर्वणामहिम्ना (भावनाविशेषमहिम्ना) सहृदयस्य निजसहृदयतावशोन्मिषितेन (विभावादिसंसृष्ट-तत्तत्-)स्थाय्युपहितस्वस्वरूपानन्दकारा समाधाविव योगिनश्चित्तवृत्तिरुपजायते, तन्मयीभवनमिति यावत्। आनन्दो ह्ययं न लौकिकसुखान्तरसाधारणः अनन्तःकरणवृत्तिरूपत्वात्। इत्थं चाभिनवगुप्तमम्मटभट्टादि-ग्रन्थस्वारस्येन भग्नावरणचिद्विशिष्टो रत्यादिः स्थायी भावो रस इति स्थितम्।

P. 117

Eng. Tran : কেহ কেহ (মম্মটভট্ট) বলিয়াছেন—"বিভাব প্রভৃতির দ্বারা প্রকাশিত সেই স্থায়ীভাবই রস।" এস্থলে প্রকাশিত শব্দের অর্থ প্রকাশের বিষয়ে পরিণত। ভগ্নাবরণ চৈতন্যই প্রকাশ। যেরূপ শরা প্রভৃতির দ্বারা আবৃত দীপ আবরণ নিবৃত হইলে নিকটবর্তী পদার্থকে প্রকাশ করে ও স্বয়ং প্রকাশিত হয়, সেইরূপ আত্ম-চৈতন্য বিভাবাদিসংবলিত রতি প্রভৃতি ভাবকে প্রকাশ করে ও স্বয়ং প্রকাশিত হয়। কারণ, অন্তঃকরণ ধর্ম (রতি প্রভৃতি) সাক্ষিভাস্য অর্থাৎ আত্মচৈতন্যের দ্বারা প্রকাশিতরূপে স্বীকৃত হইয়া থাকে। স্বপ্নে দৃষ্ট অশ্বের ন্যায়, রঙ্গে দৃষ্ট রজতের ন্যায় বিভাব প্রভৃতির সাক্ষিভাস্যত্ব স্বীকারে কোন বিরোধ নাই। ব্যঞ্জক বিভাবাদির চর্বণার বা আবরণ ভঙ্গের উৎপত্তি ও বিনাশের দ্বারা উৎপত্তি ও বিনাশ রসে উপচরিত হয়, যেরূপ বর্ণের নিত্যতা থাকিলেও ব্যঞ্জক তালু প্রভৃতির ব্যাপারের উৎপত্তি ও বিনাশের দ্বারা গকার প্রভৃতিতে উৎপত্তি ও বিনাশ উপচরিত হয়। যেহেতু বিভাবাদির জ্ঞান যতক্ষণ ততক্ষণ চিদগত-আবরণভঙ্গ বর্তমান থাকে সেইজন্য বিভাবাদির চর্বনা নিবৃত্ত হইলে প্রকাশস্বভাব আত্মচৈতন্য অজ্ঞানের দ্বারা আবৃত হইয়া পড়ায় স্থায়ী বিদ্যমান থাকিয়াও প্রকাশিত হয় না। অথবা সহৃদয়ের নিজ সহৃদয়তাবশতঃ উন্মিষিত বিভাবাদির চর্বণার দ্বারা স্থায়িভাব কর্তৃক উপহিত স্বকীয়স্বরূপানন্দরূপ চিত্তবৃত্তির (চিত্তের পরিণামের) উদয় হয় যেমন সমাধিতে যোগীর উদয় হইয়া থাকে। ইহা

তন্ময়ীভবন বা তৎপ্রচুরতা প্রাপ্তি। (অর্থাৎ চিত্তবৃত্তি প্রচুর আনন্দ বিশিষ্ট হয়। প্রাচুর্য্যার্থে ময়ট্ প্রত্যয়)। এই আনন্দ অন্তঃকরণবৃত্তিরূপ নহে বলিয়া অন্য লৌকিক সুখের সমান নহে। এইরূপে অভিনবগুপ্ত ও মম্মটভট্ট প্রভৃতির গ্রন্থ অনুসারে ভগ্নাবরণচিদ্বিশিষ্ট রতি প্রভৃতি স্থায়ী ভাবই রস এই মত প্রতিষ্ঠিত হইল।

Eng. Trans. : Thus they (Mammaṭabhaṭṭa and others) said, "When the sthāyi bhāva is manifested by the Vibhāva etc. (i.e. Anubhāva and Vyabhicāribhāva) it is called Rasa." The word "manifested" means "rendered the object of manifestation." Manifestation consists of consciousness with its cover broken (i.e. the nescience removed). Just as a lamp covered by a pot manifests things lying near and also itself when the cover is removed, so the self-consciousness (being freed from the cover of nescience) manifests itself and also the Sthāyibhāvas like Rati etc. associated with the Vibhāva, Anubhāva and Vyabhicāribhāva, because mental states are held as cognizable (lit. visible) by selfconsciousness (lit. witncss). The cognition of the Vibhāvas etc. by selfconsciousness like the cognition of a horse seen in dream or of silver in Raṅga (a kind of metal) is not prohibited. Emergence and cessation are attributed to Rasa in accordance with the origin and destruction of the cognition of the Vibhāvas etc. which imply the Sthāyi-bhāva and also in accordance with the withdrawal of the cover of nescience (over consciousness) taking place or being stopped just as existence and non-existence are superimposed on syllables like -g etc. in accordance with the presence and absence of the function of the vocal organs like palates etc. which displays the syllables although the syllables are eternal. The withdrawal of the cover of nescience continues so long as the Vibhāvas etc. are cognised ; when the act of cognition (of the Vibhāvas) stops the self-luminous consciousness becomes hidden again by the cover of nescience and thereby, the Sthāyi-bhāva, already existing, does not get manifested. Or by virtue of the particular type of meditation (भावना) which emerges through connoisseur's own capacity of identifying himself with the persons (hero and the heroine) presented in poetry or drama (Sahṛdayatā)—his mind gets transformed into bliss, the essential nature of his own self, qualified by the Sthāyi-bhāva imposed on, just as the mind of a mendicant is transformed into bliss in meditative trance. That means, the mind becomes filled with plentiful bliss. This bliss which in its true aspect is not associated with mental inclination is not common with other worldly pleasure. Thus, according to the works

of Abhinavagupta and Mammaṭabhaṭṭa Rasa is the Sthāyibhāva like Rati etc. united with consciousness whose cover of nescience is broken.

Commentary : आहु र्मम्मटभट्टाः। रत्यादीनित्यत्र प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशत इत्यस्यानुषङ्गः। ननु वासनारूपरत्यादीनां तद्भास्यत्वेऽपि विभावादीनां कथं तद्भास्यत्वम्। असाहित्येनासंबन्धादत आह—अन्तःकरणेति। तथा च परम्परा-सम्बन्ध इति भावः। हेतोरविरुद्धमित्यत्रान्वयः। स्वप्नदृष्टान्तमुक्त्वा जाग्रद्-दृष्टान्तमाह—रङ्गेति। नन्वेवमुत्पन्नो रसो नष्ट इति व्यवहारो न स्यात्, चैतन्य-रूपत्वात्, अत आह—व्यञ्जकेति। बहुपरम्पराभयादाह—आवरणेति। उत्पत्तीति। हेतौ पञ्चमी। उत्पत्तिविनाशयोः सत्त्वादित्यर्थः। व्यापारस्योत्पत्त्यादेः। ननु विभावादि-चर्वणानाशेऽपि स्थायिप्रकाशः कुतो नात आह—विभेति। तस्यां तच्चर्वणायाम्। विघ्नेति। सूक्ष्मरूपतयेति भावः। मध्ये (अलौकिक) व्यापारकल्पनजलाघ वायाह—यद्वेति। सहृदयस्येत्यस्य चित्तवृत्तिरित्यत्रान्वयः। आनन्दकारा तद्विषया। समाधौ सविकल्पसमाधौ। निर्विकल्पके तदनङ्गीकारादिति बोध्यम्। चित्तवृत्तिरिति। सा च काव्यव्यञ्जनामूलेति बोध्यम्। तन्मयीति। आनन्दविषयतया तत्प्रचुरेत्यर्थः। अस्य लौकिकत्वादाह सुखान्तरेति। अन्तःकरणेति। अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्ना-चैतन्यरूपत्वात्। अस्या वृत्तेर्निरवच्छिन्नविषयकत्वादिति भावः। उपसंहरति—इत्थं चेति।

वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणश्रुतिस्वारस्येन रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रसः। सर्वथैव चास्य विशिष्टात्मनो विशेषणं विशेष्यं वा चिदंशमादाय नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च सिद्धम्। रत्याद्यंशमादाय त्वनित्यत्वमितरभास्यत्वं च। चर्वणा चास्य चिद्गता-वरणभङ्ग एव, प्रागुक्ता तदाकारान्तःकरणवृत्ति र्वा। इयं च परब्रह्मास्वादात् समाधे-र्विलक्षणा, विभावादिविषयसंवलितचिदानन्दालम्बनत्वात्। भाव्या च काव्यव्यापार-मात्रात्। अथास्यां सुखांशभाने किं मानमिति चेत् समाधावपि तद्भाने किं मानमिति पर्यनुयोगस्य तुल्यत्वात्। 'सुखमात्यन्तिकं यत् तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम्' इत्यादि शब्दोऽस्ति तत्र मानमिति चेद्, अस्त्यत्रापि 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवतीति' श्रुतिः, सकलसहृदयप्रत्यक्षं चेति प्रमाणद्वयम्। येयं द्वितीयपक्षे तदाकार-चित्तवृत्त्यात्मिका रसचर्वणोपन्यस्ता सा शब्दव्यापारभाव्यत्वाच्छाब्दी। अपरोक्षसुखा-लम्बनत्वाच्चापरोक्षात्मिका, तत्त्वं-वाक्यजबुद्धिवत्—इत्याहुरभिनवगुप्ताचार्यपादाः।

Beng. Trans. : কিন্তু বস্তুত পরে উল্লিখিত শ্রুতি (রসো বৈ স. ইত্যাদি) অনুসারে রত্যাদিবিশিষ্ট ভগ্নাবরণা চিৎই রস। সর্বপ্রকারে বিশিষ্ট স্বরূপ ইহার (রসের) বিশেষণ বা বিশেষ্যভূত চিদংশ গ্রহণ করিয়া তাহার নিত্যত্ব ও স্বপ্রকাশত্ব

সিদ্ধ হয়। রত্যাদ্যংশ গ্রহণ করিয়া তাহার অনিত্যত্ব ও পরপ্রকাশত্ব সিদ্ধ হয়। রসের চর্বণা চিদ্‌গত আবরণ ভঙ্গ, অথবা পূর্বকথিত আনন্দাকার অন্তঃকরণবৃত্তি (চিত্তের পরিণাম)। ইহা (রসচর্বণা) পরব্রহ্মাস্বাদরূপ সমাধি হইতে ভিন্ন, কারণ রসচর্বণা বিভাবাদিবিষয়যুক্ত চিদানন্দকে অবলম্বন করিয়া থাকে। ইহা কেবল কাব্যব্যাপার (অর্থাৎ ব্যঞ্জনাশক্তি) দ্বারা উপপাদ্য। রসচর্বণায় সুখাংশের উক্তিতে কি প্রমাণ—এইরূপ বচন সমাধিতে সুখাংশের উক্তিতে কি প্রমাণ এইরূপ পর্যনুযোগের তুল্য। সে স্থলে (সমাধির সুখাংশবিষয়ে) "আত্যান্তিক সুখ যাহা বুদ্ধিগ্রাহ্য ও ইন্দ্রিয়াতীত" ইত্যাদি শব্দ (শ্রুতি বাক্য) প্রমাণ আছে এইরূপ বলিলে এস্থলেও (রসচর্বণার সুখাংশ বিষয়ে) "তিনিই রসস্বরূপ, তাঁহাকে লাভ করিয়া (মানব), আনন্দময় হয়", এই শ্রুতি বাক্য এবং সকল সহৃদয়ের প্রত্যক্ষ (মানস)—এই দুইটি প্রমাণ আছে। দ্বিতীয়পক্ষে (অভিনবগুপ্ত প্রদর্শিত রসতত্ত্বে) যে আনন্দাকার চিত্তবৃত্তি রসচর্বণা রূপে উপন্যস্ত হইয়াছে, তাহা শব্দব্যাপার (ব্যঞ্জনাবৃত্তি) জন্য বলিয়া শাব্দী। অপরোক্ষসুখ অবলম্ব করে বলিয়া অপরোক্ষস্বরূপ, যেরূপ 'তত্ ত্বম্ অসি' এই বাক্য জন্য বুদ্ধি শাব্দী ও অপরোক্ষাত্মিকা। এইরূপ কথা অভিনবগুপ্তাচার্যপাদ বলিয়াছেন।

Eng. Trans. : But in reality Rasa is conciousness, of which the cover of nescience is removed and which is qualified by Rati etc. This view is in agreement with the Śruti (रसो वै सः ; *Tai. Up.* 2.7). The relish of Rasa, in all respects, is always a qualified state. (i.e. either it is conciousness qualified by Sthāyī bhāva or the Sthāyī bhāva qualified by consciousness). When the part 'consciousness' whether as a qualifying attribute or the substance to be qualified is taken into account (i.e. identified with Rasa) eternity and self-revelation (of Rasa) are admitted. But when the part, the Rati etc. is concerned. (i.e. is taken as Rasa) it (i.e. Rasa) is held as transitory and manifested by other (i.e. consciousness). The relish of Rasa consists of the removal of the cover of nescience from consciousness or the transformation of mind into a blissful state as has been stated before. This relish depending on bliss and consciousness associated with Vibhāvas etc. as its object is different from meditative trance (or abstract meditation) in which the Highest Brahman alone is cognised. It (the relish of Rasa) emerges only through the power inherent in a Kāvya (i.e. vyañjanā śakti). If it is asked 'what mode of knowledge is there to establish the bliss aspect of the relish of Rasa ?" The reply should be equal to the counter-question—"What mode of knowledge is there to confirm the realisation of bliss in meditative trace". If scriptural text viz. "The supreme blish (felt in meditative trance) is attainable by the faculty of mental perception,

and it is beyond the reach of sense-organs etc." be produced as the desired mode of knowledge (प्रमाण) (to prove the existence of bliss in meditative trance) then in this case also (i e. the bliss aspect of the relish of Rasa) there are two modes of knowledge (i) The Śruti-text "Verily He is Rasa. By attaining Rasa one becomes blissfull (Tai up. 2.7") and (ii) the mental perception of all connoisseurs. As the relish of Rasa which according to the second view (i.e. the view of Abhinavagupta) is identified with the transformation of mind into a blissful state comes into existence through the function of word (i.e. of Vibhāva etc. directly stated by words) it is verbal; it is non-indirect (aporokṣa) as it is based on joy which is not. indirect, just as the knowledge generated by the sentence 'tat tvam asi' Chān. Up UP. 10.3 is both verbal, and non-indirect (aparokṣa)

Commentary : स्थितमित्यनेन सूचितश्रुतिविरोधरूपारुचिचे: सिद्धान्तमाह—वस्तुतेति । वक्ष्येति । 'रसो वै सः' इत्यादीति भावः । सर्वथैव चेति । उभयाथापीत्यर्थः । मतक्रमादाह—विशेषेति । चर्व्यमाणो रस इति प्राचीनव्यवहारोपपत्तये आह—चर्वणा चास्येति । यद्वेति मतेनाह—प्रागुक्तेति । इयं चेति । रसचर्वणा चेत्यर्थः । परेति बहुव्रीहिः । समाधेः सविकल्पकात् । विषयेति । सा च विषयासम्बलित-शुद्धब्रह्मालम्बनेति भावः । काव्यव्यापारो व्यञ्जना । मात्रशब्देन तत्कारण-श्रवणादिनिरासः । शाब्दत्वापरोक्षत्वयो र्न विरोध इत्याह—तत्त्वेति । P. 121

भट्टनायकास्तु—ताटस्थ्येन रसप्रतीतावनास्वाद्यत्वम् । आत्मगतत्वेन तु प्रत्ययो दुर्घटः । शकुन्तलादीनां सामाजिकान् प्रत्यविभावत्वात् । विना विभावमनालम्बनस्य रसादेरप्रतिपत्तेः । न च कान्तात्वं साधारणविभावतावच्छेदकमत्राप्यस्तीति वाच्यम्, अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितागम्यात्वप्रकारकज्ञानविरहस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्न-प्रतियोगिताकस्य विभावतावच्छेदकोटावश्यं निवेश्यत्वात् । अन्यथा स्वस्रादेरपि कान्तात्वादिना तत्त्वापत्तेः । एवमशोच्यत्वकापुरुषत्वादिज्ञानविरहस्य तथाविधस्य करुणरसादौ । तादृशज्ञानानुत्पाद स्तु तत्प्रतिबन्धकान्तरनिर्वचनमन्तरेण दुरुपपादः । स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरेव तथेति चेत, न । नायके धराधौरेनियत्वधीरत्वादेरात्मणि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादे र्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरभेदबोधस्यैव दुर्लभत्वात् । किं च केयं प्रतीतिः ? प्रमाणान्तरानुपस्थानाच्छाब्दीति चेन्न, व्यावहारिकशब्दान्तरजन्य-नायकमिथुनवृत्तान्तवित्तीनामिवास्या अप्यहृद्यत्वापत्तेः । नापि मानसी । चिन्तोप-नीतानां तेषामेव पदार्थानां मानस्याः प्रतीतेरस्या वैलक्षण्योपलम्भात् । न च स्मृतिः । तथा प्रागननुभवात् । तस्मादभिधया निवेदिताः पदार्था भावकत्वव्यापारेणागम्य-त्वादिरसविरोधिज्ञानप्रतिबन्धद्वारा कान्तात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणावस्थाप्यन्ते । एवं साधारणीकृतेषु दुष्यन्तशकुन्तलादेशकालवयोऽवस्थादिषु पञ्चमो पूर्वव्यापारमहिमभि

তৃতীয়স্য ভোগকৃত্বব্যাপারস্য মহিম্না নিগীর্ণয়োঃ রজস্তমসোরুদ্রিক্তসত্ত্বজনিতেন নিজ-চিৎস্বভাবনির্বৃতিবিশ্রান্তিলক্ষণেন সাক্ষাৎকারেণ বিষয়ীকৃতো ভাবেনোপনীতঃ সাধারণাত্মা রত্যাদিঃ স্থায়ী রসঃ। নত্র ভুজ্যমানো রত্যাদিঃ, রত্যাদের্ভোগো বেত্যুভয়মেব রসঃ। সোঽয়ং ভোগো বিষয়সংবলনাদ্‌ব্রহ্মাস্বাদসবিধবর্ত্তীত্যুচ্যতে। এবং ত্রয়োঽংশাঃ কাব্যস্য—'অভিধা ভাবনা চৈব তদ্ভোগীকৃতিরেব চ' ইত্যাহুঃ। মতস্যৈতস্য পূর্বস্মান্-মতাদ্ভাবকত্বব্যাপারান্তরস্বীকার এব বিশেষঃ। ভোগস্তু ব্যক্তিঃ। ভোগকৃত্বং তু ব্যঞ্জনাদবিশিষ্টম্। অন্যা তু সৈব সরণিঃ।

Beng. Trans. : ভট্টনায়ক বলিয়াছেন—'তটস্থভাবে রসপ্রতীতিতে অনাস্বাদ্যত্বের আশঙ্কা আছে। কিন্তু আত্মগতরূপে জ্ঞান (রসের) সম্ভব নহে কারণ শকুন্তলা প্রভৃতি সামাজিকের প্রতি বিভাব হইতে পারে না। বিভাব বিনা নিরালম্বন রসাদির জ্ঞান হইতে পারে না। এস্থলেও (অর্থাৎ শকুন্তলাতে) কান্তাত্বরূপ সাধারণ বিভাবতাবচ্ছেদক ধর্ম রহিয়াছে এরূপ বলা উচিত নহে, কারণ, অপ্রামাণ্য-জ্ঞানের দ্বারা আলিঙ্গিত (সম্পর্কিত) নহে এইরূপ যে অগম্যাত্বপ্রকারক জ্ঞানের অভাব যাহাতে প্রতিযোগী বিশেষ্যতাসম্বন্ধবিশিষ্ট (যথা শকুন্তলা অগম্যা) তাহা বিভাবতাব-চ্ছেদককোটিতে অবশ্যই নিবেশিত হইবে। অন্যথা ভগ্নীও কান্তাত্বধর্মবশতঃ বিভাবে পরিণত হইবে (ভ্রাতার রতির প্রতি)। এইরূপে অশোচ্যত্ব, কাপুরুষত্ব প্রভৃতির ঐরূপ জ্ঞানাভাব করুণ প্রভৃতি রসের বিভাবতাবচ্ছেদককোটিতে নিবেশিত হইবে। ঐরূপ জ্ঞানের উৎপত্তির অভাব তাহার প্রতিবন্ধক জ্ঞান ব্যতীত যুক্তিযুক্ত নহে। যদি বলা হয় নিজেতে দুষ্যন্ত প্রভৃতির সহিত অভেদবোধই ঐরূপ প্রতিবন্ধক জ্ঞান, ইহাও ঠিক নহে কারণ, নায়কে পৃথিবীর অধিপতিত্ব, ধীরত্ব প্রভৃতি এবং নিজেতে আধুনিকত্ব, কাপুরুষত্ব প্রভৃতি বৈধর্ম্য স্পষ্টভাবে উপলব্ধ হওয়ায় অভেদবোধ দুর্লভ হয়। তাহা ছাড়া এই প্রতীতির (অভেদপ্রতীতি) যথার্থ স্বরূপ কি ? ইহা অন্য প্রমাণজন্য নহে বলিয়া যদি শাব্দী বলা হয়, তাহা সঙ্গত নহে। কারণ অন্য ব্যাবহারিক শব্দ দ্বারা রচিত নায়ক ও নায়িকার বৃত্তান্তের ন্যায় ঐ প্রতীতি অহৃদ্য হইবার আশঙ্কা থাকে। ইহা মানসী নহে কারণ চিন্তার দ্বারা উপনীত পদার্থের (বিভাব প্রভৃতির) মানসপ্রতীতি হইতে ঐ প্রতীতির ভেদ উপলব্ধ হয়। ইহা স্মৃতিও নহে কারণ পূর্বে ইহার অনুভব হয় না। সুতরাং অভিধার দ্বারা প্রকাশিত পদার্থ (বিভাব প্রভৃতি) ভাবকত্বব্যাপারের সাহায্যে অগম্যাত্ব প্রভৃতি রসবিরোধিজ্ঞানের প্রতিবন্ধ দ্বারা কান্তাত্বাদি রসানুকূল ধর্মপুরস্কারে গৃহীত হয়। এইরূপে দুষ্যন্ত, শকুন্তলা, কাল, দেশ, বয়স, অবস্থা প্রভৃতি সাধারণীকৃত হইলে, পূর্ব-ব্যাপার (ভাবকত্ব) পঙ্গু (নিঃশক্তিক) হইয়া পড়ে। অনন্তর তৃতীয় ভোগকৃত্ত্ব ব্যাপারের দ্বারা রজঃ ও তমোগুণ নিগীর্ণ হইলে প্রকটীকৃত সত্ত্বগুণের দ্বারা ঘটিত সামাজিকের স্বকীয় আত্মচৈতন্যের স্বভাবভূত নির্বৃতি অর্থাৎ আনন্দে বিশ্রান্তিলাভরূপ যে সাক্ষাৎকার তাহার বিষয়ীভূত হইয়া ভাবকত্বব্যাপারের দ্বারা উপনীত সাধারণাত্মা রত্যাদিই রসরূপে পরিলক্ষিত হয়। এস্থলে ভুজ্যমান রত্যাদি বা

রত্যাদির ভোগ এই উভয়ই রস। এই ভোগ বিষয়ের (বিভাবাদির) সহিত যোগ বশতঃ পরব্রহ্মাস্বাদরূপ সমাধির সমীপবর্ত্তী (সদৃশ) হয়। অতএব কাব্যের তিনটি অংশ—'অভিধা, ভাবনা ও ভোগীকৃতি' (ভোজকত্ব)। এই কথা ভট্টনায়ক বলিয়াছেন। এই মতের পূর্ব মত (অভিনবগুপ্তের) হইতে ভাবকত্বব্যাপার স্বীকারেই পার্থক্য। ভোগই ব্যক্তি। ভোগকৃত্ব ব্যঞ্জনাব্যাপার হইতে অপৃথক্। তাহা ছাড়া সেই একই মার্গ (রসাস্বাদন পদ্ধতি) উভয়ত্র অনুসৃত হইয়াছে।

• **Eng. Trans. :** If *Rasa* is experienced by one with an indifferent attitude it is not relished at all. Its ascertainment as belonging to the spectator himself is very difficult to be made as Śakuntalā and the like cannot act as *Vibhāva* to him. Without *Vibhāba Rasa*, having no support, cannot be experienced. It should not be said that the state of being beloved—the common chararcteistic of *Vibhāva* (of *Rati*) is present there (i.e. in Śakuntalā). For , the absence of knowledge marked by the conviction of inaccessibleness, (अगम्यात्व) which is not based on unauthentic opinion, must be included in the point referring to the distinguishing attributes of the *Vibhāva* (of *Rati*) ; with this absence of knowledge the *Pratiyogin* (the counter corelative) is related as a noun (e.g. in 'Śakuntalā is not unaccessible', *Pratiyōgin*, Śakuntalā acts as a noun). Otherwise, the sister being endowed with the nature of being a beloved may be treated as a *Vibhāva* (of the *Rati* of her brother). Similarly, the absence of the knowledge of non-deplorableness and of cowardice must be included in the point delineating the determing attributes of the *Vibhāvas* in the *Karuṇa-Rasa* etc The non emergence of such knowledge (of अगम्यात्व etc.) is hardly justifiable without another knowledge obstructing its emergence. The feeling of identity of the spectator with Duṣyanta etc should not be taken as such (i.e. obstructing the rise of thc knowledge of अगम्यात्व). For, as the hero is the lord of the earth, self-possessed and the like, and the spectator is modern, a coward, and the like, the difference in nature is evident between them ; so the feeling of identily with the hero can hardly be admitted by the spectator. Besides this, what is the nature of this experience (of *Rasa*) ? It should not be held as *Śābdī* (verbal, being based on words) as it is not roused by any other mode of knowledge ; because in that case, this experience, like the knowledge produced by the story of a couple of hero and heroine, stated by ordinary words, may be unpleasant. This experience (of *Rasa*) should not also be treated as mental

one for the distinction between this experience and the mental cognition of those objects (*Vibhāvas* etc) attained by mere thinking is clearly felt. It is also not memory as it has not been cognised before. Hence, the objects (i.e. *Vibhāvas* etc.) which are first stated by *Abhidhā* are accepted by the function of generalisation (भावकत्व) as endowed with general attributes 'belovedness' etc. which are favourable for the emergence of *Rasa*-realisation, through the obstruction of the knowledge of inaccessibleness which hinders the experience of Rasa. Thus, after Duṣyanta, Śakuntalā, the place, the time, the age and the circumstances etc are generalised, the strength of the function (i.e. भावकत्व) previously employed (for generalisation) is rendered ineffective (lit. invalid) ; (then) by the power of the third function of relish, the *Sthāyin Rati* etc appearing in their general state attained through contemplation becomes the object of (mental) perception in the form of repose in the bliss, the essential nature of self-consciousness. This perception is caused by the *Sattva-guṇa* attaining prominence along with the suppression of of the *Rajah* and *Tama-guṇas*. The *Sthāyī Rati* etc. thus being, relished or the relish of the *Sthāyī Rati* etc. is reckoned as *Rasa*. This relish being associated with the objects like *Vibhāvas* etc. is said to be almost like (lit. near) the realisation of Brahman. Thus, there are three parts (i.e. functions) of *Kāvya*, (which are) as they (Bhaṭṭanāyaka and his followers) said, (1) *Abhidhā*, (2) the power of generalisation (भावना or भावकत्व) and (3) the power of relish (भोगकृत्त्व). This view is different from the previous one (i.e. that of Abhinavagupta) only in the recognition of the function of generalisation. Relish is nothing but manifestation. The state of relish is non-different from the state of manifestation (or suggestion). Otherwise, the same is the process of relish (followed by two stalwarts.)

Commentary : ताटस्थ्येन रसेति । स्वसम्बन्धराहित्येनेत्यर्थः । विभावं विनैवास्तामत आह विनेति । अमालम्बनस्य निराधारस्य । अत्रापि वेषेऽपि । अनालिङ्गितत्वं ज्ञानविशेषणम् । विशेष्यतासम्बन्धः (न तु) समवायः । आवश्यकत्वमुक्तं द्रढयितुं विपक्षे बाधकमाह—अन्यथेति । एवमुक्तरीत्या । तथाविधस्य विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य । रसादावित्यस्य विभावनावच्छेदककोटावश्यंनिवेश्यत्वमिति शेषः । तादृशेति । अप्रामाण्यनिश्चयानालिङ्गितेत्यर्थः । 'धराधौरेय' इति पाठः । विशिष्टोऽत्र धर्मं उभयत्र । प्रमेति । प्रत्यक्षादीत्यर्थः । शब्दान्तरेति । काव्यान्यव्यवहारसाधकशब्देत्यर्थः । वृत्तान्तेति । वृत्तान्तज्ञानानामित्यर्थः । अस्या अपि । उक्तशब्दप्रतीतेरित्यर्थः । अगम्यत्वादीति । तत्प्रकारकं रसविरोधि

यज्ज्ञानं तत्प्रतीत्यर्थः। कान्तेति। कान्तात्वादौ रसानुकूलो यो धर्मस्तद्वैशिष्ट्येनेत्यर्थः। एवमुक्तव्यापारेण। तावतैव साफल्येनाह—पङ्क्ताविति। सति सप्तमी। तमसोरित्यत्राप्येवम्। उद्रेकश्च स्वेतरावभिभूयावस्थानम्। साधारणेति। सम्बन्धिविशेषानवच्छिन्नेत्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह तत्रेति। विशिष्ट इत्यर्थः। भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात् प्रकाशते य आनन्दस्तत्स्वरूपानन्यालम्बना या संवित् तत्स्वरूपो लौकिकसुखानुभवविलक्षणः। सत्त्वरजस्तमसां गुणानामुद्रेकेण क्रमात् सुखदुःखमोहाः प्रकाश्यन्ते। सविधेति। न तु स एवेति भावः। अंशाः व्यापाराः। सैवेति। प्रागुक्त एव मार्ग इत्यर्थः।

नव्यास्तु 'काव्ये नाट्ये च कविना नटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यञ्जनाव्यापारेण दुष्यन्तादौ शकुन्तलादिरतौ गृहीतायामनन्तरं च सहृदयतोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य दोषस्य महिम्ना कल्पितदुष्यन्तत्वावच्छादिते स्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकल इव रजतखण्डः समुत्पद्यमानोऽनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुन्तलादिविषयकरत्यादिरेव रसः। अयं च कार्यो दोषविशेषस्य। नाशश्च तन्नाशस्य। स्वोत्तरभाविना लोकोत्तराह्लादेन भेदाग्रहात् सुखपदव्यपदेश्यो भवति। स्वपूर्वोपस्थितेन रत्यादिना तदग्रहात् तद्वत्तित्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यङ्ग्यो वर्णनीयश्चोच्यते। अवच्छादकं दुष्यन्तत्वमप्यनिर्वचनीयमेव। अवच्छादकत्वं च रत्यादिविशिष्टबोधे विशेष्यतावच्छेदकत्वम्। एतेन 'दुष्यन्तादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वान्न रसत्वम्। स्वनिष्ठस्य तु तस्य शकुन्तलादिभिरतत्सम्बन्धिभिः कथमभिव्यक्तिः। स्वस्मिन् दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिस्तु बाधबुद्धिपराहता' इत्यादिकमपास्तम्। यदपि विभावादीनां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन शकुन्तलादिशब्दैः शकुन्तलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु शकुन्तलादिषु दोषविशेषकल्पनं विना दुरुपपादम्। अतोऽवश्यकल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपादा।

Beng. Trans. : কিন্তু নব্য আলংকারিকগণ বলিয়াছেন, 'কাব্যে কবি কর্তৃক ও নাট্যে নট কর্তৃক বিভাবাদি প্রকাশিত হইলে ব্যঞ্জনাব্যাপারের দ্বারা দুষ্যন্তপ্রভৃতিতে শকুন্তলাদিগত রতি স্বীকৃত হইবার পর স্বীয় সহৃদয়তা হইতে জাত ভাবনাবিশেষরূপ দোষবশতঃ সামাজিকের স্বকীয় স্বরূপ কল্পিত দুষ্যন্তত্বের দ্বারা অবচ্ছাদিত হয়। এইরূপ স্বকীয় স্বরূপে অজ্ঞানাবচ্ছিন্ন শুক্তিখণ্ডে রজতখণ্ডের ন্যায় অনির্বচনীয় শকুন্তলাদিবিষয়ক রত্যাদিভাবের উদয় হয় যাহা সামাজিকের আত্মচৈতন্যের গোচরীভূত। এই রূপ অনির্বচনীয় রত্যাদিভাবই রস। এইরূপ রস দোষ (ভাবনারূপ) বিশেষের কার্য্য বলিয়া দোষের নাশে নাশ প্রাপ্ত হয়। রসাস্বাদনের উত্তরবর্তী লোকোত্তর আনন্দের সহিত ইহার (রসের) ভেদ না থাকায় ইহা সুখপদবাচ্য হইয়া থাকে। রসাস্বাদনের পূর্বে অবস্থিত রতি প্রভৃতি ভাবের সহিতও (রসের) ভেদ অনুভূত

না হওয়ায় এবং রতির সহিত রসের একত্ব অধ্যবসিত হওয়ায় রস ব্যঙ্গ্য ও বর্ণনীয়রূপে উক্ত হইয়া থাকে। অবচ্ছাদক দুষ্যন্তত্বও অনির্বচনীয় (অর্থাৎ সত্য বা মিথ্যাস্বরূপ নহে)। ইহার অবচ্ছাদকত্ব রত্যাদিবিশিষ্ট জ্ঞানে (অর্থাৎ 'দুষ্যন্ত শকুন্তলাদিবিষয়ক রতিবিশিষ্ট' এই জ্ঞানে) বিশেষ্যতাবচ্ছেদক (দুষ্যন্ত বিশেষ্য বলিয়া দুষ্যন্তত্ব বিশেষ্যতাবচ্ছেদক)'। এইরূপ মত স্বীকার করিলে "দুষ্যন্তাদিনিষ্ঠ রত্যাদি আস্বাদযোগ্য নহে বলিয়া রস হইতে পারে না। স্বনিষ্ঠরূপে রত্যাদিরও সম্বন্ধরহিত শকুন্তলা প্রভৃতির দ্বারা অভিব্যক্তি কিরূপে হইতে পারে? সামাজিকের নিজেতে দুষ্যন্তাদির সহিত অভেদ জ্ঞানও বাধবুদ্ধির দ্বারা ব্যাহত হইয়া থাকে"— ইত্যাদি (ভট্টনায়ক প্রদর্শিত পূর্বমতের দোষও) খণ্ডিত হইয়া থাকে। প্রাচীন আলংকারিকগণ যে বিভাবাদির সাধারণীকরণের কথা বলিয়াছেন তাহা কাব্যের শকুন্তলাত্ববিশিষ্ট বোধজনক শকুন্তলা প্রভৃতি শব্দের দ্বারা প্রতিপাদ্যমান 'শকুন্তলা' প্রভৃতিতে উক্ত দোষবিশেষ (ভাবনা) কল্পনা ব্যতীত সম্ভব নহে। সুতরাং যখন দোষবিশেষ (ভাবনারূপ) অবশ্যই কল্পনা করিতে হয় তখন সেই দোষবিশেষের দ্বারা সামাজিকের নিজেতে দুষ্যন্তাদির সহিত অভেদবুদ্ধি খুব যৌক্তিক বলিয়া বিবেচিত হইবে।

Eng. Trans.: But the *Navyas* (modern rhetoricians) observe— When in a poetry or in a drama the poet and the actor reveal the *Vibhāvas* etc. (by means of the *Abhidhā-Sákti* and imitation respectively) and the love for Sákuntalā is surmised in Duṣyanta through the function of suggestion, then by the power of a defect (দোষ) in the form of a particular. type of contemplation rising through the capacity of the spectator of identifying himself with the dramatic persons the true nature of the spectator is concealed by assumed Duṣyantahood and in it emerges the *Rati* etc. (of Duṣyanta) for Sàkuntalā, the object (of that feeling), which is of inexplicable nature and which is experienced by the spectator's own consciousness, just as a piece of silver of indescribable nature is cognised in a piece of oyster shell covered by ignorance. Such *Rati* and the like is *Rasa*. This being the product of particular defect tends to disappear along with its (defect) disappearance. It (the *Rasa*) gets the designation of "Joy' as its distinction from the supermundane pleasure rising after its realisation is not felt. It (i.e.*Rasa*) is stated to be implied and describable as its difference from *Rati* etc existing before its (*Rasa's*) emergence is not admitted and its oneness with *Rati* is ascertained. The Duṣyantahood which conceals (the essential nature of the spectator) is also inexplicable. The state of being *Avacchāḍaka* (concealing element i.e. Duṣyanta-hood) is the determining attribute

of a noun in the knowledge that one (i.e. Duṣyanta) is endowed with *Rati*. By this theory of the *Navyas* is refuted the view (of Bhaṭṭa-nāyaka) which is presented thus—'The *Sthāyin Rati* and the like belonging to Duṣyanta etc. is not *Rasa* as it is not relishable. How the *Rati* belonging to the spectator himself be revealed by Śakuntalā etc. which are not related with him? The sense of identity of his own self with Duṣyanta etc. is discarded by opposing views', etc. The concept of generalisation of the *Vibhāvas* etc. which has been declared by the predecessors is hardly justifiable unless specific defect (दोष i.e. भावना or contemplation) as mentioned above is admitted in the case of Śakuntalā etc. indicated by the term Śakuntalā which creates an impression of one qualified by Śakuntalā-hood. Hence, if that specific defect (भावना or contemplation) is to be admitted as indispensable then by it (i.e. the defect भावना or contemplation) the sense of identity of the spectator with the Duṣyanta etc. can properly be justified.

Commentary : तत्राशेति । दोषविशेषनाशेत्यर्थः । स्वपूर्वोपेति । दुष्यन्तादौ गृहीतशकुन्तलारत्यादिनेत्यर्थ. । तदग्रहादिति । भेदाग्रहादित्यर्थः । नन्वेवमपि कथं तद्धर्मलाभो अत आह तद्रतीति । एतेनेति । उक्तरीत्या सर्वोपपादनेनेत्यर्थः । तस्य रत्यादे· ।

नन्वेवमपि रतेरस्तु नाम दुष्यन्त इव सहृदयेऽपि सुखविशेषजनकता, करुणरसादिषु तु स्थायिनः शोकादेः दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सहृदयाह्लादहेतुत्वम् । प्रत्युत नायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवौचित्यात् । न च सत्यस्य शोकादे दुःखजनकत्वं क्लृप्तं न कल्पितस्येति नायकानामेव दुःखं न सहृदयस्येति वाच्यम् ; रज्जुसर्पादिर्भय-कम्पाद्यनुत्पादकतापत्तेः । सहृदये रतेरपि कल्पितत्वेन सुखजनकतानुपपत्तेश्चेति चेत् ; सत्यम् । शृङ्गारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदयहृदयप्रमाणक स्तदा कार्य्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाल्लोकोत्तरकाव्यव्यापा-रस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबन्धकत्वमपि कल्पनीयम् । अथ यद्याह्लाद इव दुःखमपि प्रमाणसिद्धं तदा प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयम् । स्वस्वकारणवशाच्चोभयमपि भविष्यति । अथ तत्र कवीनां कर्तुं सहृदयानां च श्रोतुं कथं प्रवृत्तिः ? अनिष्ट-साधनत्वेन निवृत्तेरुचितत्वात् इति चेत् ; इष्टस्याधिक्यादनिष्टस्य च न्यूनत्वाच्चन्दन-द्रवलेपनादाविव प्रवृत्तेरुपपत्तेः । केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रत्यूहैव । अश्रुपाता-दयोऽपि तत्तदानन्दानुभवस्वाभाव्यात्, न तु दुःखात् । अतएव भगवद्भक्तानां भगवद्वर्णनाकर्णनादश्रुपातादय उपपद्यन्ते । न हि तत्रापि जात्वपि दुःखानुभवोऽस्ति । न च करुणरसादौ स्वात्मनि शोकादिमद्दशरथादितादात्म्यारोपे यद्याह्लादस्तदा स्वप्नादौ

सन्निपातादौ वा स्वात्मनि तदारोपे स स्यात्, आनुभविकं च तत्र केवलं दुःखमितीहापि तदेव युक्तमिति वाच्यम्। अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य महिमा यत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमलौकिकं जनयन्ति। विलक्षणो हि कमनीयः काव्यव्यापारज आस्वादः प्रमाणान्तरजादनुभवात्। जन्यत्वं च स्वजन्यभावनाजन्यरत्यादिविषयत्वम्। तेन रसास्वादस्य काव्यव्यापाराजन्यत्वेऽपि न क्षतिः। शकुन्तलादावगम्यात्वज्ञानोत्पादस्तु स्वात्मनि दुष्यन्ताद्यभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यते' इत्याहुः।

Beng. Trans. : তাহা হইলে রতি দুষ্যন্তে যেরূপ সেইরূপ সহৃদয়েতেও সুখবিশেষ উৎপাদন করিবে, কিন্তু করুণরসাদির ক্ষেত্রে স্থায়ী শোকাদি যাহা দুঃখজনকরূপে প্রসিদ্ধ কিরূপে তাহা সহৃদয়ের আনন্দ সৃষ্টি করিবে? প্রত্যুত, নায়কের ন্যায় সহৃদয়েরও দুঃখসৃষ্টি হওয়াই উচিত। ইহা বলা ঠিক নহে যে বাস্তব শোকাদির দুঃখজনকত্ব প্রসিদ্ধ, কল্পিতের নহে, অতএব নায়কাদিগেরই দুঃখ, সহৃদয়ের নহে। কারণ, তাহা হইলে রজ্জুতে সর্পপ্রতীতির ভয়, কম্প ইত্যাদির উৎপাদকত্ব স্বীকৃত হইতে পারে না। তাহা ছাড়া, সহৃদয়েতে রতিও কল্পিত হওয়ায় তাহার সুখবিশেষজনকত্ব যৌক্তিক হইতে পারে না। এইরূপ যদি বলা হয়, তবে তাহা সত্য। শৃঙ্গারপ্রধান কাব্যের ন্যায় করুণপ্রধান কাব্য হইতে যদি কেবল আহ্লাদই সহৃদয়ের হৃদয়ের দ্বারা অনুভূত হয় তাহা হইলে কার্য্যানুসারে কারণকে কল্পনা করিলে লোকোত্তর কাব্যব্যাপারের আহ্লাদ প্রযোজকত্বের ন্যায় দুঃখপ্রতিবন্ধকত্বও স্বীকার করিতে হয়। আবার যদি আহ্লাদের ন্যায় দুঃখকে প্রমাণসিদ্ধ ধরা হয় তাহা হইলে তাহার প্রতিবন্ধকত্ব কল্পনা করা উচিত নহে। স্ব স্ব কারণ হইতে উভয় (আহ্লাদ ও দুঃখ) হইবে। তাহা হইলে কবিদের করুণরসপ্রধান কাব্য রচনা করিতে ও শ্রোতার তাহা শ্রবণ করিতে কেন প্রবৃত্তির উদয় হয়? অনিষ্টসাধন হেতু তাহার (করুণ প্রধান কাব্যের) অগ্রহণই উচিত, এইরূপ বলা উচিত নহে। কারণ ইষ্টের (আহ্লাদের) আধিক্য ও অনিষ্টের (দুঃখের) অল্পতা হেতু চন্দন দ্রবানুলেপনে যেরূপ হয় সেইরূপ উক্ত বিষয়ে প্রবৃত্তির উদয় হয়। যাহারা মনে করেন কাব্য হইতে কেবল আহ্লাদের উপলব্ধি হয় তাহাদের মতে উক্তপ্রকার প্রবৃত্তির নিষ্পত্তিতে কোন বিঘ্ন নাই। অশ্রুপাত প্রভৃতি আনন্দানুভবের স্বভাববশতঃ হইয়া থাকে। সেইজন্য ভগবদ্ভক্তগণের ভগবদ্বর্ণনা শ্রবণের সময়ে অশ্রুপাত সঙ্গত। তাহাদের অল্পপরিমাণেও দুঃখের অনুভব থাকে না। এইরূপ বলা উচিত নহে যে 'করুণ রসাদিতে (অর্থাৎ করুণ রসাদির আস্বাদন কালে) সামাজিকের আপনাতে শোকাদিবিশিষ্ট দশরথ প্রভৃতির সহিত তাদাত্ম্য আরোপিত হওয়ায় যদি আহ্লাদ অনুভূত হয় তাহা হইলে স্বপ্নাদিতে অথবা সন্নিপাত ব্যাধি প্রভৃতিতে যদি কাহারও শোকার্ত ব্যক্তির সহিত তাদাত্ম্য অনুভূত হয় তাহা হইলে তাহারও আনন্দের অনুভব হওয়াই উচিত। কিন্তু তাহার কেবল দুঃখের অনুভব হইয়া থাকে। সুতরাং করুণ রসাদির ক্ষেত্রেও এইরূপ দুঃখের অনুভব হওয়া

উচিত।' কারণ, লোকোত্তর কাব্য ব্যাপারের এই মহিমা যে অরমণীয় শোক প্রভৃতি পদার্থ কাব্যের দ্বারা উপস্থাপিত হইলে তাহা কেবল অলৌকিক আনন্দ সৃষ্টি করে। কাব্যব্যাপারজাত আস্বাদ অন্য প্রমাণজাত আস্বাদ হইতে পৃথক। কাব্যব্যাপার-জন্য যে ভাবনা (মানস ব্যাপার বিশেষ) তাহা হইতে জাত যে রতি প্রভৃতি তাহাকে অবলম্বন করে বলিয়া আস্বাদকে কাব্যব্যাপারজন্য বলা হইয়া থাকে। সুতরাং রসাস্বাদন সাক্ষাৎভাবে কাব্যব্যাপারজন্য না হইলেও ক্ষতি নাই। শকুন্তলা প্রভৃতিতে অগম্যাত্ব জ্ঞানের উৎপত্তি নিজেতে (সামাজিকের) দুষ্যন্ত প্রভৃতির সহিত অভেদবোধের দ্বারা ব্যাহত হয়।

Eng. Trans. : It may be argued thus—"*Rati* may cause joy in the connoisseur as it did in Duṣyanta, but how can pathos—the *Sthāyin* in the *Karuṇa Rasa* (pathetic sentiment)—which is well-known as the producer of grief, generate joy in the connoisseur? Rather it should create grief in him as it did in the hero (e.g Daśaratha). It should not be said that as the power of generating grief is ascertained of real pathos and the like, but not of imitated or imaginary one so only the heroes should feel grief and not the connoisseur, (whose pathos is not real). For in that case, the cognition of a serpent in a rope (being not real) should not produce fear or trembling (in body) and the generation of joy in the connoisseurs by *Rati* which is imaginary will not be justified." This is true indeed. If only joy is felt in the mind of the connoisseur from a poetry marked by *Karuṇa* as the main *Rasa* as i. from a poetry in which *Śṛṅgāra*, is predominant, then an extraordinary power of poetry should be conceived as preventing (the rise of) pain as also generating joy, on the ground that a cause is inferred from the nature of the effect. If the feeling of grief or pain is confirmed by any mode of knowledge then its prevention should not be admitted. Hence, there should be both of these two feelings of joy and of grief (or pain), from their respective causes. (Now a question arises). Why should, then, a poet feel inclination for writing a poetry (marked by *Karuṇa Rasa*), and a connoisseur, for reading it as it (that particular type of poetry) not being able to yield the desired object (ie. joy) should be abandoned? (The reply is this) As there is greater amount of desirable object (i.e. joy) and a less amount of the indesirable one (i.e. pain) the inclination in writing or reading a poetry (marked by *Karuṇa Rasa*) is fully justified like the inclination in annointing the body with sandal paste (which gives more joy than pain caused by the toils of

its preparation). For those who regard poetry as the source of joy only such inclination should be admittted as unhindered. Tears, in this case, are to be treated as natural expression of joy and not of grief. So tears of a devotee listening to the description of the Lord are proper. There should not be any apprehension of pain here even in the slightest degree. It should not be argued that 'as one identifying oneself with grief-stricken Daśaratha etc. feels joy while reading a poetry marked by *Karuṇa Rasa* so one should also have the same feeling even when one in dream or in *Sannipāta* fever, (a dangerous fever resulting from morbid condition of the three humours, one of the 8 kinds of fevers. *Monier Williams,—Sanskrit English Dictionary.* p. 1146) identifies oneself with a griefstricken man. But there only pain is felt by him. Hence, that should be in this case also (that means—a spectator should feel only grief while reading a poetry marked by *Karuṇa Rasa*)'. Because, this is the greatness of the extraordinary power of *kāvya* that grief and such other unpleasant objects (feelings) when presented in a poetry produce supermundane delight. The pleasing aesthetic relish generated by the function of *Kāvya* is different from other feeling caused by other modes of knowledge. The term 'generated' here means that it (the relish) is based on *Rati* and such other sentiments which emerge in the connoisseur (by means of his self-identification with the hero) through his imaginative faculty generated in him by the power of poetry. Hence, there should be no harm in conceiving the relish of *Rasa* as not being generated by the power of poetry. The rise of knowledge that Śakuntalā is inaccessable to the spectator is prevented by the spectator's sense of identity with Duṣyanta.

Commentary : रज्जुसर्पादेरिति । तद्रूपसर्पादेरित्यर्थः । केवलेति । दुःख-मिश्रेत्यर्थः । दुःखप्रतिबन्धेति । सुरतकालिकदन्ताद्याघातस्यैवेत्यर्थ । प्रमाणत्यस्य सहृदयेत्यादिः । तत्र करुणप्रधानकाव्ये । द्वितीयमतेनेदमुक्तं नाद्यमतेनेत्याह केवलेति । न चाद्यमतेऽश्रुपातादयो न स्युः, तेषां दुःखकार्यत्वादत आह—अश्रुपातादयोऽपीति । नेदं क्वचिद्दृष्टमत आह—अत एवेति । जात्वपीषदपि तदारोपेऽपि शोकादिमदद् शरथादितादात्म्यारोपेऽपि । स आह्लादः । तत्र स्वप्नादौ । इहापि करुण-रसादावपि । तदेव दुःखमेव । यत् प्रयोज्ज्याः काव्यव्यापारप्रयोज्याः । प्राचीनोक्त-दोषमुद्धरति शकुन्तलादाविति ।

परे तु, 'व्यञ्जनाव्यापारस्यानिर्वचनीयख्यातेश्चानभ्युपगमेऽपि प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यन्तादितादात्म्यावगाही शकुन्तलादिविषयकरत्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्मा विलक्षणविषयिताशाली रसः। स्वाप्नादिषु तादृशबोधो न काव्यार्थचिन्तनजन्मेति न रसः। तेन तत्र न तादृशाह्लादापत्तिः। एवमपि स्वस्मिन्नविद्यमानस्य रत्यादेरनुभवः कथं नाम स्यात्। मैवम्। न ह्ययं लौकिकसाक्षात्कारो रत्यादेः येनावश्यं विषयसद्भावोऽपेक्षणीयः स्यात्। अपि तु भ्रमः। आस्वादस्य रसविषयकव्यवहारस्तु रत्यादिविषयकत्वालम्बनः' इत्यपि वदन्ति। एतैश्च स्वात्मनि दुष्यन्तत्वधर्मितावच्छेदकशकुन्तलादिविषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे शकुन्तलादिविषयकरतिविशिष्टदुष्यन्ततादात्म्यावगाही, स्वात्मत्वविशिष्टे दुष्यन्तत्वशकुन्तलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाही, वा त्रिविधोऽपि बोधो रसपदार्थतयाभ्युपेयः। तत्र रते विशेषणीभूतायाः शब्दादप्रतीतत्वाद्व्यञ्जनायाश्च तत्प्रत्यायिकाया अनभ्युपगमाच्चेष्टादिलिङ्गकमादौ विशेषणज्ञानार्थमनुमानमभ्युपेयम्।

Beng. Trans : কিন্তু অপর কেহ কেহ বলিয়া থাকেন যে ব্যঞ্জনা ব্যাপার ও অনির্বচনীয় জ্ঞান (রতির) অস্বীকার করিলেও পূর্বোক্তদোষবশতঃ (ভাবনাখ্য) সামাজিকের নিজেতে কাব্যার্থ-চিন্তন-জাত যে শকুন্তলাদিবিষয়করত্যাদিবিশিষ্টের সহিত অভেদ জ্ঞান যাহা মনে উৎপন্ন হয় ও যাহাতে দুষ্যন্তাদির সহিত তাদাত্ম্য অনুভূত হয় তাহাই রস। (অর্থাৎ 'আমি শকুন্তলাদিবিষয়রত্যাদিবিশিষ্ট দুষ্যন্তাদি' এইরূপ মানসবোধই রস)। ইহার বিষয়ী ভিন্ন। (রত্যাদির বিষয়ী দুষ্যন্ত কিন্তু রসের বিষয়ী সামাজিক)। স্বপ্ন প্রভৃতিতে ঐরূপ বোধ কাব্যার্থচিন্তনজাত নহে বলিয়া রস নহে। সুতরাং ঐস্থলে অনুরূপ আহ্লাদ অনুভূত হয় না। এইরূপ বলা উচিত নহে যে নিজেতে (অর্থাৎ সামাজিকে) যে রতি অবিদ্যমান তাহার আস্বাদন হইবে কিরূপে। কারণ, ইহা রতি প্রভৃতির লৌকিক সাক্ষাৎকার (জ্ঞান) নহে যাহাতে বিষয়সদ্ভাব অবশ্যই অপেক্ষণীয়। কিন্তু ইহা ত ভ্রম। আস্বাদন যেহেতু রত্যাদিবিষয়কে অবলম্বন করে সেইজন্য ইহার রসবিষয়ক ব্যবহার হইয়া থাকে। এই আলংকারিকগণ কর্তৃক এইরূপ তিনপ্রকার বোধই রসপদার্থরূপে স্বীকৃত হওয়া উচিত—(১) নিজেতে শকুন্তলাবিষয়ক রতি, যাহাতে দুষ্যন্তত্ব ধর্মিতাবচ্ছেদকরূপে বর্তমান, তাহার বৈশিষ্ট্যাবগাহী বোধ (২) নিজেতে শকুন্তলাবিষয়ক রতি বিশিষ্ট দুষ্যন্তের সহিত তাদাত্ম্যাবগাহী বোধ, (৩) নিজেতে দুষ্যন্তত্ব ও শকুন্তলাবিষয়করতির বৈশিষ্ট্যাবগাহী বোধ। এই মতে বিশেষণীভূত রতি শব্দের দ্বারা প্রকাশিত হয় না বলিয়া ও ব্যঞ্জনা ব্যাপার যাহা রতিকে অভিব্যক্ত করে তাহা স্বীকৃত হয় না বলিয়া প্রথমে বিশেষণের (অর্থাৎ রতির) জ্ঞানের জন্য চেষ্টাদিরূপ (নটাভিনীত অঙ্গসঞ্চালনাদি) লিঙ্গ(হেতু)-বিশিষ্ট অনুমান অবলম্বন করা উচিত।

Eng. Trans. : But others observe in this respect—"The mental cognition characterised by (lit. plunged in) the feeling of non-

difference, within oneself, from the possessor of *Rati* etc, aimed at Śakuntalā in which identity with Duṣyanta etc is felt (i e., I am Duṣyanta possessing *Rati* for Śakuntalā) is *Rasa*. It is caused by the defect (i.e. भावना—the power of contemplation) mentioned before even when the power of suggestion and the inexplicable knowledge of *Rati* are not admitted. This cognition comes into existence through deliberation about the meaning of poetry. Such cognition i.e. *Rasa* has a separate subject. (i.e the spectator, the subject of *Rasa*-realisation, is different from Duṣyanta, who is the possessor of *Rati*). Similar feeling of identity rising in dream etc. is not *Rasa* as it is not produced by the deliberation about the import of poetry. Hence, there should not be admitted the same feeling of joy (as is felt in the realisation of *Rasa*). It should not be asked ; How can there be an experience of *Rati* (by the spectator) which is not present in him ? For, it is not a worldly perception (i.e. ordinary perception) of *Rati* for which the presence of the object (of perception) must be expected. It is an erroneous knowledge. The word '*Rasa*' is used in connection with relish as it (the relish) is based on *Rati* etc. which is its object." By these rhetoricians three types of cognitions are to be treated as the meaning of the term *Rasa*. These are (i) cognition which is marked by the speciality of *Rati* having Śakuntalā as its object and qualified by the determining property, the state of Duṣyanta who is the subject and which rises within his (spectator's) own self ; (ii) cognition which is characterised by the feeling of identity with Duṣyanta possessing *Rati* having Śakuntalā as its object, which rises within his (spectator's) own self endowed with the sense of ego ; (iii) cognition marked by the speciality of both of the state of Duṣyanta and of *Rati* of which Śakuntālā is the object and which rises within his (spectator's) own self endowed with the sense of ego. As in this view *Rati* which is used as an adjective (viz. I am Duṣyanta, the possessor of *Rati* for Śakuntalā) is not stated by word and the power of suggestion which implies it (i e. *Rati*) is not admitted, inference should therefore, be resorted to in which activities etc (of the actor) are held as the middle term, for the sake of the knowledge of the adjective (ie. *Rati*).

Commentary : प्रागुक्तदोषमुद्धरति-स्वाप्नादिष्विति । नन्वेव बोधस्यैव रसत्वेन कथमास्वादे रसविषयकत्वव्यवहारोऽत आह्-आस्वादेति । एतैश्च 'परे तु' इति -वादिभिश्च । अभ्युपेय इति । विनिगमनाविरहादिति भावः ।

मुख्यतया दुष्यन्तादिगत एव रसो रत्यादिः कमणीयविभावाद्यभिनयप्रदर्शनकोविदे दुष्यन्ताद्यनुकर्त्तरि नटे समारोप्य साक्षात्क्रियते इत्येके। मतेऽस्मिन् साक्षात्कारो दुष्यन्तोऽयं शकुन्तलादिविषयकरतिमानित्यादिः प्रागवद्धर्म्यंशे लौकिक आरोप्यांशे त्वलौकिकः।

Beng. Trans. : কেহ কেহ বলেন যে মুখ্যভাবে দুষ্যন্তাদিগতরসই রতি প্রভৃতি। ইহা কমণীয় বিভাবাদির অভিনয়ে নিপুণ দুষ্যন্তাদির অনুকরণকারী নটে সমারোপিত করিয়া সাক্ষাৎকৃত (আস্বাদিত) হয়। এই মতে "এই ব্যক্তি শকুন্তলাদিবিষয়ক-রতিমান্ দুষ্যন্ত' এইরূপ সাক্ষাৎকার (প্রত্যক্ষ জ্ঞান) পূর্বের ন্যায় ধর্মী অংশে (দুষ্যন্তরূপ নট) লৌকিক এবং আরোপ্যাংশে (শকুন্তলা ও দুষ্যন্ত বিষয়ক রতিরূপ) অলৌকিক।

Eng. Trans. : Some hold—*Rasa* is primarily the *Sthāyi Rati* etc, belonging to Duṣyanta etc. It being imposed on the actor who, skilled in representing the charming *Vibhāvas* etc. imitates Duṣyanta etc. is perceived (by the sectator). According to this view the perception is of this form : 'This (the actor) is Duṣyanta endowed with *Rati* for Śakuntalā'. This is ordinary so far as the subject (i.e. the actor imitating Duṣyanta) is concerned and is extraordinary when the attributed thing (i.e. the *Rati* of Duṣyanta and Śakuntalā imposed on the actor) is taken into consideration, as is conceived before (i.e when we say that Duṣyanta is endowed with *Rati* for Śakuntalā the perception of Duṣyanta is ordinary and the perception of *Rati* is extraordinary).

Commentary : रस इति। रत्यादिरूपो रस इत्यन्वयः। दुष्यन्ताद्यनुकर्त्तरीति श्रव्यकाव्ये तु काव्यपाठक इति बोध्यम्। मतेऽस्मिन्निति। अस्मिन् मते इत्यादिः। साक्षात्कारस्तत्र लौकिकोऽन्यत्रालौकिक इत्यन्वय.।

दुष्यन्तादिगतो रत्यादि र्नटे पक्षे दुष्यन्तत्वेन गृहीते विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतै र्भिन्ने विषयेऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमीयमानो रस इत्यपरे।

Beng. Trans. : অপরে বলেন, দুষ্যন্তাদিগত রত্যাদি কৃত্রিম হওয়া সত্ত্বেও অকৃত্রিমরূপে প্রতিভাত বিভাবাদির দ্বারা দুষ্যন্তরূপে গৃহীত পক্ষরূপ নটে অতএব ভিন্ন বিষয়ে অনুমানের সামগ্রীর (অর্থাৎ সাধ্য, পক্ষ ও হেতুরূপ) বলবত্তা বশতঃ অনুমীয়মান হইলে রস হয়।

Eng. Trans.: Others observe, '*Rasa* is *Rati* etc. belonging to Duṣyanta etc., which is inferred in a separate entity, the actor, conceived as Duṣyanta—the minor term—through the *Vibhāvas* etc. which though artificial are regarded as non-artificial (i.e. real), by virtue of the strength of all factors of inference (i.e. the major term—*Rati*, the minor term, the actor playing the role of Duṣyanta, and the middle term, the *Vibhāvas* etc.).

Commentary: मतान्तरमाहु-दुष्यन्तादीति ।

'विभावादयस्त्रयः समुदिता रसाः' इति कतिपये ।
'त्रिषु य एव चमत्कारी स एव रसोऽन्यथा तु त्रयोऽपि न' इति बहवः ।
'भाव्यमानो विभाव एव रस' इत्यन्ये ।
'तथा अनुभाव स्तथा' इतीतरे ।
'तथा व्यभिचार्येव तथा तथा परिणमति' इति केचित् ।

Beng. Trans: কতিপয় ব্যক্তি বলেন—বিভাবাদি তিনটি মিলিত হইয়া রস হয়। অপর অনেকে বলেন—তিনটির মধ্যে যেটি চমৎকারজনক সেইটি রস অন্যথা তিনটিই রস নহে। অন্য ব্যক্তি বলেন—চিন্তামান বিভাবই রস। অপর ব্যক্তি বলেন—ঐরূপ অনুভাব রস। কেহ কেহ বলেন—ঐরূপ ব্যভিচারিভাব রসে পরিণত হয়।

Eng. Trans.: Some say—The three, *Vibhāva* etc. (i.e. *Vibhāva Anubhāva* and *Vyabhicāribhāva*) conceived collectively make *Rasa*. Many hold—'Of these three which generates aesthetic pleasure is *Rasa*; otherwise the three should not be regarded as such.' Others observe—'The *Vibhāva* when contemplated upon, is *Rasa*.' Some one tells—'The *Anubhāva* of this nature (i.e. when contemplated upon) is Rasa.' Some holds, 'The *Vyabhicārī bhāva* in a similar manner (i.e. when contemplated upon) is transformed into *Rasa*.'

Commentary: कतिपये केचन । त्रिषु त्रिभावादिषु । तथा भाव्यमानोऽनुभावस्तथा रस इतीतरे इत्यर्थः । तथा भाव्यमानो व्यभिचारिभाव एव तथा रसरूपतया परिणमतीत्यर्थः ।

तत्र 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति' (ना. शा- ६।३१) रिति सूत्रं तन्मतपरतया व्याख्यायते। 'विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्व्यञ्जनाद्रसस्य चिदानन्दविशिष्टस्थाय्यात्मनः स्थाय्युपहितचिदानन्दात्मनो वा निष्पत्तिः स्वरूपेण प्रकाशनम्–' इत्याद्ये। 'विभावानुभावव्यभिचारिणां सम्यक्साधारणात्मतया योगाद्भावकत्वव्यापारेण भावनाद्रसस्य स्थाय्युपहितसत्त्वोद्रेकप्रकाशितस्वात्मानन्दरूपस्य निष्पत्ति र्भोगाख्येन साक्षात्कारेण विषयीकृतिः'—इति द्वितीये। 'विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाद्भावनाविशेषरूपाद्दोषाद्रसस्यानिर्वचनीयदुष्यन्तरत्याद्यात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिः' इति तृतीये। 'विभावादीनां संयोगाज्ज्ञानाद्रसस्य ज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्ति'रिति चतुर्थे। 'विभावादीनां संबन्धाद्रसस्य रत्यादेर्निष्पत्तिरारोपः' इति पञ्चमे। 'विभावादिभिः कृत्रिमैरप्यकृत्रिमतया गृहीतैः संयोगादनुमानाद्रसस्य रत्यादे र्निष्पत्तिरनुमितिः नटादौ पक्ष इति शेषः' इति षष्ठे। 'विभावादीनां त्रयाणां संयोगात् समुदायाद्रसनिष्पत्तौ रसपदव्यवहारः' इति सप्तमे। 'विभावादिषु सम्यग्योगाच्चमत्कारात्' इत्यष्टमे। तदेवं पर्यवसितस्त्रिषु मतेषु सूत्रविरोधः। विभावानुभावव्यभिचारिणामेकस्य तु रसान्तरसाधारणतया नियतरसव्यञ्जकतानुपपत्तेः सूत्रे मिलितानामुपादानम्। एवं च प्रामाणिके मिलितानां व्यञ्जकत्वे यत्र क्वचिदेकस्मादेवासाधारणाद्रसोद्बोध स्तत्रेतरद्वयमाक्षेप्यम्। अतो नानैकान्तिकत्वम। इत्थं नानाजातीयाभिः शेमुषीभिर्नानारूपतयावसितोऽपि मनीषिभिः परमाह्लादाविनाभावितया प्रतीयमानः प्रपञ्चेऽस्मिन् रसो रमणीयतामावहतीति निर्विवादम्।

Beng. Trans. 'বিভাবানুভাবব্যভিচারিসংযোগাদ্রসনিষ্পত্তিঃ' সূত্রটি ঐ মতানুসারে ব্যাখ্যা করা হইতেছে। প্রথমমতে, বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারি ভাবের দ্বারা সংযোগ হেতু অর্থাৎ ব্যঞ্জনহেতু চিদানন্দবিশিষ্ট স্থায়ী বা স্থায়ীর দ্বারা উপহিত চিদানন্দরূপ রসের নিষ্পত্তি বা স্বরূপতঃ প্রকাশ হয়। (ইহা যথাক্রমে মম্মট ও অভিনবগুপ্তের মত)

দ্বিতীয়মতে, 'বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের সম্যক্‌ভাবে অর্থাৎ সাধারণাত্মরূপে যোগবশতঃ অর্থাৎ ভাবকত্ব ব্যাপারের দ্বারা ভাবনা বা চিন্তাবশতঃ সত্ত্বের উদ্রেকহেতু প্রকাশিত ও উপাধিরূপ স্থায়িভাববিশিষ্ট স্বাত্মানন্দরূপ রসের নিষ্পত্তি হয় অর্থাৎ উহা ভোগনামক ব্যাপারের বিষয়ে পরিণত হয়। (ইহা ভট্টনায়কের মত।)

তৃতীয়মতে, বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের সংযোগবশতঃ অর্থাৎ ভাবনাবিশেষরূপ (চিন্তনবিশেষরূপ) দোষবশতঃ অনির্বচনীয় দুষ্যন্তগতরতি প্রভৃতি স্থায়ীরূপ রসের নিষ্পত্তি হয় অর্থাৎ উৎপত্তি হয় (ইহা নব্যদের মত।)

. চতুর্থমতে, বিভাব প্রভৃতির সংযোগবশত অর্থাৎ জ্ঞানবশতঃ জ্ঞানবিশেষরূপ রসের নিষ্পত্তি অর্থাৎ উৎপত্তি হয়। (ইহা 'পর' শব্দাভিধেয় আলংকারিকগণের মত)

পঞ্চমমতে, বিভাব প্রভৃতির সম্বন্ধবশতঃ রস অর্থাৎ রত্যাদিভাবের নটে আরোপই নিষ্পত্তি। (ইহা ভট্টলোল্লটের মত)

ষষ্ঠমতে, কৃত্রিম হওয়া সত্ত্বেও অকৃত্রিমরূপে গৃহীত বিভাবাদির দ্বারা সংযোগ বা অনুমানহেতু রসের অর্থাৎ রত্যাদিভাবের নটরূপ পক্ষে (ধরিয়া লইতে হইবে) অনুমিতিই নিষ্পত্তি। (ইহা শ্রীশঙ্কুকের মত)

সপ্তমমতে, বিভাবাদি তিনটির সংযোগ বা মিলনের দ্বারা রসনিষ্পত্তি অর্থাৎ রসপদের ব্যবহার হয়।

অষ্টমমতে, বিভাবাদিতে সম্যক্ যোগ বা চমৎকার হইতে রসনিষ্পত্তি হয়। সুতরাং এইরূপে তিনটি মতের সহিত সূত্রবিরোধ লক্ষিত হয়। বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের যেকোন একটির অন্য রসেও সাধারণরূপে থাকা সম্ভব হইতে পারে বলিয়া নির্দ্দিষ্ট কোন বিশেষ রসের ব্যঞ্জকত্ব তাহার যুক্তিযুক্ত নহে। এইজন্য মিলিতরূপে ইহাদের গ্রহণ করা হইয়াছে। এইরূপে প্রামাণিক গ্রন্থে মিলিতের (বিভাবাদির) ব্যঞ্জকত্ব স্বীকৃত হওয়ায় যেস্থলে কোন একটি অসাধারণ (বিভাব, অনুভাব, ব্যভিচারিভাব) ভাব হইতে যদি রসোদ্বোধ স্বীকৃত হয় তাহা হইলে সেস্থলে অপর দুইটি ধরিয়া লইতে হইবে। সুতরাং বিভাবাদির অনৈকান্তিকত্ব নাই। এইরূপে নানাজাতীয় মতের দ্বারা নানারূপে মনীষিগণ কর্তৃক গৃহীত হইলেও রস যে পরমাহ্লাদের সহিত অবিনাভাবসম্বন্ধবিশিষ্টরূপে প্রতীয়মান হইয়া কাব্যপ্রপঞ্চে রমণীয়তা সৃষ্টি করে, এ বিষয়ে কোন বিবাদ নাই।

Eng. Trans. : The *Sutra* 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' is now being explained from the viewpoints of these schools. According to the first school *Rasa* is identical with (lit. ensouled by) *Sthāyin* characterised by the bliss of consciousness or it is identical with (lit. ensouled by) the bliss of consciousness on which the *Sthāyin* is imposed. The निष्पत्ति or consummation of such *Rasa* is the revelation (of bliss characterised by *Sthāyin* or of *Sthāyin* marked by bliss) in its true state through association in the form of suggestion with the *Vibhāva*, *Anubhāva* or *Vyabhicāribhāva* (This is the view of Mammata and Abhinavagupta respectively).

According to the second school "*Rasa* is the bliss of one's own self, manifested or relished by the rise of the *Sattva-guṇa* and characterised by *Sthāyin* through the perfect association with *Vibhāva, Anubhāva* and *Vyabhicaribhāva.* Here, the word 'perfect' means "in general form" and the word 'association' stands for contemplation through the power of generalisation. (Thus संयोग or perfect association means contemplation on the *Vibhāva* etc. as universal objects through the power of generalisation). The निष्पत्ति of such

Rasa is the state of its becoming an object of भोग or relish. (This is the view of Bhaṭṭanāyaka) According to the third school, *Rasa* is ensouled by (or identical with) inexplicable *Rati* belonging to Duṣyanta. The निष्पत्ति or the realisation of *Rasa* is its (ie of *Rati*) emergence caused by its association with *Vibhāva, Anudhāva* and *Vyabhicāribhāva.* The association here, is due to the defect in the form of specific contemplation, भावना (This is the view of the *Navyas*) According to the fourth school, '*Rasa* is identical with or ensouled by particular type of knowledge. The निष्पत्ति of Rasa is its emergence and it is caused by the association of *Vibhāva* etc. 'Assoctation' here means 'comprehension'. (This is the view of the school mentioned by the term 'Pare').

According to the fifth school, '*Rasa* is the *Sthāyin Rati* etc and its निष्पत्ति is its superimposition (on the actor) by the association of *Vibhāva* etc. (This is the view of Bhaṭṭa Lollaṭa)

According to the sixth School, '*Rasa* is *Rati* etc. and its निष्पत्ति is its inference in the actor which is the minor term. This inference is due to the association of *Vibhāva* etc. which though artificial appear to be as non-artificial i.e. natural. (This is the view of Śri *Śaṅkuka*).

According to the seventh school the निष्पत्ति of *Rasa* means the use of the term Rasa. It depends on the total comprehension of of the three viz *Vibhāva, Anubhāva* and *Vyabhicāri bhāva* and this is called संयोग combination.'

According to the eighth school, 'The रसनिष्पत्ति or the consummation of *Rasa* is from the strikingness in the *Vibhāvas* etc due to their perfect combination. The views of the last three schools mentioned above are in contradiction with the sūtra. As any of thee *Vibhābas* etc. (i.e. *Vibhāva, Anubhāva* and *Vyabhicāribhāva*) may be common to other *Rasas* it fails to suggest a particular *Rasa.* So in the *Sūtra* the *Vibhāva* etc. have been mentioned as combined with each other.As in the authentic books the combined *Vibhāva* etc. are conceived as implying *Rasa* so in those places where from a specific one (i.e, *Vibhāva, Anuubhāva* or *Vyabhicāribhāva*) the experience of *Rasa* is possibie, there the other two should be presumed. Hence, there can be no apprehension of a *Vibhāva, Anubhāva* or *Vyabhicāri-bhāva* which is not invariably related with a particular *Rasa.* In this way, though the concept of *Rasa* has been delineated differently from different points of view by different intellectuals it is their undisputed conclussion that *Rasa* which is experienced as

indispensably related with supreme pleasure creates charms in the domain of poetry.

Commentary : उक्तार्थानां समूलत्वमाह—तत्रेति । उक्तपक्षसिद्ध्यर्थमित्यर्थः । संयोगादित्यस्य व्याख्या व्यञ्जनादिति । विनिगमनाविरहादाह स्थाय्युपेति । निष्पत्तिरित्यस्य व्याख्या स्वरूपेणेत्यादि । आद्येऽभिनवगुप्तमते । संयोगादित्यस्य विच्छिद्यार्थमाह-सम्यगिति । द्वितीये भट्टनायकमते । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे परे त्वितिमते । पञ्चमे इत्येके इति मते । अनुमितिरित्यन्तोऽर्थः । अग्रे शेषपूरणम् । षष्ठे इत्यपरे इतिमते । सप्तमे इति कतिपये इति मते । अष्टमे इति बहव इति मते । उपसहरति तदेवमिति । त्रिषु मतेषु भाव्यमान इत्यादिष्वग्रिमेषु । ननु तत्रैव त्रयाणां किमित्युपादानं येन मतत्रये सूत्रविरोधोऽत आह-विभावेति । निर्धारणषष्ठीयम् । रसान्तरेति । तदुक्तम्—'व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव रौद्राद्भुतवीराणाम् । अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्येव करुणभयानकयोः । चिन्तादयो व्यभिचारिण शृङ्गारस्येव करुणवीरभयानकानाम्' इति । एवं च उक्तहेतोस्तदनुपपत्तौ च । यत्र क्वचिदिति । 'परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु । कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः' ।। इत्यादावित्यर्थः । परमप्रकृतमुपसंहरति—इत्थमिति । उक्तप्रकारैरित्यर्थः । शेमुषीभिर्मतिभिः । अविनेति । तन्नियतसम्बन्धितयेत्यर्थः ।

स च

'शृङ्गारः करुणः शान्तो रौद्रो वीरोऽद्भुतस्तथा ।
हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव ।।

इत्युक्ते नवधा । मुनिवचनं चात्र मानम् ।

केचित्तु—

'शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् ।
अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ।।'

इत्याहुः । तच्चापरे न क्षमन्ते । तथाहि—नटे शमाभावादिति हेतुरसंगतः । नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शमवत्त्वेन तत्र रसोद्बोधे बाधकाभावात् । न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ; तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः । यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादित उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् ।

अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत्, नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात्तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनात् । विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र

विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवणसत्सङ्ग-पुण्यवन-तीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः। अतएव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

'अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन्।
तदचारु, यतः कंचिन्न रसं स्वदते नटः॥'

इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम्। यैरपि नाट्ये शान्तो रसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि बाधकाभावात् महाभारतादिप्रबन्धानां शान्तरसप्रधानतया अखिललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोऽवश्यं स्वीकार्यः। अतएव 'अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः' इत्युपक्रम्य 'शान्तोऽपि नवमो रसः' इति मम्मटभट्टा अप्युपसमहार्षुः।

Beng. Trans.: সেই রস "শৃঙ্গার, করুণ, শান্ত, রৌদ্র, বীর, অদ্ভুত, হাস্য, ভয়ানক ও বীভৎস এই নয়প্রকার" এইরূপ উক্তিহেতু নববিধ। এই বিষয়ে মুনি ভরতের বচনই প্রমাণ। কেহ কেহ যে বলেন, 'যেহেতু শান্তরস শমস্থায়িভাব সাধ্য এবং নটে তাহা (শমস্থায়িভাব) সম্ভব নহে, সুতরাং রস আটপ্রকার, শান্ত তথায় (রস গণনায়) যোগ্য নহে।" ইহা অপরে মানিতে চাহেন না। তাহাদের এই মত, 'নটে শমস্থায়িভাব নাই' এই হেতু (শান্তরস অস্বীকারে) অসংগত কারণ নটে রসের অভিব্যক্তি স্বীকৃত হয় না। সামাজিকগণের শমস্থায়িভাব সম্ভব বলিয়া তাহাদের মধ্যে শান্তরসের উদ্বোধে (অভিব্যক্তিতে) বাধা কিছু নাই। 'নটে শমভাব নাই বলিয়া নট কর্তৃক অভিনয়ের দ্বারা তাহার প্রকাশ অযৌক্তিক' এইরূপ বলা উচিত নহে, কারণ তাহা হইলে নটে ভয়, ক্রোধ ইত্যাদি (স্থায়িভাব) থাকে না বলিয়া উহাদের অভিনয়ের দ্বারা প্রকাশকত্বও অসংগত হইবে। নটে ক্রোধাদির অভাবহেতু বাস্তব ক্রোধাদির কার্য্য বধ, বন্ধন প্রভৃতির উৎপত্তি সম্ভব না হইলেও তাহার (নটের) শিক্ষা ও অভ্যাসবশতঃ ভয়ক্রোধাদির কৃত্রিম কার্যোর উৎপত্তি স্বীকার করিতে কোন বাধা নাই এইরূপ মনে করিলে প্রকৃত অর্থাৎ শমস্থায়ীর প্রসঙ্গেও অনুরূপ স্বীকার করা উচিত।

তাহা ছাড়া, 'নাট্যে গীত, বাদ্য প্রভৃতি বিরোধী (শমস্থায়ীর) উপাদান বর্তমান থাকায় সামাজিকে বিষয়বৈমুখ্য রূপ শান্তের উদ্রেক কিরূপে হইবে' এইরূপ বলাও অযৌক্তিক কারণ যাঁহারা নাটকে শান্তরস স্বীকার করেন তাঁহারা ফলবলহেতু ঐগুলিকে শমস্থায়ীর বিরোধিরূপে কল্পনা করেন না। বিষয়চিন্তা সামান্যকে (নাটকে প্রতিপাদিত) শমস্থায়ীর বিরোধী স্বীকার করিলেও শমস্থায়ীর আলম্বনবিভাব সংসারের অনিত্যত্ব, উহার উদ্দীপন বিভাব পুরাণশ্রবণ, সৎসঙ্গ, পুণ্যবন, তীর্থ-দর্শন ইত্যাদি (শান্তরসাত্মক) নাটকের বিষয় হইয়া শমপ্রাতিকূল বিষয়চিন্তা সামান্যের বিরোধিতা করে। এইজন্য সংগীত রত্নাকরের শেষ অধ্যায়ে বলা হইয়াছে—

"কেহ কেহ যে বলেন রস অষ্টবিধ, তাহা অচারু অর্থাৎ ঠিক নহে। কারণ,

নট কোন রস আস্বাদন করেন না।" এই উক্তির দ্বারা নাট্যে শান্ত রস আছে এই সিদ্ধান্তই প্রতিষ্ঠিত হয়। যাঁহারা 'নাট্যে শান্ত রস নাই' এই মত পোষণ করেন তাঁহাদেরও কোন বাধক না থাকায় এবং মহাভারত প্রভৃতি গ্রন্থে শান্তরস প্রধানরূপে সকললোকের অনুভবের দ্বারা সিদ্ধ হওয়ায় কাব্যে শান্তরস অবশ্যই স্বীকার করা উচিত। এইজন্য মম্মটভট্ট 'নাট্যে আটপ্রকার রস স্মৃত হয়' এইরূপে আরম্ভ করিয়া 'শান্ত ও নবম রস' এইরূপে উপসংহার করিয়াছেন।

Eng. Trans. : This *Rasa* embraces nine types as it is said—'There are nine *Rasas* viz. *Śṛṅgāra* (Erotic), *Karuṇa* (Pathetic), *Śānta* (Quietism) *Raudra* (Furious), *Vīra* (Heroic), *Adbhuta* (Marvellous) *Hāsya* (Comic), *Bhayānaka* (Terrible), *Bībhatsa* (Abhorrent).' This enumeration of nine *Rasas* is corroborated by the words of the sage (Bharata).

Some, however, observe. 'As (the relish of) *Śānta* is accomplished with *Śama* as its *Sthāyin* and as (the existence of) that (i e. *Śama*) is impossible in the actor, *Rasa* should be of eight types and the *Śānta* does not deserve to be treated as a *Rasa*.' Other rhetoricians donot accept this view. Thus (it is said by them),—The reason (for the denial of the *Śānta Rasa*) that the *Sthāyin Śama* is not present in the actor is absurd, for manifestation of *Rasa* in the actor is not admitted. The spectators are endowed with *Śama*, so nothing can obstruct the emergence of the relish of this *Rasa* in them. It should not be said that as the actor does not possess the *Śama-Sthāyin* it is not proper to hold that he can display it through acting. For, in that case in the absence of fear, anger etc. (in the actor) the display of these through acting appears to be unjustified. If it is observed that there is nothing to prevent the emergence of artificial effects of anger etc. by dint of the learning of the art of acting, and practice of the same (of the actor) even when the rise of real effects of anger etc, viz murder, capture etc is impossible due to the absence of anger etc. in the actor, then the same view should be applicable to the present case also (i.e. of the *Śama-Sthāyin*). It should not be argued that as songs, instrumental music etc. opposing the *Śama-Sthāyin* exist in a drama how can the *Śānta* being of the nature of aversion for worldly object, emerge even in the spectators; because, those who admit the *Śānta Rasa* in a drama do not conceive, on the strength of consequence, songs and instrumental music as opposing it there. (The display of the *Śānta* is the consequence and the drama

consisting of songs, music etc. is the cause. Once the consequence is established, its prevention by any means is far from being possible). If reflection on worldly objects (present in a drama) is treated as opposing the *Śānta*, then its supporting element (आलम्बन विभाव)—the transient nature of the world, the exciting elements (उद्दीपन विभाव) viz. hearing of the extracts from the *Purāṇas*, association of virtuous men, sights of penance-grove, pilgrimage etc. which are the objects portrayed in the drama tend to oppose the preventing elements (of *Śānta*). Thus, the view which has been stated in the last chapter of *Saṅgīta-ratnākara*, 'Some say that *Rasas* in a drama are eight in number : this is not good, for an actor never relishes the *Rasa*' ascertains that there is ***Śānta Rasa*** even in a drama. Even those who declare that there is no ***Śānta Rasa*** in drama must admit it in poetry as there is nothing to prevent it there and as every one feels that literature like the *Mahābhārata* is marked by the *Śānta* as the main *Rasa*. Hence, Mammaṭa Bhaṭṭa beginning with these words, "Eight *Rasas* are to be admitted (lit. remembered) in a drama", concludes, "there is the *Śānta* (with *Nirveda* as its *Sthāyin*). as the ninth *Rasa*".

Commentary : तद्भेदमाह—स चेति । अत्राप्रामाण्यशङ्कां निराचष्टे मुनीति । "शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतशान्ताश्च काव्ये नव रसाः स्मृताः" । इतीत्यर्थः । शमसाध्यत्वाच्छमस्थायिकत्वात् । नाटचे इत्यस्येतीति शेषः । प्रकृतेऽपि तुल्यमिति । न च शान्तस्य रोमाञ्चादिराहित्येनानभिनेयत्वात् कथं नाटचे स इति वाच्यम् ; सर्वचेष्टाराहित्यरूपेणैव तदभिनयसम्भवादित्याहुः । अतएव च उक्तरीत्या तत्र तस्य रसत्वादेव च । व्यवस्थापितमित्यन्वयः । कचित् कंचिदपि । नाटचेऽपि शान्तो रस इति । अतएव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वं स्वीकृतं सर्वैः । अभ्युपेत्याह-यैरपि । अतएव काव्ये आवश्यकत्वादेव । उपसमहारं उपसंहारं कृतवन्तः । तथा च तेषां नवत्वे न विवाद इति भावः ।

अमीषां च—

'रतिः शोकश्च निर्वेदक्रोधोत्साहाश्च विस्मयः ।
हासो भयं जुगुप्सा च स्थायिभावाः क्रमादमी ॥'

रसेभ्यः स्थायिभावानां घटादेर्घटाद्यवच्छिन्नाकाशादिव प्रथमद्वितीययोर्मतयोः, सत्यरजतस्यानिर्वचनीयरजतादिव तृतीये, विषयस्य (रजतादेः) ज्ञानादिव चतुर्थे भेदो बोध्यः। तत्र आप्रबन्धं स्थिरत्वादमीषां भावानां स्थायित्वम् । न च चित्तवृत्तिरूपाणामेषामाशुविनाशित्वेन स्थिरत्वं दुर्लभम्, वासनारूपतया स्थिरत्वं तु व्यभिचारिष्वति-

प्रसक्तमिति वाच्यम् ; वासनारूपाणाममीषां मुहुरभिव्यक्तेरेव स्थिरपदार्थत्वात् । व्यभिचारिणां तु नैव, तदभिव्यक्तेर्विद्युदुद्योतप्रायत्वात् ।

यदाहुः, 'विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्याशु स स्थायी लवणाकरः ॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
रसत्वं ये प्रपद्यन्ते प्रसिद्धाः स्थायिनोऽत्र ते ॥'

चिरमिति व्यभिचारिवारणाय । अनुबन्धिभिर्विभावाद्यैः ।

तथा— 'सजातीयविजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् ।
यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायिभाव उदाहृतः ॥' इति ।

केचित्तु रत्याद्यन्यतमत्वं स्थायित्वमाहुः ; तन्न । रत्यादीनामेकस्मिन् प्ररूढेऽन्यस्याप्ररूढस्य व्यभिचारित्वोपगमात् । प्ररूढत्वाप्ररूढत्वे बह्वल्पविभावजत्वे । तदुक्तं रत्नाकरे—

'रत्यादयः स्थायिभावाः स्युर्भूयिष्ठविभावजाः ।
स्तोकैर्विभावैरुत्पन्नास्त एव व्यभिचारिणः ॥ इति ।

एवं च वीररसे प्रधाने क्रोधो, रौद्रे चोत्साहः शृङ्गारे हासो व्यभिचारी भवति नान्तरीयकश्च । यदा तु प्रधानपरिपोषार्थं सोऽपि बहुविभावजः क्रियते तदा तु रसालंकार इत्यादि बोध्यम् ।

Beng. Trans : এই রসগুলির স্থায়িভাব হইল যথাক্রমে রতি, শোক, নির্বেদ, ক্রোধ, উৎসাহ, বিস্ময়, হাস, ভয়, ও জুগুপ্সা। রসগুলি হইতে স্থায়ীগুলির ভেদ প্রথম ও দ্বিতীয় মতে (অভিনব গুপ্ত ও ভট্টনায়কের মতে) ঘটাদ্যবচ্ছিন্ন আকাশ হইতে ঘটাদির ভেদের ন্যায়, তৃতীয় মতে (নব্য মতে) সত্যরজতের অনির্বচনীয় রজত হইতে ভেদের ন্যায়, ও চতুর্থ মতে ('পরে' শব্দ দ্বারা উল্লিখিত সম্প্রদায় বিশেষের মতে) জ্ঞানের বিষয়ের (রজতাদির) জ্ঞান হইতে ভেদের ন্যায় বুঝিতে হইবে। ঐ ভাবগুলি সমগ্র প্রবন্ধ ব্যাপিয়া অবিচলিতভাবে বর্তমান থাকে বলিয়া ইহাদের স্থায়িভাব বলা হয়। এইরূপ বলা উচিত নহে যে উক্তভাবগুলি চিত্তবৃত্তিস্বরূপ বলিয়া আশুবিনাশী হওয়ায় উহাদের স্থিরত্ব দুর্লভ, আবার বাসনারূপ হওয়ায় ব্যভিচারিভাবগুলিতেও স্থিরত্বের অতিপ্রসক্তি ঘটে। কারণ বাসনারূপ উক্ত (রতি প্রভৃতি) ভাবগুলির স্থিরপদার্থ হওয়ায় মুহুর্মুহুঃ অভিব্যক্তি ঘটে, ব্যভিচারিভাবের তদ্রূপ নহে। উহাদের অভিব্যক্তি বিদ্যুতের চমকের ন্যায়। উক্ত হইয়াছে—'যাহা বিরুদ্ধ বা অবিরুদ্ধ ভাবের দ্বারা বিচ্ছিন্ন হয় না, এবং ঝটিতি অপর ভাবগুলিকে (বিভাবাদিকে) আত্মস্বরূপে অন্তর্ভাবিত করে তাহাই সমুদ্র তুল্য স্থায়ীভাব। যে ভাবগুলি দীর্ঘকাল চিত্তে বর্তমান থাকে, অনুবন্ধি ভাবের (বিভাবাদির) সহিত সম্বন্ধ যুক্ত এবং রসত্ব প্রাপ্ত হয় তাহারাই প্রসিদ্ধ স্থায়িভাব।' এস্থলে 'চির'-(দীর্ঘকাল)-পদের দ্বারা ব্যভিচারি-

ভাবের স্থায়িভাবত্ব নিবৃত্ত হইতেছে। অনুবন্ধী পদ বিভাবাদিকে বোঝায়। আরও বলা হইয়াছেঃ—'সজাতীয় বা বিজাতীয় ভাবের দ্বারা যাহার মূর্ত্তি (স্বরূপ) অতিরস্কৃত থাকে, যাহা যতক্ষণ রস ততক্ষণ বর্তমান থাকে তাহাই স্থায়িভাব।' কেহ কেহ রত্যাদিভাবের অন্যতমত্বকে স্থায়িত্ব (অর্থাৎ যাহা রতি প্রভৃতি ভাবের অন্যতম তাহাই স্থায়িভাব) বলিয়াছেন, তাহা ঠিক নহে। রতি প্রভৃতি ভাবের একটি বলশালী হইলে অপর বলহীন ভাবের ব্যাভিচারিত্ব স্বীকৃত হয়। বলবত্ত্ব ও বলহীনত্ব বহুবিভাবজত্ব ও অল্পবিভাবজত্বের উপর নির্ভর করে। রত্নাকরে বলা হইয়াছে—'রতিপ্রভৃতি বহুবিভাব হইতে উৎপন্ন হইলে স্থায়িভাবরূপে পরিগণিত হয় এবং অল্প বিভাবের দ্বারা উৎপন্ন হইলে তাহাদের ব্যাভিচারিভাব বলা হয়।' এইরূপে বীররস-প্রধানকাব্যে ক্রোধ, রৌদ্র রসে উৎসাহ, শৃঙ্গার রসে হাস ব্যাভিচারী হয়, এবং উহারা অবিনাভাবসম্বন্ধে যুক্ত থাকে। কিন্তু যখন প্রধান রসের পরিশোষণের জন্য তাহা বহু বিভাব হইতে উৎপন্ন হয় তখন তাহা রসালংকার হয়, ইহাই বুঝিতে হইবে।

Eng. Trans.: The permanent moods of these *Rasas* are, *Rati* (Love), *Śoka* (Pathos), *Nirveda* (Disregard for worldly objects), *K... dha* (Anger), *Utsāha* (Energy or Vigour), *Vismaya* (Wonder), *Hāsa* (Mirth), *Bhaya* (Fear), and *Jugupsā* (Abhorrence) respectively. The distinction of the permanent moods from *Rasas* has been delineated in the first and second views (i.e. of Abhinavagupta and Bhaṭṭanāyaka) as that of the pot etc. from the ether distinguished by limiting adjunct like the pot etc., ; in the third view (i.e. of the Navyas) as that of the real silver from the silver of inexplicable nature (i.e. neither real nor unreal), and in the fourth view (i.e. of the school referred to by the term 'Pare') as that of the object of knowledge (such as silver etc.) from knowledge itself. As these moods remain steady (i.e. not decaying) throughout the whole poetry they are called permanent. It is not to be said that steadiness of these moods which are of the form of mental states is hardly attainable for they are subject to quick destruction ; on the other hand, steadiness also is applicable to the *Vyabhicāri-bhāvas* (transitory states of mind) which are of the nature of *Vāsanā* (ie. latent impression of anything lying unconsciously in the mind). Because, the permanent moods—the *Sthāyibhāvas* which are also of the nature of *Vāsanā* (ie latent impression), get manifested every now and then as these are steady objects ; but the *Vyabhicāribhāvas* are not so. Their manifestation is like the flash of lightning, It has been stated, "That which is not subdued by agreeable or disagreeable feelings and which brings others (*Vibhāvas* etc.) towards itself (i.e. makes favourable for its manifestation) is the *Sthāyi* (*bhāva*) which is

like an ocean.' 'Those which exist permanently in mind, which are related with the attending elements (i.e. *Vibhavās* etc.) and which attain the the relishable state are famous as *Sthāyi-bhāvas.*" The word 'permanent' has been inserted here to prevent the *Vyabhicāri-bhāva* from being reckoned as *Sthāyī.* The attending elements are the *Vībhāvas* etc. Further it has been said, "That whose form is not suppressed by similar or dissimilar feelings and which remains so long as the *Rasa* (aesthetic relish) continues to exist is known as *Sthāyi-bhāva.*" Some, however, call the state of *Sthāyi* to be the state of being one of the *Rati* etc. That is wrong. Because, when one of the *Rati* etc. is strong the other being weak is turned into *Vyabhicārī.* Strength and weakness of *Bhāva* (*Rati* etc.) are caused by its association with many or few *Vibhāvas.* Hence the Ratnākara says—"*Rati* etc. caused by many *Vibhāvas* (also *Anubhāva* (*Anubhāva* and *Vyabhicāribhāvas*) should be *Sthāyi-bhāva* (permanents moods) but they become *Vyabhicāribhāva* when they are produced by a few *Vibhāvas* (also *Anubhāva* and *Vyabhicāribhāva*). Thus *Krodha* (Anger) is the *Vyabhicāri-bhāva* in a poetry where *Vīra-rasa* (Heroic sentiment) prevails ; *Utsāha* (Energy is the *Vyabhicāribhāva*) in the *Raudra-rasa* (Furious sentiment), *Hāsa* (Mirth) in the *Śṛṅgāra Rasa* (Erotic sentiment) ; and these *Sthāyi-bhāvas* (acting as *Vyabhicārī*) are inseparably related with their respective *Rasas.* When for the nourishment of the main *Rasa* that also (i.e. the *Sthāyī-bhāva* like *Krodha*) is made to spring up from many *Vibhāvas,* (also *Anubhāva* and *Vyabhicāribhāva*) then that (*Sthāyī*) should be regarded as *Rasālaṃkāra.* (*Rasa* treated as *Alaṃkāra*).

Commentary : अमीषां च शृङ्गारादीनां च । मतयोरभिनवगुप्त-भट्टनायकोक्तयोः । तृतीये नव्यमते । चतुर्थे 'परे त्वि'ति मते । ननु पारमार्थिक-स्थिरत्वाभावात् कथं स्थायित्वमत आह-तत्रेति । काव्यादावित्यर्थः । नयतीत्यत्र विभावादीनीति शेषः । लवणेति लवणाकर इवेत्यर्थः । बह्वल्पविभावजत्वे इति । बहु विपुलम् । विभावशब्दो वा साहचर्याद्विभावानुभावव्यभिचारिपरः । अतएव रत्नाकरे बहुवचनम् । एवं च एकस्य प्ररूढत्वेऽन्यस्य तत्त्वाङ्गीकारे च । नान्तरीयेति । क्रोधादिं विना तदसंभवादिति भावः । सोऽपि क्रोधादिरपि । रसालंकार इति । रसवदलंकार इत्यर्थः ।

तत्र,

स्त्रीपुंसयोरन्योन्यालम्बनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः । गुरुदेवतापुत्राद्यालम्बनस्तु व्यभिचारी । पुत्रादिवियोगमरणादिजन्मा वैक्लव्याख्यश्चित्त-

वृत्तिविशेषः शोकः। स्त्रीपुंसयोस्तु वियोगे जीवितत्वज्ञानदशायां वैक्लव्यपोषिताया रतेरेव प्राधान्याच्छृङ्गारो विप्रलम्भाख्यो रसः। वैक्लव्यं तु संचारिमात्रम्। मृतत्वज्ञानदशायां तु रतिपोषितस्य वैक्लव्यस्यैवेति करुण एव। यदा तु सत्यपि मृतत्वज्ञाने देवताप्रसादादिना पुनरुज्जीवनज्ञानं कथंचित् स्यात्, तदालम्बनस्यात्यन्तिकनिरासाभावाच्चिरप्रवास इव विप्रलम्भ एव, न स करुणः। यथा चन्द्रापीडं प्रति महाश्वेतावाक्येषु। केचित्तु रसान्तरमेवात्र करुणविप्रलम्भाख्यमिच्छन्ति।

Beng. Trans. : সেস্থলে, স্ত্রী ও পুরুষের প্রেমনামক চিত্তবৃত্তিবিশেষ যাহাতে পরস্পর পরস্পরের আলম্বন তাহাই রতি স্থায়িভাব। এই চিত্তবৃত্তিতে যদি গুরু, দেবতা, পুত্র প্রভৃতি আলম্বন বিভাব হয় তাহা হইলে উহা ব্যভিচারিভাব হইবে। পুত্র প্রভৃতির বিয়োগ, মরণ প্রভৃতি হইতে জাত বৈক্লব্যনামক চিত্তবৃত্তি বিশেষ শোক; স্ত্রীও পুরুষের বিয়োগে, জীবিতত্বজ্ঞানদশাতে বৈক্লব্যপোষিত রতির প্রাধান্য থাকায় বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গার নামক রস হইবে। বৈক্লব্য কেবল সংচারিভাব। কিন্তু মৃতত্ব জ্ঞানদশায় রতিপোষিত বৈক্লব্যের প্রাধান্য থাকায় উহা করুণ রস। যখন মৃতত্বজ্ঞান থাকিলেও দেবতার প্রসাদ প্রভৃতি হেতু পুনরুজ্জীবন জ্ঞান কোনভাবে থাকে তখন আলম্বনের আত্যন্তিক অভাব না হওয়ায় চির প্রবাসের ন্যায় বিপ্রলম্ভরস হইবে, করুণ নহে। যথা চন্দ্রাপীড়ের প্রতি মহাশ্বেতার বাক্যে। কেহ কেহ করুণ বিপ্রলম্ভ নামক অন্য রস এস্থলে স্বীকার করেন।

Eng. Trans. : There the particular mental state called love of man and woman in which one is other's supporting element is called *Rati Sthāyi-bhāva.* But when spiritual guide, deity, son etc. act as the supporting element in it then it (i.e. *Rati*) is *Vyabbicāri-bhāva.*

The particular mental state called despondency, rising from separation, death etc. of son and the like is *Śoka.* When in the separation of man and woman, the consciousness of their being alive is present then due to the preminence of *Rati* supported by despondency, the *Rasa* is *Śṛṅgāra* designated as *Vipralambha.* There despondency is treated as *Sañcāri-bhāva* (transitory feeling). But when there is the knowledge of their being dead then due to the predominance of despondency supported by *Rati* (love) the *Rasa* is *Karuṇa.* When in separation, inspite of the knowledge of their (man and woman) being dead there is some kind of expectation of their coming back to life again then due to the absence of complete removal of the supporting element (*Ālambana vibhāva*) the *Rasa* is *Vipralambha* like that caused by long residence in distant land, but not *Karuṇa* ; eg., in the sentences used by Mahāśvetā to Candrāpīḍa. Some, however, regard it as a separate *Rasa* called *Karuṇa-vipralambha.*

Commentary : तान् क्रमेण लक्षयति—तत्र तेषां मध्ये। आदिना नृपादिपरिग्रहः। शोकं लक्षयति पुत्रादीति। पुत्रादीत्युक्तिफलमाह स्त्रीपुंसेति। वियोगमुक्त्वा मरणमाह-मृतत्वेति। वैक्लव्यस्येति। प्राधान्यमिति शेषः। प्रसादादिनेत्यस्य पुनरुज्जीवनेत्यन्वयः। कथञ्चित् केनापि प्रकारेण। एव न स इति। विप्रलम्भ एव सः, न करुण इत्यर्थः। अत्र पुनरुज्जीवनस्थले। उक्तरीत्यैव निर्वाहेऽधिकतत्स्वीकारो वृथेत्यरुचिः केचिदित्यनेन सूचिता।

नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मा विषयविरागाख्यो निर्वेदः। गृहकलहादिजस्तु व्यभिचारी।

गुरुबन्धुवधादिपरमापराधजन्मा प्रज्वलनाख्यः क्रोधः। अयं च परविनाशादिहेतुः। क्षुद्रापराधजन्मा तु परुषवचनासंभाषणादिहेतुः। अयमेवामर्षाख्यो व्यभिचारीति विवेकः।

परपराक्रम-दानादिस्मृतिजन्मा औन्नत्याख्यः उत्साहः।

अलौकिकवस्तुदर्शनादिजन्मा विकासाख्यो विस्मयः।

वागङ्गादिविकारदर्शनजन्मा विकासाख्यो हासः।

व्याघ्रदर्शनादिजन्मा परमानर्थविषयको वैक्लव्याख्यः स भयम्।

परमानर्थविषयकत्वाभावे तु स एव त्रासो व्यभिचारी।

अपरे तु औत्पातिकप्रभवस्त्रासः, स्वापराधजारोत्थं भयमिति भयत्रासयो र्भेदमाहुः।

कदर्यवस्तुविलोकनजन्मा विचिकित्साख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो जुगुप्सा।

Beng. Trans. : নিত্যও অনিত্যবস্তুর বিচার হইতে জাত বিষয়বিরাগ নামক চিত্তবৃত্তিই নির্বেদ। গৃহকলহ প্রভৃতি হইতে জাত হইলে উহা ব্যভিচারিভাব হইবে।

গুরু ও বন্ধুর বধ প্রভৃতি পরম অপরাধ হইতে জাত প্রজ্বলন নামক চিত্তবৃত্তি ক্রোধ। ইহা পরের বিনাশাদির হেতু। কিন্তু ক্ষুদ্র অপরাধ হইতে জাত হইলে ইহা কর্কশ বচন, অসংলাপ প্রভৃতির হেতু হয়। ইহা অমর্ষ নামক ব্যভিচারী। ইহাই উভয়ের ভেদ। পরের পরাক্রম, দান প্রভৃতির স্মৃতি হইতে জাত ঔন্নতানামক চিত্তবৃত্তি বিশেষ উৎসাহ। অলৌকিক বস্তুর দর্শন প্রভৃতি হইতে জাত বিকাস নামক (চিত্তবৃত্তি বিশেষ) হাস। ব্যাঘ্র প্রভৃতির দর্শন হইতে জাত পরম-অনর্থের বিষয়ক বৈক্লব্য নামক চিত্তবৃত্তি ভয়। যদি বৈক্লব্য পরমানর্থবিষয়ক না হয় তাহা হইলে উহা ত্রাস নামক ব্যভিচারী। অপর অলংকারিকগণ বলেন যে ত্রাস উৎপাত (প্রাকৃতিক দুর্যোগ প্রভৃতি) হইতে জাত (বৈক্লব্যনামক চিত্তবৃত্তি বিশেষ) এবং ভয় নিজের অপরাধ হইতে উত্থিত (বৈক্লব্য নামক চিত্তবৃত্তি বিশেষ)। ইহাই ভয় ও ত্রাসের ভেদ। কুৎসিত বস্তুর দর্শন হইতে জাত বিচিকিৎসা (ঘৃণা) নামক চিত্তবৃত্তিবিশেষ জুগুপ্সা।

Eng. Trans.: The mental state called aversion for worldly objects and caused by the sense of distinction between the eternal and non-eternal or transient objects is *Nirveda.* When it (i.e. aversion for worldly objects) rises from family strife etc, it is *Vyabhicāri-bhāva.*

The mental state designated as burning feeling, and caused by the worst crime like the murder of spiritual guide, friend etc. is *Krodha* (Anger). This lies at the root of annihilation of others, etc. When such mental state rises from insignificant crime then it causes harsh words, stopping of mutual conversation etc. This is *Vyabhicārī,* called *Amarṣa* (Indignation). This is the distinction.

The mental state known as elevation, caused by the recollection of supreme valour or charity etc., of others, is *Utsāha* (Energy or Vigour). The mental state called wonder and roused by the sight of super-natural objects and the like is *Vismay-* (feeling of wonder). The mental state called expansion (of mind) and caused by the perc[illegible]tion of unnaturalness in body, words etc. is *Hāsa* (Mirth).

The mental state called despondency generating worst evil and roused by the sight of tiger etc. is *Bhaya* (Fear). When that mental state does not generate worst evil then that is *Vyabhicāribhāva*—called *Trāsa* (Terror). According to other (rhetoricians) *Trāsa* has its origin in natural calamities while *Bhaya* rises from the consciousness of guilt committed by the subject himself. This is the distinction between *Bhaya* and *Trāsa.*

The mental state called detestation and caused by the sight of ugly object is *Jugupsā* (Abhorrence).

Commentary: वधादीति । वधादिरूपो यः परआपराधस्तज्ज इत्यर्थः । परमानर्थेति । मरणादिसपादकेत्यर्थः । स चित्तवृत्तिविशेषः । त्रासस्तदाख्यः ।

एवमेषां स्थायिभावानां लोके तत्तन्नायकगतानां यान्यालम्बनतयोद्दीपनतया वा कारणत्वेन प्रसिद्धानि तान्येषु काव्यनाट्ययो र्व्यंजयमानेषु विभावशब्देन व्यपदिश्यन्ते । विभावयन्तीति व्युत्पत्तेः ।

यानि च कार्यतया तान्यनुभावशब्देन ।

अनु पश्चाद्भाव उत्पत्ति र्येषाम् । ..नुभावयन्तीति वा व्युत्पत्तेः ।

यानि सह चरन्ति तानि व्यभिचारिशब्देन ।

Beng. Trans.: এইরূপে জগতে উপযুক্ত নায়কগত এই স্থায়িভাবগুলির আলম্বনত্ব বশতঃ বা উদ্দীপনত্ব বশতঃ কারণরূপে যাহা প্রসিদ্ধ তাহা কাব্য ও নাট্যে

এইগুলি (স্থায়িগুলি) অভিব্যক্ত হইলে, বিভাবশব্দের দ্বারা উল্লিখিত হয়। বিভাবয়ন্তি অর্থাৎ বিশেষ ভাবে উৎপন্ন করে এই ব্যুৎপত্তি হেতু।

যাহা স্থায়িভাবের কার্য্য তাহা কাব্যে ও নাট্যে অনুভাব শব্দ দ্বারা উল্লিখিত হয়। অনু অর্থাৎ পশ্চাৎ 'ভাব' অর্থাৎ উৎপত্তি যাহাদের। অথবা অনুমিত করায় যাহা এই ব্যুৎপত্তি হেতু।

যাহা (স্থায়িভাবের) সহিত বিচরণ করে তাহা ব্যভিচারিভাব।

Eng. Trans.: The supporting or exciting elements which are well-known as cause of the permanent moods belonging to respective hero etc. in the physical world are designated by the term *Vibhāva* of the *Sthāyibhāva* manifested in poetry or drama. The derivation of the word is *Vibhāvayati* that which specially produces.

Those which are effects (of the permanent moods in the physical world) are known by the word *Anubhāva* (of the *Sthāyibhāva* in poetry or drama). These are called *Anubhāva* as these rise after the *Sthāyibhāva* or the derivation of the word may be *Anubhāvayati* — that which makes one to guess (the *Sthāyi-bhāva*).

Those which exist along with the permanent moods (in the physical world) are designated by the term *Vyabhicāri* of the *Sthāyibhāva* (in poetry and drama).

Commentary: विभावादींल्लक्षयति एवमिति। स्थायिभावादिस्वर्थ। एषु स्थायिभावेषु। कार्यतया स्थायिभावानां प्रसिद्धा इत्यस्यानुषङ्गः। शब्देन व्यपदिश्यन्ते इत्यनुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। लाघवादाह, अनुभावयन्तीति।

तत्र शृङ्गारस्य स्त्रीपुंसावालम्बने। चन्द्रिकावसन्तविविधोपवनरवनस्थानादय उद्दीपनविभावाः। तन्मुखावलोकनतद्गुणश्रवणकीर्तनादयोऽत्र सात्त्विकभावाश्चानुभावाः। स्मृतिचिन्तादयो व्यभिचारिणः।

करुणस्य बन्धुनाशादय आलम्बनानि। तत्सम्बन्धिगृहनुवर्णाभरणदर्शनादयस्तत्कथाश्रवणादय उद्दीपकाः। गात्रक्षेपाश्रुपातादयोऽनुभावाः। ग्लानिश्रममोहविषादचिन्तौत्सुक्यदीनताजडतादयो व्यभिचारिणः।

शान्तस्यानित्यत्वेन ज्ञातं जगदालम्बनम्। वेदान्तश्रवण-तपोवन-तापस-दर्शनाद्युद्दीपनम्। विषयारुचि-शत्रुमित्राद्यौदासीन्यचेष्टाहानि-नासाग्रदृष्ट्यादयोऽनुभावाः। हर्षोन्मादस्मृतिमत्यादयो व्यभिचारिणः।

रौद्रस्यागस्कृत्पुरुषादिरालम्बनम्। तत्कृतोऽपराधादिरुद्दीपकः। वधबन्धादिफलको नेत्रारुण्यदन्तपीडनपरुषभाषणशस्त्रग्रहणादिरनुभावः। अमर्षावेगौग्र्यचापलादयः सञ्चारिणः। एवं यस्याश्रितवृत्ते यो विषयः स तस्या आलम्बनम्। निमित्तानि चोद्दीपकानीति बोध्यम्।

Beng. Trans. : শৃঙ্গাররসের (স্থায়ীর) আলম্বনবিভাব স্ত্রী ও পুরুষ। জ্যোৎস্না, বসন্ত, বিবিধ উপবন, পবন, নির্জনস্থান প্রভৃতি উদ্দীপনবিভাব। তাহার (নায়ক বা নায়িকার) মুখদর্শন, তাহার (নায়ক বা নায়িকার) গুণ শ্রবণ বা কীর্তন প্রভৃতি এবং অন্য সাত্ত্বিকভাব ইহার অনুভাব। স্মৃতি, চিন্তা প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব।

করুণ রসের (স্থায়ীর) আলম্বন বিভাব বন্ধুনাশ প্রভৃতি। বন্ধুর গৃহ, তুরগ আভরণের দর্শন, তৎসম্বন্ধি কথা শ্রবণ প্রভৃতি উদ্দীপনবিভাব। দেহত্যাগ, অশ্রুপাত প্রভৃতি অনুভাব। গ্লানি, ক্ষয়, মোহ, বিষাদ, চিন্তা, ঔৎসুক্য, দীনতা, জড়তা প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব।

অনিত্যরূপে জ্ঞাত জগৎ শান্তরসের (স্থায়ীর) আলম্বন বিভাব। বেদান্ত শ্রবণ, তপোবন বা তপস্বিদর্শন প্রভৃতি উদ্দীপন বিভাব। পার্থিব বিষয়ের প্রতি অরুচি শত্রু ও মিত্রের প্রতি ঔদাসীন্য, ক্রিয়াহানি, নাসাগ্রদৃষ্টি প্রভৃতি অনুভাব। হর্ষ, উন্মাদ, স্মৃতি প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব।

রৌদ্ররসের (স্থায়ীর) আলম্বন বিভাব অপরাধী পুরুষ। তৎকৃত অপরাধ প্রভৃতি উদ্দীপন বিভাব। নেত্রের রক্তিমত্ব, দন্তপীড়ন, পরুষবাক্য উচ্চারণ, অস্ত্রধারণ প্রভৃতি যাহার ফল বধ, বন্ধন প্রভৃতি উহার অনুভাব। অমর্ষ, বেগ, উগ্রতা, চাপল্য প্রভৃতি সঞ্চারিভাব।

এইরূপে যে চিত্তবৃত্তির যে বিষয় তাহার তাহা আলম্বন (বিভাব)। এবং উহার নিমিত্ত উদ্দীপন বিভাব। ইহাই বুঝিতে হইবে।

Eng. Trans. : Man and woman are the supporting cause (আলম্বন বিভাব) (of the *Sthāyī*) in the *Śṛṅgāra-Rasa*. The exciting causes (উদ্দীপন বিভাব) (of the *Sthāyī*) are the moon-light, spring, various types of pleasure garden, breeze, lonely place etc. Looking at his or her face, listening to his or her merits and singing of all these and other *Sāttvika bhāvas* (i.e. states of mind characterised by *Sattva-guṇa*) are the outward expressions (অনুভাব) (of the *Sthāyī* of this *Rasa*). Remembrance, anxious thought etc. are the transitory moods (ব্যভিচারিভাব) (associated with the *Sthāyī* of this *Rasa*).

In the *Karuṇa Rasa* the death of a friend (or a near one) etc, are the supporting causes (of the *Sthāyī*) ; the sight of his house, horse, ornaments etc. and the hearing about him etc. are the exciting causes (of the *Sthāyī*) ; the giving up of body, the shedding of tears etc. are the outward expressions (of the *Sthāyī*) ; and depression of mind, wearing away, perplexity, dejection, anxious thought, longing for (affection), weakness (of mind), senselessness etc. are the transitory moods (associated with the *Sthāyī*).

In the *Śānta Rasa* the supporting cause (of the *Sthāyī* is the world known as of unstable nature ; the exciting causes (of the *Sthāyī*) are the listening to the extracts from the *Vedānta*, sight of penance grove or of a mendicant etc. ; apathy for worldly objects,

indifference to friend or foe, loss of activity, fixation of the eye on the tip of the nose are the outward expressions (of the *Sthāyī*) and the transitory moods (associated with the *Sthāyī*) are joy, madness, recollection, reflection etc.

In the *Raudra Rasa* the supporting cause of the *Sthāyī* is the man who has committed a crime ; the exciting causes (of the *Sthāyī*) are the crimes committed by him and the like ; the outward expressions (of the *Sthāyī*) are the redness of the eye, the rubbing of teeth, utterance of harsh word, the taking up of weapons etc. which result in murder, imprisonment etc. ; and the unsteady moods (associated with the *Sthāyī*) are impatience, agitation, violence, etc.

Thus, that which is the object of a mental state is its supporting cause and the other causes are its exciting elements.

Commentary : तत्र तेषां मध्ये। तन्मुखेति। अन्योन्यमुखेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। अन्ये सात्त्विकेति। क्षेपस्त्यागः। चेष्टाहानि निश्चेष्टत्वम्। आगस्कृदपराधकृत्। उक्तन्यायेन वीरादिष्वपि बोध्यमित्याह—एवमिति।

तत्र शृङ्गारो द्विविधः—संयोगो विप्रलम्भश्च। रतेः संयोगकालावच्छिन्नत्वे प्रथमः। वियोगकालावच्छिन्नत्वे द्वितीयः। संयोगश्च न दम्पत्योः सामानाधिकरण्यम्, एकतल्पशयनेऽपीर्ष्यादिसद्भावे विप्रलम्भस्यैव वर्णनात्। एवं वियोगोऽपि न वैयधिकरण्यम्, दोषस्योक्तत्वात्। तस्मादिमौ संयोगवियोगाख्यावन्तःकरणवृत्तिविशेषौ। यत्संयुक्तो वियुक्तश्चास्मीति धीः। तत्राद्यो यथा 'शयिता सविधेऽप्यनीश्वरा' इत्यत्र निरूपितः।

Beng. Trans. : শৃঙ্গার দুইপ্রকার সংযোগ ও বিপ্রলম্ভ। রতি সংযোগ কালের দ্বারা বিশেষিত হইলে প্রথম প্রকার হয়। বিয়োগকালের দ্বারা বিশেষিত হইলে দ্বিতীয় প্রকার হয়। দম্পতীর একই স্থানে থাকাই সংযোগ নহে, কারণ এক শয্যায় শয়ন করিলেও ঈর্ষ্যাদির সম্ভাববশতঃ বিপ্রলম্ভশৃঙ্গার বর্ণিত হয়। এইরূপে ভিন্নস্থানে অবস্থান করাই বিয়োগ নহে, এই বিষয়ে যে দোষ হয় তাহা উক্ত হইয়াছে। সুতরাং এই দুইটি (সংযোগশৃঙ্গার ও বিপ্রলম্ভশৃঙ্গার) সংযোগ ও বিয়োগ নামক অন্তঃকরণের বৃত্তিবিশেষ যাহা যাহার সহিত 'আমি সংযুক্ত' বা 'আমি বিযুক্ত', এইরূপ জ্ঞানস্বরূপ। ইহাদের মধ্যে প্রথমটি 'নিকটে শয়ন করিয়াও' ইত্যাদি গদ্যে নিরূপিত হইয়াছে।

Eng. Trans. : The *Śṛṅgāra Rasa* is of two types *Saṃyoga* (love in union) and *Vipralambha* (love in separation). When the love sentiment is characterised by (its emergence in the) the period of union it is of the first type ; and when it is charaterised by (its

emergence in) the period of separation, it belongs to the second type. Union does not mean living of the couple in the same place, foreven when the couple lie on the same bed their love belongs to the *Vipralambha* type if there is jealousy etc. in them. Similarly, separation does not mean 'living in different places', for there is the same defect as is mentioned before (i.e. without jealousy living in different places is not separation but is union). Hence, these two (union and separation) are specific types of mental states which are of the form of the consciousness, 'I am united with him (or her) and 'I am separated from him (or her)' respectively. Of these, the first has been delineated in the verse, 'Even lying near (her husband) she is unable (to fulfil her desires) etc.

Commentary : एकतल्पेति । एकखट्वाया निद्रायामपीत्यर्थः । एवमित्यस्यार्थमाह दोषेति । ईर्ष्याद्यभावे वैयधिकरण्येऽपि संभोगस्यैव वर्णनादित्यर्थः, यद्यस्मात् । तत्राद्यः शयितेति पाठः । यथेति पाठे तथेति शेषः ।

यत्तु चित्रमीमांसायाम्--'वागर्थाविव संपृक्तौ' इत्यत्र रसध्वनिः, निरतिशयप्रेमशालिताव्यञ्जनात्' इति तद्ध्वनिमार्गानाकलननिबन्धनम् । पार्वतीपरमेश्वरविषयककविरतौ प्रधाने निरतिशयप्रेम्णो गुणीभावात् । न हि गुणीभूतस्य रत्यादेः रसध्वनिव्यपदेशहेतुत्वं युक्तम् । 'भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः' इति सिद्धान्तात् ।

Beng Trans : চিত্রমীমাংসা গ্রন্থে যে বলা হইয়াছে—'বাগার্থাবিব সংপৃক্তৌ' (রঘুবংশ ১/১) শ্লোকটিতে নিরতিশয়প্রেমশালিতা প্রকাশ হেতু রসধ্বনি হইয়াছে, তাহা ধ্বনিমার্গের অজ্ঞতানিবন্ধন। কারণ, পার্বতী ও পরমেশ্বর বিষয়ক কবিরতি এস্থলে প্রধান এবং নিরতিশয় প্রেম গুণীভাবাপন্ন। গুণীভূত রত্যাদির রসধ্বনি সংজ্ঞার হেতুত্ব যুক্তিযুক্ত নহে। যেহেতু এইরূপ সিদ্ধান্ত করা হইয়াছে যে 'রসধ্বনি অলংকার্যতাহেতু রসাদি অলংকার হইতে পৃথক্।'

Eng. Trans. : What has been said in the *Citramīmāṃsā*, "The verse '*Vāgarthāv iva saṃpṛktau*' contains *Rasadhvani* as the supreme love (of *Pārvatī* and *Parameśvara*) has been revealed here", is due to the lack of knowledge in *Dhvani* theory ; because that supreme love is reduced to subordinate position while the love of the poet for *Pārvatī* and *Parameśvara* holds prominence. It is, indeed, not proper to attribute the designation *Rasadhvani* to *Rati* and the like rendered subordinate ; the conclusion of the rhetoricians is this, 'The *Rasadhvani* for its state of being embellished is different from *Rasa-alaṃkāra*." (i.e. *Rasa* used as embellishment)

द्वितीयो यथा—

'वाचो माङ्गलिकीः प्रयाणसमये जल्पत्यनल्पं जने
केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्राम्बुजा ।
निःश्वासग्लपिताधरोपरिपतद्बाष्पार्द्रवक्षोरुहा
बाला लोलविलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥'

अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य, निश्वासाश्रुपातादेरनुभावस्य, विषादचिन्तावेगादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगाद्रतिरभिव्यज्यमाना वियोगकालावच्छिन्नत्वाद्विप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुः ।

Beng. Trans. : দ্বিতীয় (বিপ্রলম্ভশৃঙ্গার) যথা- 'প্রস্থানকালে লোকেরা বারংবার মঙ্গলবাক্য উচ্চারণ করিতে থাকিলে, কেলীমন্দিরের বাতায়নে বদন কমল ন্যস্ত করিয়া বালিকা দাঁড়াইয়া আছে। তাহার অধর নিঃশ্বাসের দ্বারা ম্লান হইয়াছে এবং উপরে পতিত অশ্রুর দ্বারা বক্ষোরুহ আর্দ্র হইয়াছে। হায়! হায়! চঞ্চলনেত্রে বালিকা প্রাণেশকে দেখিতেছে।' এস্থলে নায়ক আলম্বন বিভাব; নিঃশ্বাস, অশ্রুপাত প্রভৃতি অনুভাব; বিষাদ, চিন্তা, আবেগ প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব। ইহাদের সংযোগে রতি অভিব্যক্তি লাভ করিয়া বিয়োগকালাবচ্ছিন্নত্ববশতঃ বিপ্রলম্ভরস-সংজ্ঞার হেতু হইয়াছে।

Eng. Trans. : The second (i.e. the *Vipralambha Śṛṅgāra Rasa*) is illustrated thus, "When at the time of (her husband's) departure people repeatedly uttered auspicious words, the girl stood with her face rested on the window of the pleasure-appartment. Her lower lip was being heated by deep sigh and her breasts were being drenched by tears fallen on them. Alas, alas, the girl was looking at her beloved with her unsteady eyes." Here, the hero is the supporting cause ; deep sigh, shedding of tears etc. are outward expression and dejection, anxious thought, mental agitation etc. are the transitory states of mind. Being manifested by the combination of these elements, *Rati* has become the cause of the designation *Vipralambha* (*Śṛṅgāra*) *Rasa*, as it (i.e. the *Rati*) has been characterised by (its emergence at) the time of separation.

Commentary : माङ्गलिकीः मङ्गलफलकाः । मारुतेति । गवाक्षविवर इत्यर्थः । निःश्वासैर्ग्लपितो ग्लापितोऽधरोष्ठो यस्य प्राणेशस्य तत्र । शिव शिवेति खेदातिशये ।

यथा वा— 'आविर्भूता यदवधि मधुस्यन्दिनी नन्दसूनोः
कान्तिः काचिन्निखिलनयनाकर्षणे कार्मणज्ञा ।

श्वासो दीर्घस्तदवधि मुखे पाण्डिमा गण्डयुग्मे
शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चेतसि प्रादुरासीत् ॥'

यथा वा— 'नयनाञ्चलावमर्शं या न कदाचित् पुरा सेहे ।
आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ सा गन्तुकेन दयितेन ॥'

इहापि सहजचाञ्चल्यनिवृत्तिर्जडता चानुभावव्यभिचारिणौ । इमं च पञ्चविधं प्राञ्चः प्रवासादिभिरुपाधिभिरामनन्ति । ते च प्रवासाभिलाषविरहेर्ष्याशापानां विशेषानुपलम्भान् नास्माभिः प्रपञ्चिताः ।

Beng. Trans : অথবা—'যখন হইতে নন্দপুত্রের সকলনয়নের আকর্ষণ ক্রিয়ায় উপযোগী মন্ত্রতন্ত্রাদিতে অভিজ্ঞ ও মধুস্যন্দিনী কান্তি আভির্ভূত হইয়াছে তখন হইতে কুলবধূগণের নিঃশ্বাস দীর্ঘ, মুখে ও কপোলযুগলে পাণ্ডুরতা এবং শূন্য চিত্তবৃত্তি আবির্ভূত হইয়াছে'।

অথবা - 'যে (নায়িকা) নয়নাঞ্চলের (চক্ষুপক্ষের) স্পর্শও পূর্বে সহ্য করিতে পারিত না, সে গমনোদ্যত দয়িত কর্তৃক আলিঙ্গিত হইয়াও নীরব হইয়া রহিল।' এস্থলে স্বাভাবিক চাঞ্চল্য নিবৃত্তি ও জড়তা অনুভাব ও ব্যভিচারিভাব। প্রাচীন আলংকারিকগণ প্রবাসাদি উপাধিহেতু ইহাকে (বিপ্রলম্ভকে) পাঁচপ্রকার বলিয়াছেন। কিন্তু প্রবাস, অভিলাষ, বিরহ, ঈর্ষা ও শাপ—ইহাদের ভেদ অনুভূত না হওয়ায় ইহাদের বিশদ বিবরণ প্রদত্ত হইল না।

Eng. Trans. : Or 'When the beauty of the son of Nanda, which was emitting honey (as it were) and which knew incantation for attracting all eyes came to the sight, since then the girls (lit. deep-eyed ones) of good families had got deep sigh, paleness in face and cheeks and vacant mind.'

Or—'She who could hardly bear before even the touch of eye-lashes, now remained motionless when she was embraced by her dear husband ready for departure.'

Here also, the absence of natural unsteadiness and laziness are the outward expression (अनुभाव) and transitory moods, (व्यभिचारिभाव) respectively. The early rhetoricians regard the *Vipralambha Śṛṅgāra* to be of five types due to five distinguishing adjuncts like residence in distant land etc. But as no distinction can be felt among these five types (of *Vipralamba* characterised by)—*Pravāsa* (residence in distant land) *Abhilāṣa* (desire), *Viraha* (separation), *Īrṣyā* (jealousy), and *Śāpa* (curse), these have not been analysed in details by us.

Commentary : यदवधि यद्दिनादारभ्य । मधुस्यन्दिनी मधुस्राविणी । तदाकर्षणविषयकं यत् कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि तज्ज्ञा । नयनेति । लोचनपक्ष्मस्पर्शमित्यर्थः । जोषं तूष्णीम् । गन्तुकेन गन्तुकामेन । इमं च विप्रलम्भम् च । ते च प्रवासाद्युपाधयः ।

षष्ठ्यन्तपाठे चैवम् । अग्रे प्रथमान्तपाठे उपाधय इत्येवार्थः । प्रवासाभिलाषेति । प्रवासः प्रसिद्धः । अनादिप्रथमसंज्ञाभावेऽपि गुणश्रवणादिजन्याभिलाषे इच्छारूपे सति तदप्राप्तौ यः सोऽभिलाषहेतुक उच्यते । गुरुजनादिलज्जादितः संगमप्रतिबन्धो विरहः । ईर्ष्या असूयादिशब्देन मानहेतुक उच्यते । प्रिये सपत्नीरते कोप ईर्ष्या । तत्कृतो गुणेषु दोषारोपोऽसूया । शापाद्यथा शकुन्तलादेर्दुर्वाससः इति प्राचामाशयः ।

करुणो यथा—'अपहाय सकलबान्धवचिन्तामुद्वास्य गुरुकुलप्रणयम् ।
हा तनय विनयशालिन् कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ।'

अत्र प्रमीततनय आलम्बनम् । तत्कालावच्छिन्नबान्धवदर्शनाद्युद्दीपनम् । रोदनमनुभावः । दैन्यादयो संचारिणः ।

Beng. Trans : করুণরস যথা—'হে পুত্র বিনয়শালিন্ সকল বান্ধবচিন্তা ত্যাগ করিয়া ও গুরু কুলের প্রতি শ্রদ্ধা বর্জন করিয়া কেন পরলোকের পথিক হইয়াছ?' এস্থলে মৃতপুত্র আলম্বন বিভাব। তৎকালাবচ্ছিন্ন বান্ধবদর্শনাদি উদ্দীপন বিভাব; ক্রন্দন, অনুভাব ও দৈন্য প্রভৃতি সংচারিভাব।

Eng. Trans. ; The following is the example of the *Karuṇa Rasa*. 'Oh, my son endowed with modesty, why are you becoming a traveller to the other world after giving up all anxieties for your friends and deserting respect for the family of your teacher ?'

Here, the dead son is the supporting cause, the sight of friends at that time (i.e. death) is the exciting cause ; weeping is the outward expression and mental dejection and the like are the accompanying mental states.

Commentary t प्रमीतो मृतः । तत्कालेति मृतिकालेत्यर्थः ।

शान्तो यथा—

'मलयानिलकालकूटयो रमणीकुन्तलभोगिभोगयोः ।
श्वपचात्मभुवोर्निरन्तरा मम जाता परमात्मनि स्थितिः ।।'

अत्र प्रपञ्चः सर्वोऽप्यालम्बनम् । सर्वत्र साम्यमनुभावः । मत्यादयः संचारिणः । यद्यपि प्रथमार्धे उत्तमाधमरूपक्रमाद्द्वितीयार्धेऽधमोत्तमवचन क्रमभङ्गमावहति, तथापि वक्तुर्ब्रह्मात्मकतयोत्तमाधमज्ञानवैकल्यं संपन्नमिति द्योतनाय क्रमभङ्गो गुण एव । इदं पुन र्नोदाहार्यम्—

'सुरस्रोतस्विन्याः पुलिनमधितिष्ठन्नयनयो-
र्विधायान्तर्मुद्रामथ सपदि विद्राव्य विषयान् ।
विधूतान्तर्ध्वान्तो मधुरमधुरायां चिति कदा
निमग्नः स्यां कस्यांचन नवनभस्याम्बुदरुचि ।।'

अत्रापि यद्यपि विषयगणालम्बनः सुरस्रोतस्विनीतटाद्युद्दीपितो नयननिमीलनादिभिरनुभावितः स्थायी निर्वेदः प्रतीयते, तथापि भगवद्वासुदेवालम्बनायां कविरतौ गुणीभूत इति न शान्तरसध्वनिव्यपदेशहेतुः। इदं च पद्यं मन्निर्मितायां भगवद्भक्तिप्रधानायां करुणलहर्यामुपनिबद्धमिति तत्प्रधानभावप्राधान्यमेवार्हति। शान्तरसाननुगुणश्चायमोजस्वी गुम्फ इति चानुदाहार्यमेवैतत्। पूर्वपद्ये तु 'परमात्मनि स्थितिः' इत्यनेन तत्तादृूप्यावगमाद्रतेरप्रतिपत्तिः।

Beng. Trans. : শান্তরস যথা 'মলয় বাতাস ও কালকূট, রমণীর কেশ ও সর্পফণা, চণ্ডাল ও ব্রহ্ম (অথবা জ্ঞানী) ইহাদের মধ্যে ভেদ জ্ঞান রহিত হইয়া পরমাত্মাতে আমার স্থিতি লাভ হইয়াছে।'

এস্থলে (অনিত্যরূপে জ্ঞাত) সকল জগৎ আলম্বন (বিভাব)। সর্বত্র সাম্য-প্রতীতি অনুভাব; মতি প্রভৃতি সংচারিভাব। যদিও প্রথমার্ধে প্রথমে উত্তম ও অধমের উল্লেখ করিয়া দ্বিতীয়ার্ধে অধম ও উত্তমের নির্দেশ হেতু ক্রমভঙ্গ দোষের আপত্তি হয় তথাপি বক্তার ব্রহ্মাত্মকত্ব প্রাপ্তি হেতু উত্তম ও অধম সম্পর্কিত জ্ঞান-রাহিত্য সম্পন্ন হইয়াছে, ইহা প্রকাশ করার জন্য ক্রমভঙ্গ গুণ হইয়াছে।

এইরূপ কিন্তু শান্তরসের উদাহরণ হওয়া উচিত নহে—যথা 'সুরস্রোতস্বিনীর (অর্থাৎ গঙ্গা নদীর) তীরে অবস্থান করিয়া ও নয়ন মুদ্রিত করিয়া এবং (চিত্ত হইতে) তৎক্ষণাৎ বিষয় (চিন্তা) বিদূরিত করিয়া অন্তরের অন্ধকার বিলয় প্রাপক নবভাদ্রের মেঘের ন্যায় কান্তিযুক্ত মধুর হইতেও মধুর (অর্থাৎ অতিমধুর) কোন এক চৈতন্যে (শ্রীকৃষ্ণে) নিমগ্ন হইব।' এস্থলে যদিও বিষয় গণরূপ আলম্বন বিশিষ্ট, সুরস্রোতস্বিনীর তট ইত্যাদির দ্বারা উদ্দীপিত এবং নয়ন নিমীলনাদির দ্বারা অনুভাবিত স্থায়ী নির্বেদ প্রতীয়মান হইতেছে তথাপি তাহা ভগবান্ বাসুদেবরূপ আলম্বন বিশিষ্ট কবিরতির নিকট গুণীভূত বলিয়া শান্তরসধ্বনি ব্যপদেশের হেতু হইতে পারে না। এই পদ্যটি আমার লিখিত ভগবদ্ভক্তিপ্রধান করুণালহরীতে উপনিবদ্ধ হওয়ায় উহাতে (পদ্যটিতে) তাহার (করুণালহরীর) প্রধানভাবের (অর্থাৎ ভগবদ্ভক্তির) প্রাধান্য থাকা উচিত। উহাতে শান্তরসের প্রতিকূল ওজস্বী বন্ধ থাকায় উহা শান্তরসের উদাহরণ হওয়া উচিত নহে। পূর্বপদ্যে 'পরমাত্মাতে স্থিতি' এই উক্তির দ্বারা পরমাত্মার সহিত তাদ্রূপ্য অবগত হওয়ায় (কবি) রতি প্রতিপাদিত হইতেছে না।

Eng. Trans. : The following is the example of the *Śānta Rasa* :

'As I have been freed from the sense of distinction between the gentle breeze coming from the Malaya-mountain and poison, woman's hair and hoods of serpents, *Caṇḍāla* and self-born (i.e. Brahma) my existence in the Supreme Soul has been attained.' Here the entire world (cognised as transitory) is the supporting

cause ; the sense of non-difference (lit. equality) every where is the outward expression, holy thought and the like are accompanying states of mind. Although this verse is subject to the blemish in the form of 'inversion of order,' as the superior has been mentioned first and then the inferior in the first half of the verse, while in the second half the inferior has been mentioned first and then the superior, still the 'inversion of order' serves as a merit here as it implies that the knowledge of 'superior' and 'inferior' of the speaker has disappeared due to his feeling of identity with Brahman.

The following verse should not be taken as an illustration (of the *Śānta Rasa*.)

'When shall I, residing on the bank of the Gaṅgā (lit. river of the gods) get myself merged in that extremely sweet Consciousness (i.e. *Kṛṣṇa*) having the beauty of the cloud appearing at the outset of the month of *Bhādra*, with my inner darkness (ie. ignorance) completely dispelled, my eyes closed and senses of worldly objects removed instantly.'

Though in this verse the permanent mood '*Nirveda*' is suggested having worldly objects as supporting cause, the bank of the Gaṅgā as the exciting cause and the closing of eyes and the like as the outward expression, still that (i.e. *Nirveda*) should not be treated as the cause for the designation of '*Śānta Rasa-dhvani*' ; as it (i.e. *Nirveda*) is subordinate to the love of the poet in which Lord *Vāsudeva* is the supporting cause. This verse is included in the *Karuṇālaharī* composed by me, in which devotion for God is predominant ; hence, in this verse also that main *Bhāva* or the permanent mood (devotion) should have prominence. And as the *emphatic manner* (*ojasvī*) of composition is incompatible with the *Śānta-rasa*, this verse should not be mentioned as its (i.e. *Śanta-Rasa*) illustration. In the preceding verse, the love (of the poet) is not prominently implied as his feeling of identity with the Supreme Soul is suggested by the expression 'existence in the Supreme Soul.'

Commentary : भोगिभोग: सर्पफणा । श्वपचेति । चण्डालज्ञानिनोरित्यर्थ. । निरन्तरा तारतम्यशून्या । प्रपञ्च इति अनित्यत्वेन ज्ञात इत्यर्थ: । क्रमभङ्गमिति । तथा चाक्रमत्वदोषाद्दुष्टं काव्यमिति भाव: । गुण एवेति । तथा चादुष्टमिति भाव: । पुलिनमिति । "अधिशीङ्" इति कर्म । सपदि तत्कालम् । गुम्फो रचनाविशेष: । इति च इत्यतोऽपि । नन्वेवमुदाहृतपद्येऽप्येवं स्यादत आह—पूर्वेति ।

रौद्रो यथा—

"नवोच्छलितयौवनस्फुरदखर्वगर्वज्वरे
मदीयगुरुकार्मुकं गलितसाध्वसं वृश्चति ।
अयं पततु निर्दयं दलितदृप्तभूभृद्गल—
स्खलद्रुधिरघस्मरो मम परश्वधो भैरवः ॥"

अत्र तदानीं रामत्वेनाज्ञातो गुरुकार्मुकभञ्जक आलम्बनम् । अतएव विशेष्यानुपादानम्, गुरुद्रुहो नामग्रहणानौचित्यात्, क्रोधाविष्काराद्वा । ध्वनिविशेषानुमितो निःशङ्कधनुर्भङ्ग उद्दीपकः । परुषोक्तिरनुभावः । गर्वोग्रत्वादयः संचारिणः । एषा च धनुर्भङ्गध्वनि-भग्नसमाधे भार्गवस्योक्तिः । वृत्तिरप्यत्र महोद्धता रौद्रस्य परमौजस्वितां परिपुष्णाति । अन्यत्र गुरुस्मरणे सत्यहंभावविगमस्यावश्यकतया प्रकृते चाजहत्स्वार्थलक्षणामूलध्वननेन मदीयेत्यनेन गर्वोत्कर्षस्यैव प्रकाशनात्स्फुटं गम्यमानेन विवेकशून्यत्वेन क्रोधस्याधिक्यं गम्यते ।

Beng. Trans. : রৌদ্ররস যথা, 'নির্দয়ভাবে দলিত ভূপতিগণের গলদেশ হইতে নিঃসৃত রক্তপানকারী আমার এই ভীষণ পরশু তাহার উপর পতিত হউক যাহার নব উচ্ছলিত যৌবনের দ্বারা অখর্ব গর্বসন্তাপ স্ফুরিত হইতেছে এবং যে ভয় শূন্যভাবে আমার গুরুর ধনু ভঙ্গ করিয়াছে।' এস্থলে আলম্বনবিভাব তৎকালে রামরূপে অজ্ঞাত গুরুধনুভঙ্গকারী। অতএব গুরুদ্রোহকারীর নামগ্রহণ উচিত নহে বলিয়া বা ক্রোধ প্রকাশিত হওয়ায় বিশেষ্যের উল্লেখ নাই। ধ্বনিবিশেষের দ্বারা অনুমিত নিঃশঙ্ক ধনুর্ভঙ্গ উদ্দীপক (অর্থাৎ উদ্দীপন বিভাব)। কর্কশ ভাষণ অনুভাব। গর্ব, উগ্রত্ব প্রভৃতি সংচারিভাব। ইহা ধনুর্ভঙ্গধ্বনির দ্বারা যাহার সমাধি ভগ্ন হইয়াছে সেই ভার্গবের উক্তি। এস্থলে অতি উদ্ধত বৃত্তি রৌদ্র রসের পরম ওজস্বিতা পরিপোষিত করিতেছে। অন্যত্র (ক্রোধের অভাবে) গুরুর স্মরণ হইলে অহংভাবের বিগম হওয়াই আবশ্যক বলিয়া আলোচ্য পদ্যে অজহৎস্বার্থলক্ষণ (অর্থাৎ অর্থান্তরসংক্রমিতবাচ্য) ধ্বনির সাহায্যে 'মদীয়' এই পদের দ্বারা গর্বের উৎকর্ষ প্রকাশিত হওয়ায় স্পষ্টরূপে প্রতীয়মান বিবেকশূন্যত্বের দ্বারা ক্রোধের আধিক্য অভিব্যক্ত হইতেছে।

Eng. Trans. : The *Raudra Rasa* is illustrated thus, 'Let this terrible axe of mine which drinks the blood oozing from the throats of kings killled mercillessly, fall on him the warmth of whose unimpaired pride is revealed by newly flourishing youth and who has broken unhesitatingly the bow of my preceptor."

Here, the person who at that time was not known as Rāma and who had broken the preceptor's bow is the suppporting cause. Hence, the noun (i.e Rāma) has not been stated since it is not proper

to mention the name of one who is hostile to the preceptor or since 'anger' of the speaker has been revealed. The exciting cause is the fearlessly breaking of the bow, which is inferred from specific sound. The outward expression is harsh word. Pride, arrogance etc, are the accompanying states of mind. This is the speech of Bhārgava, whose meditative trance has been disturbed by the sound of the breaking of the bow. The extremely elevated diction, here, also is nourishing the great vigorousness of the *Raudra Rasa*. Otherwise, (if anger is not implied) the egoistic feeling of Bhārgava should have disappeared as soon as the preceptor is remembered. In the present case (ie. verse) the word 'mine' by the *Ajahat-svārtha-lakṣaṇa-dhvani* implies the intensity of pride. As a result, supremacy of anger is manifested by the absence of the sense of discrimination (between right and wrong) which is clearly suggested.

Commentary : तदानीं क्रोधसमये । गुरुः शिवः । अत एवेत्यस्यार्थमाह— गुर्विति । धनुरित्यस्य श्रीरामकृतभिन्नेत्यादिः । अन्यत्र क्रोधाभावे । लक्षणेति । [illegible] कार्तवीर्यारिनिःक्षत्रियवसुमतीकारकत्वम् । पित्राज्ञया मातृवधकारित्वं वा ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

'धनुर्विदलनध्वनिश्रवणतत्क्षणाविर्भव-
न्महागुरुवधस्मृतिः श्वसनवेगधूताधरः ।
विलोचनविनिःसरद्बहुलविस्फुलिङ्गव्रजो
रघुप्रवरमाक्षिपञ्जयति जामदग्न्यो मुनिः ॥'

अत्राप्यपराधास्पदेन रघुनन्दनेनालम्बितो धनुर्विदलनध्वनिश्रवणेनोद्दीपितो निःश्वासनेत्रज्वलनादिभिरनुभावितो महागुरुवधस्मृतिगर्वोग्रत्वादिभिश्च संचारितः क्रोधो यद्यपि व्यज्यते, तथाप्यसौ तत्प्रभाववर्णनबीजभूतायां कविरतौ गुणीभूत इति न रौद्ररसध्वनिव्यपदेशहेतुः । काव्यप्रकाशगतरौद्ररसोदाहरणे तु 'कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकम्' इति पद्ये रौद्ररसव्यञ्जनक्षमा नास्ति वृत्तिः, अतस्तत्कवेरशक्तिरेव ।

Beng. Trans : এইরূপ উদাহরণ হওয়া উচিত নহে—

'রঘুশ্রেষ্ঠ (শ্রীরামচন্দ্র) কে ভর্ৎসনা করিয়া জামদগ্ন্য মুনি (ভার্গব) জয়যুক্ত হউন, যাঁহার ধনুর্ভঙ্গধ্বনি শ্রবণের ক্ষণেই মহাগুরু (পিতা) বধের স্মৃতি আবির্ভূত হইয়াছে, যাঁহার নিঃশ্বাসের বেগের দ্বারা অধর কম্পিত হইতেছে ও যাঁহার বিলোচন হইতে বহু অগ্নিকণা বিনিঃসৃত হইতেছে ।'

এইস্থলে যদিও অপরাধাস্পদ রঘুনন্দনের দ্বারা আলম্বিত, ধনুর্ভঙ্গধ্বনি শ্রবণের দ্বারা উদ্দীপিত, নিঃশ্বাস, নেত্ররক্তিমা প্রভৃতির দ্বারা অনুভাবিত, মহাগুরুবধস্মৃতি, গর্ব ও উগ্রতা প্রভৃতির দ্বারা সংচারিত ক্রোধ প্রতীত হইতেছে তথাপি ইহা তাঁহার (জামদগ্ন্যের) প্রভাব বর্ণনার বীজভূত কবিরতিতে গুণীভূত। অতএব এই ক্রোধ রৌদ্ররসধ্বনিব্যপদেশের হেতু হইতে পারে না। কাব্যপ্রকাশে যে রৌদ্ররসের উদাহরণরূপে যে 'কৃতমনুমতং দৃষ্টং বা যৈরিদং গুরুপাতকম্' ইত্যাদি পদ্য উল্লিখিত হইয়াছে তাহার বৃত্তি রৌদ্ররস অভিব্যঞ্জনের যোগ্য নহে। সুতরাং উহাতে কবির অক্ষমতা (অথবা প্রতিভার অভাব) প্রকাশিত হইয়াছে।

Eng. Trans.: The following verse should not be used as an example of the *Raudra Rasa*.

'The sage Jāmadagnya who chastises the scion of Raghu's family, is victorious; the sage who recollects the murder of his supreme preceptor (i.e. father) at the very moment of hearing the sound of the breaking of the bow, whose lower lip trembles by the power of deep sigh and from whose eyes spring forth masses of sparks of fire.'

Here, in this verse, though 'Anger' which is being supported by Raghunandana who is an object of offence, which is excited by the act of hearing of the sound of the breaking of the bow and is accompanied by the recollection of killing of his supreme preceptor (i.e. father) pride, arrogance etc, is suggested, still that (Anger) being subodinate to the *Rati* of the poet serving as the seed of the description of the great prowess of the sage, does not become the cause of the designation of *Raudra-rasa-dhvani*. The diction of composition in the verse 'Kṛtam' etc. which is referred to in the *Kāvyaprakāśa* as an example of *Raudra Rasa* is not worthy for the manifestation of the *Raudra Rasa*; hence it only indicates the inefficiency (i.e. lack of genius) of the poet.

Commentary: तत्प्रभावेति। जामदग्न्यप्रभावेत्यर्थः।

वीरश्चतुर्धा। दान-दया-युद्ध-धर्मैस्तदुपाधिकैरुत्साहस्य चतुर्विधत्वात्। तत्राद्यो यथा—

'कियदिदमधिकं मे यद्द्विजायार्थयित्रे
कवचमरमणीयं कुण्डले चार्पयामि।
अकरुणमवकृत्य द्राक्कृपाणेन निर्यद्-
बहलरुधिरधारं मौलिमावेदयामि॥'

एषा द्विजवेषायेन्द्राय कवचकुण्डलदानोद्यतस्य कर्णस्य तद्दानविस्मितान् सभ्यान् प्रत्युक्तिः। अत्र याचमान आलम्बनम्। तदुदीरिता स्तुतिरुद्दीपिका। कवचादिवितरणं तत्र लघुत्वबुद्ध्यादिकं चानुभावः। मे इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वन्युत्थापितो गर्वः स्वकीयलोकोत्तरपितृजन्यत्वादिस्मृतिश्च संचारिणो। वृत्तिरप्यत्र तत्तदर्थानुरूपोद्गम-विरामशालितया सहृदयैकचमत्कारिणी। तथा हि—उत्साहपोषकं कवचकुण्डलार्पणयो र्लघुत्वनिरूपणं विधातुं पूर्वार्धे तदनुकूलशिथिलबन्धात्मिका। उत्तरार्धे तु मौलितः प्रागवक्तृगतगर्वोत्साहपरिपोषणायोद्धता। ततः परं ब्राह्मणे सविनयत्वं प्रकाशयितुं तन्मूलीभूतं गर्वराहित्यं ध्वनयितुं पुनः शिथिलैव। अत एवावेदयामीत्युक्तम्। न तु ददामि वितरामीति वा।

Beng. Trans. : বীররসের উপাধিভূত উৎসাহের দান, দয়া, যুদ্ধ ও ধর্মের দ্বারা চতুর্বিধত্ববশত: বীররস চারি প্রকার। প্রথমটির (দান-বীর-রসের) উদাহরণ যথা—

"ইহা আমার পক্ষে কতখানি অধিক যে আমি প্রার্থনাকারী ব্রাহ্মণকে অরমণীয় কবচ ও কুণ্ডলদ্বয় অর্পণ করিতেছি : নির্দয়ভাবে মুহূর্তকালের মধ্যে তরবারির দ্বারা কর্তন করিয়া নিঃসারিত বহুল রক্তধারা যুক্ত মস্তক আমি অর্পণ করিতে পারি।" ইহা দ্বিজবেশধারী ইন্দ্রকে কবচ ও কুণ্ডল দান করিতে উদ্যত কর্ণের তাহার দানের দ্বারা বিস্মিত সভ্যগণের প্রতি উক্তি। এস্থলে প্রার্থনাকারী (ইন্দ্র) আলম্বন বিভাব। তাহার দ্বারা উচ্চারিত স্তুতি উদ্দীপন বিভাব। কবচাদির বিতরণ ও উহার প্রতি তুচ্ছজ্ঞান অনুভাব। 'আমার' এই পদ হইতে অর্থান্তর-সংক্রমিত-বাচ্য ধ্বনির দ্বারা উত্থাপিত গর্ব ও স্বকীয় লোকোত্তর পিতৃজন্যত্বাদির স্মৃতি সংচারিভাব। ইহার বৃত্তি অর্থের উপযুক্ত প্রারম্ভ ও পরিসমাপ্তি বিশিষ্ট হওয়ায় (অর্থাৎ প্রয়োজনানুসারে যে বৃত্তির আরম্ভ হইয়াছে এবং প্রয়োজনবোধে অর্থের আনুকূল্যের জন্য যাহার সমাপ্তি হইয়াছে) সহৃদয়ের চমৎকার জনক। যেমন—উৎসাহের পোষক কবচ ও কুণ্ডল অর্পণের লঘুত্ব জ্ঞান প্রকাশ করিবার জন্য পূর্বার্ধে তদনুকূল শিথিল বন্ধাবিশিষ্টা বৃত্তি। কিন্তু উত্তরার্ধে 'মৌলি' এই পদের পূর্বাংশে বক্তার গর্ব ও উৎসাহ পরিপোষণের জন্য বৃত্তি উদ্ধতা। ইহার পর ব্রাহ্মণের প্রতি বিনয়শালিতা প্রকাশের জন্য তাহার মূলভূত গর্বরাহিত্য অভিব্যক্ত করিতে বৃত্তি পুনরায় শিথিল। অতএব 'আবেদয়ামি' এই পদ প্রযুক্ত হইয়াছে, 'দদামি' বা 'বিতরামি' পদ নহে।

Eng. Trans. : The *Vira Rasa* embraces four varieties as its determining factor '*Utsāha*' (Energy or Enthusiasm) is of four types in accordance with—Charity, Mercy, War and Virtue.

The following is the example of the first veriety. (i.e. *Dāna-vīra*)

'Is it much that I am offering this ugly armour and these two ear-ornaments to this Brāhmaṇa who is praying for them. I can mercilessly cut my head with sword in an instant and offer that with

stream of huge quantity of blood dripping from it.' This is the speech of Karṇa ready to offer armour and ear ornaments to Indra in the guise of Brāhmaṇa, addressed to the courtiers who were astonished by his act of giving (of armour and ear-ornaments) Here, the suppliant is the supporting cause. The eulogy uttered by him is the exciting cause. The offering of armour and ear-ornaments and the feeling of their unimportance are the outward expression. Pride suggested by *Arthāntara saṁkramita-vācya-dhvani* based on the word 'me' (mine) and the recollection of his own birth from a father who was not an ordinary human being are the accompanying states of mind. The mode of composition in which a particular diction is employed or deserted as the sense requires is the only cause to produce delight in the connoisseurs. Thus, in the first half of the verse for expressing the insignificance of the offering of armour and ear-ornaments, which intensifies enthusiasm (for charity) the diction is marked by looseness which is favourable for the sense. In the latter half up to the word 'Mauli' it is elevated which is necessary for the development of pride and energy. After that for expressing modest attitude towards the Brahmin and suggesting absence of pride the root of modesty, the style is, again, marked by looseness. Hence, the word *āvedayāmi*' is used, and not '*dadāmi*' or '*vitarāmi*'.

Commentary : निर्यन्निःसरन् । याचमान इन्द्रः । अरमणीयपदार्थमाह तत्र लघुत्वेति । मे इत्यर्थान्तरेण । अनेकशो रणेषु क्षतजर्जरीभूतकलेवरत्वं लक्ष्यतावच्छेदकम्, सकलराज्यकोषादिदातृत्वं वा, रविकुन्तीसुतत्वं वा । स्वकीयश्लोकत्तरेति । इदमेव च शक्यतावच्छेदकम् । तत्तदिति । तत्तदर्थानुरूपौ यावुद्गमविरामौ प्रारम्भसमाप्ती तच्छालितयेत्यर्थः । पौलितो मौलिमित्यतः । वक्ता कर्णः । ब्राह्मणे तद्रूप इन्द्रे । तन्मूलीभूतं गर्वनयन्त्वमूलीभूतम् ।

इदं तु नोदाहरणीयम्—

> 'यस्योद्दामदिवानिशार्थिविलसद्दानप्रवाहप्रथा-
> माकर्ण्यावनिमण्डलागतवियद्वन्दीन्द्रवृन्दाननात् ।
> ईर्ष्यानिर्भरफुल्लरोमनिकरव्यावल्गदूधःस्रव-
> त्पीयूषप्रकरैः सुरेन्द्रसुरभिः प्रावृट्पयोदायते ॥'

'अत्रेन्द्रसभामध्यगतसकलनिरीक्षकालम्बनः अवनिमण्डलागतवियद्वन्दीन्द्रवदनविनिर्गतराजदानवर्णनोद्दीपितः उधःप्रस्नुतपीयूषप्रकरैरनुभावितः, असूयादिभिः संचारिभिः परिपोषितोऽपि कामगवीगत उत्साहो राजस्तुतिनिर्गुणीभूत इति न रसव्यपदेशहेतुः ।

Beng. Trans.: এইরূপ উদাহরণ দেওয়া উচিত নহে। যথা—'পৃথিবীতে আগত স্বর্গের শ্রেষ্ঠ বন্দিবৃন্দের মুখ হইতে (উচ্চারিত) অহর্নিশ প্রার্থির প্রতি প্রবাহিত যাহার উদার দান প্রবাহপ্রথা শ্রবণ করিয়া ঈর্ষাপূর্ণ উদ্‌গত রোমরাজির দ্বারা সুন্দর ঊধঃনিঃসৃত দুগ্ধধারার দ্বারা দেবরাজ ইন্দ্রের গাভী (অর্থাৎ কামধেনু) বর্ষাকালীন মেঘের ন্যায় হইয়াছিল।' এস্থলে ইন্দ্রসভামধ্যগত সকল দর্শকরূপ আলম্বনবিভাবযুক্ত, অবনিমণ্ডলে আগত স্বর্গের শ্রেষ্ঠ বন্দিবৃন্দের মুখ হইতে নির্গত রাজার দান বর্ণনার দ্বারা উদ্দীপিত, ঊধঃপ্রসৃত দুগ্ধধারার দ্বারা অনুভাবিত, অসূয়া প্রভৃতি সংচারিভাবের দ্বারা পরিপোষিত হইয়াও কামধেনুগত উৎসাহ রাজস্তুতির নিকট গুণীভূত; সুতরাং উহা রসপদব্যপদেশের হেতু হইতে পারে না।

Eng. Trans.: Such verse should not be treated as an example of the *Dāna-Vīra-rasa* as is the following: "Hearing whose fame for continuous flow of generous charity extended day and night towards suppliants from the mouth of the group of heavenly bards coming down on earth, the cow of the Lord of gods (i.e. Indra) behaves like the cloud of rainy season by the streams of milk oozing out from the udder looking beautiful by cluster of hairs standing errect through jealousy." Here Enthusiasm belonging to the wish-yielding cow, which has as its supporting cause all on-lookers present in the court of Indra, which is intensified by the description of the charity of the king coming out from the mouth of celestial bards appearing on earth, which is inferred from the large quantity of milk poured down from the udder and which gets developed by the accompanying states of mind like jealousy etc. is subordinate to the eulogy of the king and hence, that is not the cause of the designation of *(Dāna-vīra) Rasa*.

Commentary: सुरेन्द्रसुरभिः कामधेनुः। यस्य राज्ञः स्तुतिस्तामाकर्ण्य तैः प्रावृट्पयोदायते वर्षाभिधायते। बन्दीन्द्राः स्तुतिपाठकेन्द्राः। व्यावल्गन् मधुरम्। कोपोऽमर्ष इत्यनर्थान्तरम्, ईर्ष्याऽक्षमा, गुणेषु दोषारोपोऽसूयेति भेदः; असूयादिभिरिति। ईर्ष्याजनिका चासूयेति व्यङ्ग्यत्वमेवास्या इति भावः। कामगवी कामधेनुः। अतएव गुणीभूतत्वादेव।

अतएवेदमपि नोदाहरणम्—

'साब्धिद्वीपकुलाचलां वसुमतीमाक्रम्य सप्तान्तरां
सर्वां तामपि सस्मितेन हरिणा मन्दं समालोकितः।
प्रादुर्भूतपरप्रमोदविदलद्रोमाञ्चितस्तत्क्षणं
व्यानम्रीकृतकंधरोऽसुरवरो मौलिं पुरो न्यस्तवान् ॥'

इह च भगवद्वामनालम्बनः तत्कर्तृकमन्दनिरीक्षणोद्दीपितः रोमाञ्चादिभिरनुभावितः हर्षादिभिः पोषितः उत्साहो व्यज्यमानोऽपि गुणः। प्रागन्यगतस्येव प्रकृते राजगतस्यापि तस्य राजस्तुत्युत्कर्षकत्वात्। एतेन 'त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः' इति श्रीवत्सलाञ्छनोक्तमुदाहरणं परास्तम्। तस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन रसध्वनिप्रसङ्गेऽनुदाहरणीयत्वात्। ननु 'अकरुणमवकृत्य' इत्यत्रापि प्रतीयमानस्य दानवीरस्य कर्णस्तुत्यङ्गत्वात् कथं ध्वनित्वमिति चेत्, सत्यम्; तत्र कवेः कर्णवचनानुवादमात्रतात्पर्यकत्वेन कर्णस्तुतौ तात्पर्यविरहात्, कर्णस्य च महाशयत्वेनात्मस्तुतौ तात्पर्यानुपपत्तेः स्तुतिरवाक्यार्थ एव। परं तु वीररसप्रत्ययानन्तरं स्वाद्गतोत्साहेन लिङ्गेन स्वाधिकरणे सानुमीयते। राजवर्णनपद्ये तु राजस्तुतौ तात्पर्यात् वाक्यार्थतैव तस्याः।

Beng Trans. : অতএব এইটিও উদাহরণ হওয়া উচিত নহে—

"সমুদ্র, দ্বীপ সমূহ ও পর্বত বিশিষ্টা বসুমতী এবং সপ্ত প্রাকার বেষ্টিত সমগ্র স্বর্গকে জয় করিয়া হাস্যসহকারে যখন হরি ঈষৎ অবলোকন করিলেন তখন আবির্ভূত পরম আনন্দ হেতু রোমাঞ্চিত অসুরশ্রেষ্ঠ তৎক্ষণে স্কন্ধ অবনত করিয়া সম্মুখে মস্তক ন্যস্ত করিলেন।" এস্থলে যদিও উৎসাহ যাহার আলম্বন বিভাব ভগবান বামন, যাহা ভগবদ্বামন কর্তৃক নিরীক্ষণের দ্বারা উদ্দীপিত, রোমাঞ্চ প্রভৃতির দ্বারা অনুভাবিত, হর্ষ প্রভৃতির দ্বারা পোষিত হইয়া অভিব্যক্ত হইয়াছে তথাপি উহা অপ্রধান। পূর্ব উদাহরণে যেরূপ অন্যগত (কামধেনুগত) উৎসাহ রাজস্তুতিতে গুণীভূত এস্থলেও সেইরূপ রাজগত উৎসাহ রাজস্তুতির উৎকর্ষক হইয়া উহার নিকট গুণীভূত। এইরূপে শ্রীবৎসলাঞ্ছন (কাব্যপ্রকাশের সারবোধিনী টীকার রচয়িতা) যে দৃষ্টান্ত দিয়াছেন "সপ্তসমুদ্র বেষ্টিত পৃথিবীর অকপট দান যাহার দানের সীমা" ইত্যাদি তাহাও খণ্ডিত হইল। কারণ, ইহা গুণীভূতব্যঙ্গ্যহেতু রসধ্বনির প্রসঙ্গে উদাহৃত হওয়া উচিত নহে। যদি বলা হয় 'অকরুণভাবে কর্তন করিয়া' (পূর্বে উদাহৃত) ইত্যাদি শ্লোকেও প্রতীয়মান অর্থ 'দানবীর' কর্ণস্তুতির অঙ্গ হওয়ায় কিরূপে উহার ধ্বনিত্ব সম্ভব,—ইহা যথার্থ বটে। তবে এই স্থলে কর্ণের বচন উল্লেখেই কবির তাৎপর্য, কর্ণস্তুতিতে তাৎপর্য নাই। কর্ণও উদার চরিত্র বলিয়া তাঁহার আত্মস্তুতিতে তাৎপর্য উপপন্ন হয় না বলিয়া স্তুতি বাক্যার্থ নহে। অপর পক্ষে বীররসের জ্ঞান উৎপন্ন হইবার পর এইরূপ উৎসাহরূপ লিঙ্গের দ্বারা বীররসের অধিকরণ (অর্থাৎ শ্রোতাতে) স্তুতির অনুমান হয়। রাজবর্ণন পদ্যে কিন্তু রাজস্তুতিতে তাৎপর্য থাকায় উহাই বাক্যার্থ হইয়াছে।

Eng. Trans. : This also should not be the example (of the *Dāna-vīra-rasa*) —'When the great demon (i.e. Bali) was slightly looked at' by smilling Hari after he had conquered the world containing oceans, islands and mountains and the entire heaven surrounded by

seven walls, he (the demon) at once lowered his shoulder and placed his own head before (Hari) as he (the demon) was thrilled with great joy apppearing in him.' Here, though Enthusiasm which has Lord Vāmana as the supporting cause, and which is excited by the act of slightly looking of the Lord, inferred from the thrills of joy and nourished by joy and the like, is implied, yet that is subordinated. As in the preceding verse (Enthusiasm of the celestial cow is subordinate to the eulogy of the king) here, also the Enthusiasm belonging to the king is subordinate to his own eulogy as that intensifies it. In this way, the example given by Śrīvatsalāñchana (the writer of the *Sāṁbodhinī* commentary on the *Kāvya-prakāśa*) viz 'the undeceitful offering of the earth encircled by seven oceans is the last limit of whose charity' etc is discarded. Therefore, it (ie. this verse) containing a suggested sense reduced to subordinate position, should not be cited as an illustration in connection with *Rasa-dhvani*. If it is asked, "How can the suggested *Dāna-vīra* in the verse "cutting my own head mercilessly" etc. being subordinate to the eulogy of Karṇa be treated as *Dhvani* ?" that is true. But, here, as the aim of the poet is only to quote the words of Karṇa, the eulogy of Karṇa is not the purport of his speech. And also, on account of very noble disposition Karṇa should not have self-eulogy as his own aim. Thus, eulogy is not the desired meaning of the sentences. On the other hand, after the *Vīra-rasa* is experienced (i.e. relished) the eulogy is inferred in its own substratum (i.e. worshipper) by means of that Enthusiasm which serves as the 'liṅga' (i.e. middle term). In the verse describing the king the eulogy of the king, being the object (of the poet), is the desired meaning of the sentences

Comnentary : सप्तान्तरां सप्तप्राकाराम् । अतएव सर्वां द्याम् । छलेन द्वाभ्यां सर्वग्रहणान्मन्दत्वम् । पर उत्कृष्टः । असुरवरो बलिर्दैत्यः । हर्षादिभिरिति । प्रमोदः सुखं तदंशावरणभञ्जकश्चित्तवृत्तिविशेषो हर्षः । अतो न वाच्यता व्यभिचारिण इत्यवधेयम् । प्रागन्येति । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यप्रयुक्तभेदेऽप्युपकारकत्व तस्य समानमिति भावः । त्यागः सप्तेति । 'उत्पत्तिर्जमदग्नितः स भगवान् देवः पिनाकी गुरुर्वीर्य्यं तत्र न मद्गिरामनुपमं व्यक्तं हि तत्कर्मभिः । त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिः सत्यब्रह्मतपोनिधेर्भगवतः किं किं न लोकोत्तरम् ॥" इतीत्यर्थः । एतेनेत्यस्यार्थमाह-तस्येति । ननु स्वकर्तृकैव स्तुतिरास्तामत आह-कर्णस्येति । तादृशोत्साहेनेति । विभावाद्यभिव्यक्तोत्साहेनेत्यर्थः ।

द्वितीयो यथा--

'न कपोत भवन्तमण्वपि स्पृशतु श्येनसमुद्भवं भयम् ।
इदमद्य मया तृणीकृतं भवदायुःकुशलं कलेवरम् ॥'

अथवैवं विन्यासः—

'न कपोतकपोतकं तव स्पृशतु श्येन ! मनागपि स्पृहा ।
इदमद्य मया समर्पितं भवते चारुतरं कलेवरम् ॥'

एषा शिवेः कपोतं श्येनं प्रति चोक्तिः । अत्र कपोत आलम्बनम् । तद्गतं व्याकुलीभवनमुद्दीपनम् । तस्य कृते स्वकलेवरार्पणमनुभावः । न चात्र शरीरदानप्रत्ययाद्दानवीरध्वनित्वापत्तिरिति वाच्यम् , श्येनकपोतयो र्भक्ष्यभक्षकभावापन्नत्वेन शिविशरीरस्यार्थिनोऽभावात्तदप्रतिपत्तेः । श्येनशरीरनिवेदनस्य कपोतशरीरत्राणोपाधिकतया विनिमयपदवाच्यत्वात् ।

Beng. Trans. : দ্বিতীয়টির (দয়াবীর) দৃষ্টান্ত যথা—

'হে কপোত, শ্যেনজাত ভয় তোমাকে অনুমাত্রও স্পর্শ করিবে না। আজ আমি তোমার আয়ুর কুশলকর এই দেহ তৃণের ন্যায় গণনা করি।'

অথবা এইরূপ (কাব্য)বিন্যাস—'হে শ্যেন, তোমার স্পৃহা অল্পমাত্রও কপোতপোতককে স্পর্শ করিবে না। আমার এই সুন্দরতর তনু আজ তোমাকে সমর্পণ করিলাম।'

ইহা শিবির কপোত ও শ্যেনের প্রতি উক্তি। এস্থলে কপোত আলম্বন (বিভাব)। তাহার ব্যাকুল ভাব উদ্দীপন (বিভাব)। তাহার (কপোতের জন্য) স্বকলেবর সমর্পণ অনুভাব। এস্থলে শরীরদান প্রতীতিগোচর হইতেছে বলিয়া দানবীরধ্বনি হইয়াছে বলা উচিত নহে। শ্যেন ও কপোতের মধ্যে ভক্ষ্য ও ভক্ষক সম্বন্ধ থাকায় শিবিশরীরের কেহ প্রার্থী নাই ; সুতরাং দানবীরের প্রতীতি হইতেছে না। শ্যেনের প্রতি শরীর নিবেদন কপোতশরীর রক্ষার জন্য বলিয়া তাহা বিনিময় পদবাচ্য হওয়া উচিত।

Eng. Tras. : The following is an example of the second type of *Vīra-rasa* (*Dayāvīrarasa*) : "Oh pigeon, let not fear produced by the falcon touch you ever in the slightest degree. Today I donot care a fig for this body of mine (lit. regard this body like a single grass) which is meant for the good of your life," or such sentences—"Oh falcon, let not your desire touch this young pigeon in the slightest degree. Today I offer thee this more beautiful body of mine.' This is the speech of Śibi to the pigeon and the falcon. Here, the pigeon is the supporting cause. Its state of being overwhelmed (with fear) is the exciting cause. The offering of his

(Śibi's) own body for it (i.e. the pigeon) is the outward expression. It should not be said that as the offering of body is implied here it is a case of *Dāna-vīra-dhvani.* As the relation between the pigeon and the falcon is that of the devoured and the devourer, there is none to pray for the body of Śibi. Hence, the offering of body is not implied here. The offering of body to the falcon is made for saving the body of the pigeon. So it should rather be stated by the word exchange.

Commentary : भव इत्यादि । अभिनन्दनीयविषयकाभिलाषवतः । तदप्रतिपत्ते-रिति । शरीरदानाप्रतीतेरित्यर्थः । नन्वेवं किमित्यभिधानमत आह्-श्येन इति । निरुक्तिरूपकल्पनं पुत्र अनवधानितेरिति भावः ।

तृतीयो यथा

युधि दीनान् देवान् दशवदन विद्राव्य बहुशः
प्रभावप्रागल्भ्यं त्वयि ननु मम कोऽयं परिकरः ।
ललाटोद्यज्ज्वालाकवलितजगज्जालविभवो
भवो मे कोदण्डच्युतविशिखवेगं कलयतु ॥'

एषा दशवदनं प्रति भगवतो रामस्योक्तिः । इह भव आलम्बनम्, रणदर्शनमुद्दीपनम् । दशवदनावज्ञानुभावः । गर्वः संचारी । दीनत्वस्य देवानां प्रस्तावे तद्गतकातर्य-प्रकाशनद्वारा वीररसानालम्बनत्वं व्यञ्जयितुमुद्धृतम् । दशवदनप्रस्तावे तु देवदर्पदमन-वीरत्वप्रतिपादनायोक्तम् । तस्याप्यवज्ञया रामगतोत्साहानालम्बनत्वेन तदालम्बनस्य रसस्यानवस्थाने प्रतिपत्तव्यता । भगवतो भवस्य तु परमोत्साहालम्बनविभावत्वात् तत्प्रस्तावे तदालम्बनस्याभिव्यक्तो वीररसस्य निष्पत्तिः प्रकृष्टोद्भूता ।

Beng. Trans. : 'তৃতীয়টি (যুদ্ধবীররস) যথা—'হে দশবদন, যুদ্ধক্ষেত্রে দীন দেবগণকে বিদ্রাবিত করিয়া তোমাতে প্রভাব জন্য প্রাগল্‌ভ্য উদিত হইয়াছে। কিন্তু তোমার সহিত আমার কি এই যুদ্ধের প্রচেষ্টা। যে শিব ললাট হইতে নির্গত অগ্নি শিখার দ্বারা সমগ্র জগতের অপার ঐশ্বর্য গ্রাস করিয়াছেন তিনি আমার ধনু হইতে নির্গত বাণের বেগ ধারণ করুন।'

ইহা দশবদনের (রাবণ) প্রতি ভগবান রামের উক্তি। এস্থলে ভব (শিব) আলম্বন (বিভাব), রণদর্শন উদ্দীপন (বিভাব), দশবদনের প্রতি অবজ্ঞা অনুভাব ; গর্ব সংচারী ভাব। এস্থলে দেবগণের প্রসঙ্গে তাহাদের দীনত্ব প্রকাশের দ্বারা তাহাদের বীররসের প্রতি অনালম্বনত্ব সূচিত করিবার জন্য অনুদ্ধতা বৃত্তি প্রযুক্ত হইয়াছে। দশবদনের পক্ষে কিন্তু দেবতাদের দর্প দমনের দ্বারা বীরত্ব প্রতিপাদনের জন্য বৃত্তি

উদ্ধতা হইলেও তাহার (দশবদনের) প্রতি অবজ্ঞা হেতু রামগত উৎসাহের আলম্বনত্ব না থাকায় ঐরূপ আলম্বন বিশিষ্ট রসের জ্ঞান হয় না বলিয়া উহা প্রকর্ষযুক্ত নহে। ভগবান্ শিব যেহেতু পরমোত্তম আলম্বন বিভাব সুতরাং তৎপক্ষে তাহাকে অবলম্বন করিয়া উদিত ওজস্বী বীররসের নিষ্পত্তির জন্য বৃত্তি প্রকৃষ্ঠা ও উদ্ধতা।

Eng. Trans. : The third type of *Vira-rasa* (i.e. *Yuddhavira*) is such —'Oh, ten-faced one (i.e. Rāvaṇa), as you have driven out the wretched gods from the battle field, pride for power has emerged in you. But my desire to fight with you is absurd. Let Bhava (i.e. Śiva), from whose forehead flame of fire comes out and engulfs the entire splendour of the world bear the speed of arrow shot from my bow.' This is the speech of Lord Rāma to the ten-faced one (i.e. Rāvaṇa). Here, Bhava is the supporting cause ; the sight of the battle is the exciting cause ; disrespect for the ten-faced one is the out ward expression ; pride is the accompanying state of mind. So far as the gods are concerned, the diction is not elevated in order to show, through the revelation of their wretchedness, their incompetence to become the supporting cause of the *Vira-rasa*. Again, so far as the ten-faced one is concerned, though the diction is elevated for expressing his heroism in overcoming the pride of gods, it has not attained excellence as it cannot manifest the (*Vira*) *rasa* having ten-faced one as the supporting cause. As Rāma cherishes hatred for him, he, the ten-faced one, is not the supporting cause of the enthusiasm belonging to Rāma. But as Lord Bhava is the supremely excellent supporting cause (of the enthusiasm of Rāma) the mode of composition devoted to Him is pre-eminently elevated because the vigorous *Vira-rasa* having Bhava as the supporting cause can be appropriately relished (through it).

Commentary : परिकरो गात्रबन्ध आरम्भो वा। कलयतु जानात्वङ्गीकरोतु वा। तद्गतेति। देवगतेत्यर्थः। देवदर्पेति। तद्दर्पदमन यत्पौरुषं तत्प्रेत्यर्थः। तस्य रावणस्य। तत्प्रस्तावे भवप्रस्तावे। तदालम्बनस्य भवाश्रयकस्य।

चतुर्थो यथा—

'सपदि विलयमेतु राज्यलक्ष्मीरुपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः।
अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो मम तु मति र्न मनागपैति धर्मात्॥'

एषाऽधर्मेणापि रिपु र्जेतव्य इति वदन्तं प्रति युधिष्ठिरस्योक्तिः। अत्र धर्मविषय आलम्बनम्। 'न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः'

इत्यादिवाक्यालोचनमुद्दीपनम् । शिरश्छेदाद्यङ्गीकारोऽनुभावः । धृतिः संचारिणी । इत्थं वीररसस्य चातुर्विध्यं प्रपञ्चितं प्राचामनुरोधात् ।

Beng. Trans. : চতুর্থ প্রকার (ধর্মবীররস এই প্রকার) যথা—

'সহসা রাজ্যলক্ষ্মী ধ্বংসপ্রাপ্ত হউক, আমার উপরে খড়্গধারা পতিত হউক, আমার মস্তক কৃতান্ত অধিকভাবে অপহরণ করুক , তথাপি অল্পমাত্রও ধর্ম হইতে আমার মতি বিচ্যুত হইবে না ।' ইহা 'অধর্মের দ্বারাও শত্রুকে জয় করা উচিত', এইরূপ যিনি বলিয়াছেন তাঁহার প্রতি যুধিষ্ঠিরের উক্তি । এস্থলে ধর্মবিষয় আলম্বন (বিভাব) "কামবশতঃ, ভয়বশতঃ, লোভবশতঃ এমনকি জীবনের জন্যও ধর্ম ত্যাগ করা উচিত নহে", ইত্যাদি বাক্যালোচনা উদ্দীপন (বিভাব) ; শিরশ্ছেদাদির অঙ্গীকার অনুভাব ; ধৃতি সংচারী ভাব । এইরূপে প্রাচীন মত অনুসারে বীররসের চারি প্রকার ভেদ বিশ্লেষিত হইল ।

Eng. Trans. : The fourth type (the *Dharma-vira-rasa*) is this, "Let the Goddess of fortune of the kingdom perish at once, let the sharp edge of the sword fall on me, let the God of death steal my head ; still my mind shall not deviate, even slightly, from the path of virtue.' This is the speech of Yudhisthira to one who said, "a foe should be vanquished even with the help of vicious means'. Here, virtuous act is the supporting cause ; the exciting cause is the comprehension of such sentences as "one should not shun virtue for the sake of desire, fear, greed or even life". The promise to cut off head is the outward expression ; patience is the accompanying state of mind.

Thus the four types of the *Vira-rasa* have been analysed in the light of the views of old schools.

वस्तुतस्तु बहवो वीररसस्य शृङ्गारस्येव प्रकाराः निरूपयितु शक्यन्ते । तथा हि प्राचीन एव—'सर्पादि विलयमेतु' इत्यादिपद्ये 'मम तु मातर्न मनागपैतु सत्यात्' इति चरमपादव्यत्यासेन पद्यान्तरतां प्रापिते सत्यवीरस्यापि संभवात् । न च सत्यस्यापि धर्मान्तर्गततया धर्मवीररस एव तद्वीरस्याप्यन्तर्भाव इति वाच्यम् ; दानदययोरपि तदन्तर्गततया तद्वीरयोरपि धर्मवीरात् पृथग्गणनानौचित्यात् । एवं पाण्डित्यवीरोऽपि प्रतीयते । यथा—

'अपि वक्ति गिरां पतिः स्वयं यदि तासामधिदेवतापि वा ।
अयमस्मि पुरो हयाननस्मरणोल्लङ्घितवाङ्मयाम्बुधिः ॥'

अत्र बृहस्पत्याद्यालम्बनः, सभादिदर्शनोद्दीपितो निखिलविद्वत्तिरस्कारानुभावितो गर्वेण

संचारिणा पोषित उत्साहो वक्तुः प्रतीयते । ननु चात्र युद्धवीरत्वम् । युद्धत्वस्य वादसाधारणस्य वाच्यत्वात् ; इति चेत्, क्षमावीरे किं ब्रूयाः । यथा--

"अपि बहलदहनजालं मूर्ध्नि रिपुर्मे निरन्तरं धमतु ।
पातयतु वासिधारामहमणुमात्रं न किंचिदाभाषे ॥"

क्षमावत उक्तिरियम् ।

Beng. Trans.: বস্তুতঃ শৃঙ্গারের ন্যায় বীররসের বহু প্রকার ভেদ নিরূপণ করিতে পারা যায়। যেমন--পূর্বের 'সপদি বিলয়মেতু' ইত্যাদি পদ্যে, 'মম তু মতি র্ন মনাগপৈতু সত্যাৎ' এইরূপ শেষ পাদটি এইরূপে পরিবর্তন করিয়া অন্য পদ্যে পরিণত করিলে সত্যবীররস ও সম্ভব হইবে সত্য ধর্মের অন্তর্গত বলিয়া ধর্মবীর রসে তাহার (সত্যবীররসের) অন্তর্ভাব হওয়া উচিত এইরূপ বলা উচিত নহে। তাহা হইলে দান ও দয়া ধর্মের অন্তর্গত বলিয়া ঐ দুটি বীররসের (দানবীর ও দয়াবীর) ধর্মবীর হইতে পৃথগ্ গণনা করা উচিত নহে। এইরূপে পাণ্ডিত্যবীররসও প্রতীত হয়। যথা"--বাক্যের অধিপতি কথা বলুন অথবা যদি তাহাদের অধিদেবতা স্বয়ং কথা বলুন। পঞ্চাননকে (হনগ্রানকে) স্মরণ করিয়া বাকসমুদ্র আমি উল্লঙ্ঘন করিয়াছি।" এস্থলে বৃহস্পতি প্রভৃতি আলম্বন বিভাব যুক্ত, সভাদিদর্শন দ্বারা উদ্দীপিত, সকল বিদ্বজ্জনের তিরস্কারের দ্বারা অনুভাবিত, গর্বরূপ সংচারিভাবের দ্বারা পোষিত বক্তার উৎসাহ প্রতীত হইতেছে। উক্তিপ্রত্যুক্তিকে যুদ্ধ বলা হয় বলিয়া এস্থলে যুদ্ধবীররস হউক---এইরূপ বলা উচিত নহে। তাহা হইলে ক্ষমাবীর প্রসঙ্গে কি বলিবে? যথা--

"নিরন্তর আমার শত্রু আমার মস্তকে বহু অগ্নি প্রজ্জলিত করুক ; অথবা অসিধারা পাতিত করুক. তথাপি আমি অণুমাত্র কিছু বলিব না।" ক্ষমবান ব্যক্তির ইহা উক্তি।

Eng. Trans.: As of the *Śṛngāra*, so also of the **Vīra** *Rasa* many types can be admitted. Thus, if the preceeding verse beginning with the phrase 'सपदि विलयमेतु'' (let the goddess of fortune perish in an instant) be turned into a different verse by changing the last line into 'मम तु मति र्न मनागपैतु सत्यात' (let not my intention get slightly distracted from truth), then *Satyavira-rasa* also will be possible. It should not be said that as truth is included in virtue *Dharma*, so that *rasa* (i.e, *Satya-vīra*) is to be included in the *Dharma-vīra-rasa*. For in that case, the *Dāna-vīra* or the *Dayā-vīra* should not be treated as separate from the *Dharmavīra* since' *dāna*' (charity), and '*dayā*' (mercy) are included in '*dharma*' (virtue). In a similar way, the *Pāṇḍitya-vīra-rasa* also is recognised. For example—

"May the lord of words speak, or even their presiding deity herself speak. Here I am who have crossed the ocean of words by

remembering Hayānana". Here, the Enthusiasm of the speaker, which has Bṛhaspati etc. as the supporting cause, which is intensified by the sight of the court etc, which is inferred from the abuse hurled against all learned persons and which is developed by pride serving as an accompanying mental state, has been implied. If it is held, 'This is a case of *Yuddha-vīra* as normally the course of argument and counter argument is called (wordy) battle', then what would you say about the *Kṣamā-vīra*, as in the verse, 'Let my enemy kindle on my head great fire or let him cast the sharp edge of the sword on it, still I will not speak a little'. This is the speech of a forebearing person.

Commentary : तदन्तरिति । धर्मान्तर्गततयेत्यर्थः । तद्वीरेति । दानदयावीरयोरपीत्यर्थः । गिरामधीति । गिरामधिष्ठात्री देवता । सरस्वतीत्यर्थः । हयाननो हयग्रीवः ।

बलवीरे वा किं समादध्याः ? यथा—

'परिहरतु धरां फणिप्रवीरः सुखमयतां कमठोऽपि तां विहाय ।
अहमिह पुरुहूत पक्षकोणे निखिलमिदं जगदक्लमं वहामि ॥'

पुरुहूतं प्रति गरुत्मत उक्तिः । ननु 'अपि वक्ति',—'परिहरतु धराम्'-इति पद्यद्वये गर्व एव नोत्साहः । मध्यस्थपद्ये तु धृतिरेव ध्वन्यते इति भावध्वनय एवैते न रसध्वनय इति चेत्, तर्हि युद्धवीरादिष्वपि गर्वादिध्वनितामेव किं न ब्रूयाः । रसध्वनिसामान्यमेव वा किं न तद्व्यभिचारिध्वननेन गतार्थयेः ? स्थायिप्रतीतिर्दुरपह्नवा चेत्तुल्यं प्रकृतेऽपि । अनन्तरोक्तपद्ये तु नोत्साहः प्रतीयते । दयावीरादिषु प्रतीयते इति तु राजाज्ञामात्रम् ।

Beng. Trans : বলবীর প্রসঙ্গে বা কি সিদ্ধান্ত করিবে ? যথা, 'ফণিশ্রেষ্ঠ ধরাকে পরিত্যাগ করুক, কূর্মও তাহাকে পরিত্যাগ করিয়া সুখে চলুক। হে পুরুহূত, আমি এস্থলে অক্লান্তভাবে নিখিল জগৎকে পক্ষকোণে বহন করিব।" ইহা পুরুহূতের প্রতি গরুড়ের উক্তি। যদি বলা হয়, 'অপি বক্তি' ও 'পরিহরতু ধরাম্' এই দুইটি পদ্যে গর্ব প্রতীত হইতেছে, উৎসাহ নহে। মধ্যস্থিত পদ্যে ('অপি বহল'— ইত্যাদি পদ্যে ধৃতি ধ্বনিত হইতেছে , সুতরাং এইগুলি ভাবধ্বনি, রসধ্বনি নহে", তাহা হইলে যুদ্ধবীর ইত্যাদিতে গর্বাদির (ব্যভিচারিভাবের) ধ্বনিত্ব কেন বলিবে না ? অথবা সাধারণ রসধ্বনিকে তাহার ব্যভিচারিধ্বননের (প্রত্যায়নের) দ্বারা বুঝাইবে না। (অর্থাৎ উচ্ছেদ করিবে না ?) ? যদি বলা হয় স্থায়ীর প্রতীতিকে অস্বীকার করা চলেনা (অর্থাৎ ভাবধ্বনির দ্বারা রস ধ্বনির নিরাকরণ সম্ভব নহে) তাহা

হইলে আলোচ্য ক্ষেত্রেও তাহা প্রযোজ্য। অনন্তর উক্ত পদ্যে (সত্যবীররস ইত্যাদি বিশিষ্টে) উৎসাহ প্রতীত হয় নাই। দয়াবীর ইত্যাদিতে প্রতীত হইয়াছে এইরূপ বলিলে তাহার উত্তর এই যে তাহা রাজাজ্ঞাতে হইয়াছে বলিতে হইবে। (অর্থাৎ ইহাতে কোন যুক্তি নাই)।

Eng. Trans.: What will be your view on the *Bala-vīra-rasa,* such as—

"Let the great serpent give up the earth, let the Tortoise move happily after deserting her. Oh Puruhūta, here I shall carry the whole world on the corner of my wing without feeling tired." This is the speech of Garuḍa to Puruhūta. If it is said, "In the two verses beginning with 'অপি বক্তি' and 'পরিহরতু ধরাম্' it is pride, but not Enthusiasm which has been implied and in the verse (অপি বহুল) lying between these two only patience has been suggested; hence these are the cases of *Bhāvadhvani,* but not of *Rasa-dhvani*; then why will you not speak of the *Dhvani* of pride etc in the case of *Yuddha-vīra* and the like also? Why will you not also discard the general *Rasadhvani* by accepting the *Dhvani* of its *Vyabhicāribhāva?* If you say that the cognition of the permanent mood cannot be denied then that view should also be maintained with regard to the above-mentioned cases. If you say also that in the following verses (marked by *Satya-vīra-rasa* and the like.) Enthusiasm is not implied, it is implied in the *Dayā-vīra-rasa* and the like; that is according to the order of the king. (that means, there is no argument to justify this view.)

Commentary: तां धराम्। हे पुरुहूत स्वपक्षैकदेशे। 'निखिलमिदं जगदण्डकं वहामी'ति पाठः। वीररसध्वन्युच्छेदमुक्त्वा तुल्ययुक्त्या सामान्योच्छेदमाह रसेति। स्थायीत्यस्य तत्रेत्यादि। दयावीरादिषु प्राचीनोदाहृतेषु।

अद्भुतो यथा—

'चराचरजगज्जालसदनं वदनं तव।
गलद्गगनगाम्भीर्यं वीक्ष्यास्मि हृतचेतना॥'

कदाचिद्भगवतो वासुदेवस्य वदनमालोकितवत्या यशोदाया इयमुक्तिः। अत्र वदनमालम्बनम्। अन्तर्गतचराचरजगज्जालदर्शनमुद्दीपनम्। हृतचेतनत्वम्, तेन गम्यं रोमाञ्चनेत्रस्फारणादि चानुभावः। त्रासादयो व्यभिचारिणः। नैवात्र विद्यमानापि पुत्रगता प्रीतिः प्रतीयते व्यञ्जकाभावात्। प्रतीतायां वा तस्यां विस्मयस्य गुणत्वं न युज्यते। एवं 'कश्चिन् महापुरुषोऽय'मिति भक्तिरपि तस्याः 'पुत्रो ममायं बाल'

इति निश्चयेन प्रतिबन्धादुत्पत्तुमेव नेष्टे। अतस्तस्यामपि विस्मयस्य गुणीभावो न शङ्क्यः।

Beng. Trans.: অদ্ভুত রস যথা—

"চরাচরজগৎসমূহের আশ্রয়রূপ তোমার যে বদনের দ্বারা গগনের গাম্ভীর্যাও নষ্ট হইয়াছে তাহা আমি অবলোকন করিয়া হতচেতনা হইয়াছি।" ইহা কোন এক সময়ে ভগবান বাসুদেবের বদন দর্শনকারিনী যশোদার উক্তি। ইহাতে বদন আলম্বনবিভাব; অন্তর্গত চরাচরজগৎসমূহের দর্শন উদ্দীপন বিভাব। হতচেতনত্ব ও তাহার দ্বারা প্রতীয়মান রোমাঞ্চ, নেত্রস্ফারণ প্রভৃতি অনুভাব। ত্রাস ইত্যাদি ব্যভিচারী ভাব। এস্থলে পুত্রগতা প্রীতি বিদ্যমান থাকিলেও ব্যঞ্জকের অভাব হেতু প্রতীত হইতেছে না। উহা প্রতীত হইলেও তাহার নিকট বিস্ময়ের গুণীভাব যুক্তিযুক্ত নহে। এইরূপে "এ নিশ্চয়ই কোন মহাপুরুষ" এইরূপ জ্ঞান জন্য ভক্তিও সম্ভব নহে, কারণ তাহা 'আমার এই পুত্র বালক' এইরূপ জ্ঞানের দ্বারা বাধিত হওয়ায় উৎপত্তি লাভ করিতে পারে না। সুতরাং তাহার (ভক্তির) নিকটও বিস্ময় গুণীভূত হইয়াছে এইরূপ আশঙ্কা করা উচিত নহে।

Eng. Trans: The following is the example of *Adbhuta Rasa.* "As I behold your mouth which is the receptacle of the world containing movable and immovable objects and which strips off the solemn beauty of the sky, I lose my consciousness." This is the speech of Yaśodā who had once looked at the mouth of Vāsudeva. Here, mouth is the supporting cause (of *Vismaya*, feeling of wonder); the sight of the world containing the movable and immovable objects within it is its exciting cause; the state of losing consciousness and horripilation, wide opening of the eyes etc. as suggested by that state are its outward expressions; fright and the like are transitory moods. Here love for the son though existing, is not implied as there is nothing to suggest it. Even if love for the son is implied feeling of wonder does not necessarily become subordinate to it. Similarly, devotion produced by such knowledge, "He may be some great personage", is not possible here as it, being obstructed by the firm conviction: "This, my son, is a child", cannot rise at all. Hence, there is nothing to suppose that the feeling of wonder is subordinate to that (ie. devotion.)

Commentary: गलन्नष्टम्। तेन गम्यमिति। तद्बोधकशब्दाभावादिति भावः। अत्र भावध्वनित्वं निराचष्टे-नैवेति। प्रतीतायां वेति। प्रकरणादि-पर्यालोचनयेति भावः। विस्मयस्य गुणत्वमिति। विस्मयस्योत्कटत्वेन तस्या एव

गुणत्वमनुत्कटत्वात् । हृतचेतनेत्यनेन तस्यैव प्राधान्यप्रकटनाच्चेति भावः । अन्यथापि संभावितत्वं निराचष्टे—एवमिति । तस्या इत्यस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः । अत उपपत्त्यभावादेव । तस्यामपि भक्तावपि ।

यच्च सहृदयशिरोमणिभिः प्राचीनैरुदाहृतम्—

'चित्रं महानेष नवावतारः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः ।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृति र्नूतन एष सर्गः ॥'

इति । तत्रेदं वक्तव्यम्—प्रतीयतां नामात्र विस्मयः, परं त्वसौ कथंकारं (अद्भुतरस) ध्वनिव्यपदेशहेतुः ? प्रतिपाद्यमहापुरुषविशेषविषयायाः प्रधानीभूतायाः स्तोतृगतभक्तेः प्रकर्षकत्वेनास्य गुणीभूतत्वात् । यथा महाभारते गीतासु विश्वरूपं दृष्टवतः पार्थस्य, 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान्''इत्यादौ वाक्यसन्दर्भे । इत्थं चास्य रसालंकारत्वमुचितम् । भक्तिर्नैवात्र प्रतीयते इति चेद्दूरमुकुलितलोचनं विदांकुर्वन्तु सहृदयाः ।

Beng. Trans. : সহৃদয়শিরোমণি প্রাচীনগণ যে উদাহরণ দিয়াছেন—'আশ্চর্য এই মহান্ নব অবতার। এইরূপ কান্তি কোথায় সম্ভব ? কি ইহার অভিনব ভঙ্গি ? ইহার ধৈর্য্য লোকোত্তর, কিরূপ ইহার প্রভাব, কি ইহার আকৃতি। ইহা (বিধাতার) নূতন সৃষ্টি।'

এস্থলে এইরূপ বলা উচিত—এখানে বিস্ময় প্রতীয়মান হউক না কেন, তথাপি কিরূপে তাহা অদ্ভুতরসধ্বনিব্যপদেশের হেতু হইতে পারে ? প্রতিপাদ্য মহাপুরুষবিশেষবিষয়ক প্রধানীভূত স্তোতৃগত ভক্তির প্রকর্ষকত্ব হেতু বিস্ময় গুণীভূত। যেরূপ মহাভারতে গীতাতে বিশ্বরূপ দেখিয়া পার্থ অর্জুনের "আমি তোমার দেহে দেবগণকে ও সকল ভূতবিশেষসঙ্ঘকে দেখিতেছি" ইত্যাদি বাক্যসমূহে (ভক্তির নিকট বিস্ময় গুণীভূত হইয়াছে।) এইরূপে তাহার (অর্থাৎ বিস্ময়ের) রসালংকার হওয়া উচিত। এস্থলে ভক্তি প্রতীত হইতেছে না যদি বলা হয় তবে সহৃদয়গণ চক্ষু মুদ্রিত করিয়া বিবেচনা করুন।

Eng. Trans. : The following verse has been cited by the old preeminent (lit. crest-jewels) connoisseurs as an example of *Adbhuta-rasa*. "Wonderful, indeed, is this great new incarnation. Where can such beauty be possible ? Novel is his attitude and extraordinary is his calmness. Oh, how great is his power and beautiful is his form ! It is a new appearance (of the Lord)."

It should thus be observed in this connections : Let the *Vismaya* (feeling of wonder) be implied here ; still how can it (the feeling of wonder) be the cause of the designation *Adbhuta-rasa-dhvani* ? Because here that feeling is subordinate to devotion belonging to

worshippers, (or persons praising) which has for its object the great man (i.e. Rāma) referred to (in this verse) and which being predominant has attained excellence as is the feeling of wonder of Pārtha, which is revealed in these words of the *Gītā* in the *Mahābhārata*, "I behold, Oh Lord, in thy form all gods and multitudes of specific created beings", when he (i.e. Pārtha) looked at His cosmic form. Hence, this (ie. such *Vismaya* rendered subordinate to other permanent mood) should rightly be admitted as 'Rasālaṃkāra". If it is said that devotion is not implied here then let the connoisseurs themselve decide that with their eyes closed slightly.

Commentary : कथंकारं कथंकृत्वा । अस्य विस्मयस्य । तत्र दृष्टान्तमाह यथेति । पार्थस्यार्जुनस्य । इत्यादिरूपवाक्यसन्दर्भे । तस्य तत्र स्वप्रथेत्यर्थः (?)। अस्य प्राचोक्तपद्यस्य । एवमग्रेऽपि । ईषन्मुकुलितलोचनमिति क्रियाविशेषणम् ।

हास्यो यथा—

"श्रीतातपादैर्विहिते निबन्धे निरूपिता नूतनयुक्तिरेषा ।
अङ्गं गवां पूर्व्वमहो पवित्रं न वा कथं रासभधर्मपत्न्याः ॥"

तार्किकपुत्रोऽत्रालम्बनम् । तदीया निःशङ्कोक्तिरुद्दीपिका । रदनप्रकाशादिरुद्वेगादयश्चानुभावव्यभिचारिणः ।

Beng. Trans. : হাস্য রস যথা—

'শ্রীতাতপাদ (পিতা) কর্তৃক রচিত নিবন্ধে এই নূতন যুক্তি নিরূপিত হইয়াছে—যদি গাভীর দেহের পূর্ব অঙ্গ পবিত্র হয় তাহা হইলে রাসভধর্মপত্নী অর্থাৎ গর্দভীর কেন হইবে না ?' এস্থলে তার্কিকপুত্র আলম্বন বিভাব ; তাহার নিঃশঙ্ক উক্তি উদ্দীপন বিভাব ; দন্ত প্রদর্শন প্রভৃতি অনুভাব ও উদ্বেগ প্রভৃতি ব্যভিচারিভাব ।

Eng. Trans. : The example of *Hāsya-rasa* is this—"A new argument has been inserted in the dissertation made by my venerable father thus—If the front part of a cow's body is holy then why that (ie. the front part of the body) of the wife of an ass is not so ?" Here, the son of a logician is the supporting cause (of the feeling of mirth-*Hāsa*) ; his frank speech is the exciting cause ; the showing of tooth etc is the outward expression and agitation and the like are the transitory moods.

Commentary : विहिते कृते । गौ गर्दभी च तुल्येति भावः । रदनेति दन्तेत्यर्थः । यथासंख्यमन्वयः ।

अन्याहुः—

'आत्मस्थः परसंस्थश्चेत्यस्य भेदद्वयं मतम् ।
आत्मस्थो द्रष्टुरुत्पन्नो विभावेक्षणमात्रतः ।।
हसन्तमपरं दृष्ट्वा विभावश्चोपजायते ।
योऽसौ हास्यरसस्तज्ज्ञैः परस्थः परिकीर्त्तितः ।।
उत्तमानां मध्यमानां नीचानामप्ययं भवेत् ।
त्र्यवस्थः कथितस्तस्य षड्भेदाः सन्ति चापरे ।।
स्मितं च हसितं प्रोक्तमुत्तमे पुरुषे बुधैः ।
भवेद्विहसितं चोपहसितं मध्यमे नरे ।।
नीचेऽपहसितं चातिहसितं परिकीर्त्तितम् ।
ईषत्फुल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुल्बणैः ।।
अदृश्यदशनो हासो मधुरः स्मितमुच्यते ।
वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितः ।।
किञ्चिल्लक्षितदन्तश्च तदा हसितमिष्यते ।
सशब्दं मधुरं का¹यगतं वदनरागवत् ।।
आकुञ्चिताक्षि मन्द्रं च विदुर्विहसितं बुधाः ।
निकुञ्चितांसशीर्षश्च जिह्मदृष्टिविलोकनः ।।
उत्फुल्लनासिको हासो नाम्नोपहसितं मतम् ।
अस्थानजः साश्रुदृष्टिराकम्पस्कन्धमूर्धजः ।।
शार्ङ्गदेवेन गदितो हासोऽपहसिताह्वयः ।
स्थूलकर्णकटुध्वानो बाष्पपूरप्लुतेक्षणः ।।
करोपगूढपार्श्वश्च हासोऽतिहसितं मतम् ।।' इति ।

१. कालगतम् इति पाठान्तरम् ।

Beng. Trans.: প্রাচীনগণ (হাস্যরস প্রসঙ্গে) বলিয়াছেন—

হাস্যরস দুই প্রকার স্বীকৃত হয়—আত্মস্থ ও পরসংস্থ। বিভাব দর্শনমাত্র দ্রষ্টার উৎপন্ন হাস্য আত্মস্থ। অপরকে হাসিতে দেখিয়া যাহার বিভাব উপজাত হয় এইরূপ হাস্যরসকে হাস্যরসজ্ঞগণ পরস্থ বলিয়া থাকেন। এই রস উত্তম, মধ্যম ও নীচ সকল প্রকার পাত্রের হইয়া থাকে। সুতরাং (পাত্রভেদে) ইহার তিনটি অবস্থা কথিত হয়। ইহা ছাড়া ইহার আরও ছয়টি ভেদ আছে। পণ্ডিতগণ উত্তমপুরুষেতে স্মিত ও হসিত; মধ্যম পুরুষেতে বিহসিত ও উপহসিত এবং নীচ পুরুষে অপহসিত ও অতিহসিত স্বীকার করিয়াছেন। (১) যে মধুর হাস্য ঈষৎ বিকশিত কপোল ও অনুজ্জ্বল কটাক্ষের দ্বারা উপলক্ষিত ও যাহাতে দন্ত অদৃশ্যমান থাকে তাহাকে স্মিত বলা হয়। (২) যখন উহা উৎফুল্ল মুখ, নেত্র ও কপোলের দ্বারা উপলক্ষিত হয় এবং উহাতে দন্ত কিঞ্চিৎ লক্ষিত হয় তখন তাহাকে হসিত বলা হয়। (৩) যে হাস্য শব্দযুক্ত

ও মধুর, যাহা শরীরব্যাপী ও বদনলৌহিত্যবিশিষ্ট ; যাহাতে চক্ষু ঈষৎ কুঞ্চিত হয়, যাহা গম্ভীর তাহাকে পণ্ডিতগণ বিহসিত বলেন। (৪) যাহাতে স্কন্ধের শীর্ষদেশ বিশেষভাবে সংকুচিত হয়, যাহাতে বক্রদৃষ্টির দ্বারা (বস্তুর) দর্শন হয়, নাসিকা উৎফুল্ল হয় তাহাকে উপহসিত নামে স্বীকার করা হয়। (৫) যে হাস্য অনুচিত স্থানে উৎপন্ন, যাহাতে চক্ষুতে অশ্রুর উদয় হয়, স্কন্ধ ও কেশ ঈষৎ কম্পিত হয়, সেইরূপ হাস্যকে শার্ঙ্গদেব অপহসিত সংজ্ঞক বলিয়াছেন। (৬) যে হাস্য স্থূল ও শ্রুতিকটু ধ্বনিযুক্ত, যাহাতে অশ্রুবেগে নয়ন আপ্লুত হয়, এবং পার্শ্বদেশ হস্তদ্বারা উপগূঢ় হয়, তাহা অতিহসিত নামে পরিচিত।

Eng. Trans. : They (the ancient rhetoricians) said (in this connection) : two types of the *Hāsyarasa* are to be admitted (i) *Ātmastha* (belonging to oneself) and *Parasaṃstha* (belonging to others). That which emerges in the spectator at the very sight of *Vibhāva* is *Ātmastha.* That *Hāsya-rasa* has been termed by experts of this *Rasa* as *Parasaṃstha* in which the *Vibhāva* rises seeing others laughing. This *Rasa* embraces three stages according as it belongs to three types of persons *uttama* (good), *madhyama* (mediocre) and *adhama* (bad). It also has six other types : *Smita* and *Hasita* belonging to the *uttama* (good) person, *Vihasita* and *Upahasita* to the *madhyama* (mediocre) and *Apahasita* and *Upahasita* to the *adhama* (bad).

(1) The sweet laughter which is marked by two slightly inflated cheeks, in which the glances are not long and teeth are not visible is called *Smita.* (2) When laughter is marked by beaming face, dialated eyes and puffed up cheek and in which teeth are slightly visible, it is called *Hasita.* (3) The learned persons know the sweet laughter which is accompanied with sound, which pervades the whole body, in which the face is reddened and the eyes (i.e. glances) become slightly bent and which is pleasant as *Vihasita.* (4) That laughter is designated by the term *Upahasita* in which the upper portion of the shoulder is very much contracted, the eyes are marked by crooked glance, and the nostrill becomes expanded. (5) The laughter which rises in improper person, in which the eyes become full of tears and shoulders and hairs are shaken is called by Śārṅgadeva as *Apahasita.* (6) The *Atihasita* type of laughter is that which is associated with harsh sound unpleasant to ears, in which eyes are flooded with flows of tears and sides of body are hidden by hands.

Commentary : अत्र हास्यविषये । आहुः प्राञ्चः । तदेवाह आत्मेत्यादिमतमितीत्यन्तेन । अस्य हास्यस्य । व्यवस्थ उक्तप्रकारेण त्रिधावस्थः । तस्योक्तविधस्य । षण्णां क्रमेण लक्षणान्याह—ईषदिति । अनुल्वणैरवृद्धैः । दशना दन्ताः । 'कालगतम्' इत्यपपाठः, 'कायगत'मिति पाठः । वदनेति । तल्लौहित्यविशिष्टम् । जिह्मेति । व्यधिकरणपदबहुव्रीहिः । आकम्पौ कम्पमानौ स्कन्धमूर्धजौ यस्मिन् । स्थूलः कर्णकटुध्वनिः शब्दो यत्र । कराभ्यामुपगूढे व्याप्ते पार्श्वे यत्र ।

भयानको यथा—

"श्येनमम्बरतलादुपागतं शुष्यदाननविलो विलोकयन् ।
कम्पमानतनुराकुलेक्षणः स्पन्दितुं नहि शशाक लावकः ।।"

अत्र श्येन आलम्बनम् । सवेगापतनमुद्दीपनम् । आननशोषादयोऽनुभावाः । दैन्यादयः संचारिणः ।

Beng. Trans : ভয়ানকরস যথা—'শ্যেন পক্ষীকে গগনতল হইতে আসিতে দেখিয়া লাবকপক্ষীর মুখগর্ত শুকাইয়া গেল। তাহার দেহ কম্পিত হইতে থাকিল ও চক্ষু আকুল হইল। সে নড়িতে পারিল না।' এস্থলে শ্যেন আলম্বনবিভাব; (তাহার) সবেগে নামিয়া আসা উদ্দীপনবিভাব, মুখের শুষ্কতা প্রভৃতি অনুভাব ও দৈন্য প্রভৃতি সংচারিভাব।

Eng. Trans. : The following is an example of the *Bhayānaka-rasa*.

'Seeing the falcon coming down from the sky, the Lāvaka with the cavity of the mouth dried up, with body trembling and eyes flurried could not move.' Here, the falcon is the supporting cause (of the feeling of fear) ; its descent with speed is the exciting cause ; the drying up of mouth and the like are the outward expressions ; the feeling of depression etc are the accompanying moods.

Commentary : शुष्यदाननमेव विलं यस्य । लावकः पक्षिविशेषः । सवेगेति । वेगसहितमापतनमित्यर्थः ।

वीभत्सो यथा—

'नखैर्विदारितान्त्राणां शवानां पूयशोणितम् ।
आननेष्वनुलिम्पन्ति हृष्टा वेतालयोषितः ।।'

शवा इहालम्बनम् । अन्त्रविदारणाद्युद्दीपनम् । आक्षिप्ता रोमाञ्चनेत्रनिमीलनादयोऽनुभावाः । आवेगादयः संचारिणः । ननु रतिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रागुदाहृतेषु यथालम्बनाश्रययोः संप्रत्ययः न तथा हासे जुगुप्सायां च । तत्रालम्बनस्यैव प्रतीतेः । पद्यश्रोतुश्च रसास्वादाधिकरणत्वेन लौकिकहासजुगुप्साश्रयत्वानुप-

पत्तेरिति चेत् ; सत्यम्, तदाश्रयस्यच द्रष्टु[1]पुरुषविशेषस्य तत्राक्षेप्यत्वात । तदनाक्षेपे तु श्रोतुः स्वीयकान्तावर्णनपद्यादिव रसोद्बोधे बाधकाभावात् ।

Beng. Tranc. : বীভৎসরসের দৃষ্টান্ত যথা—

'নখের দ্বারা অন্ত্র বিদীর্ণ করিয়া বেতালরমনীগণ শবের পূয় ও শোণিত মুখে লেপন করিতেছে।' এস্থলে শব আলম্বন বিভাব ; অন্ত্রবিদারণ প্রভৃতি উদ্দীপন বিভাব ; আক্ষিপ্ত রোমাঞ্চ, নেত্রনিমীলন প্রভৃতি অনুভাব ; আবেগ প্রভৃতি সংচারিভাব। যদি বলা হয় যে পূর্বে উদাহৃত রতি, ক্রোধ, উৎসাহ, ভয়, শোক, বিস্ময় ও নির্বেদের যেরূপ আলম্বন ও আশ্রয় উভয়ের জ্ঞান হইয়াছে সেইরূপ হাস ও জুগুপ্সাতে হয় নাই। এই দুই স্থলে কেবল আলম্বনই প্রতীত হইয়াছে। পদ্যশ্রোতার ও রসাস্বাদের অধিকরণ বলিয়া লৌকিক হাস ও জুগুপ্সার আশ্রয় হওয়া উচিত নহে। ইহা সত্য বটে। এস্থলে তাহার আশ্রয় পুরুষবিশেষরূপ দ্রষ্টা ইহা ধরিয়া লইতে হইবে। এইরূপ ধরিয়া না লইলে শ্রোতার স্বীয়কান্তার বর্ণনাত্মক পদ্য হইতে যেরূপ কোন রসোদ্বোধে বাধক থাকিবে না সেইরূপ প্রকৃতস্থলেও থাকিবে না।

Eng. Trans. : The following is the example of the *Vībhatsa-rasa* : 'Having torn the intenstine of the dead bodies with nails the wives of goblins are besmearing their faces with blood and pus.'

Here, the dead body is the supporting cause (of the feeling of abhorrence) ; the tearing of the intenstine and the like is the exciting cause ; horripilation, closing of eyes etc. which are guessed are the outward expressions ; agitation and the like are the accompanying moods.

If it is argued—"The supporting cause and substratum of *Rati Krodha, Utsāha, Bhaya. Śoka, Vismaya, and Nirveda*, which have been illustrated before are cognised but these are not so of *Hāsa and Jugupsā*. Because here (i.e. in *Hāsa and Jugupsā*) only the supporting cause has been stated. It is said that as the person hearing a poem is the agent of the *Rasa*-realisation he should not properly be the substratum of mundane *Hāsa and Jugupsā*. It is true indeed. A particular person—the spectator, should, here, be guessed as the substratum of those feelings ; otherwise, if the spectator is not guessed, then, as a person hearing a poem describing his own wife can relish *Rasa*, so there should be nothing to prevent a person hearing a poem (and endowed with mundane *Hāsa* and *Jugupsā*) from relishing the *Rasa*. (that is, the same person can simultaneously be the substratum of mundane feeling and the agent of the relish of super mundane *Rasa*).

---

१. द्रष्टुः पुरुषविशेषस्य इति पाठान्तरम् ।

Commentary : पूर्येति समाहारद्वन्द्वः । आननेत्यस्य स्वेत्यादिः । नत्र तयोः । ननु पद्मश्रोतैवाश्रयोऽत आह-पद्मेति । रसस्त्वलौकिक इति भावः । तदेति । हासाश्रयस्येत्यर्थः । नत्र हासजुगुप्सयोः । तृप्त्यर्थे । पद्मादिवेति । नत इति शेषः ।

एवं संक्षेपेण निरूपिता रसाः । एषां प्राधान्ये ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम्, गुणीभावे तु रसालंकारत्वम् । केचित्तु "प्राधान्ये एवैषां रसत्वमन्यथालंकारत्वमेव । रसालंकारव्यपदेशस्त्वलंकारध्वनिव्यपदेशवत्, ब्राह्मणश्रमणन्यायात् । एवमसंलक्ष्यक्रमतायामेव । अन्यथा वस्तुमात्रम् ।" इत्याहुः । एते चासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्याः सहृदयेन रसव्यक्तौ झटिति जायमानायां विभावानुभावव्यभिचारिविमर्शक्रमस्य सतोऽपि सूचीशतपत्रपत्रशतवेधक्रमस्येवालक्षणात् । न त्वक्रमव्यङ्ग्याः व्यक्तेस्तद्धेतूनां च हेतुहेतुमद्भावासंगत्यापत्तेः ।

Beng. Trans. : এইরূপে সংক্ষেপে রস নিরূপিত হইল। এইগুলির প্রাধান্য থাকিলে ধ্বনিব্যপদেশের হেতু হয় এবং গুণীভাব হইলে রসালংকার হইয়া থাকে। কেহ কেহ (মম্মটভট্ট প্রভৃতি) বলেন, 'ইহাদের প্রাধান্যে রসত্ব অন্যথা অলংকারত্ব। রসালংকার এই ব্যপদেশ অলংকারধ্বনির ন্যায় 'ব্রাহ্মণশ্রমণ ন্যায়ে' হইয়া থাকে।* এইরূপে (রসধ্বনি) অসংলক্ষ্যক্রম অবস্থাতে হয়, অন্যথা বস্তু (ধ্বনি) মাত্র হইয়া থাকে।' এইগুলি (রসগুলি) অসংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ্য, কারণ, মুহূর্তকালের মধ্যে রসের অভিব্যক্তি যখন ঘটে তখন বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের জ্ঞানের রসব্যক্তির প্রতি ক্রম অর্থাৎ পৌর্বাপৌর্যক্রম থাকা সত্ত্বেও সহৃদয় কর্তৃক সংলক্ষিত হয় না যেমন সূচের দ্বারা পদ্মের পত্র শত বিদ্ধ হইলে তাহাদের বেধক্রম পরিলক্ষিত হয় না। এইগুলিকে (রসগুলিকে) অক্রমব্যঙ্গ্য বলা চলে না, কারণ তাহা হইলে রসব্যক্তি ও তাহার হেতুর (বিভাবাদির) সহিত হেতু ও হেতুমদ্ভাব (অর্থাৎ কারণকার্যভাব) অসংগত হইবার আশঙ্কা থাকে।

*[কোন ব্রাহ্মণ শ্রমণ হইলে অর্থাৎ বৌদ্ধধর্মে দীক্ষিত হইলে তাহার পূর্বাবস্থা সূচনা করিতে ও অন্য শ্রমণ বা বৌদ্ধভিক্ষু হইতে ভেদ সূচনা করিতে তাহাকে ব্রাহ্মণশ্রমণ বলা হয়। সেইরূপ 'রসালংকার' বা 'অলংকারধ্বনি' পদে রসশব্দ বা অলংকারশব্দ উহাদের পূর্বাবস্থা ও অন্য অলংকার বা ধ্বনি হইতে উহাদের ভেদ সূচিত করে। ইহা 'ব্রাহ্মণশ্রমণ' ন্যায়ের তাৎপর্য।]

Eng. Trans. : In this way the *Rasas* are briefly analysed. When these enjoy prominence they become the cause of the designation of *Dhvani* ; but when these are reduced to a subordinate position they are treated as *Rasālaṃkāra*. Some (viz. Mammaṭa and others) say, 'When prominent, these become *Rasa*, otherwise they are *Alaṃkāras*. The designation *Rasālaṃkāra* like the designation *Alaṃkāra-Dhvani* is made possible in the manner in which the designation

'*Brāhmaṇa-Śramaṇa*' is justified. (The idea is this that as the designation *Brāhmaṇa Śramaṇa* indicates the previous state of the Buddhist monk-*Śramaṇa*, so the designation *Rasālaṃkāra* and *Alaṃkāradhvani* indicates their previous state i.e. *Rasa* and *Alaṃkāra* respectively.) And also, these are *Rasas* only in the state of *Asaṃlakṣyakrama*; otherwise (i.e in the absence of that state) they are treated only as *Vastu* (*Vastu-Dhvani*)" These *Rasas* are *Asaṃlakṣya-krama-vyaṅgya*, because in the manifestation of aesthetic realisation-*Rasa* which is attained in an instant, the uninterrupted order of development of the cognition of the *Vibhāva*, *Anubhāva* and *Vyabhicāribhāva* to the aesthetic relish, though existing, is not felt by the connoisseur just as when the hundred petals of a lotus are pierced by a single needle, the order of piercing between the petals can not be seen. But the *Rasas* are not *Akramavyaṅgya* (i.e without the order of succession between *vyaṅgya Rasa* and *vyañjaka Vibhāva* etc) for then, the relation of cause and effect between the *Vibhāvas*—the causes and the manifestation of *Rasa*, the effect, has the possibility of being absurd.

Commentary : एवमित्यस्य हेतुत्वादावन्वय । एतेन रसत्वव्यवच्छेदः । प्राचोक्तिविरोधं परिहरति—रसालंकारेति । भूतपूर्वगत्येति भावः । प्रकारान्तरेणाह—एवमिति । असंलक्ष्यतायामेवेति । रसत्वमेषामिति शेषः । अन्यथा तु संलक्ष्य-क्रमतायां तु । केचिदित्यरुचिबीजं तूक्तरीत्यैवोपपत्तौ भूतपूर्वगत्याद्याश्रयणमयुक्तमिति । एते च रसाः । सहृदयेनेत्यस्यालक्षणादित्यत्रान्वयः । रसव्यक्तौ रसाभिव्यक्तौ अक्रमेति बहुव्रीहिः । विभावादिविशेषणापत्तेरिति । हेतुहेतुमद्भावस्य क्रमनियतत्वा-दिति भावः ।

अथ कथमेत एव रसाः, भगवदालम्बनस्य रोमाञ्चाश्रुपातादिभिरनुभावितस्य हर्षादिभिः परिपोषितस्य भागवतादिपुराणश्रवणसमये भगवद्भक्तैरनुभूयमानस्य भक्तिरसस्य दुरपह्नवत्वात् । भगवदनुरागरूपा भक्तिश्चात्र स्थायिभावः । न चासौ शान्तरसेऽन्तर्भावमर्हति, अनुरागस्य वैराग्यविरुद्धत्वात् । उच्यते —भक्ते र्देवादिविषय-रतित्वेन भावान्तर्गततया रसत्वानुपपत्तेः ।

'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः ।
भावः प्रोक्तस्तदाभासा ह्यनौचित्यप्रवर्त्तिताः ॥'

इति हि प्राचां सिद्धान्तात् । न च तर्हि कामिनीविषयाया अपि रतेर्भावत्वमस्तु रतित्वाविशेषात् । अस्तु वा भगवद्भक्तेरेव स्थायित्वम्, कामिन्यादिरतीनां च भावत्वम्, विनिगमकाभावात्, इति वाच्यम् ; भरतादिमुनिवचनानामेवात्र रसभावत्वादिव्यवस्था-

পকত্বেন স্বাতন্ত্র্যযোগাৎ। অন্যথা পুত্রাদিবিষয়ায়া অপি রতেঃ স্থায়িভাবত্বং কুতো ন স্যাৎ। ন স্যাদ্বা কুতঃ শুদ্ধভাবত্বং জুগুপ্সাশোকাদীনাম্, ইত্যখিলদর্শনং ব্যাকুলী-স্যাৎ। রসানাং নবত্বগণনা চ মুনিবচননিয়ন্ত্রিতা ভজ্যেত, ইতি যথাশাস্ত্রমেব জ্যায়ঃ।

Beng. Trans. : কেন এই কয়টি মাত্র রস? ভগবানরূপ আলম্বনবিভাবযুক্ত রোমাঞ্চ, অশ্রুপাতাদির দ্বারা অনুভাবিত, হর্ষাদির দ্বারা পরিপোষিত, ভাগবতাদি-পুরাণশ্রবণকালে ভগবদ্ভক্ত কর্তৃক অনুভূয়মান ভক্তিরসকে অস্বীকার করা কষ্টকর; এবং ইহাতে স্থায়ীভাব ভগবানের প্রতি অনুরাগরূপা ভক্তি। ভক্তিকে শান্তরসে অন্তর্ভুক্ত করা চলে না, কারণ, অনুরাগ বৈরাগ্যবিরোধী। কেহ কেহ বলেন, ভক্তি দেবাদি-বিষয়ক রতি রূপ হওয়ায় ভাবের অন্তর্গত বলিয়া তাহার রসত্ব যুক্তিযুক্ত নহে কারণ প্রাচীনদের (মম্মটভট্টের) এই সিদ্ধান্ত যে—'দেবাদিবিষয় রতি ও অভিব্যক্ত ব্যভিচারিভাব ভাবরূপে কথিত হয় এবং ইহারা (স্থায়িভাব ও দেবাদিবিষয়ক রতি ও ব্যভিচারভাব) অনৌচিত্যপ্রবর্তিত হইলে রসাভাস ও ভাবাভাস হয়।' তাহা হইলে এইরূপ বলা উচিত নহে যে রতিত্ব সমান বলিয়া (ভগবদ্বিষয়ক রতিতে ও কামিনীবিষয়ক রতিতে) কামিনীবিষয়ক রতি ভাবত্ব লাভ করুক; অথবা বিনিগমকের অভাব হেতু ভগবদ্ভক্তির স্থায়িত্ব ও কামিনী প্রভৃতিগত রতির ভাবত্ব স্বীকৃত হউক। কারণ, ভরতাদিমুনির বচন রস, ভাব ইত্যাদির ব্যবস্থাপকরূপে পরিগণিত হওয়ায় (ঐ মতের) অধিকার আছে (রসভাবাদি নির্ণয়ে), অন্যথা (মুনিবচনের স্বাতন্ত্র্য স্বীকার না করিলে) পুত্রাদিবিষয়ক রতিরও স্থায়িভাবত্ব কেন হইবে না? জুগুপ্সা, শোক প্রভৃতির শুদ্ধভাবত্বই বা কেন থাকিবে না? এইরূপ চিন্তা করিলে সমগ্র (রস) দর্শন ব্যাকুল হইয়া পড়িবে। রসের যে নবসংখ্যা গণনা করা হয় তাহা মুনির বচনের দ্বারা নিয়ন্ত্রিত। সুতরাং, শাস্ত্রানুসারে চিন্তা করাই প্রশস্ততর।

Eng. Trans. : Now, why only these are treated as *Rasa* for it is difficult to deny the *Bhakti-rasa* which has God as the supporting cause, which is guessed from horripilation, tears etc., which is nourished by joy and the like and which is felt by devotees of God at the time of listening to the texts of the *Purāṇas* like the *Bhāgavata* etc.? The permanent mood here (i.e in this *Rasa*) is devotion which is love for God. It does not deserve to be included in the *Śānta-rasa* as love is disagreeble with detatchment. It is said that as devotion being of the nature of love having God and the like as its object falls under the category of *Bhāva*, so it is unworthy for attaining the state of *Rasa* because early writers (like Mammaṭa) conclude, "The love-sentiment directed to God etc. and the transitory mood (*Vyabhicāribhāva*) properly manifested are called *Bhāva*; when these are improperly employed (i.e manifested) these become

their (i.e of *Rasa* and *Bhāva*) *Abhāsa* (mere appearance)". It should not then be argued that as love is the same (in both *Rati* and *Bhakti*) the *Rati* (the love sentiment) for a woman should be treated as *Bhāva*, or the *Bhakti* (devotlon) for God should be permanent mood (worthy for ascending the rank of *Rasa*) and the love of a woman should be admitted as *Bhāva* and the like, since there is hardly any argument to support either of these two alternatives—*Rasa* ann *Bhāva*. Because, the words of the sages like Bharata are vested with ultimate freedom for ascertaining the state of *Rasa* and *Bhāva*. Otherwise, why should not the love for a son be of the nature of a permanent mood (of the *Śṛṅgāra-rasa*) or why should not Aversion, Grief etc. be treated as pure Bhāva (i.e *Vyabhicāri-bhāva*). If this is admitted then the whole philosophy of aesthetic realisation would turn futile. The consideration (lit. counting) of *Rasas* as nine in number is controlled by the words of the sage (Bharata) ; so it is wise to follow the scripture.

Commentary : भगेति बहुव्रीहिः । अनुभूयेति । तथा चानुभवापलापः कर्त्तुमशक्य इति भावः । नन्वेवमपि स्थायिभावाभावान्नाधिक्यमत आह-भगेति । अङ्गितोऽभिव्यक्तो व्यभिचारिभावः । तथाशब्दश्चार्थे । प्राचा प्रकाशकृताम् । अतिप्रसङ्गं दत्त्वा वैपरीत्यमाह अस्तु वेति । अत्र शास्त्रे । अन्यथा तद्वचनानामव्यवस्थापकत्वे । शुद्धेति । स्थायिभावत्वानालिङ्गितव्यभिचारिभावत्वमित्यर्थः । दर्शनं शास्त्रम् । भक्तिरसस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे दोषान्तरमाह रसानामिति । नियन्त्रिता नियमिता ।

एतेषां परस्परं कैरपि सहाविरोधः कैरपि विरोधः । तत्र वीरशृङ्गारयोः, शृङ्गारहास्ययोः, वीराद्भुतयोः, रौद्रवीरयोः* शृङ्गाराद्भुतयोश्चाविरोधः । शृङ्गारबीभत्सयोः, शृङ्गारकरुणयोः, वीरभयानकयोः, शान्तरौद्रयोः, शान्तशृङ्गारयोश्च विरोधः। तत्र कविना प्रकृतरसं परिपोष्टुकामेन तदभिव्यञ्जके काव्ये तद्विरुद्धरसाङ्गानां निबन्धनं न कार्य्यम् । तथा हि सति तदभिव्यक्तो विरुद्धः प्रकृतं बाधेत । सुन्दोपसुन्दन्यायेन चोभयोरुपहतिः स्यात् । यदि तु विरुद्धयोरपि रसयोरेकत्र समावेश इष्यते तदा विरोधं परिहृत्य विधेयः । तथा हि —विरोधस्तावद् द्विविधः । स्थितिविरोधः ज्ञानविरोधश्च । आद्यस्तदधिकरणावृत्तितारूपः । द्वितीयस्तज्ज्ञानप्रतिबद्धज्ञानकत्वलक्षणः । तत्राधिकरणान्तरे विरोधिनः स्थापने प्रथमो निवर्त्तते । यथा नायकगतत्वेन वीररसे वर्णनीये प्रतिनायके भयानकस्य । रसपदेनात्र प्रकरणे तदुपाधिः स्थायिभावो गृह्यते । रसस्य सामाजिकवृत्तित्वेन नायकाद्यवृत्तित्वात् अद्वितीयानन्दमयत्वेन विरोधासंभवाच्च ।

*वीररौद्रयोरिति पाठान्तरम् ।

Beng. Trans.: এই রসগুলির মধ্যে কতকগুলির পরস্পরের সহিত বিরোধ নাই, কতগুলির বিরোধ বর্তমান। বীর ও শৃঙ্গার, শৃঙ্গার ও হাস্য, বীর ও অদ্ভুত, বীর ও রৌদ্র এবং শৃঙ্গার ও অদ্ভুদের মধ্যে বিরোধ নাই। শৃঙ্গার ও বীভৎস, শৃঙ্গার ও করুণ, বীর ও ভয়ানক, শান্ত ও রৌদ্র এবং শান্ত ও শৃঙ্গারের মধ্যে বিরোধ আছে। কবি যে প্রকৃত (মূলভূত বা অঙ্গী) রস পরিপোষণ করিতে ইচ্ছা করেন, তাহার অভিব্যঞ্জক কাব্যে ঐ রসের বিরুদ্ধ রসাঙ্গের সন্নিবেশ করিবেন না। তাহা হইলে তাহার (বিরুদ্ধ রসাঙ্গের) অভিব্যক্তি হইলে বিরুদ্ধ রস প্রকৃত রসকে বাধা দিবে। ইহাতে যেরূপ সুন্দ ও উপসুন্দ পরস্পরের বিনাশ সাধন করিয়াছিল সেইরূপ উভয় রসের (প্রকৃত ও বিরুদ্ধ) বিনাশ হইবে। যদি দুইটি বিরুদ্ধ রসের একত্র সমাবেশ ঈপ্সিত হয় তাহা হইলে তাহাদের বিরোধ পরিহার করিয়া প্রয়োগ করা উচিত। বিরোধ দুই প্রকার –স্থিতি-বিরোধ ও জ্ঞানবিরোধ। প্রথমটি অধিকরণাবৃত্তিতারূপ অর্থাৎ একই অধিকরণে যে দুইটিবিরুদ্ধ রসের সমাবেশ উচিত নহে তাহাদের পরস্পর বিরোধ। দ্বিতীয়টি, জ্ঞান প্রতিবন্ধজ্ঞানকত্বলক্ষণ অর্থাৎ যে রসের জ্ঞানের দ্বারা অপর রসের জ্ঞান প্রতিহত হয় এইরূপ দুইটি রসের পরস্পর বিরোধ। ভিন্ন অধিকরণে বিরোধী রসকে স্থাপন করিলে প্রথম বিরোধ নিবৃত্ত হয়। যথা বীররসকে নায়কগত এবং ভয়ানকরসকে প্রতিনায়কগত রূপে বর্ণনা করিলে অধিকরণাবৃত্তিতারূপ বিরোধের শঙ্কা থাকে না। এস্থলে রসপদের দ্বারা তাহার উপাধি স্থায়িভাবের গ্রহণ হইবে, কারণ, রস সামাজিকগত বলিয়া নায়কাদিবৃত্তি হইতে পারে না এবং সকল রস অদ্বিতীয়ানন্দময় বলিয়া তাহাদের পরস্পরের বিরোধ সম্ভব নয়।

Eng. Trans.: Of these *Rasas* some are not disagreeable with one another; some are disagreeable. While there is no opposition between *Vīra* and *Śṛṅgāra*, *Śṛṅgāra* and *Hāsya*, *Vīra* and *Adbhuta*, *Vīra* and *Raudra* and *Śṛṅgāra* and *Adbhuta*, there is between *Śṛṅgāra* and *Bībhatsa*, *Śṛngāra* and *Karuṇa*, *Vīra* and *Bhayānaka*, *Śānta* and *Raudra*, *Śānta* and *Śṛṅgāra*. A poet desirous of making proper development of the main *Rasa* should avoid the delineation of subordinate constituent parts i.e *Vibhāvas* etc. of the *Rasas* of oppposite character in the *kāvya* aimed at the manifestation of the desired *Rasa* (i.e the main *Rasa*). Otherwise, if that is done when the main *Rasa* is manifested the opposite one will obstruct it. Thus, both the *Rasas* will face loss (in charm) in the manner in which Sunda and Upasunda perished (in ancient time), If co-existence of the two opposite *Rasas* is desired in the same text (i.e *kāvya*), then that should be arranged with the removal of opposition between them. Now, there are two types of opposition, (*virodha*) *sthitivirodha*, the opposition so far as the substratum of the *Rasa* is concerned and *Jñāna-virodha* i.e opposition belonging to knowledge. The first is that when the

existence of a *Rasa* is not possible in a substratum in which it is desired to exist. The second is that in which the knowledge of one *Rasa* is obstructed by the knowledge of another. The first type of opposition can be discarded by placing the *Rasa* of opposing nature in a different substratum. For example, if the *Vīra-rasa* is desired to be described as belonging to the hero, the *Bhayānaka* should be placed in the rival-hero. In this context by the word *Rasa* the *Sthāyi-bhāva* (permanent mood), the determining attribute of the *Rasa*, should be taken ; because, *Rasa* which belongs to the connoisseur does not belong to the hero and the like (i.e his rival etc) and as all *Rasas* are of the nature of exceptional (lit. without second) bliss, there can be no opposition among them.

Commentary : एतेषां रसानाम् । विरोध इति । अन्ये तूदासीनाः । यथा शान्ताद्भुतौ वीरबीभत्सावित्यादीति बोध्यम् । तदभीति । विरुद्धरसाङ्गाभीत्यर्थः । तस्य बाधकत्वे नियामकाभावादाह-युन्दोपेति । एकत्र काव्ये । तत्र तयोर्मध्ये । विरोधिनः । रसस्येति शेषः । प्रथमः स्थितिविरोधः । भयानकस्य । स्थापने इति शेषः । रसस्य मुख्यरसस्य । अतएवाह अद्वितीयेति ।

उदाहरणम्---

'कुण्डलीकृतकोदण्डदोर्दण्डस्य पुरस्तव ।
मृगारातेरिव मृगाः परे नवावतस्थिरे ॥'

रसान्तरस्याविरोधिनः सन्धिकर्त्तुरिवान्तराव्यवस्थापनं द्वितीयोऽपि निवर्त्तते । यथा मन्निर्मितायामाख्यायिकायां कण्वाश्रमागतस्य श्वेतकेतोर्महर्षेः शान्तरसप्रधाने वर्णने प्रस्तुते "किमिदमनाकलितपूर्व्वं रूपं, कोऽयमनिर्वाच्यो वचनरचनाया मधुरिमा" इत्यद्भुतस्यान्तरवस्थापनेन वरवर्णिनीं प्रत्यनुरागवर्णने ।

Beng, Trans. : উদাহরণ---(প্রথম প্রকার রসবিরোধ পরিহারের) "যে তোমার বাহুদণ্ড ধনুকে কুণ্ডলীকৃত করিয়াছে, এইরূপ তোমার সম্মুখে শত্রুরা অবস্থান করিতে পারে নাই যেরূপ সিংহের সম্মুখে পশুরা অবস্থান করিতে পারে না।" (এস্থলে নায়কে বীররস ও প্রতিনায়কে ভয়ানকরস সন্নিবেশিত হইয়াছে)। দুই বিরোধী রাজার মধ্যে বর্তমান সন্ধিকর্তার ন্যায় অবিরোধী অপর একটি রসকে দুই বিরোধী রসের মধ্যে স্থাপন করিলে দ্বিতীয় প্রকার বিরোধ নিবৃত্ত হয়। যথা---আমার লেখা আখ্যায়িকাতে কণ্বাশ্রমাগত মহর্ষি শ্বেতকেতুর শান্তরস প্রধান বর্ণনা ও **বর-বর্ণিনীর প্রতি অনুরাগ বর্ণনার মধ্যস্থলে** "আহা কি অদৃষ্টপূর্ব রূপ, কি অনির্বচনীয় **বচন-রচনার** মাধুর্য্য" ইত্যাদি বাক্যের দ্বারা প্রতীত অদ্ভুত রসের সন্নিবেশের **দ্বারা দ্বিতীয় প্রকার** বিরোধের (**শান্ত ও শৃঙ্গার এই দুই** বিরোধী **রসের** বিরোধের) **পরিহার হইয়াছে।**

Eng. Trans. : The following is the example (of the avoidance of the first type of opposition.)

"Your enemies could not stand before you whose pole-like hands bent low the bow, just as beasts can not stand before a lion." (Here the *Vīra-rasa* belongs to the hero and the *Bhayānaka* to the rival-hero, i.e enemy). The second type of opposition also ceases to exist when another *Rasa* which is not of opposing nature is presented between the two (opposing) *Rasas* as the rivalry between two hostile kings disappears when one making a treaty of peace comes between them. As for instance, in the *Ākhyāikā* composed by me, the opposition between the *Śānta Rasa* and the *Śṛṅgāra Rasa* is removed by presenting the *Adbhuta Rasa* implied through such expression—"Oh, what a form which is never seen before, and what an inexplicable sweetness in the arrangement of words," between the description of the great sage *Śvetaketu* who came to the hermitage of *Kaṇva*, in which (i.e the descrption) the *Śānta Rasa* is prominently felt and the delineation of love for the heroine named *Vara-varṇinī*.

Commentary : उदेति । उक्तरीत्या आद्यविरोधाभावोदाहरणमित्यर्थः । कुण्डलीति । बहुव्रीहिद्वयम् । मृगाराते सिंहस्य । परे शत्रवः । अन्तराले विरुद्धरसयोर्मध्ये । वरवर्णिणी तदाख्यनायिकाम् ।

यथा वा

'सुराङ्गनाभिराश्लिष्टा व्योम्नि वीरा विमानगाः ।
विलोकन्ते निजान् देहान् फेरुनारीभिरावृतान् ॥'

अत्र सुराङ्गनामृतशरीरालम्बनयोः शृङ्गारबीभत्सयोरन्तः स्वर्गलाभाक्षिप्तो वीररसो निवेशितः । अन्तर्निवेशश्च तदुभयचर्वणाकालान्तर्वर्तिकालगतचर्वणात्मकत्वम् । तच्च प्रकृतपद्ये प्रथमार्ध एव शृङ्गारचर्वणोत्तरं वीरस्य चर्वणादनन्तरं च द्वितीयार्धे बीभत्सस्येति स्फुटमेव । "भूरेणुदिग्धानि"त्यादिकाव्यप्रकाशगतपद्यकदम्बे तु प्रथमश्रुतबीभत्ससामग्रीवशाद् बीभत्सचर्वणोत्तरं तत्सामग्र्याक्षिप्तनिःशङ्कप्राणत्यागादिरूपसामग्रीकस्य वीरस्य चर्वणे शृङ्गारचर्वणेति विवेकः । इत्थं चोदासीनचर्वणेन प्रतिबन्धकज्ञाननिवृत्तौ निष्प्रत्यूहं प्रतिबध्यचर्वणोदय इति फलितोऽर्थः । अङ्गाङ्गिनोरङ्गिन्यस्मिन्नङ्गयोर्वा न विरोधः, अङ्गत्वानुपपत्तिप्रसङ्गात् ।

Beng. Trans. : অথবা— যথা

"আকাশে বিমানে আরোহণ করিয়া বীরগণ সুরনারীগণ কর্তৃক আলিঙ্গিত নিজেদের দেহগুলিকে শৃগালরমনী কর্তৃক পরিবৃত হইতে দেখিল।" এস্থলে সুরাঙ্গনা-

রূপ আলম্বন বিভাব বিশিষ্ট শৃঙ্গাররস ও মৃতশরীররূপ আলম্বনযুক্ত বীভৎস রসের মধ্যে স্বর্গলাভের দ্বারা আক্ষিপ্ত বীররস অন্তর্নিবেশিত হইয়াছে। উভয় রসের চর্বণাকালের মধ্যবর্তী কালগত চর্বণা স্বরূপই রসের অন্তর্নিবেশ। প্রকৃত পদ্যে প্রথমার্ধে শৃঙ্গাররসের চর্বণার পর বীররসের চর্বণা হইয়াছে এবং তাহার পর দ্বিতীয়ার্ধে বীভৎস রসের চর্বণা যে হইয়াছে তাহা স্পষ্টই অনুভব করা যায়। কাব্যপ্রকাশে যে "ভূরেণুদিগ্ধান্" ইত্যাদি পদ্য সমষ্টি রহিয়াছে তাহাতে প্রথমে শ্রুত বীভৎসরসের সামগ্রী (অর্থাৎ বিভাব, অনুভাব প্রভৃতি) বশতঃ বীভৎস রসের চর্বণা হইয়াছে। তাহার পর ঐ সামগ্রীর দ্বারা আক্ষিপ্ত নিঃশঙ্ক প্রাণত্যাগাদিরূপ সামগ্রী (অনুভাব প্রভৃতি) বিশিষ্ট বীররসের চর্বণা হইলে শৃঙ্গাররসের চর্বণা হইয়াছে ইহাই উভয়ের মধ্যে ভেদ। এইরূপে উদাসীন (অবিরোধী) রসের চর্বণার দ্বারা প্রতিবন্ধক জ্ঞান নিবৃত্ত হইলে প্রতিবধ্য রসের চর্বণার উদয় নির্বিঘ্ন হইয়া থাকে ইহাই ফলিত অর্থ। অঙ্গ ও অঙ্গীর মধ্যে বিরোধ নাই এবং একটি রস অঙ্গী হইলে তাহার দুইটি অঙ্গরসের ও বিরোধ নাই কারণ তাহা হইলে উহাদের অঙ্গত্বের অযৌক্তিকতার প্রসঙ্গ ঘটে।

Eng Trans : Or, for example, "The heroes riding in aerial chariots in the firmament and being embraced by celestial damsels beheld their own bodies surrounded by the wives of jackals". Here, the *Vīra-rasa* inferred from the attainment of heaven has been placed between the *Śṛṅgāra Rasa* and the *Bībhatsa-rasa* with the celestial damsels and the dead bodies as their supporting causes respectively. The intermediate placing of a *Rasa* means its relish at a time in between the (two) periods of relish of both of those *Rasas*. Thus, in the present verse it is obvious that in the first half the relish of the *Vīra-rasa* is made after the relish of the *Śṛṅgāra* and then, in the second half the *Bībhatsa rasa* is relished. In the group of verses beginning with "Bhūreṇudigdhān" etc. mentioned in the *Kāvya-prakāśa*, the relish of the *Śṛṅgāra* is made after the relish of the *Vīra-rasa* having unhesitated sacrifice of life etc. as its component (i.e *Vibhāva*, *Anubhāva* etc.) factors which are inferred from the same (*Vibhāva* etc.) of the *Bībhatsa-rasa* after its relish is attained through its constituent elements (like *Vibhāba* etc.) stated (lit. heard) first. Herein lies the difference (of the present verse from those of the *K.P.*) Thus, with the elimination of the knowledge of adverse *Rasa* through the relish of one not involved in opposition with any of them (i.e of *Rasas*) the realisation of aesthetic sentiment obstructed (by the opposing *Rasa*) rises unimpeded by any hindrance (i.e oppcsing *Rasa*). This is the conclusion. There is no opposition between the main *Rasa* and subordinate *Rasa* or between two subordinate

Rasas of one main *Rasa*; otherwise the state of being subordinate can hardly be justified.

Commetanry : वोम्नि विमानगा इत्यन्वयः। फेरुनारीभिः जम्बुकस्त्रीभिः। तत्र सुराङ्गेति। यथासंख्यमन्वयः। स्वर्गलाभश्च पूर्वार्धेन प्रतिपादितः। तदुभयेति। विरुद्धरसद्वयेत्यर्थः। चर्वणात् क्रमेण पादद्वयेनेति भावः। बीभत्सस्य चर्वणादित्यस्यानुषङ्गः। तच्चेत्यस्य स्फुटमेवेत्यत्रान्वयः। चर्वणे सतीति शेषः। विवेकः भेदः। द्वितीयविषयमुपसंहरति—इत्थं चेति। उक्तप्रकारेण चेत्यर्थः। उदेति मध्ये इत्यादि। निवृत्तौ। ज्ञानस्य क्षिणावस्थायित्वादिति भावः। प्रकारान्तरेण विरोधं परिहरति—अङ्गाङ्गिनोरिति। पुनरन्यथा तं परिहरति अङ्गिनीति। अङ्गत्वेति। एकाङ्गिनिरूपितेत्यादि.।

* The verses mentioned in the *Kāvyaprakāśa* are the following—

भूरेणुदिग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान्।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम्।
निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभि वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन्॥

(VII. 328-30. Ed. by S. P. Bhaṭṭāchāryya).

यथा—

'प्रत्युद्गता सविनयं सहसा सखीभिः
स्मेरैः स्मरस्य सचिवैः सरसावलोकैः।
मामद्य मञ्जुरचनैर्वचनैश्च बाले।
हा लेशतोऽपि न कथं वद सत्करोषि॥'

इयं च पुरोनिपतितां प्रमीतां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः। इह नायिकालम्बना अश्रुपातादिभिरनुभावैरावेगविषादादिभिः संचारिभिश्च व्यज्यमाना नायकगता रतिस्तुल्यसामग्र्याभिव्यक्ते प्रकृतत्वात् प्रधानीभूते तद्गत एव शोके प्रकर्षकत्वादङ्गम्। यदि तु नायकगता रतिर्नात्र प्रतीयते किं तु निरुक्तसामग्र्या शोक एव प्रकृतत्वादित्याग्रह्यते, तदा नायकालम्बना प्रत्युद्गमाद्यनुभाविता हर्षादिभिः पोषितः नायिकाश्रया रतिरेव तत्राङ्गमस्तु। नायिकागतरतेर्नायकशोकप्रकर्षहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात्। न च नायिकाया नाशात् तद्गताया रतेरसंनिधानात् कथमङ्गतेति वाच्यम्। संनिधानस्याङ्गतायामतन्त्रत्वेन स्मर्यमाणायास्तस्या अङ्गत्वोपपत्तेः।

* **Beng. Trans :** "হে বালা, বল কেন সখীদের সহিত সহসা সবিনয়ে প্রত্যুদ্গমন করিয়া মদনদেবের সচিবরূপ মৃদুহাস্য, স্নিগ্ধ দৃষ্টি ও মধুর রচনাবিশিষ্ট বচনের দ্বারা

আমাকে অল্পমাত্রও সমাদর করিতেছ না?" ইহা সম্মুখে পতিতা মৃতা নায়িকার প্রতি নায়কের উক্তি। এস্থলে নায়কগত রতি নায়িকা রূপ আলম্বন বিভাব, অশ্রুপাতাদি অনুভাব ও আবেগ, বিষাদ প্রভৃতি সংচারিভাবের দ্বারা অভিব্যক্ত হইয়াছে এবং উহা তুল্য সামগ্রীর (বিভাবাদির) দ্বারা অভিব্যক্ত ও প্রাকরণিক বলিয়া প্রধানীভূত নায়কগত শোকের প্রকর্ষকত্ব হেতু অপ্রধানীভূত হইয়াছে। যদি এস্থলে নায়কগত রতি প্রতীত হয় নাই কিন্তু উক্ত সমগ্র সামগ্রীর দ্বারা শোকই প্রাকরণিক বলিয়া গৃহীত হইতেছে এইরূপ মনে করা হয়, তাহা হইলে তাহার (শোকের) নিকট নায়িকাশ্রয়া রতি যাহার আলম্বন-বিভাব নায়ক, যাহা প্রত্যুদ্গমন প্রভৃতির দ্বারা অনুভাবিত ও হর্ষ প্রভৃতির দ্বারা পরিপোষিত, তাহা অঙ্গ (অপ্রধান) হউক্। নায়িকাগত রতি যে নায়কগত শোকের প্রকর্ষহেতু তাহা সকলের সম্মত। এইরূপ বলা উচিত নহে যে নায়িকার মৃত্যু হইয়াছে বলিয়া তদ্‌গত রতি না থাকায় কিরূপে তাহার অঙ্গত্ব সম্ভব। কারণ সংনিধান অঙ্গত্বের প্রযোজক নহে বলিয়া স্মর্য্যমান রতিরও অঙ্গত্ব যুক্তিযুক্ত।

Eng. Trnns.: For example, "Oh, young lady, tell me, why you are not honouring me, in the least, with your smile,—the ministers of *Smara* (i.e the God of love), affectionate glances and words composed in sweet syntax, yourself modestly going forward with your friends to welcome me." This is the speech of the hero to the dead heroine lying before. Here, the love of the hero of which the heroine is the supporting cause is manifested by the outward expressions like tears etc. and accompanying moods like mental agitation, sadness etc. It intensifies the grief of the hero, which is manifested by similar factors and holds prominence being the desired object of the poet and therefore, it (i.e love) is subordinate to it (i.e grief). If it is held that the love of the hero is not implied here but his grief being the desired object (of the poet) is manifested by all rousing factors as mentioned before, then the love of the heroine in which the hero is the supporting cause, which is inferred from the outward expressions like the act of going forward to welcome, etc and which is developed by joy etc should become subordinate to that (i.e the grief of the hero). Everyone admits that the love of the heroine intensifies the grief of the hero. It should not be said that as the heroine is dead, and her love does not exist, so how that can be subodinate to grief? For, actual existence (of love) is not necessary for postulating its subordination to grief. The subordination of love even recollected is fully justified.

Commentary: তত্রাদ্যোদাহরণমাহ—প্রত্যুদ্গতেতি। প্রমীতাং মৃতাম্। তুল্যসামগ্রীতি। উক্তসামগ্রীসজাতীয়েত্যর্থঃ। তদ্গতে এব নায়কগতে এব। নান্তেতি।

नैवात्रेत्यर्थः। निरुक्तेति। नायिकालम्बनेत्यादिनेति भावः। आगृह्यते आग्रहः क्रियते। तत्र शोके नायकशोकेति। नायकनिष्ठशोकेत्यर्थः। अतन्त्रत्वेना-कारणत्वेन।

अङ्गयो र्यथा—

'उत्क्षिप्ताः कवरीभरं विवलिताः पार्श्वद्वयं न्यक्कृताः
पादाम्भोजयुगं रुषा परिहृता दूरेण चेलाञ्चलम्।
गृह्णन्ति त्वरया भवत्प्रतिभटक्ष्मापालवामभ्रुवां
यान्तीनां गहनेषु कण्टकचिताः के के न भूमीरुहाः॥'

अत्र समासोक्त्यवयवाभ्यां तरुकामिकर्तृकारिपुकामिनीकबर्यादिग्रहणरूपाभ्यां प्रकृता-प्रकृतव्यवहाराभ्यां व्यक्तयोः करुणशृङ्गारयो राजविषयकरतिभावाङ्गत्वम्। किं च प्रकृतरसपरिपुष्टिमिच्छता विरोधिनोऽपि रसस्य बाध्यत्वेन निबन्धनं कार्य्यमेव। तथा हि सति वैरिविजयकृता वर्ण्यस्य कापि शोभा सम्पद्यते। बाध्यत्वं च रसस्य, प्रबलैविरोधिनो रसस्याङ्गैर्विद्यमानेष्वपि स्वाङ्गेषु निष्पत्तेः प्रतिबन्धः। व्यभिचारिणो बाध्यत्वं तु तदीयरसनिष्पत्तिप्रतिबन्धमात्रात्, न त्वनभिव्यक्त्या, अभिव्यक्तौ बाधका-भावात्। न च विरोध्यङ्गाभिव्यक्त्या प्रतिबन्धान्नाभिव्यक्तिरिति वाच्यम्; तद्व्यञ्जकशब्दार्थज्ञानसमये विरोध्यङ्गाभिव्यञ्जकशब्दार्थज्ञानस्यासंनिधानात् प्रतिबध्य-प्रतिबन्धकभावकल्पने मानाभावात्, भावशबलतायाः उच्छेदापत्तेश्च। रसनिष्पत्तेः प्रतिबन्धस्त्वनुभवसिद्ध इति तां प्रत्येव विरोध्यङ्गानां बलवतामभिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वं न्याय्यम्। अपि च यत्र साधारणविशेषणमहिम्ना विरुद्धयोरभिव्यक्तिस्तत्रापि विरोधो निवर्त्तते।

Beng. Trans. : দুইটি অঙ্গরসের (বিরোধ পরিহারে) যথা—

"তোমার প্রতিপক্ষীয় ভূপতিগণের পত্নীগণ যখন অরণ্যে যাইতেছিলেন তখন কণ্টকব্যাপ্ত বৃক্ষগুলির কোনটি (যেন রোমাঞ্চিত হইয়া) উন্নত হইয়া তাহাদের কবরীভর, বক্র হইয়া তাহাদের পার্শ্বদ্বয়, নত হইয়া পাদপদ্মযুগল এবং ক্রোধবশতঃ দূরে ক্ষিপ্ত হইয়া তাহাদের বস্ত্রাঞ্চল ত্বরায় গ্রহণ করে নাই। (অর্থাৎ সকল বৃক্ষই করিয়াছিল।)"

এস্থলে সমাসোক্তির অবয়বভূত তরু ও কামিব্যক্তি কর্তৃক রিপুকামিনীগণের কবরী গ্রহণ ইত্যাদি রূপ প্রকৃত ও অপ্রকৃত ব্যবহারের দ্বারা অভিব্যক্ত করুণ ও শৃঙ্গার রস রাজবিষয়ক রতি ভাবের অঙ্গ (অর্থাৎ তাহার নিকট অপ্রধানীভূত।) আরও কথা এই যে যে কবি প্রকৃতরসের পরিপোষণ ইচ্ছা করেন তিনি বিরোধীরসকে বাধ্যরূপে প্রয়োগ করিবেন। এইরূপ হইলে বর্ণনীয় রসের শত্রু (বিরোধী) বিজয়জন্য কোন বিশেষ শোভা সম্পন্ন হইবে। রসের বাধ্যত্ব বলিতে কোন একটি রসের নিজের

বিভাবাদিরূপ অঙ্গ বিদ্যমান থাকিলেও বিরোধী রসের প্রবল (বিভাবাদিরূপ) অঙ্গের দ্বারা তাহার (প্রকৃত রসের) নিষ্পত্তি বা চর্বনার প্রতিবন্ধ বোঝায়। ব্যভিচারিভাবের বাধ্যত্ব তদীয় রসনিষ্পত্তির প্রতিবন্ধ মাত্রেই হইয়া থাকে। তাহার (ব্যভিচারীর) অপ্রকাশের দ্বারা নহে। কারণ তাহার অভিব্যক্তিতে কোন বাধক নাই। এইরূপ বলা উচিত নহে যে বিরোধী (রসের) অঙ্গের অভিব্যক্তির দ্বারা প্রতিবন্ধ হেতু (প্রকৃত রসের) ব্যভিচারীর অভিব্যক্তি হইতে পারে না, কারণ যখন ব্যভিচারী ভাবের অভিব্যঞ্জনকারী শব্দ ও অর্থের জ্ঞান উৎপন্ন হয় তখন বিরোধীরসের অঙ্গের অভিব্যঞ্জক শব্দ ও অর্থের জ্ঞান বর্তমান থাকে না. বিরোধীরসাঙ্গ ও প্রকৃত রসের ব্যভিচারী ভাবের মধ্যে প্রতিবন্ধক ও প্রতিবধ্য ভাবকল্পনায় কোন প্রমাণ নাই এবং ভাবশবলতারও উচ্ছেদ হইতে পারে। রস নিষ্পত্তির প্রতিবন্ধ অনুভব-সিদ্ধ সুতরাং উহার (ঐ রস নিষ্পত্তির) প্রতি বিরোধিরসের শক্তিশালী অঙ্গগুলির অভিব্যক্তির প্রতিবন্ধকত্ব ন্যায়সঙ্গত। তাহাছাড়া, যেস্থলে সাধারণ বিশেষণের দ্বারা বিরুদ্ধ দুইটি রসের অভিব্যক্তি হয় সে স্থলে বিরোধ নিবৃত্ত হয়।

Eng. Trans. : The following is the example in which opposition between two subordinate *Rasas* has been averted.—

'When the wives of your rival kings were passing through the dense forest then which of the trees endowed with thorns (like impassioned persons with bodies horripilated) hurriedly did not touch their fine head of hair, sides, lotus-like feet and fringes of garment, themselves being raised up, twisted, bent low and thrown at a distance out of anger respectively.' Here, the *Karuṇa Rasa* and the *Śṛṅgāra Rasa* which are manifested by the behaviours of the *Prakṛta* (the desired object i.e the tree) and the *Aprakṛta* (the object not desired i.e the impassioned person) expressed through the touching of fine head of hair etc. of the wives of enemies by the trees and the impassioned persons, which are the constituent parts of the *Samāsokti* (*Alamkāra*), are subordinate to the *Bhāva* consisting of the love of the poet for the king. More over, a poet who wants the development of the main *Rasa* should present the adverse *Rasa* in suppressed state. Then the main *Rasa* which is to be delineated by the poet attains some kind of exceptional beauty by vanquishing the adverse *Rasa.* The suppression of a *Rasa* is the opposition to its relish by the powerful rousing factors of the adverse *Rasa*, even when the rousing elements of that *Rasa* are present. The suppression of the *Vyabhicāri-bhāva* is caused only through the prevention of relish of the *Rasa* to which it belongs and not by the absence of its own manifestation, for there is nothing to obstruct the manifestation. It should not be said that the

Vyabhicāribhāva cannot get manifested as it is opposed by the manifestation of the component part etc i.e the *Vyabhicāribhāva* of the adverse *Rasa* ; because, the cognition of the word and sense which manifest the component part i.e *Vyabhicāri bhāva* etc of the adverse *Rasa* does not exist at the time when the word and sense implying the *Vyabhicāribhāva* (of the main *Rasa*) are realised. More ever, the conception of the relation of one opposed and one opposing between them (i.e the *Vyabhicāri-bhāva* of the main-*Rasa* and that of the adverse *Rasa*) is not substantiated by any proof and there is also the risk of the loss of the concept of *Bhāva-śabalatā* (admixture of two inter-dependent *Bhāvas*). Opposition to the relish of a *Rasa* is an established fact as it can be felt by all. Hence, it is quite justified to hold that the manifestation of the powerful component parts i.e *Vibhāva* etc. of an adverse *Rasa* can oppose the relish of the main *Rasa*. Besides this, when two opposite *Rasas* are presented with the help of common compliments then opposition between them disappears.

Commentary . अङ्गयोरित्यस्यैकस्मिन्नङ्गिनीत्यादिः । उत्क्षिप्ता उन्नतीकृताः । विवलिता वक्रीकृताः । न्यक्कृता अधःकृताः । ग्रहणे हेतुगर्भं विशेषणं कण्टकचिता इति । कण्टकव्याप्ता इत्यर्थः । तरुकामीति । एतदुभयकर्तृकेत्यर्थः । रतिभावेति । कविनिष्ठेत्यादिः । एकत्र काव्ये । पुनः प्रकारान्तरेण विरुद्धत्वाभिमतयोर्निबन्धे न दोष इत्याह किं चेति । इच्छतेति । कविनेति शेषः । काप्यनिर्वचनीया । रसस्येत्यस्य पूर्वत्रेव निष्पत्तेरित्यत्राप्यन्वयः । तदीयेति । व्यभिचारिभावीयेत्यर्थः । अनभीत्यस्य व्यभिचारिभावस्येत्यादि । एवमग्रेऽपि । विरोध्यङ्गेति । विरोधिनो रसस्याङ्गेत्यर्थः । तद्व्यञ्जकेति । व्यभिचारिभावव्यञ्जकेत्यर्थः । असंनिधानान्नष्टत्वात् । ननु संस्कारस्यैव तत्त्वमास्तामत आह भावेति । नन्वेवं रसनिष्पत्तिप्रतिबन्धोऽपि न स्यादत आह रसेति । पुनरन्यथा तं परिहरति अपि चेति ।

यथा—

'नितान्तं यौवनोन्मत्ता गाढरक्ता सदाहवे ।
वसुन्धरां समालिङ्ग्य शेरते वीर तेऽरयः ।।'

इत्थमविरोधसम्पादनेनापि निबध्यमानो रसो रसशब्देन शृङ्गारादिशब्दैर्वा नाभिधातुमुचितः, अनास्वाद्यतापत्तेः । तदास्वादश्च व्यञ्जनामात्रनिष्पाद्य इत्युक्तत्वात् । यत्र विभावादिभिरभिव्यक्तस्य रसस्य स्वशब्देनाभिधानं तत्र को दोष इति चेत्, व्यङ्ग्यस्य वाच्यीकरणे सामान्यतो वमनाख्यदोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् । आस्वाद्यतावच्छेदकरूपेण प्रत्ययाजनकतया रसस्थले वाच्यवृत्तेः कापेयकल्पत्वेन विशेषदोषत्वाच्च । एवं

स्थायिव्यभिचारिणामपि शब्दवाच्यत्वं दोषः। एवं विभावानुभावयोरसम्यक्प्रत्यये विलम्बेन प्रत्यये वा न रसास्वाद इति तयोर्दोषत्वम्। समबल-प्रबल-प्रतिकूल-रसाङ्गानां निबन्धनं तु प्रकृतरसपोषप्रातिपक्ष्यादिति दोषः। प्रबन्धे प्रकृतस्य रसस्य प्रसङ्गान्तरेण विच्छिन्नस्य पुनर्दीपने सामाजिकाना न सामग्र्येन रसास्वाद इति विच्छिन्नदीपनं दोषः। तथा तत्तद्रसप्रस्तावनानर्हेऽवसरे प्रस्तावः, विच्छेदानर्हे च विच्छेदः। यथा सन्ध्यावन्दन-देवयजनादिधर्मवर्णने प्रसक्ते कयापि कामिन्या सह कस्यचित् कामुकस्यानुरागवर्णने। यथा च समुपस्थितेषु महाहवदुर्मदेषु प्रतिभटेषु मर्मभिन्दिवचनान्युद्गिरत्सु नायकस्य सन्ध्यावन्दनादिवर्णने नैत्युभयमनुचितम्। एवमप्रधानस्य प्रतिनायकादेर्नानाविधानां चरितानामनेकविधायाश्च सम्पदो नायक-सम्बन्धिभ्यस्तेभ्यो नातिशयो वर्णनीयः। तथा सति वर्णयितुमिष्टो नायकस्योत्कर्षो न सिद्ध्येत्। तत्प्रयुक्तो रसपोषश्च न स्यात्। न च प्रतिनायकोत्कर्षस्य तदभि-भावकनायकोत्कर्षाङ्गत्वात् कथमवर्णनीयत्वमिति वाच्यम्। यादृशस्य प्रतिनायकोत्कर्ष-वर्णनस्य तदभिभावकनायकोत्कर्षाङ्गतामप्यापादकत्वं तादृशस्येष्टत्वात्। तद्विरोधिन एव निषेध्यत्वात्। न च प्रतिपक्षस्य प्रकृतापेक्षया वर्ण्यमानोऽप्युत्कर्षः स्वाश्रयहन्तृता-मात्रादेव प्रकृतगतमुतकर्षमतिशाययेत्, अतो न दोषावह इति वाच्यम्; एवं हि सति महाराजं कमपि विषशरक्षेपमात्रेण व्यापादितवतो वराकस्य शबरस्येव प्रकृतस्य नायकस्य न कोऽप्युतकर्षः स्यादिति। तथा रसानुभवनायकयोरनुसन्धानमन्तरान्तरा न चेद्दोषः। तदनुसन्धानाधीना हि रसप्रतिपत्तिधारा तदननुसन्धाने विरता स्यात्। एवं प्रकृतरसानुपकारकस्य वस्तुनो वर्णनमपि प्रकृतरसविरामहेतुत्वाद्दोष एव।

Beng. Trans : যথা, 'হে বীর, তোমার অত্যন্ত যৌবনোন্মত্ত শত্রুরা যুদ্ধের প্রতি সদা গভীর ভাবে অনুরক্ত হইয়া (অর্থান্তর—গভীরভাবে রুধির দ্বারা আপ্লুত হইয়া) বসুন্ধরাকে আলিঙ্গন করিয়া শয়ন করিয়া আছে।'

এইরূপে অবিরোধ সম্পাদনের সহিত নিবধ্যমান রস রসশব্দের দ্বারা বা শৃঙ্গারাদি-শব্দের দ্বারা অভিহিত হওয়া উচিত নহে। কারণ, তাহা হইলে তাহার অনাস্বাদ্যত্বের সম্ভাবনা। যেহেতু বলা হইয়াছে যে রসের আস্বাদ কেবল ব্যঞ্জনাবৃত্তির দ্বারা নিষ্পাদ্য। যেস্থলে বিভাবাদির দ্বারা অভিব্যক্ত রস স্বশব্দের দ্বারা অভিহিত হয় সেস্থলে কি দোষ (হয়) এই প্রশ্নের উত্তর এই যে ব্যঙ্গ্যকে বাচ্য করিলে সামান্যতঃ বমনাখ্য দোষ হয়, ইহা পরে উল্লিখিত হইবে। আস্বাদ্যতার অবচ্ছেদকরূপে রসপ্রকাশের জনকত্ব বাচ্য-বৃত্তির না থাকায় রসের ক্ষেত্রে উহা স্বীকৃত হইলে ঐ চেষ্টা বানরের চেষ্টারূপ বিশেষ দোষরূপে পরিগণিত হইয়া থাকে। এইরূপে, স্থায়িভাব ও ব্যভিচারিভাবগুলিও শব্দের দ্বারা বাচ্য হইলে দোষ হয়। সেইরূপে বিভাব ও অনুভাবের অসম্যক্ জ্ঞান হইলে বা বিলম্বে জ্ঞান হইলে রসের আস্বাদন হয় না বলিয়া উহা দোষরূপে পরিচিত। সমবল, প্রবল ও প্রতিকূল রসাঙ্গের প্রয়োগ প্রকৃতরসের পরিপোষণের বিরোধী সুতরাং উহা দোষ। একটি প্রবন্ধে প্রকৃত রস প্রসঙ্গান্তরের দ্বারা বিচ্ছিন্ন হইয়া

পুনরায় উত্থাপিত হইলে সামাজিকের সামগ্রিকভাবে রসাস্বাদ হয় না সুতরাং উহা বিচ্ছিন্নদীপনরূপ দোষ। এইরূপ রসপরিবেশনের অনুপযুক্ত অবসরে যদি রস-পরিবেশন হয় অথবা রসবিচ্ছেদের অনুপযুক্ত অবসরে যদি রসবিচ্ছেদ হয় তাহা হইলে তাহাও দোষ। যথা সন্ধ্যাবন্দন, দেবযজন, প্রভৃতি ধর্ম-কর্মের বর্ণনা প্রসক্ত হইলে যদি কোন কামিনীর সহিত কোন কামুকের অনুরাগ বর্ণিত হয়; অথবা যখন মহাযুদ্ধে দুর্ধর্ষ প্রতিপক্ষীয় যোদ্ধাগণ মর্মবিদারক বচন উদ্গিরণ করিয়া সমুপস্থিত হইয়াছে তখন নায়কের সন্ধ্যাবন্দনাদির বর্ণনা যদি করা হয়। এইরূপ উভয়ই অনুচিত। এইরূপে অপ্রধান প্রতিনায়কের নানা প্রকার কার্য্য ও অনেকপ্রকার সম্পদের নায়কের কার্য্য বা সম্পদ অপেক্ষা আতিশয্য বর্ণনা করা অনুচিত কারণ এইরূপ করিলে নায়কের উৎকর্ষ যাহা কবি বর্ণনা করিতে ইচ্ছা করেন তাহা সিদ্ধ হয় না। এবং তৎকৃত রসপরিপোষণও ঘটে না। এইরূপ বলা উচিত নহে যে প্রতিনায়কের উৎকর্ষ তাহার অভিভবকারী নায়কের উৎকর্ষের অঙ্গভূত, অতএব কেন উহা বর্ণিত হইবে না। কারণ যে প্রতিনায়কোৎকর্ষবর্ণনা তাহার অভিভবকারী নায়কের উৎকর্ষের নিকট অঙ্গতা সম্পাদন করে কেবল তাহাই অঙ্গভূত হইয়া থাকে। তাহার বিরোধীর নিষেধ হওয়া উচিত। পুনরায় ইহাও বলা উচিত নহে যে নায়ক অপেক্ষা প্রতিনায়কের উৎকর্ষ বর্ণিত হইলেও তাহা উৎকর্ষের আশয় প্রতিনায়কের কর্মের নাশকারী হইয়া উহা প্রকৃত নায়কগত উৎকর্ষকে আতিশয্যরূপে প্রকাশ করে সুতরাং উহা দোষাবহ নহে। কারণ, তাহাতে বিষশর নিক্ষেপের দ্বারা কোন মহারাজের হত্যাকারী দীন ব্যাধের ন্যায় প্রকৃত নায়কের কোন উৎকর্ষ প্রকাশিত হয় না। রসের আলম্বন (বিভাব) ও আশ্রয়ের অনুসন্ধান (অর্থাৎ উল্লেখ) মধ্যে মধ্যে না করিলে দোষ হইবে। কারণ রসাস্বাদনের ধারা এরূপ অনুসন্ধান সাপেক্ষ বলিয়া তাহাদের অনুসন্ধানের অভাবে রসের বিরতি হইবে। এইরূপে প্রকৃতরসের অনুপকারক বস্তুর বর্ণনাও প্রকৃতরসের বিরামের হেতু বলিয়া দোষই।

Eng. Trans. : For example, 'O hero, your enemies, very much intoxicated with youth and constantly filled with deep love (also, besmeared with thick blood) are lying, having embraced the earth'.

The *Rasa* which is thus presented even with the removal of all oppositions should not be stated by the word '*Rasa*' or words like *Śṛṅgāra* etc. For, in that case *Rasa* cannot be relished since it is said that the relish of *Rasa* is attained only through the power of suggestion. What should be the demerits if a *Rasa* which is already implied by *Vibhāva* etc. is stated again by its own word (i.e *Rasa*)? That will accrue the general demerit which rises when a suggested sense is stated again and which is equated with 'vomiting' as will be discussed later. In the case of *Rasa*, the use of the literal power of word which, as a distingushing feature of relish, can not yield the

realisation will cause specific demerit like the mischievous activity of an ape. In a similar manner, the expressly mention of a *Sthyāyībhāva* or a *Vyabhicāribhāva* by the word (denoting the name) is a fault. If a *Vibhāva* or an *Anubhāva* is not properly understood or their realisation is delayed then there will be no relish of *Rasa*; hence, that is also a defect belonging to them. The presentation of constiuent factors of a *Rasa* which is of equal strength with, which is stronger than or which is adverse (to the main *Rasa*) hinders the development of the main *Rasa*; so that is also a defect. If in a composition the flow of relish of the main *Rasa* is suspended by the employment of a dfferent topic and again that is continued then that will lead to a detrimental effect known as 'continuation of suspended one' as the connoisseurs will fail to attain a total realisation of the *Rasa*. Similarly, if a *Rasa* is presented or prevented at a time when it should not be done so, then that also causes a demerit (of the *Kāvya*). As for example, this demerit occurs in the delineation of the love of some impassioned person for a woman when the description of the performance of religious rite like the eulogy of gods at evening or worship of god etc has already been commenced or in the description of the performance of an evening rite the hero when the soldiers fierce in fighting of the rival king, of have appeared uttering heartrending words. Both of these are not proper. In a similar way, manifold activities and different kinds of wealth of the subordinate rival hero and the like should not be described as better than those of the main hero; for in that case, the greatness of the hero which the poet wants to portray is not shown and the development of *Rasa* caused by it (i.e description of the greatness of the hero) is not possible. It is not to be argued thus : why should not the eminence of the rival hero be portrayed as it forms a part of the eminence of the main hero who vanquishes him ? For, the portrayal of only that eminence of the rival hero is desirable which constitutes a part of the eminence of his victor i.e, the hero ; but which opposes that is to be prohibited. It is not good to hold that as the excellence of the rival hero in comparison with that of the main hero, when described, serves to enhance the excellence of the latter (the hero) only for being the killer of its resting place (i.e lowering the character of the rival hero) so that does not entail any bad consequence (lit. demerit) ; because, even in that case, the greatness of the hero is not, in any way, admitted like that of the wretched hunter who kills an emperor by throwing

a poisonous arrow to him. If the supporting cause and the substratum of the *Rasa* (delineated in a poetry) are not mentioned now and then, then that will generate a defect, for, the flow of *Rasa*-realisation being dependent on the knowledge of these two (the supporting cause and substratum) ceases to exist due to absence of such knowledge (of the supporting cause and substratum). Likewise, the description of an incident which does not help the realisation of the main *Rasa* (presented in a poetry) is a demerit, as it causes its cessation.

Commentary : अत्र रक्तं रुधिरम् अनुरागश्च, इति साधारणत्वं विशेषणस्य। तद्बलात् करुणशृङ्गारयोरभिव्यक्तिः। एवमविरोधानुक्त्वा दोषानाह—इत्थमिति। उक्तप्रकारैरित्यर्थः। शङ्कते यत्रेति। सामान्यदोषमुक्त्वा विशेषदोषमाह—आस्वाद्येति। कापेयेति। वानरचेष्टिततुल्यत्वेनेत्यर्थः। एवं रसवत्। दोषान्तरमाह, एवमिति। उक्तदोषवदित्यर्थः। तयोर्दोषत्वमिति। तद्विषयकासम्यक्प्रत्ययविलम्बप्रत्यययोरित्यर्थः। दोषान्तरमाह समवलेति। रसाङ्गविशेषणम्। प्रातीपिकं प्रतिकूलतासम्पादकम्। विरुद्धमिति यावत्। दोष इति। तदेव दोष इत्यर्थः। दोषान्तरमाह प्रबन्ध इति। सामग्र्येन साकल्येन। दोषान्तरद्वयमाह तथेति। द्वितीयमुदाहरति—समुपेति। इतः प्राग् यथा वेत्यपपाठः। दोषान्तरमाह एवमिति। तेभ्यो नानाचरितादिभ्यः। तत्प्रयुक्त उत्कर्षप्रयुक्तः। तदभीति। तत्तिरस्कारकारीत्यर्थः। ननु सर्वत्रोत्कर्षसम्पादकत्वं नोक्तवैषम्यमित्याशयेन शङ्कते—न चेति। स्वाश्रयेति। उत्कर्षाश्रयप्रतिपक्षकर्मकहननकर्तृत्वमात्रादेवेत्यर्थः। मात्रपदेनोक्तवैषम्यव्यावृत्तिः। विषेति। तत्सवद्धवाणेत्यर्थः। वराकस्य दीनस्य। दोषान्तरमाह तथेति। रसस्यालम्बनाश्रययोरित्यर्थः। अन्तरान्तरा मध्ये मध्ये। तदुपपादयति तदन्विति। तयोस्तादृशयोरित्यर्थः। दोषान्तरमाह—एवमिति।

अनौचित्यं तु रसभङ्गहेतुत्वात् परिहरणीयम्। भङ्गश्च पानकादिरसादौ सिकतादिनिपातजनितेवारुंतुदता। तच्च जाति-देश-काल-वर्णाश्रम-वयोऽवस्था-प्रकृतिव्यवहारादेः प्रपञ्चजातस्य तस्य तस्य यल्लोकशास्त्रसिद्धमुचितद्रव्यगुणक्रियादि तद्भेदः। जात्यादेरनुचितं यथा गवादेस्तेजोबलकार्याणि पराक्रमादीनि सिंहादेश्च साधुभावादीनि। स्वर्गे जराव्याध्यादि, भूलोके सुधासेवनादि। शिशिरे जलविहारादीनि, ग्रीष्मे वह्निसेवा। ब्राह्मणस्य मृगया, बाहुजस्य प्रतिग्रहः, शूद्रस्य निगमाध्ययनम्। ब्रह्मचारिणो यतेश्च ताम्बुलचर्वणम्, दारोपसंग्रहः। बालवृद्धयोः स्त्रीसेवनम्, यूनश्च विरागः। दरिद्राणामाढ्याचरणम्, आढ्यानां च दरिद्राचारः। प्रकृतयो दिव्याः अदिव्याः दिव्यादिव्याश्च। धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरशान्ता उत्साहक्रोधकामिनीरतिनिर्वेदप्रधाना उत्तममध्यमाधमाश्च। तत्र रत्यादीनां भयातिरिक्तस्थायिभावानां सर्वत्र समत्वेऽपि रतेः सम्भोगरूपाया मनुष्येष्विवोत्तमदेवतासु स्फुटं कृतसकलानु-

भाववर्णनमनुचितम्। क्रोधस्य च लोकभस्मीकरणपटोर्दिनरात्रिव्ययत्ययाद्यनेकाश्चर्यकारिणो दिव्येष्विवादिव्येषु। आलम्बनगताराध्यत्वस्यानुभावगतमिथ्यात्वस्य च प्रतीत्या रसानुल्लासापत्तेः। न च साधारणीकरणादाराध्यत्वज्ञानानुत्पत्तिरिति वाच्यम्; यत्र सहृदयानां रसोद्बोधः प्रमाणसिद्धस्तत्रैव साधारणीकरणस्य कल्पनात्। अन्यथा स्वमातृविषयकस्वपितृरतिवर्णनेऽपि सहृदयस्य रसोद्बोधापत्तेः। जयदेवादिभिस्तु गीतगोविन्दादिप्रबन्धेषु सकलसहृदयसमतोऽयं समयो मदोन्मत्तमतङ्गजैरिव भिन्न इति न तन्निदर्शनेनेदानींतनेन तथा वर्णयितुं साम्प्रतम्। तथा विद्यावयोवर्णाश्रमतपोभिरुत्कृष्टैः स्वतोऽपकृष्टेषु न सबहुमानेन वचसा व्यवहर्तव्यम्। व्यवहर्तव्यं चापकृष्टैरुत्कृष्टेषु। तत्रापि तत्रभवन् भगवन्नित्यादिभिः संबोधनैर्मुनिगुरुदेवताप्रभृतय एव न राजादयः, जात्योत्तमैर्द्विजैरेव, नाधमैः शूद्रादिभिः, परमेश्वरेत्यादिसम्बोधनैश्चक्रवर्तिन एव, न मुनिप्रभृतयः संबोध्याः।

Beng. Trans : রসভঙ্গের হেতু বলিয়া অনৌচিত্যকে পরিহার করা উচিত। ভঙ্গ শব্দের অর্থ ক্লেশকরত্ব, যেমন পানীয় রসে বালুকা নিক্ষেপের দ্বারা হইয়া থাকে। এই জগতের জাতি, দেশ, কাল, বর্ণ, আশ্রম, বয়স অবস্থা, প্রকৃতি, ব্যবহার প্রভৃতি বিষয়সমূহের যে লোকশাস্ত্রসম্মত উপযুক্ত দ্রব্য, গুণ, ক্রিয়া প্রভৃতি, তাহার ভিন্নরূপ প্রয়োগই অনৌচিত্য। জাতি প্রভৃতির অনৌচিত্য যথা গবাদি প্রাণীর তেজোবলের কার্য্য পরাক্রম প্রভৃতি; সিংহ প্রভৃতির সাধু আচরণ ইত্যাদি। স্বর্গে জরা, ব্যাধি প্রভৃতি, পৃথিবীতে অমৃতসেবন ইত্যাদি। শীতকালে জলবিহার প্রভৃতি, গ্রীষ্মে অগ্নিসেবা। ব্রাহ্মণের মৃগয়া, ক্ষত্রিয়ের দানগ্রহ শূদ্রের বেদ অধ্যয়ন। ব্রহ্মচারী সন্ন্যাসীর তাম্বুল গ্রহণ ও দারপরিগ্রহ (বিবাহ)। বালক ও বৃদ্ধের স্ত্রী-সম্ভোগ, যুবকের বৈরাগ্য, দরিদ্রদের ধনীর ন্যায় আচরণ ও ধনীর দরিদ্রের ন্যায় আচরণ। প্রকৃতি দিব্য, অদিব্য ও দিব্যাদিব্য। উহা ধীরোদাত্ত, ধীরোদ্ধত, ধীরললিত ও ধীরশান্ত রূপ যাহাদের মধ্যে যথাক্রমে উৎসাহ, ক্রোধ, কামিনীরতি ও নির্বেদ প্রধান। উহা (প্রকৃতি) পুনরায় তিন প্রকার—উত্তম, মধ্যম ও অধম। যদিও ভয় ভিন্ন রতি প্রভৃতি স্থায়িভাব সর্ব প্রকৃতিতে সমান তথাপি সম্ভোগরূপ রতির স্পষ্টরূপে সকল অনুভাবের বর্ণনা মনুষ্যের ন্যায় উত্তম-দেবতাতে উচিত নহে। পৃথিবীকে ভস্ম করিতে পটু ও দিনরাত্রির পরিবর্তনরূপ অনেক প্রকার আশ্চর্য্যের জনক ক্রোধেরও দিব্য নায়কের ন্যায় অদিব্য নায়কে বর্ণনা উচিত নহে। আলম্বন (বিভাব)গত আরাধ্যত্ব ও অনুভাবগত মিথ্যাত্বের জ্ঞানের দ্বারা রসের উল্লাস বা অভিব্যক্তি হইতে পারে না। এইরূপ বলা উচিত নহে যে আলম্বনের যখন সাধারণীকরণ হয় তখন তাহার আরাধ্যত্ব অযৌক্তিক হয়, কারণ যেস্থলে সহৃদয় ব্যক্তিদের রসোদ্বোধ প্রমাণসিদ্ধ সেস্থলেই সাধারণীকরণ কল্পিত হইয়া থাকে। অন্যথা নিজের জননীর প্রতি নিজ পিতার রতিবর্ণনাতেও সহৃদয়ের রসাস্বাদনের আপত্তি হইবে। জয়দেব প্রভৃতি কবি গীতগোবিন্দাদি কাব্যে সকল সহৃদয়ের দ্বারা অনুমোদিত এই নিয়মকে মদোন্মত্ত হস্তীর ন্যায় লঙ্ঘন করিয়াছেন। সুতরাং তাঁহার দৃষ্টান্ত দেখিয়া

বর্তমানের কোন কবির এইরূপ বর্ণনা করা উচিত নহে। সেইরূপ বিদ্যা, বয়স, বর্ণ, আশ্রম ও তপস্যার দ্বারা যাহারা উৎকৃষ্ট তাহারা অপকৃষ্টের প্রতি সম্মানসূচক বাক্য ব্যবহার করিবেন না। অপকৃষ্ট ব্যক্তি উৎকৃষ্টের প্রতি এরূপ ব্যবহার করিবে। ঐ স্থলেও তত্রভবন্, ভগবন্ ইত্যাদি সম্বোধন মুনি, গুরু, দেবতা প্রভৃতির প্রতি জাতিশ্রেষ্ঠ ব্রাহ্মণগণ কর্তৃক প্রযুক্ত হইবে, শূদ্রাদিদের দ্বারা প্রযুক্ত হইবে না অথবা নৃপাদির প্রতিও হইবে না। পরমেশ্বর ইত্যাদি সম্বোধন দ্বারা চক্রবর্ত্তী রাজা উল্লিখিত হইবেন, মুনি প্রভৃতি নহে।

Eng. Trans. : Inpropriety which causes disturbance (lit. break) in *Rasa*-realisation, should be avoided. The word, "causing disturbance" means 'causing pain to mind' as is done by the fall of sand in sweet drink. It rises through the presentation of the opposite of the proper designation, attribute and function etc. of species (or race), country, time, caste, stages of life, age, condition and attitude of *Dramatis personae* as are well-known in popular scriptures. The examples of impropriety of species etc are the following :—the prowess etc. of a cow caused by its valour and strength or nobility (or timidity) of a lion etc; old age, sickness etc. in heaven, the drinking of nectre on earth ; the playing in water in winter, the enjoying of fire in summer ; the hunting of a Brahmin, the receiving of gift of a Kṣatriya, the reading of the *Vedas* of a Śūdra ; the chewing of betel leaf and the taking up of bride (i.e marriage) of Brahmacārin (practising sacred study as an unmarried student) ; enjoyment of wife by a child or an old man ; aversion for worldly objects of young people ; a poorman's attitude like that of a rich man and a rich man's attitude like that of a poor. There are three types of *Dramatis personae* divine, non-divine and divine-non-divine. They are again *Dhīrodātta, Dhīroddhata, Dhīralalita* and *Dhīraśānta* in whom Enthusiasm, Anger, Love for woman and disgust for the world are respectively prominently felt. They again are good, mediocre and bad. Though all permanent moods except fear are equally present in all *Dramatis personae*, still the vivid description of all outward expressions of *Rati* of the form of *Saṁbhoga* is not proper in the case of higher deities as of human beings. Delineation of anger as capable of burning the worlds and causing many marvels like the change of day and night etc. is not proper in the case of non-divine characters as of divine ones. The knowledge of the state of being an object of reverence of the supporting cause and the sense of fallacious nature of the outward expressions (of a *Sthāyibhāva*) bar the

relish of a *Rasa*. It should not be said that when the supporting cause becomes generalised that no longer remains the object of reverence. For, the process of generalisation (of supporting cause) is only admitted when the relish of R*asa* of the connoisseurs has been confirmed by any mode of knowledge. Otherwise, the connoisseur should attain the relish of *Rasa* even in the description of love of his own father for his own mother. Jayadeva and such other poets in the manner of an elephant intoxicated by the flow of ichor, have transgressed in their poetry like the *Gitagovinda*, this tradition which has been admitted by all connoisseurs. Poets of this age should not describe in that way following their instance. People who are superior in learning, age, caste, stage of life, penance etc should not use words of respect to persons inferior to themselves. Rather, the inferior persons should use such words to the superior ones. Again words like तत्रभवन्, भगवन् etc. should be addressed by the twice-born ones, the best of all castes, (i e *Brahmin*, *Kṣatriya* and *Vaiśya*) and not by the inferior *Śūdras* to the sage, the spiritual guide, the deity and the like but not to kings etc ; similarly, by words like परमेश्वर etc. should be addressed the paramount rulers and not the sages.

Commentary : दोषान्तरमाह अनौचीति । तुरुक्तप्रकारव्यवच्छेदाय । तदाह रसेति । अतएवाह भङ्गश्चेति । अरुन्तुदता मर्मच्छेदिता । तच्चानौचित्यं च । प्रपञ्चजातस्य प्रपञ्चसमूहस्य । बाहुजस्य क्षत्रियस्य । निगमो वेदः । संग्रहः संग्रहश्च । प्रकृत्यन्तरमाह धीरोदात्तेति । धीरोदात्तादीनां चतुर्णां चत्वारि यथासंख्येनाह-उत्साहेति । प्रकृत्यन्तरमाह-उत्तमेति । तत्र तासां मध्ये । सर्वत्र सर्वासु प्रकृतिषु । स्फुटीकृतेति । स्फुटीकृताः सकलानुभावा यस्मिन् कर्मणि यथा-तथेति क्रियाविशेषणमेतत् । अदिव्येषु वर्णनमनुचितमित्यस्यानुषङ्गः । साधारणीति । यथा चैतत्तथा प्राक्प्रतिपादितम् । अन्यथा सर्वत्र साधारणीकरणे । समयः संकेतः । तन्निदर्शनेन तद्दृष्टान्तेन । मदोन्मत्तेति । दृष्टान्तोल्लेखेन भेदने उन्माद एव कारणम् न तु युक्तिरिति सूचितम् । अतएव साम्प्रतं तदनाश्रयणमिति भावः । एवं प्रकृत्यन्तरानौचित्यमुक्त्वा व्यवहारानौचित्यमाह, तथेति । स्वतः स्वेन रूपेणैवेत्यर्थः । संबन्धिनि । सम्यग् बहुमानो यत्र वचसि तेनेत्यर्थः । 'सबहु' इति पाठे नतसहितेनेत्यर्थः । व्यवेति । तादृशेन वचसेति भावः । व्यवहर्तृ नियममाह जात्योत्तमैरिति । ब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यैरित्यर्थः ।

तथा चाहुः—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥

(Dh. Ā. III. p. 330, Chowkhamba Series)

यावता त्वनौचित्येन रसस्य पुष्टि स्तावत्तु न वार्य्यते, रसप्रतिकूलस्यैव तस्य निषेध्यत्वात् । अतएव—

'ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष समय स्तूष्णीं बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते, जड़मते नैषा सभा वज्रिणः ।
वीणां संहर नारद, स्तुतिकथालापैरलं तुम्बुरो,
सीतारल्लकभल्लभग्नहृदयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥'

इति कस्यचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गीभूतवीररसाक्षेपकपरमैश्वर्यपरिपोषकतया स्थितदौवारिकवचनस्य ब्रह्माद्यधिक्षेपपरस्यानौचित्यं न दोषः । एवमेव 'अले ले सद्दःसमुप्पाडिअहरिअकुसगगंथिमयाक्खमालापइत्तिविस्संभिअवालविहवंदःकअणा वम्हणा'' (अरे रे सद्यःसमुत्पाटितहरितकुशग्रन्थिमयाक्षमालापरिवृत्तिविस्रम्भित-बालविधवान्तःकरणा ब्राह्मणाः) इत्यादिविदूषकवचनेऽपि रेशब्दादिप्रयोगस्य तत्तथा, हास्यानुगुणत्वात् । एषा हि दिगदर्शिता । अनया सुधीभिरन्यदप्यूह्यम् ।

Beng. Traas.: এই প্রসঙ্গে (ধ্বনিকার) বলিয়াছেন,—

"অনৌচিত্য ব্যতীত রসভঙ্গের অন্য কোন কারণ নাই । প্রসিদ্ধ ঔচিত্য বিশিষ্ট বন্ধ রসের শ্রেষ্ঠ উপনিষৎ (অর্থাৎ গূঢ় তত্ত্ব) ।" কিন্তু যতটুকু অনৌচিত্যের দ্বারা রসের পুষ্টি হয় ততটুকু নিবিদ্ধ হয় না কারণ রসের প্রতিকূল যাহা তাহাই নিষেধ্য । অতএব —'হে ব্রাহ্মণ, ইহা অধ্যয়নের সময় নহে, বাহিরে চুপ করিয়া অবস্থান কর । হে জড়বুদ্ধি বৃহস্পতি, অল্প কথা বল । ইহা বজ্রীর (ইন্দ্র) সভা নহে । হে তুম্বুরু নারদ, বীনা সংহরণ কর ; স্তুতিকথার প্রয়োজন নাই । সীতার সীমন্তরূপ বাণের দ্বারা ভগ্নহৃদয় লঙ্কেশ্বর সুস্থ নহেন ।" কোন নাটকের এই পদ্যে দৌবারিকের ব্রাহ্মণাদির প্রতি তিরস্কারকারী বচনের অনৌচিত্য বিপ্রলম্ভশৃঙ্গারের অঙ্গীভূত বীররসের অভিব্যক্তি জনক (রাবণের) পরমৈশ্বর্য্যের পরিপোষক হইয়াছে বলিয়া দোষ নহে । এইরূপে "ওহে ব্রাহ্মণগণ, যাহারা সদ্য সমুৎপাটিত হরিৎবর্ণ কুশ গ্রন্থিময় অক্ষমালার আবর্তনের দ্বারা বালবিধবার অন্তঃকরণে বিশ্বাস উৎপাদন করিয়াছেন", ইত্যাদি বিদূষকের বচনেও "রে" শব্দ প্রভৃতি প্রয়োগ হেতু অনৌচিত্য দোষ নহে, কারণ, উহা হাস্যরসের অনুকূল । এইরূপে দিঙ্‌মাত্র দর্শিত হইল । এই নির্দেশ অনুসারে সুধিগণ অন্য অনৌচিত্য প্রসঙ্গে বিচার করিবেন ।

Eng. Trans: It has been stated—'There is no other cause for the disturbance (lit. break) in *Rasa* realisation than impropriety (of rousing elements, diction etc). Diction marked by well-known

propriety is the greatest *upaniṣad*' of Rasa'. (As an '*upaniṣad*' unveils the true nature of Brahman so proper diction helps the manifestation of *Rasa*) That amount of impropriety is not to be discarded which helps the development of *Rasa*. for only that which opposes *Rasa* should be prohibited. Hence, in the following verse of a particular *Nāṭaka* (drama) viz "Oh Brahman, this is not the time of reading (of the *Vedas*), stand silently outside; Oh, stupid-minded Bṛhaspati, talk less, this is not the court of Vajrī (i.e. Indra); Oh, Tumburu Nārada, withhold your *Vīṇā*, there is no need of your eulogising words. The Lord of Laṃkā does not keep well as his heart has been pierced (lit. broken) by the shaft in the form of the eye-lashes (acc. to Monier William) or the line marking the parting of hair (acc. to *Marmaprakāśa*) of Śīta". The impropriety arising out of the insults of the Brāhmins etc. by the words of the door-keeper standing does not produce any bad effect as it helps to nourish the great supremacy (of Rāvaṇa) which suggests the *Vīra-rasa* rendered subordinate to the *Vipralambha-Śṛṅgāra*. Similarly, in the sentence, "Oh ye Brahmins, who have created confidence in the mind of young widows by the rolling of string of beads studded with knots of green kuśa grass recently uprooted", the impropriety in the words of the *Vidūṣaka* caused by the use of words like 're' etc. is not a defect as it is favourable for the *Hāsya-rasa*. In this way a direction has only been given here. Let the wise, following this, conceive of other cases where impropriety does not yield any detrimental effect.

Commentary: अनौचित्यं त्वित्याद्युक्तेऽर्थे संगतिमाह—तथा चाहुरिति। परोत्कृष्टा। उपनिषदिव, यथा सा ब्रह्मणः प्रतिपादिका तथायं रसस्येति भावः। तत्र विशेषमाह-यावतेति। तस्यानौचित्यस्य। अतएव पोपकस्य तस्यावार्यत्वादेव। न दोप इत्यत्रास्यान्वयः। ब्रह्मन्निति। रावणद्वारि समागतान् ब्रह्मादीन् प्रति दौवारिकस्येयमुक्तिः। बहिः स्तूष्णीं स्थीयताम्। बहुभाषित्वादेव जड़मतित्वम्। स्तुनीत्याद्युत्तरान्वयि। सीताया पल्लक. सीमन्तसरणिरेव भल्लो बाण स्तेन भग्नं हृदयं यस्य सः। "शिर.सिन्दूरसरणिः स्त्रीणामारल्लकं स्मृतमि"ति हलायुधः। विप्रलम्भेति। सीताविषयेत्यादिः। उदाहरणान्तरमाह-एवमेवेति। तत्तथेत्यत्रान्वयः। अले ले इति। 'अरे रे सद्यः समुत्पाटितहरितकुशग्रन्थिमयाक्षमालापरिवृत्तिविस्रम्भित-बालविधवान्तःकरणा ब्राह्मणाः" इत्यादि प्राकृतार्थः। तदनौचित्यं तथा न दुष्टम्। हास्यान्विति। तत्पोषकत्वादित्यर्थः। नेदं परिगणनं, कि तूपलक्षणमित्याह एपेति। दिक् रीतिः। अनया दिशा।

रसेषु चैतेषु निगदितेषु माधुर्य्यौजः प्रसादाख्यांस्त्रीन् गुणानाहुः। तत्र "शृङ्गारे संयोगाख्ये यन्माधुर्यं ततोऽतिशयितं करुणे, ताभ्यां विप्रलम्भे, तेभ्योऽपि शान्ते। उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तद्रुते र्जननात्।" इति केचित्। 'संयोगशृङ्गारात् करुण-शान्तयो स्ताभ्यामपि विप्रलम्भे' इत्यपरे। 'संयोगशृङ्गारात् करुणविप्रलम्भशान्तेष्वतिशयितमेव न पुन स्तत्रापि तारतम्यम्' इत्यन्ये। तत्र प्रथमचरमयो र्मतयोः 'करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम' इति प्राचां सूत्रमनुकूलम् (का. प्र. ८।४)। स्योत्तरसूत्रगतस्य क्रमेणेति पदस्यापकर्षानपकर्षाभ्यां व्याख्याद्वयस्य संभवात्। मध्यस्थे तु मते करुणशान्ताभ्यां विप्रलम्भस्य माधुर्यातिशये यदि सहृदयानामनुभवोऽस्ति साक्षी तदा स प्रमाणम्। वीरबीभत्सरौद्रेष्वोजसो यथोत्तरमतिशयः, उत्तरोत्तरमतिशयितायाश्चित्तदीप्तेर्जननात्। अद्भुतहास्यभयानकानां गुणद्वययोगित्वं केचिदिच्छन्ति, अपरे तु प्रसादमात्रम्। प्रसादस्तु सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च साधारणः।

Beng. Trans.: (ধ্বনিবাদী) আলংকারিকগণ এইরূপে কথিত রসগুলির মাধুর্য্য, ওজঃ ও প্রসাদ নামক তিনটি গুণ বলিয়াছেন। কেহ কেহ বলেন,—"সংযোগ শৃঙ্গারে যে পরিমাণ মাধুর্য্য আছে তাহার অপেক্ষা অধিক মাধুর্য্য করুণে। এই দুইটি হইতে অধিক বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গারে ও ইহাদের সকলের হইতে অধিক শান্তরসে; কারণ, পূর্বটি হইতে পরবর্ত্তীটির দ্বারা অধিক পরিমাণে চিত্তদ্রুতি সৃষ্ট হয়।" অপর আলংকারিকগণ বলেন—"সংযোগ শৃঙ্গার হইতে অধিক পরিমাণে মাধুর্য্য আছে করুণ ও শান্তে; এবং ইহাদের হইতে অধিক আছে বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গারে"। অন্যগণ বলিয়া থাকেন—"সংযোগ শৃঙ্গার হইতে করুণ, বিপ্রলম্ভ ও শান্তরসে অধিক পরিমাণে মাধুর্য্য আছে, কিন্তু তাহাতে কোন তারতম্য নাই।" এইস্থলে "করুণ, বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গার ও শান্তরসে তাহা (মাধুর্য্য) অধিক পরিমাণে আছে", প্রাচীন অলংকারিকের (মম্মটাদির) এই সূত্র প্রথম ও শেষ মতের অনুকূল। ঐ সূত্রের পরবর্ত্তী সূত্রে "দীপ্ত্যাত্মবিস্তৃতে র্হেতু রোজো বীররসস্থিতিঃ। বীভৎসরৌদ্ররসয়োস্তস্যাধিক্যং ক্রমেণ চ" (কা. প্র. ৮।৫) ॥) গত 'ক্রমেণ' এই পদের অপকর্ষ ও অনপকর্ষের দ্বারা উক্ত দুইটি ব্যাখ্যা সম্ভব হইয়াছে। মধ্যস্থ মতে করুণ ও শান্ত অপেক্ষা বিপ্রলম্ভশৃঙ্গারের মাধুর্য্যের অতিশয্যে যদি সহৃদয় ব্যক্তিগণের অনুভব সাক্ষী হয় তাহা হইলে তাহাই প্রমাণ। বীর, বীভৎস ও রৌদ্র রসে পূর্বটি হইতে পরবর্ত্তীটিতে ওজঃ গুণের আধিক্য আছে কারণ উহাদের দ্বারা উত্তরোত্তর অধিক পরিমাণে চিত্তদীপ্তির সৃষ্টি হয়। কেহ কেহ অদ্ভুত, হাস্য ও ভয়ানক রসের দুই গুণের (ওজঃ ও প্রসাদ) সহিত সম্বন্ধ স্বীকার করেন; কেহ কেহ বা কেবল প্রসাদগুণ বলিয়া থাকেন। প্রসাদগুণ সকল রস ও সকল প্রকার রচনার সাধারণ গুণ।

Eng Trans.: They (the *Dhvanivādins*) speak of three *Guṇas* named, *Mādhurya*, *Ojas* and *Prasāda* belonging to these *Rasas* which have been thus elaborately dealt with. Some of them observe, "In the *Karuṇa-Rasa* the *Mādhurya Guṇa* is more intense than

what it is in the *Saṃyoga Śṛṅgāra.* It grows in far greater degree in the *Vipralambha-Śṛṅgāra* than what it is in these two *Rasas* and further more in the *Śānta* than what it is in all these three, since melting of the mind is caused more and more in all these *Rasas.* Others hold' The intensity of the *Mādhurya* in the *Karuṇa* and the *Śānta* is of greater degree than what it is in the *Saṃyoga Śṛṅgāra* and in the *Vipralambha Śṛṅgāra* it is of far greater degree." Some, again, opine, "The intensity of *Mādhurya* of the *Karuṇa Rasa,* the *Vipralambha Śṛṅgāra Rasa* and *Śānta Rasa* surpasses that of the *Sambhoga Śṛṅgāra Rasa,* though there is no gradation in it (i.e in the intensity of the *Mādhurya*). Here, the *sūtra* of the early works (i.e. of *Kāvyaprakāsa* etc) viz "That (*Mādhurya*) grows in intensity more and more in the *Karuṇa Rasa,* the *Vipralambha Rasa* and the *Śānta Rasa* respectively" is in conformity with the first and the last views mentioned above These two interpretations of the said *sūtra* come into existence by the dragging down and the dropping in the said *sūtra* of the word "krameṇa" (stage by stage) mentioned in the following *sūtra.* So far as the second view is concerned, if the experience of the connoisseurs bears evidence to the superiority of *Mādhurya* in the *Vipralambha Śṛṅgāra* to that in the *Karuṇa* and the *Śānta* then that should be treated as a proof (to establish the validity of the view). Of the *Vīra Rasa,* the *Bibhatsa Rasa* and the *Raudra Rasa* the *Ojas Guṇa* attains further eminence in the following one than in the preceding as the mind flares up more and more by the following *Rasa* than by the preceding one. Some want to admit the association of the *Adbhuta Rasa,* the *Hāsya Rasa* and the *Bhayānaka Rasa* with two *Guṇas* (viz *Ojas* and *Prasāda*), while others speak of *Prasāda* as the only *Guṇa* of those *Rasas.* *Prasāda* is the common property of all *Rasas* and all compositions.

Commentary : निरतीति । नितरामतिशयितमित्यर्थः । तत्रापि करुण-विप्रलम्भशान्तेष्वपि । तन्माधुर्यम् । नन्वेकतोऽर्थद्वयप्रतीत्यभावेन कथं तयो स्ततो लाभोऽत आह—तस्योत्तरेति । "दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः । वीभत्स-रौद्ररसयो स्तस्याधिक्य क्रमेण तु" ।। इत्युत्तरसूत्रेत्यर्थः । यदीत्यनेन तदभावः सूचितः । एवं त्रयाणां रसानां माधुर्यमुक्त्वा त्रयाणामोजोगुणमाह—वीरेति । मात्रपदेनान्यगुण-व्यावृत्तिः । एवं सति प्रसादोऽन्ययो र्नेति भ्रमनिवारणायाह, प्रसादस्त्विति । रचनासु चेति ।

गुणानां चैषां द्रुतिदीप्तिविकासाख्यास्तिस्रश्चित्तवृत्तयः क्रमेण प्रयोज्याः । तत्तद्-गुणविशिष्टरसचर्वणाजन्या इति यावत् । एवमेतेषु गुणेषु रसमात्रधर्मेषु व्यवसितेषु 'मधुरा रचना', 'ओजस्विनी रचना' इत्यादयो व्यवहारा' आकारोऽस्य शूर' इत्यादि-व्यवहारवदौपचारिका इति मम्मटभट्टादयः । येऽमी माधुर्यौजःप्रसादा रसमात्र-धर्मतयोक्तास्तेषां रसधर्मत्वे किं मानम् ? प्रत्यक्षमेवेति चेत्, न । दाहादेः कार्याद-नलगतस्योष्णस्पर्शस्य यथा भिन्नतयानुभवस्तथा द्रुत्यादिचित्तवृत्तिभ्यो रसकार्येभ्यो-ऽन्येषां रसगतगुणानामननुभवात् । तादृशगुणविशिष्टरसानां द्रुत्यादिकारणत्वात् कारणतावच्छेदकतया गुणानामनुमानमिति चेत्, प्रातिस्विकरूपेणैव रसानां कारणतोप-पत्तौ गुणकल्पने गौरवात् । शृङ्गारकरुणशान्तानां माधुर्यवत्त्वेन द्रुतिकारणत्वं प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वकल्पनापेक्षया लघुभूतमिति तु न वाच्यम् । परेण मधुरत्व-मधुरतरत्वादि (रसधर्माणां) गुणानां पृथग्द्रुतत्वद्रुततरत्वादिकार्यतारतम्यप्रयोजकतया-भ्युपगमेन माधुर्यवत्त्वेन कारणताया गुरुभूतत्वात् । इत्थं च प्रातिस्विकरूपेणैव कारणत्वे लाघवम् । किं चात्मनो निर्गुणतयात्मरूपरसगुणत्वं माधुर्यादीनामनुपपन्नम् । एवं तदुपाधिरत्यादिगुणत्वमपि, मानाभावात्, परम्परया गुणे गुणान्तरस्यानौचित्याच्च । अथ 'शृङ्गारो मधुर' इत्यादिव्यवहारः कथमिति चेत्, एवं तर्हि द्रुत्यादिचित्तवृत्ति-प्रयोजकत्वम्, प्रयोजकतासंबन्धेन द्रुत्यादिकमेव वा माधुर्यादिकमस्तु । व्यवहारस्तु वाजिनमोजस्वीति व्यवहारवदस्तु । प्रयोजकत्वं चादृष्टादिविलक्षणं शब्दार्थरसरचना-गतमेव ग्राह्यम् । अतो न व्यवहारातिप्रसक्तिः । तथा च शब्दार्थयोरपि माधुर्यादे-रीदृशस्य सत्त्वादुपचारो नैव कल्प्य इति तु मादृशाः ।

Beng. Trans. : এই গুণগুলি যথাক্রমে দ্রুতি, দীপ্তি ও বিকাশ নামক তিন প্রকার চিত্তবৃত্তি প্রযোজিত করে। অর্থাৎ ইহারা (চিত্তবৃত্তিগুলি) ঐ ঐ গুণ বিশিষ্ট রস চর্বণার দ্বারা জাত হয়। এইরূপে এই গুণগুলি কেবল রসের ধর্মরূপে নির্ণীত হয় বলিয়া 'মধুরা রচনা', 'ওজস্বী রচনা' ইত্যাদি ব্যবহার, 'ইহার আকার শূর' এইরূপ ব্যবহারের ন্যায় ঔপচারিক—ইহাই মম্মটভট্ট প্রভৃতির মত।

এই যে মাধুর্য্য, ওজঃ ও প্রসাদকে কেবল রসের ধর্ম বলা হয় তাহাদের রসধর্মত্বে কি প্রমাণ ? প্রত্যক্ষই প্রমাণ, এইরূপ বলিলে ইহাই উত্তর যে, না (তাহা বলা উচিত নহে), কারণ দাহাদি কার্য্য হইতে অগ্নিগত উষ্ণস্পর্শের যেরূপ ভিন্নরূপে অনুভব হয়, দ্রুতি প্রভৃতি চিত্তবৃত্তিরূপ রসকার্য্য হইতে রসগত গুণের সেইরূপ অনুভব হয় না। যদি বলা হয় তাদৃশ গুণবিশিষ্ট রস দ্রুতি প্রভৃতির কারণ হয় বলিয়া কারণতাবচ্ছেদকরূপে (রসে) গুণের অনুমান হয়, তাহা হইলেও ইহাই উত্তর যে প্রাতিস্বিকরূপে (অর্থাৎ শৃঙ্গাররস শৃঙ্গারত্বরূপে) রসের কারণতা স্বীকৃত হইলে গুণের কল্পনায় গৌরবদোষ ঘটিবে। এইরূপ বলা উচিত নহে যে শৃঙ্গার, করুণ ও শান্ত রসের মাধুর্য্যবিশিষ্টরূপে দ্রুতিকারণত্ব (উহাদের) কেবল প্রাতিস্বিকরূপে কারণত্ব কল্পনা অপেক্ষা লঘুভূত,—কারণ তাহা হইলে, যেরূপ অপর (অর্থাৎ মম্মটভট্ট

প্রভৃতি) আলংকারিকগণ বলিয়াছেন, মধুরত্ব, মধুরতরত্ব প্রভৃতি (রসধর্মরূপ)গুণের পৃথক্‌ভাবে দ্রুতত্ব, দ্রুততরত্ব প্রভৃতি কার্য্য তারতম্যের প্রযোজকত্ব স্বীকার করিতে হয় ; ইহার ফলে, মাধুর্য্যবত্তা হেতু রসের কারণত্ব কল্পনা গুরুভূত অর্থাৎ গৌরবদোষ-বিশিষ্ট হইয়া পড়ে। সুতরাং প্রাতিস্বিকরূপেতেই রসের কারণত্ব স্বীকারে কল্পনার লাঘব হয়। তাহা ছাড়া, আত্মা নির্গুণরূপে শাস্ত্রে পরিগণিত হওয়ায় মাধুর্য্য প্রভৃতিকে কাব্যের আত্মারূপ রসের গুণ বলা যুক্তিযুক্ত নহে। এইভাবে, রসের উপাধিরূপ রতি প্রভৃতি স্থায়িভাবের গুণ মাধুর্য্য প্রভৃতি এইরূপ অভিমতও অযৌক্তিক, কারণ, পরের (অর্থাৎ নৈয়ায়িকদের) মতানুসারে গুণে অর্থাৎ উপাধিতে, গুণান্তর স্বীকার উচিত নহে। তাহা হইলে 'শৃঙ্গার মধুর' এইরূপ প্রয়োগ কিরূপে সম্ভব ? ইহার উত্তর এই যে, দ্রুতি প্রভৃতি চিত্তবৃত্তির প্রযোজক মাধুর্য্য প্রভৃতি গুণ। প্রযোজকতা সম্বন্ধের দ্বারা দ্রুতি প্রভৃতিকেই মাধুর্য্যাদি বলা চলে যেমন উষ্ণত্বের প্রযোজক বলিয়া বাজিগন্ধাকে উষ্ণ বলা হয়। সুতরাং 'বাজিগন্ধা উষ্ণা' এইরূপ ব্যবহারের ন্যায় 'দ্রুতিই মাধুর্য্য' এইরূপ ব্যবহার অক্ষত বা দোষহীন। দ্রুতি প্রভৃতির প্রযোজকত্ব অদৃষ্টাদি (অদৃষ্ট, দেশ, কাল, ও ঈশ্বর) হইতে ভিন্ন ; ইহা শব্দ, অর্থ, রস ও রচনাগত। সুতরাং 'শৃঙ্গার মধুর' এইরূপ ব্যবহারে অতিপ্রসক্তি দোষের শঙ্কা নাই। এবং এইভাবে শব্দ ও অর্থেও এইরূপ মাধুর্য্য থাকায় ('মধুরা রচনা', 'ওজস্বী বন্ধ' ইত্যাদি ব্যবহারে) উপচার কল্পনা করা উচিত নহে, ইহা আমাদের অভিমত।

Eng. Trans. : These three *Guṇas* (*Mādhurya*, *Ojaḥ* and *Prasāda*) cause three conditions of the mind viz, melting, flaring up and widening respectively. That means, these mental conditions are produced by the relish of *Rasas* endowed with those *Guṇas*. Thus, as the *Guṇas* are admitted as the properties of only *Rasa* the usages 'মধুরা রচনা', 'ओजस्वी बन्ध' i.e. diction equipped with *Mādhurya Guṇa*, comsition marked by *Oja Guṇa* etc. are to be accepted in secondary sense, as is done in the case of such sentences, "His frame is valorous" etc. This is the view of Mammaṭa Bhaṭṭa and others. Now, what proof is there to establish the nature of being the specific property of only *Rasa* of the *Mādhurya*, *Oja* and *Prasāda* which are stated in scriptures as *Rasamātra dharma* (i e. properties of only *Rasa*). If it is said, "Perception is the only proof", that is not good, for the *Guṇas* belonging to *Rasas* are not experienced as distinct from their effect while the state of being warm to touch belonging to the fire as its property (*dharma*) can be felt as distinct from its effect, the act of burning. It should not also be conjectured that the *Guṇas* can be inferred as the determining attribute of the causative factor (i.e. *Rasas*) since *Rasas* being equipped with such and such *Guṇas* are the causes of the mental conditions

like melting etc. Because, as the conception of the *Guṇas* (as the determining attribute of the *Rasas*, the cause) involves much complexily, *Rasas* only in their individual essential nature can better be admitted as generating the said mental conditions. It is unjust to say that the concept of the *Śṛṅgāra*, the *Karuṇa* and the *Śānta* as producindg the melting of mind etc by dint of their being attended with *Mādhurya* is simpler than the concept of their (*Rasas*) being the cause only by dint of their individual essential nature ; for then, as is held by others, (i.e. Mammaṭa etc.) मधुरत्व (i.e *Mādhurya*) and मधुरतरत्व (i.e. *Mādhurya* in more intensified state) etc. should separately be responsible for the creation of gradation in effects like melting, higher degree in melting etc. and thus, the conception of causality of *Rasas* by their state of being endowed with *Mādhurya* etc., is subject to the defect of conceptional complexity. Hence, to conceive *Rasa* as cause in their own individual essential nature is simple.

Moreover, as soul is without attribute it is not proper to regard *Mādhurya* etc. as the attributes of *Rasa* which is deemed as the soul of *Kāvya*. Similarly, *Mādhurya* etc. should not be the attributes of *Rati* etc. which are themselves the determining attribute of *Rasa* because, (i) there is no proof to substantiate this view and (ii) attributes cannot properly belong to other regarded as attributes, (i.e. determining conditions) as is maintained by others (i.e. the Naiyāyikas). Under such circumstances how such usage *Śṛṅgāra madhura* –(i.e the *Śṛṅgāra* is endowed with *Mādhurya Guṇa*) is posssible ? (The answer is-) *Mādhurya* etc. produce the mental conditions like melting etc. ; through this relation of being the cause, *Mādhurya* etc are identical with the melting of mind and the like, just as is seen in the expression 'वाजिगन्धा उष्णा' (where वाजिगन्धा the cause, प्रयोजक, is identical with उष्णत्व, the effect.) Thus, the expression 'द्रुत्यादिकं माधुर्यम्' is justified like the expression वाजिगन्धा उष्णा [The idea is this : *Mādhurya* being the प्रयोजक of द्रुति is conceived as identical with it. द्रुति being the effect exists in the cause, the *Śṛṅgāra Rasa*. Thus *Mādhurya* identical with द्रुति exists in the *Śṛṅgāra Rasa*. Hence, the expression शृङ्गारो मधुरः is correct. मधुर, here, means माधुर्यविशिष्ट—endowed with the *Mādhurya Guṇa*]. The प्रयोजकत्व, the state of being the cause, as different from fate etc. (God, Time and space) belongs to word, sense, *Rasa* and composition. Hence, the use of the word प्रयोजक cause does not suffer the defect of overlapping its limited scope ; (that means, it is not extended to God, Time,

space, fate etc. producing such expression as God is the cause of द्रुति). As *Mādhurya* exists in word and sense there is no need of assuming the power of indication (for conveying the sense of such sentences as मधुरा रचना etc. as is held by Mammaṭa), This is my view.

Commentary : एताः स्फुटीभविष्यन्ति । प्रयोज्याः न तु जन्याः । तदेवाह-तत्तदिति । चर्वणा स्वादः । व्यवेति । निश्चितेष्वित्यर्थः । उक्तमतं दूषयन् स्वमतमाह-प्रेऽभीत्यादि मादृशाः इत्यन्तेन । तादृशेत्यस्य न त्वित्यादिः । 'इति चेत्, न' इति पाठः । प्रातिस्विकेति । शृङ्गारत्वादिनेति भावः । गुणेति । उक्तरीत्या तदन्यगुणकल्पन इत्यर्थः । शङ्कते-शृङ्गारेति । लघुभूतमिति । एककार्यकारणभावात् । तत्र नु त्रयमिति भावः । परेण मम्मटभट्टादिना । पृथक्पार्थक्येन । एवं च विशिष्य प्रयोज्यप्रयोजकभावेनैव निर्वाहे सामान्यकार्यकारणभावस्तुरीयो निष्फलत्वाद् गडुस्थानापन्न इति तदङ्गीकारे विपरीतं गौरवमिति भावः । तदाह—इत्थं चेति । तुरीयकार्यकारणभावानङ्गीकारे चेत्यर्थः । नन्वेवं तर्थैवास्तां तावतापि गुणसिद्धिरत आह—किं चेति । एवं रसवत् । गुणत्वमप्यनुपपन्नमित्यस्यानुषङ्गः । अथेति । तेषां तदुभयगुणत्वाभावे इति भावः । लाघवादाह प्रयोजकेति । ननु प्रयोजकत्वस्यादृष्टादिसाधारण्यात्तत्रापि माधुर्यादिव्यवहारापत्तिरत आह—प्रयोजकत्वं चेति । आदिना कालादिपरिग्रहः । शब्दार्थेति चतुर्णां द्वन्द्वः । अतो न व्यवेति । इदमपरमत्र बोध्यम् । आह्लादकत्वरूपमाधुर्यस्याह्लादकरूपे रसे स्थितिः कथं वक्तुं युक्ता । शब्दवृत्तिनानये गुणालङ्कारयोर्भेदस्त्वेवम् काव्यशोभाकारिणो गुणाः, तदतिशयहेतवोऽलंकारा इति । अतएव वामनः—'युवतेरिव सवमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव । विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ।।' (काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः, ३।१।१) इति । तथा सति फलितमाह—तथा चेति ।

जरत्तरास्तु— "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजः कान्तिसमाधयः ।।" (काव्यादर्श, १।४१)

इति दश शब्दगुणान् दशैव चार्थगुणानामनन्ति । नामानि पुनस्तान्येव, लक्षणं तु भिन्नम् । तथा हि—

(१) शब्दानां भिन्नानामप्येकत्वप्रतिभानप्रयोजकः संहितयैकजातीयवर्णविन्यासविशेषो गाढत्वापरपर्यायः श्लेषः ।

यदाहुः—'श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यम्' (का. १।४३) इति । यथा—'अनवरतविद्वद्द्रुमद्रोहिदारिद्र्यमाद्यद्द्विपोद्दामदर्पौघविद्रावणप्रौढपञ्चानन' इति ।*

(२) गाढत्वशैथिल्याभ्यां व्युत्क्रमेण मिश्रणं बन्धस्य प्रसादः ।।

* অনবরত বিদ্বানরূপ বৃক্ষের ধ্বংসকারী দারিদ্র্যরূপ মদমত্ত হস্তীর উদ্দাম দর্পবিনাশে সমর্থ সিংহ ।

यथा— 'किं ब्रूमस्तव वीरतां वयममी, यस्मिन् धराखण्डल
क्रीड़ाकुण्डलितभ्रू शोणनयनं दोर्मण्डलं पश्यति ।
माणिक्यावलिकान्तिदन्तुरतरैर्भूषासहस्रोत्करै-
र्विन्ध्यारण्यगुहागृहावनिरुहास्तत्कालमुल्लासिताः ।।'*

अत्र 'यस्मिन्नित्यन्तं' शैथिल्यं, 'भ्रू'शब्दान्तं गाढ़त्वं पुन'र्नयने'त्यन्तं प्रथममित्यादि बोध्यम् ।।

Beng. Trans প্রাচীন আলংকারিকগণ (বামন প্রমুখ) দশ প্রকার শব্দগুণ ও দশ প্রকার অর্থগুণ বলিয়া থাকেন। যথা শ্লেষ, প্রসাদ, সমতা, মাধুর্য্য, সুকুমারতা, অর্থব্যক্তি উদারতা, ওজঃ, কান্তি ও সমাধি। ইহাদের যদিও নাম এক, কিন্তু লক্ষণ ভিন্ন।

ভিন্ন ভিন্ন হইয়াও শব্দসমূহের সন্ধিবশতঃ একত্ববোধের প্রযোজক এক জাতীয় বর্ণবিন্যাসবিশেষ শ্লেষ গুণ। ইহার অপর নাম গাঢ়ত্ব। আলংকারিক (শ্রী দণ্ডী) বলিয়াছেন "শৈথিল্যের দ্বারা স্পৃষ্ট না হওয়াই শ্লেষ"। যথা—"অনবরতবিবুধদ্রুমদারিদ্র্যমাদ্যদ্বিপোদ্দামদর্পৌঘবিদ্রাবণপ্রৌঢ়পঞ্চানন ঃ"।

গাঢ়ত্ব ও শৈথিল্যের ক্রমবিপর্যয়ে যে মিশ্রণ তাহাই বন্ধের প্রসাদ গুণ। যথা—"কিং ব্রুম" * ইত্যাদি।

এস্থলে "কিং" শব্দ হইতে 'যস্মিন্' পর্য্যন্ত শৈথিল্য", "ধরা" হইতে "ভ্রূ" পর্যান্ত গাঢ়ত্ব, আবার "নয়ন" পর্যন্ত শৈথিল্য ইহাই বুঝিতে হইবে।

Eng Trans.: The early writers speak of ten *Śabda-guṇas*, i.e. *Guṇa* belonging to word and ten *Artha-guṇas* i.e *Guṇa* belonging to sense These are—*Śleṣa*, *Prasāda*, *Samatā* *Mādhurya*, *Sukumāratā*, *Arthavyakti*, *Udāratva*, *Ojas*, *Kānti* and *Samādhi*. The designation of both *Śabda-guṇa* and *Arthaguṇa* is the same though their definition or essential nature is different. *Śleṣa*, which is synonymous with compactness (of diction) is the special mode of using letter of the same class and it, through conjunction, (*Saṃhitā*) makes different words to be comprehended as the same. Thus it is said, '*Śliṣṭa* i.e. *Śleṣa* is that which is not touched by looseness (of diction)' e g. अनवरत**. *Prasāda* is the admixture of campactness and

* তোমার বীরত্বের কথা আমরা কি বলিব? হে ধরাখণ্ডল ক্রীড়ার ছলে কুণ্ডলিত ভ্রূ ও রক্তিম নয়ন সহযোগে বাহুমণ্ডলের প্রতি তুমি দৃষ্টিপাত করিলে (তোমার শত্রুগণের) মাণিক্যসমূহের কান্তির দ্বারা অতি মনোরম সহস্র ভূষণের উৎক্ষেপে বিন্ধ্য-পর্বতের অরণ্য, গুহাগৃহ ও বৃক্ষগুলি তৎকালে উল্লসিত হইয়া উঠে।

** The lion capable of vanquishing the unrestrained pride of the intoxicated elephant in the form of poverty which constantly destroys the trees in the form of learned persons.

looseness (of diction) used in an inverted order in the same composition e.g. किं...etc.* Here the diction is loose from the word किं upto the word यस्मिन्; it is compact from the word धरा upto the word भ्रू and again it is loose up to the word नयन. This is to be known.

Commentary : जरत्तरास्त्विवत्यस्याहुरित्यग्रतनेनाप्यन्वयः। लक्षणं त्विति। प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम्। तत्रादौ शब्दगुणलक्षणानि सोदाहरणान्याह—शब्दानामित्यादि। संहितया परसंनिकर्षेण। शिलष्टं श्लेषः। न स्पृष्टं शैथिल्यं भेदो यत्रेत्यर्थः। विद्वांस एव द्रुमास्तेसां निरन्तरं द्रोहकारिणो ये दारिद्र्यरूपा माद्यन्तो द्विपा गजास्तेषामुत्कृष्टदर्पसमूहनाशने समर्थः सिंहस्त्वमिति राजवर्णनम्। व्युत्क्रमेणादौ शैथिल्यमग्रे गाढ़त्वम्। हे पृथ्वीन्द्र, यस्मिंस्त्वयि क्रीड़या नसा वा कुण्डलिते भ्रुवौ शोणनयने च यस्य तस्मिन् सति। दोर्मण्डलं दोर्युग्मं पश्यति च सति। तत्कालं तस्मिन्नेव समये। रक्तमणिसमूहकान्तिमिश्रितैर्भूषणानन्तसमूहैर्विन्ध्याद्रेर्वनगुहागृहवृक्षाश्चत्वार उल्लासिताः। अतस्तव वीरतामसी वयं किं ब्रूम इत्यर्थः। क्रीड़ाया तथाकृतं श्रुत्वा शत्रवः पलाय्य विन्ध्यप्रदेशे सगता इति भावः।

उपक्रमादासमाप्ते रीत्यभेदः समता।

यथा—वक्ष्यमाणमाधुर्योदाहरणे। तत्र ह्युपनागरिकयैवोप क्रमोपसंहारौ।

संयोगपरह्रस्वातिरिक्तवर्णघटितत्वे सति पृथक्पदत्वं माधुर्यम्।

यथा— 'नितरां परुषा सरोजमाला न मृणालानि विचारपेशलानि।
यदि कोमलता तवाङ्गकानामथ का नाम कथापि पल्लवानाम्॥'

अपरुषवर्णघटितत्वं सुकुमारता।

यथा—

'स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालि-
दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया।
आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि
रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः॥

अत्र पूर्वार्धे। उत्तरार्धे तु माधुर्यमपि।

झगिति प्रतीयमानार्थान्वयकत्वमर्थव्यक्तिः॥

---

* What should we speak of your heroism? When you oh king, look at your two arms with your eyes reddened and eye-brows curved out of sportive motive, the forest, the caves and the trees on the Vindhya mountain are brightened by thousands of ornament looking beautiful with the glow of jewels (of your enemies).

यथा "नितराम्" इत्यादौ ।

कठिनवर्णघटनारूपविकटत्वलक्षणोदारता ॥

यथा— 'प्रमोदभरतुन्दिलप्रमथदत्ततालावली-
विनोदिनि विनायके डमरुडिण्डिमध्वानिनि ।
ललाटतटविस्फुटत्तनकुर्षीटयोनिच्छटो
हटोद्धतजटोद्भटो गलपटो नटो नृत्यति ॥'

"पदानां नृत्यत्प्रायत्वं विकटता" इति काव्यप्रकाशटीकाकारा व्याचक्षते । उदाहरन्ति च 'स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनां झटिति रणितमासीत्" इत्यादि । तत्र तेषामेतादृशीं विकटत्वलक्षणामुदारतामोजस्यन्तर्भावयन्काव्यप्रकाशकारः कथमनुकूल इति त एव जानन्ति । न ह्यत्रौजसो वैपुल्येन प्रतिभानमस्ति । "विनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्त" इत्यत्र सन्नर्यासंख्या नवो न चमत्कारः । नापि तत्र नृत्यत्प्रायत्व वर्णानामनुभवन्ति सहृदयाः । अंशान्तरे तु माधुर्यमेव ।

Beng. Trans.: আরম্ভ হইতে শেষ পর্যন্ত রীতির অভিন্নতাই সমতা। যথা—পরে উল্লিখিত মাধুর্য্যের উদাহরণে। ঐ স্থলে উপনাগরিকার দ্বারা আরম্ভ ও উপসংহার হইয়াছে।

যে হ্রস্ববর্ণের পর সংযুক্ত বর্ণ আছে এইরূপ হ্রস্ববর্ণের (অর্থাৎ গুরু বর্ণের) অতিরিক্ত বর্ণের দ্বারা ঘটিত হইলে বন্ধে যদি পদ পৃথক্‌ভাবে (অর্থাৎ অসমানভাবে) প্রযুক্ত হয় তাহাই মাধুর্য্য।

যথা—নিতরাং পরুষা ইত্যাদি।*

অপরুষবর্ণের দ্বারা রচিত হওয়াই সুকুমারতা।

যথা—স্বেদাম্বুসান্দ্রকণশালিকপোলপালি……ইত্যাদি।**

এস্থলে পূর্বার্ধে সুকুমারতা ও উত্তরার্ধে মাধুর্য্যও।

মুহূর্ত্তকালের মধ্যে প্রতীয়মান অর্থের অন্বয়বোধকত্বই অর্থব্যক্তি।

যথা—"নিতরাম্" ইত্যাদি শ্লোকে।

কঠিন বর্ণ বিন্যাস রূপ বিকটত্ব লক্ষণযুক্ত উদারতা।

যথা—প্রমোদভরতুন্দিল…… ইত্যাদি।***

---

* সরোজমালা অত্যন্ত কঠিন, মৃণালগুলি বিচারযোগ্য নহে। যদি তোমার অঙ্গের কোমলতার কথা বল তাহা হইলে পল্লবের কথায় কাজ কি?

** স্বেদাম্বুসান্দ্রকণাযুক্ত কপোলে দোলায়িত কর্ণকুণ্ডলের দ্বারা বরণীয় মদিরেক্ষণার মনোহর অবস্থা স্মরণমাত্রে আমার মনে আনন্দ অঙ্কুরিত করিয়াছে।

*** প্রকৃষ্ট আনন্দে পরিপূর্ণ প্রমথগণকর্তৃক প্রদত্ত তালসমূহের দ্বারা আনন্দ অনুভব করিয়া বিনায়ক ডমরুতে ডিণ্ডিম ধ্বনি করিলে নট (মহাদেব) নৃত্য করিলেন। তাহার বস্ত্র অপগত হইল; উদ্ধত জটার দ্বারা তিনি ভয়ঙ্কর হইলেন; তাহার ললাটতট হইতে সুবর্ণ বর্ণ অগ্নির কণা বিনির্গত হইল।

কাব্য প্রকাশের টীকাকারগণ বলিয়াছেন—পদসমূহের যেন, নৃত্য করিতেছে এইরূপ ভাবই বিকটতা। ইহার উদাহরণ তাঁহারা বলিয়াছেন, "স্বচরণবিনিবিষ্টৈ-র্নূপুরৈর্নর্ত্তকীনাং ঝটিতি রণিতমাসীৎ" (নর্তকীদের স্বচরণে নিবদ্ধ নূপুরগুলির দ্বারা মুহূর্তকালের মধ্যে শব্দ হইল) ইত্যাদি। এস্থলে তাঁহাদের মতানুযায়ী বিকটত্ব লক্ষণ উদারতাকে কাব্যপ্রকাশকার ওজঃ গুণে অন্তর্ভুক্ত করিয়া কিরূপে তাঁহাদের মতের অনুকূল হইয়াছেন তাহা তাঁহারাই জানেন। এস্থলে ওজঃ গুণ বেশী পরিমাণে অনুভূত হয় না। 'বিনিবিষ্টৈঃ'--ইত্যাদিস্থলে অল্পপরিমাণে ওজঃ গুণ থাকিলেও তাহা চমৎকারজনক নহে। অথবা সহৃদয় ব্যক্তিগণ সে স্থলে বর্ণের নৃত্যৎপ্রায়ত্ব (অর্থাৎ যেন নৃত্য করিতেছে) এইরূপ অনুভব করেন না। অন্য অংশে মাধুর্য্যই গুণ।

Eng. Trans. : *Samatā* is the sameness of diction used from the beginning to the end, as is seen in the example of *Mādhurya* which will be given later. There both the beginning and the end are in the *Upanāgarikā* (*Rīti*).

Mādhurya is the use of words separately (that means, not combined) when these consist of letters other than short vowel followed by conjunct consonants, e.g. निरर्थं पद्मा* etc

The *Sukumāratā* stands for the employment of letters which are not harsh e g. स्वेदाम्बु** etc. Here *Sukumārāta* exists in the first half, while there is *Mādhurya* also in the second.

Arthavyakti is the instantaneous cognition of the relation between senses conveyed by words ; for example, in the verse beginning with निरर्थं etc. *Udārtā* is characterised by विकटत्व (unusual aspect of बन्ध) which rises from the use of कठिन (harsh) letters : as for example in the verse प्रमोदमत्तैर्नित*** etc. The commentators on the *Kāvyaprakāśa* say that when the words appear as if they are dancing that is the case of विकटता and they mention the sentence स्वचरणविनिविष्टैः (The sound

* The garland of lotus is very hard ; the lotus-stalk should not be taken into account. If one speaks of the softness of your limbs, what is the necessity of talking about new leaves.

** The pleasant attitude of my mistress with fascinating eyes and looking beautiful with ear-ornaments dangling on her cheeks covered with thick drops of perspiration has generated joy in my mind.

*** When Vināyaka feeling pleasure by the musical measures caused by the slappling of hand of the Pramathas filled with excessive delight made sound on the Damaru, the Dancer (i e, Mahādeva) began to dance looking fearful with matted hairs spread upward, with garment dropped down and with small particles of golden-coloured fire coming out of His broad forehead.

of the Nūpura fixed on their own feet of the lady-dancers was heard in an instant) etc. as an example of it. How can the author of the *Kāvyaprakāśa* who has included such उदारता marked by विकटत्व in the *Ojaḥ-guṇa* agree with them, they know it. Indeed, no abundant experience of *Ojaḥ-guṇa* is possible from this verse. Though the *Ojaḥ-guṇa* can be felt in slight degree in the sentence विनिविष्टैः etc. yet that does not produce any charm. Nor do the connoisseurs feel there that the letters are dancing as it were. There is *Mādhurya* in other part of the sentence.

Commentary : आसमाप्तेः समाप्तिपर्यन्तम् । रीत्यभेदः इति । रीतयश्चोपनागरिका परुषा कोमला च । एता एव क्रमेण वैदर्भीगौडीपाञ्चाल्य उच्यन्ते । माधुर्यव्यञ्जकवर्णयुताद्या । ओजोव्यञ्जकवर्णयुता द्वितीया । माधुर्यौजोव्यञ्जकवर्णातिरिक्तकेवलप्रसादयुक्ताक्षरान्त्येति विवेकः । अन्त्यया एव ग्राम्येति संज्ञा केषांचित् । वक्ष्यमाणेत्यस्यानुपदमित्यादिः । संयोगपरेति । संयोगश्चात्र परसवर्णभिन्नवर्णद्वयघटितः एव ग्राह्यः । स्पष्टं चेदमत्रैवाग्रे । पृथक्पदत्वम् । पदानि भिन्नान्यपेक्षितानि, न तु श्लेषवत् । विचारेति । अङ्कुवन्मृणालानि न वेति विचारेऽपि समर्थानि नेत्यर्थः । अङ्कुकानामित्यत्रानुकम्पायां कन् । दृष्टेति शेषः । नायिकां प्रति नायकोक्तिः । स्वेदेति । नायकोक्तिः । श्रवणकुण्डलं कर्णताटङ्कः । अत्र स्मृत्युपष्टब्धशृङ्गारः पूर्वार्धे । असंयुक्तवर्णघटितत्वरूपा सुकुमारतेति शेषः । अपिना अस्या अपि समुच्चयः । झगिति झटित् । प्रतीयमानत्वमन्वयविशेषणम् । आकाङ्क्षादिसकलकारणसामग्रीसत्त्वादिति भावः । प्रमथा गणाः । डमरुडिण्डिमेति । डमरुढक्कृति तन्वतीत्यर्थः । गगनं दिगम्बरः । तत्रोक्तेऽर्थे । तेषां टीकाकाराणाम् । अनुकूलत्वाभावमेवाह नहीति । अत्र स्वचरणेति पद्ये । सकलेन सर्वांशेन । लवो लेशः । अतएव न चमत्कारित्वम् । तत्रौजसो लवांशे ।

संयोगपरह्रस्वप्राचुर्यरूपं गाढत्वमोजः ॥

यथा— 'साहंकारसुरासुरावलिकराकृष्टभ्रमन्मन्दर-
क्षुभ्यत्क्षीरधिवल्गुवीचिवलयश्रीगर्वसर्वंकषाः ।
तृष्णाताम्यदमन्दतापसकुलैः सानन्दमालोकिता
भूमीभूषण ! भूषयन्ति भुवनाभोगं भवत्कीर्तयः ॥'

यथा वा 'अयं पततु निर्दयम्' इत्यादिप्रागुदाहृते ।

अविदग्धवैविकादिप्रयोगयोग्यानां पदानां परिहारेण प्रयुज्यमानेषु पदेषु लोकोत्तरशोभारूपमौज्ज्वल्यं कान्तिः ।

यथा— "नितरामि"त्यादि प्रागुदाहृते ।

बन्धगाढत्वशिथिलत्वयोः क्रमेणावस्थापनं समाधिः ।

अनयोरेव प्राचीनैरारोहावरोहव्यपदेशः कृतः (का. अ. सू, ३।१।१२)। क्रम एव हि तयोः प्रसादादस्य भेदकः। तत्र हि तयो र्व्युत्क्रमेण वृत्तिः।

यथा— 'स्वर्गनिर्गतनिरर्गलगङ्गातुङ्गभङ्गुरतरङ्गसखानाम्।
केवलामृतमुचां वचनानां यस्य लास्यगृहमास्यसरोजम्॥"

अत्रारोहः प्रथमेऽर्धे। तृतीयचरणे त्ववरोहः। गङ्गेत्यादौ माधुर्यस्य व्यञ्जकेषु वर्णेषु सत्स्वपि दीर्घसमासान्तःपातितया न तस्य प्ररोहः। उत्तरार्धे तु सोऽपि। एते दश शब्दगुणाः॥

Beng. Trans.: সংযুক্তবর্ণ পরে আছে এইরূপ হ্রস্ববর্ণের প্রাচুর্যরূপ গাঢ়ত্ব ওজঃ। যথা—'সাহংকারসুরাসুরা' ইত্যাদি।*

অথবা পূর্বে উদাহৃত "অয়ং পততু নির্দয়ম্" (পৃ ৯১) ইত্যাদি স্থলে। অবিদগ্ধ (অর্থাৎ নীরস) বৈদিকাদি প্রয়োগযোগ্য পদ পরিহার করিয়া যে সকল পদ প্রযুক্ত হয় তাহাদের লোকোত্তর শোভারূপ উজ্জলতাই কান্তি।

যথা পূর্বে উদাহৃত "নিতরাম্" ইত্যাদি শ্লোকে।

বন্ধের গাঢ়ত্ব ও শিথিলত্ব যদি ক্রমানুসারে প্রযুক্ত হয় তাহা হইলে তাহাই সমাধি।

প্রাচীন আলংকারিকগণ (বামন প্রভৃতি) ইহাদের 'আরোহ' ও 'অবরোহ আখ্যা দিয়েছেন (কা. অ. সূ, ৩।১।১২)। এই "ক্রম" প্রসাদ গুণ হইতে সমাধি গুণের ভেদ সূচনা করে। প্রসাদ গুণে ইহাদের ক্রমবিপর্যয়ে প্রয়োগ হয়।

যথা—'স্বর্গনির্গতনিরর্গল'……ইত্যাদি।**

এস্থলে প্রথম অর্ধে আরোহ ও তৃতীয় চরণে অবরোহ। "গঙ্গা" ইত্যাদি পদে মাধুর্যের ব্যঞ্জক বর্ণ থাকা সত্ত্বেও দীর্ঘসমাসান্তঃপাতী হওয়ায় মাধুর্য্য গুণ অঙ্কুরিত হইতে পারে নাই। উত্তরার্ধেও উহা ঐরূপ হইয়াছে। এই দশটি শব্দগুণ।

Eng. Trans.: *Ojaḥ* is the compactness of diction caused by the excessive use of short vowel followed by conjunct consonant. e.g. साहंकारसुरासुरावलि***—etc. or "अयं पततु निर्दयम्" (p. 91) etc. which has been mentioned before.

* হে ভূমিভূষণ, অহঙ্কারী সুর ও অসুরদের করের দ্বারা আকৃষ্ট ও ঘূর্ণিত মলয় পর্বতের দ্বারা আলোড়িত সমুদ্রের মনোহর বীচিবলয়ের সৌন্দর্যগর্বাপহরণকারী, তৃষ্ণাব্যাকুল সৎ তাপসগণের দ্বারা সানন্দে নিরীক্ষিত আপনার কীর্তিসমূহ পৃথিবীর বিস্তারকে ভূষিত করিতেছে।

** যাহার মুখপদ্ম স্বর্গ হইতে নির্গত ও অর্গলমুক্ত গঙ্গার তুঙ্গ ও ভঙ্গুর তরঙ্গের সখা কেবল অমৃতবর্ষী বচনের নৃত্যগৃহ ছিল।

*** Oh, ornament of the earth, your fame which is vanquishing the pride of beauty of the circle of waves of the sea agitated by the Mandāra hill dragged and rolled by the hands of the proud gods and demons and which is joyfully looked at by noble sages pained by thirst.

Kānti is brightness—the extraordinary beauty of words used after the rejection of those which are not easily understandable (or do not produce charm) and which are worthy of vedic usage. For example, in the verse नितरां etc mentioned before.

Samādhi is the application of compactness and looseness of diction in order. These two have been termed by early rhetoricians (like Vāmana) as 'ascent' and 'descent' (Kā. Sū., 3.1.12).. Their application in order distinguishes it (i.e. *Samādhi*) from *Prasāda*, for there (i.e. in *Prasāda*) these (compactness and looseness) are employed in an inverted order, as for example in स्वर्ग etc. [Whose lotus-like face was the dancing room of words oozing only nectre and friend of the high and transitory waves of the Gaṅgā coming down uninterrupted from Heaven.] Here, in the first half there is "ascent", but in the third foot there is "descent". In the words "गङ्गा" etc. though the letters suggest the *Mādhurya-guṇa*, yet that (i.e. *Mādhurya*) has not come into existence (lit. sprouted), as the letters are included in long *Samāsas*. In the last half the condition is the same.

These ten *Guṇas* belong to *Śabda* (words).

Commentary : नाहमिति । हे भमीभूषण । आभोगो विस्तारः । अनयोः गाढत्वशिथिलत्वयोः । प्रसादात् समाधेर्भेदमाह—क्रम एवेति । तयो र्गाढत्वशिथिलत्वयोः क्रम एव हीत्यर्थः । वृतेः प्रवृत्ते । स्वर्गेति । यस्यास्यसरोजं तेषां लास्यगृहं भवतीत्यर्थः । तृतीयचरण इति बहुव्रीहिः । द्वितीयेऽर्ध इत्यर्थः । तस्य माधुर्यस्य । पृथक्पदत्वस्य तत्र निविष्टत्वेन असमासादिति भावः । सोऽपि माधुर्यप्ररोहोऽपि । तथा च सांकर्यमिति भावः ।

एवं क्रियापरम्परया विदग्धचेष्टितस्य तदस्फुटत्वस्य तदुपपादकयुक्तेश्च सामानाधिकरण्यरूपः संसर्गः श्लेषः ।

यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ।

यथा—'कमलानुकारि वदनं किल तस्याः" इत्यादि । अत्युदाहरणं तु 'कमलकान्त्यनुकारि वक्त्रम्" इत्यादि ॥

प्रक्रमाभङ्गेनार्थघटनात्मकमवैषम्यं समता ॥

यथा— 'हरिः पिता हरिर्माता हरिर्भ्राता हरिः सुहृत् ।
हरिं सर्वत्र पश्यामि हरेरन्यन्न भाति मे ॥

अत्र 'विष्णुर्भ्राते'त्यादिनिर्माणे प्रक्रमभङ्गात्मकं वैषम्यम् ।

एकस्या एवोक्तेर्भङ्ग्यन्तरेण पुनः कथनात्मकमुक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम् ॥

यथा— "विधत्तां निःशङ्कं निरवधिसमाधिं विधिरहो
सुखं शेषे शेतां, हरिरविरतं नृत्यतु हरः ।
कृतं प्रायश्चित्तैरलमथ तपोदानयजनैः
सवित्री कामानां यदि जगति जागर्त्ति भवती ।।"

अत्र विध्यादिभि र्नास्ति किमपि प्रयोजनमित्येषोऽर्थः समाधिविधानादिप्रेरणारूपेणोक्तिवैचित्र्येणाभिहितः । अन्यथाऽनवीकृतत्वापत्तेः ।।

Beng. Trans. : বিদগ্ধের কার্য্য, তাহার অস্ফুটত্ব ও তাহার প্রত্যায়কযুক্তির ক্রিয়াপরম্পরার দ্বারা সামানাধিকরণ্যরূপ যে সংসর্গ তাহাই শ্লেষ।

যতটুকু অর্থ তাহার বোধক ততটুকু পদের প্রয়োগ রূপ (অর্থাৎ প্রয়োগের দ্বারা) যে অর্থের বিমলতা তাহাই প্রসাদ। যথা—"তাহার বদন কমলের অনুকরণ করে"। ইহার প্রত্যুদাহরণ "কমলের কান্তিকে অনুকরণ করে তাহার বদন" ইত্যাদি।

প্রক্রম ভঙ্গ না করিয়া অর্থ প্রয়োগ করা হেতু যে অর্থের অবৈষম্য তাহাই সমতা।

যথা—'হরি পিতা, হরি মাতা, হরি ভ্রাতা, হরি সুহৃৎ ; হরিকে সর্বত্র দেখি, হরি ব্যতীত অন্য কিছু আমার সম্মুখে প্রকাশিত হয় না।'

এস্থলে "বিষ্ণু ভ্রাতা" এইরূপ প্রয়োগ করিলে প্রক্রমভঙ্গজনিত বৈষম্যের উদয় হয়।

একই উক্তি ভিন্ন ভঙ্গীতে পুনরায় উক্ত হইলে যে উক্তির বৈচিত্র্য উদিত হয় তাহাই মাধুর্য্য।

যথা—'বিধাতা নিঃশঙ্কভাবে নিঃসীম সমাধি আচরণ করুন। হরি শেষনাগের উপর সুখে শয়ন করুন ; হর অবিরত নৃত্য করুন। প্রায়শ্চিত্তের প্রয়োজন নাই অথবা তপঃ, দান ও পূজাও নিষ্প্রয়োজন, যদি কামপ্রদায়িনী আপনি জগতে জাগ্রত থাকেন।'

এস্থলে "বিধি প্রভৃতির কোন প্রয়োজন নাই" এই অর্থ সমাধি বিধানাদির প্রেরণারূপ উক্তি বৈচিত্র্যের দ্বারা অভিহিত হইয়াছে। ইহা না হইলে অনবীকৃতত্ব দোষের আপত্তি হইত।

Eng. Trans. : *Śleṣa* is the connection in the form of existence in the same substratum, i.e. *Kāvya* of the (i. e *Ceṣṭita*) works of a clever person with implicitness as well as with arguments for making them explicit through successive chain of activities. (The idea is that when in a *Kāvya* the works of a clever person which have been already kept concealed are brought to light by successive chain of activities of the same person, that is the case of *Śleṣa*).

Prasāda is clearness (lit. transparence) of idea caused by the use of word capable of conveying that particular sense for which

it is used. The example is "Her face imitates the lotus" and the counter example is "Her face imitates the beauty of the lotus."

Samatā is the absence of dissimilarity (in thought) caused by the presentation of ideas without violating the order. eg.—

'Hari is father, Hari is mother, Hari is brother, Hari is friend. Everywhere I visualise Hari ; nothing but Hari flashes before me.'

If "Viṣṇu is brother" is used (in place of Hari is brother) that will be the case of dissimilarity in the form of trangression of order.

Mādhurya consists of strikingness in speech (or brilliance of speech) caused by the utterance of words already used in different manner, e.g. "Let God (Brahmā) undergo eternal meditative trance without hesitation ; let Hari recline on the Śeṣa-nāga , let Hara constantly dance. There is no need of expiatory acts as well as of penance, charity and worship, if thou who fulfillest all desires art awake in this world". Here, the idea "there is no need of *Vidhi* (formula for the performance of Vedic rite) etc. has been presented in different manner in the form of encouraging the performance of meditation etc ; otherwise, there is the chance of the defect अनवीकृतत्व (absence of newness in idea).

Commentary : एवं शब्दगुणानां प्रपञ्चमुक्त्वार्थगुणानां तमाह्--एवमिति । उक्तवदित्यर्थः । विदग्धचेष्टितस्येति । यथा "दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे" इत्याद्य-मरुकपद्यादौ । अत्र कामातिकम्याप्याचुम्बनं विदग्धचेष्टितम् । तस्यास्फुटत्वमन्यया तदज्ञानात् । तत्रोपपत्तिश्च नयनपिधानपूर्वकं क्रीडानुबन्धः । एषा च पश्चादागमन-नयनपिधानक्रीडाकरणादिक्रीडापरम्परया सामानाधिकरण्यं काव्ये निबद्धम् । इदं च "क्रियापरम्परया" इति तृतीयान्तपाठे बोध्यम् । षष्ठ्यन्तपाठे तु तस्याः तेषां च सामेत्याद्यर्थः । यावदिति । अर्थान्न्यूनाधिकपदवस्त्वेत्यर्थः । प्रत्युदाहरणे कान्तिरधिकम् । प्रक्रमेति । उपक्रमाभङ्गेनेत्यर्थः । शाब्दबोधे शब्दस्यापि प्रकारतया भानस्य 'न सोऽस्ति' इत्यादिना हरिणा प्रतिपादितत्वादिति भावः । भङ्ग्यन्तरेण रीत्यन्तरेण । विधत्तामिति । देवीं प्रति भक्तोक्तिः । कामानां मनोरथानां सवित्री निष्पादिका । एषोऽर्थ इत्यस्यैक एवेति शेषः । अन्यथा तथैव प्रत्यकमुक्तौ । अनवीति । दोषोऽयम् ।

अकाण्डे शोकदायित्वाभावरूपमपारुष्यं सुकुमारता ॥

यथा—"त्वरया याति पान्थोऽयं प्रियाविरहकातरः ।" "प्रियामरणकातर" इत्यत्र शोकदायिनो मरणशब्दस्य सत्त्वात् पारुष्यम् । इदं चाश्लीलतादोषव्याप्यम् ।

वस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारणक्रियारूपयो र्वर्णनमर्थव्यक्तिः ।

यथा— 'गुरुमध्ये कमलाक्षी कमलाक्षेण प्रहर्तुकामं माम् ।
रदयन्त्रितरसनाग्रं तरलितनयनं निवारयाञ्चक्रे ॥'

अयमेवेदानींतनैः स्वभावोक्त्यलंकार इति व्यपदिश्यते ।

"चुम्बनं देहि मे भार्ये कामचाण्डालतृप्तये" इत्यादौ ग्राम्यार्थपरिहार उदारता ॥

Beng. Trans. : বিনা কারণে শোকদানের অভাবরূপ অপারুষ্যই সুকুমারতা। যথা "প্রিয়াবিরহকাতর এই পান্থ দ্রুত যাইতেছে"। এস্থলে প্রিয়ামরণকাতর এইরূপ প্রয়োগে শোকদায়ী মরণ শব্দ থাকায় পারুষ্য ঘটে। ইহা আবার অশ্লীলতাদোষের দ্বারা যুক্ত।

বর্ণনীয় বস্তুর অসাধারণ রূপ ও ক্রিয়ার বর্ণনাই অর্থব্যক্তি। যথা-'গুরুজন মধ্যে উপবিষ্টা তাহাকে প্রহার করিতে ইচ্ছা করিলে আমাকে সেই কমলনয়না চঞ্চল নয়নে রসনাগ্রকে দন্তের দ্বারা সংযমিত করিয়া কমলসদৃশ নয়নের দ্বারা নিবারণ করিল।' আধুনিকগণ ইহাকে (অর্থব্যক্তিগুণকে) স্বভাবোক্তি অলংকার বলিয়া থাকেন।

"হে ভার্যে, আমার কামরূপ চণ্ডালকে তৃপ্ত করিবার জন্য চুম্বন দাও" ইত্যাদির ন্যায় গ্রাম্যতাদোষের পরিহারই উদারতা।

Eng. Trans. : The lack of harshness in idea which gives pain unnecessarily is called *Sukumāratā*, such as—'The traveller aggrieved by separation from beloved is going hurriedly.' If it is written as "aggrieved by the death of the beloved"—that creates harshness in idea as the word "death" which gives pain, is used. Such usage, again, comes under the scope of the demerit called '*aślīla*'—(coarse or vulgar).

The delineation of the extraordinary (specific) beauty and function of an object which is desired to be described is *Arthavyakti*. Such as,—'When I desired to strike her seated among the superiors, that lotus-eyed lady with quivering glance prevented me with her lotus-like eye herself checking her tongue with her teeth.'

Udāratā is the avoidance of the demerit of vulgarity as is seen in such sentences—'Oh my wife, give me kiss to satisfy the *Caṇḍāla* in the form of my passion."

Commentary : अकाण्डे अनवसरे । मार्गे विवक्षितदेशप्राप्तेरुद्देश्यत्वे नावसर इति शोकस्यानवसरः । प्रत्युदाहरणमाह प्रियेति । ननु शोकदायित्वरूप पारुष्यं न दोषेषु गणितमत आह—इदं चेति । तदन्तःपात्यमङ्गलरूपत्वादिति भाव । रूपं स्वरूपम् । कमलाक्षीति स्वरूपम् । रदेत्यादि क्रिया । अयमेवार्थव्यक्त्याख्यगुण एव ।

एकस्य पदार्थस्य बहुभिः पदैरभिधानं बहूनां चैकेन, तथैकस्य वाक्यार्थस्य बहुभिर्वाक्यैर्बहुवाक्यार्थस्यैकवाक्येनाभिधानं विशेषणानां साभिप्रायत्वं चेति पञ्चविधमोजः ॥

यदाहुः— 'पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।
प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥' (का.अ.सू.वृ. ३।२।२०) इति ।

पूर्वार्ध-प्रतिपाद्यं द्वय व्याससमासौ चेति चतुष्प्रकारा प्रौढिः, साभिप्रायत्वं चेति पञ्चप्रकारमोज इत्यर्थः । प्रौढिः प्रतिपादनवैचित्र्यम् ।

यथा— 'सरसिजवनबन्धुश्रीसमारम्भकाले
रजनिरमणराज्ये नाशमाशु प्रयाति ।
परमपुरुषवक्त्राद्द्गतानां नराणां
मधुरमधुरगिरं च प्रादुरासीद्विनोदः ॥'

अत्रोपमेयैकपदार्थस्याभिधानाय प्रबन्धरचना । इत्याद्यग्रेऽपि बोध्यम् ।

'खण्डितानेत्रकञ्जालिमञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मण्डिताखिलदिक्प्रान्ताश्चण्डांशोर्भान्ति भानवः ॥'

अत्र "यस्याः पतिरन्यागेहात् प्रातर्गृहेऽभ्येति" इति वाक्यार्थे खण्डितापदाभिधानम् ।

"अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्वस्वं चापि हरते विधिरुच्छृङ्खलो नृणाम् ॥"

अत्र विधिर्ददाति सर्वमिति कथितम् वाक्यस्य नानावाक्यरचनात्मको व्यासपदवाच्यो विस्तरः ।

'तपस्यतो मुनेर्वक्त्राद्वेदार्थमधिगत्य सः ।
वासुदेवनिविष्टात्मा विवेश परमं पदम् ॥'

अत्र 'मुनिस्तपस्यति, तद्वक्त्रात् स वेदार्थमधिगतवान्, तदनन्तरं वासुदेवे परब्रह्मणि मनः प्रावेशयत्, ततश्च मुक्तोऽभूदिति वाक्यार्थकलापः शतृ- क्त्वा- बहुव्रीहिभिस्तिङन्तेन चानुवाद्यविधेयभावेनैकवाक्यार्थीकृतः ।

साभिप्रायत्वं च प्रकृतार्थपोषकता ।

यथा— 'गणिकाजामिलमुख्यानवता भवता बताहमपि ।
सीदन्भवमरुगर्ते करुणामूर्त्ते ! न सर्वथोपेक्ष्यः ॥'

अत्रोपेक्षाभावे करुणामूर्त्तित्वं पोषकम् । पापिष्ठत्वात् करुणाया अभावे प्रकृतेऽस्याः सम्पादनाय गणिकेत्यादि सीदन्निति च ।

Beng. Trans : (অর্থগত) ওজঃ গুণ পাঁচ প্রকার । যথা, (১) একটি পদার্থের বহু পদের দ্বারা অভিধান ; (২) বহু পদার্থের একটি পদের দ্বারা অভিধান , (৩) একটি বাক্যার্থের বহুবাক্যের দ্বারা অভিধান ; (৪) বহু বাক্যার্থের একটি বাক্যের দ্বারা অভিধান ও (৫) বিশেষণের সার্থক প্রয়োগ ।

আলংকারিকগণ (বামন প্রমুখ) বলিয়া থাকেন—পদার্থের জন্য বাক্য রচনা, বাক্যার্থের জন্য পদের প্রয়োগ, ব্যাস ও সমাস রূপ প্রৌঢ়ি এবং বিশেষণের

সাভিপ্রায়ত্ব (অর্থগত ওজঃ গুণ)। এই শ্লোকের পূর্বার্ধের দ্বারা প্রতিপাদ্য দুইটি অর্থাৎ পদার্থের জন্য বাক্যরচনা ও বাক্যার্থের জন্য পদের প্রয়োগ এবং ব্যাস ও সমাস—এই চারিপ্রকার প্রৌঢ়ি এবং সাভিপ্রায়ত্ব এই পঞ্চপ্রকার ওজঃ। প্রৌঢ়ি, প্রতিপাদনের বৈচিত্র্য।

যথা—পদ্মবনবন্ধুর (অর্থাৎ সূর্য্যের) শ্রীর সমারম্ভকালে (অর্থাৎ উষা কালে) রজনিরমণের (অর্থাৎ চন্দ্রের) রাজ্য (অর্থাৎ রাত্রিকাল) শীঘ্র নাশ প্রাপ্ত হইলে পরম-পুরুষের (অর্থাৎ ব্রহ্মার) মুখ হইতে নির্গত (অর্থাৎ ব্রাহ্মণ) ব্যক্তিদের মধুর ন্যায় মধুর বাক্যের আনন্দ বিলাস প্রকটিত হইল।' এস্থলে 'উষাকালে' এই একটি পদার্থ প্রকাশের জন্য প্রথম চরণ প্রযুক্ত হইয়াছে।' এইরূপে পরবর্তী অংশেও বুঝিতে হইবে। (অর্থাৎ একটি পদার্থের জন্য বহু পদের প্রয়োগ হইয়াছে)। 'খণ্ডিতা নায়িকার নেত্রপদ্মকে সুন্দরভাবে রঞ্জিত করিতে নিপুণ চণ্ডকিরণবিশিষ্ট সূর্য্যের কিরণসমূহ সকল দিক্‌প্রান্তকে মণ্ডিত করিয়া শোভা পাইতে লাগিল।'

এস্থলে "যাহার পতি পরনারীর গৃহ হইতে প্রাতঃকালে গৃহে আসিতেছে" এই বাক্যার্থ বুঝাইতে খণ্ডিতা পদের প্রয়োগ হইয়াছে।

"উচ্ছৃঙ্খল বিধি অযাচিত হইয়া মানবদের সুখ দেন, যাচিত হইয়াও দেন না : এবং সর্বস্ব হরণ করেন।" এস্থলে 'সবই দৈবাধীন' এই একটি বাক্যার্থের প্রকাশের জন্য নানা ব্যাসপদবাচ্য অনেক বাক্যের রচনা করা হইয়াছে।

'তপস্যাকারী মুনির মুখ হইতে বেদার্থ লাভ করিয়া তিনি বাসুদেবে চিত্ত নিবিষ্ট করতঃ পরমপদ প্রাপ্ত হইলেন।' এস্থলে 'মুনি তপস্যা করিতেছেন, তাঁহার মুখ হইতে তিনি বেদার্থ অধিগত হইলেন। অতঃপর পরব্রহ্মস্বরূপ বাসুদেবে মন নিবেদিত করিলেন, তাহার পর মুক্ত হইলেন।' এই বাক্যসমূহ শতৃপ্রত্যয় ক্ত্বাচ্ প্রত্যয় বহুব্রীহি সমাস ও তিঙন্তের দ্বারা উদ্দেশ্য বিধেয়ভাবে একটি বাক্যার্থে পরিণত হইয়াছে।--

প্রকৃত অর্থের পোষকতা সাভিপ্রায়ত্ব।

'হে করুণামূর্ত্তি, গণিকা, অজামিল প্রমুখকে আপনি রক্ষা করিয়াছেন। সংসাররূপ মরুগর্ত্তে পতিত আমাকে আপনি সর্বথা উপেক্ষা করিবেন না।' এস্থলে উপেক্ষার অভাব রূপ অর্থকে 'করুণামূর্ত্তিত্ব' রূপ বিশেষণ পরিপোষিত করিতেছে। পাপিষ্ঠের প্রতি করুণার অভাব হইয়া থাকে। প্রকৃতক্ষেত্রে করুণা সম্পাদনের জন্য 'গণিকা' ইত্যাদি ও "সীদন"—(পীড়িত) ইত্যাদির প্রয়োগ করা হইয়াছে।

Eng. Trans : The *Ojaḥ-guṇa* is of five types, viz. when the sense of one word is expressed by many words ; when the sense of many words is expressed by one ; similarly, when the sense of one sentence is expressed by many sentences and when the sense of many sentences is expressed by one ; and when the significant use of adjectives is made.

They (Vāmana and others) say—*Praudhi* consisting of (1) the use of a sentence for expressing the sense of a word, (2) the use of word for expressing sense of a sentence, (3) the use of *vyāsa* (sentence-analysing compound) and (4) of compound, and (5) the significant use of adjectives (constitute the *Ojaḥ-guṇa*). (v-12). The five types of *Ojas* are these :—the two indicated in the first half of the verse, *vyāsa* and *samasa* (analytical sentence and compound) and the significant use (of adjectives). The word *Praudhi* means—attractive mode of expression. e g. When the kingdom of lover of night was decaying as the beauty of the friend of the cluster of lotus was beginning to rise, the excellence of utterance of words sweet as honey of the people who came out from the mouth of the Supreme Person was manifested.'

Here, the first foot has been used to denote the sense of one word- morning. This is to be known in case of the rest of the verse.

'The rays of the hot-rayed sun expert in pleasing beautifully the lotus-like eyes of the *Khanditā* (whose lover is guilty of infidelity) girls, shine having spread over all the quarters.' Here, the word "*Khanditā*" has been used to give the sense of the sentence "whose husband comes home from the residence of other woman".

"The self-willed God gives one happiness even without being prayed for, does not give that even when is prayed for and He takes away all". Here to express the sense of one single sentence, "everything depends on God", there is the use of a group of different sentences, called *Vyāsa*. 'Having realised the meaning of the Vedas from the mouth of the sage undergoing penance, he, with his mind engrossed in Vāsudeva, entered the Supreme abode."

Here, a number of sentences viz—the sage is practising penance, he (the person referred to) got the import of the *Vedas* from his (sage's) mouth ; after that he placed his mind on Vāsudeva, then he was liberated ;—have been turned into a single sentence, being treated either as subject or as predicate through the use *Śatr-pratyaya, ktvā-pratyaya, Bahuvrīhi* compound and *Tiṅanta* word. The significant use (of adjective) helps to develop the desired sense.

The illustration is—'Oh you having a benevolent form, you have saved the prostitute, Ajāmila and others ; so I, who have been pained in the cavity of the desert in the form of worldly existence, should not be in any way neglected by you.'

Here, the expression 'having a benevolent form' helps the idea, "should not neglect". As he was the most sinful person, God's

mercy was not for him ; so in order to show it (mercy) as attainable for him, the words "prostitute", "pained" etc. have been used.

Commetanry : उक्तक्रमेणैवाह, पदार्थ इति । व्यासेति । तथेत्यादिनोक्तौ । अस्य विशेषणस्य । प्रौढिपदार्थमाह प्रतीति । क्रमेणोदाहरणान्याह यथेत्यादिना । इत्याद्यग्रेऽपीति । द्वितीयचरणोऽपि तदर्थं । तृतीयचरणेन ब्राह्मणानामित्यर्थलाभः । ईशमुखजत्वात् तेषाम् । उद्गतानामित्यस्य गिरां चेत्यत्रापि सम्बन्धः । अतएव च वेदानामित्यर्थलाभः । द्वितीयोदाहरणमाह—खण्डीति । कञ्जं कमलम् । भानवः सूर्यकिरणाः । खण्डितानेत्ररञ्जकत्वं तु तदा प्रियदर्शनेनेति बोध्यम् । अञ्चति गच्छति । तृतीयोदाहरणमाह—अयाचीति । उच्छृङ्खलो निर्मर्यादः । तुर्योदाहरणमाह—नपेति । स परमभक्तः कश्चित् । अत्रेत्यस्यादाविति शेषः । तद्वक्त्रादित्यस्य तत इत्यादिः । अस्मात्पदार्थमाह—मन इति । यथेति । गणिका चाजामिलश्च तौ मुख्यौ येषां तान् । गणिका पिङ्गला । अजामिलो जारो* भागवते प्रसिद्धोऽयमर्थः । खनेति खेदे । अत एव मरुगर्त्ते स्नन्त सीदन् दुःखी । प्रकृते मयि ।

दीप्तरसत्वं कान्तिः ।

तच्च स्फुटप्रतीयमानरसत्वम् । उदाहरणं च वर्णितमेव । रसप्रकरणे वर्णयिष्यते च ।

अवर्णितपूर्वोऽयमर्थः पूर्ववर्णितच्छायो वेति कवेरालोचनं समाधिः । ज्ञानस्य विषयतासंबन्धेनार्थनिष्ठत्वादर्थगुणता ।

आद्यो यथा—"तनयमैनाकगवेषण……" इत्यादौ । द्वितीयस्तु प्रायशः सर्वत्रैवेत्याहुः ।

अपरे त्वेषु गुणेषु कतिपयान् प्रागुक्तैस्त्रिभिर्गुणैर्वक्ष्यमाणदोषाभावालंकारैश्च गतार्थयन्तः, कांश्चिद्वैचित्र्यमात्ररूपतया क्वचिद्दोषतया च मन्यमाना न तावतः स्वीकुर्वन्ति । तथा हि श्लेषोदारताप्रसादसमाधीनामोजोव्यञ्जकघटनायामन्तर्भावः । न च श्लेषोदारतयोः सर्वांशे गाढबन्धात्मनोरोजोव्यञ्जकघटनान्तर्भावोऽस्तु नाम, प्रसादसमाध्योस्तु गाढशिथिलात्मनोरंशेनौजोव्यञ्जकान्तर्भावेऽप्यंशान्तरेण कुत्रान्तर्भाव इति वाच्यम्; माधुर्याभिव्यञ्जके प्रसादाभिव्यञ्जके चैव सुवचत्वात् । माधुर्यं तु परेषामस्मदभ्युपगतमाधुर्यव्यञ्जकमेव । एवं च सर्वत्र व्यञ्जके व्यङ्ग्यशब्दप्रयोगो भाक्तः । समता तु सर्वत्रानुचितैव । प्रतिपाद्योद्भटत्वानुद्भटत्वाभ्यामेकस्मिन्नेव पद्ये मार्गभेदस्येष्टत्वात् । यथा—

निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
न्मृद्वीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ।
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथय त्वं संमुखे मादृशां
नो चेद्दुष्कृतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्बहिर्मा कृथाः ।

* राजा इति पाठान्तरम् ।

अत्र पूर्वार्धे तृतीयचरणे च लोकोत्तरनिर्माणप्रतिपादके यो मार्गो न स चतुर्थचरणे कदर्यकाव्यप्रतिपादक इति वैषम्यमेव गुणः। ग्राम्यत्वकष्टत्वयोस्त्यागात् कान्ति-सौकुमार्ययो र्गतार्थता, प्रसादेन चार्थव्यक्तेरिति।

Beng. Trans. : (অর্থের) দীপ্তরসশালিত্বই কান্তি। স্পষ্টভাবে প্রতীয়মান যে রস তাহার ভাবই কান্তি। উদাহরণ পূর্বে বর্ণিত হইয়াছে ও রসপ্রকরণে বর্ণিত হইবে।

এই অর্থ পূর্বে বর্ণিত হয় নাই অথবা ইহা পূর্বে বর্ণিত অর্থের সদৃশ, এইরূপ কবির আলোচনাই সমাধি।

বিষয়তাসম্বন্ধের দ্বারা জ্ঞান অর্থনিষ্ঠ হইয়াছে বলিয়া এইগুলি অর্থগুণ। প্রথমটির (অর্থাৎ কান্তির, দৃষ্টান্ত —'তনয়মৈনাক…' ইত্যাদি। দ্বিতীয়টির (অর্থাৎ সমাধির) দৃষ্টান্ত প্রায় সর্বত্র আছে, ইহা আলংকারিকগণ বলিয়া থাকেন।

অপর আলংকারিকগণ (ধ্বনিবাদী ও রসবাদিগণ) এই গুণগুলির মধ্যে কতগুলিকে পূর্বোক্ত তিনটি গুণে, (মাধুর্য, ওজঃ ও প্রসাদ), এবং পরে উল্লিখিত দোষাভাব ও অলংকারের সহিত মিলিত করিয়া, কতগুলিকে বৈচিত্র্যমাত্ররূপে, কতগুলিকে দোষরূপে মনে করিয়া এতগুলিকে (অর্থাৎ দশপ্রকার শব্দগুণ) স্বীকার করেন না। তাহাদের মতে, শ্লেষ, উদারতা, প্রসাদ ও সমাধির ওজঃ গুণ ব্যঞ্জক সংঘটনাতে অন্তর্ভাব হয়। ইহা বলা উচিত নহে যে শ্লেষ ও উদারতা সর্বাংশে গাঢ়বন্ধ স্বরূপ হওয়ায় ওজোব্যঞ্জক ঘটনাতে উহাদের অন্তর্ভাব হইতে পারে, কিন্তু প্রসাদ ও সমাধি গাঢ় ও শিথিলবন্ধ স্বরূপ হওয়ায় কিছু অংশের ওজোব্যঞ্জক ঘটনাতে অন্তর্ভাব হইলেও অপর অংশের কোথায় অন্তর্ভাব হইবে। কারণ মাধুর্যাভিব্যঞ্জক বা প্রসাদাভিব্যঞ্জক ঘটনাতে তাহাদের অন্তর্ভাব হইবে, এইরূপ সহজে বলা যাইতে পারে। অপরের (অর্থাৎ বামনাদির মতে) মাধুর্য্য আমাদের (অর্থাৎ ধ্বনিবাদিদের) স্বীকৃত মাধুর্য্যের ব্যঞ্জক : সর্বত্র ব্যঞ্জক অর্থে ব্যঙ্গ্যশব্দের লাক্ষণিক প্রয়োগ হয়। সমতা সর্বত্রই অনুচিত। প্রতিপাদ্য অর্থের উৎকর্ষ ও অনুৎকর্ষ হেতু একটি পদ্যে মার্গভেদ ইষ্ট হইয়া থাকে। যথা—"অত্যন্ত পক্কতাবশতঃ দ্রবীভূত দ্রাক্ষারসের মাধুর্য্যের গর্ব পরিহার করিতে নিপুণ বাক্যের নির্মাণে যদি অতীব সমর্থ হও, তাহা হইলে, হে সখে, আমাদের সম্মুখে সুখে তোমার কাব্য বল ; তাহা না হইলে স্বকৃত পাপের ন্যায় অন্তর হইতে তাহা বাহির করিও না।" এস্থলে লোকোত্তরনির্মাণপ্রতিপাদক পূর্বার্ধে তৃতীয় চরণে যে মার্গ অনুসৃত হইয়াছে তাহা চতুর্থ চরণে কদর্যকাব্য প্রতিপাদক হইবে বলিয়া অনুসৃত হয় নাই। সুতরাং এস্থলে বৈষম্যই গুণ। কান্তি ও সৌকুমার্য্য যথাক্রমে গ্রাম্যত্ব ও কষ্টত্বের ত্যাগের দ্বারা এবং প্রসাদের দ্বারা অর্থব্যক্তিকে গ্রহণ করিতে পারা যায়।

Eng. Trans. : When the sense is marked by bright *Rasa* that is *Kānti-guṇa*. It means that the *Rasa* is clearly suggested. Its

example has been given before and will be given later on in connection with the analysis of *Rasa*.

Samādhi stands for the impression of the poet that the object (he is describing at present) has never been described before or is similar to that which has been described. These are recognised as *Arthaguṇa* since cognition (ज्ञान) here is related with *Artha* which is its object. The example of the former (i.e of *Kānti*) is the verse beginning with तनयमैनाक etc. and of the latter, can be seen every where. Some, however, do not like to admit so many *Śabdaguṇas* as, they regard some of these *guṇas* as included in those three (i.e *Mādhurya, Ojas* and *Prasāda*), some as identical with *Alaṁkāras* or as absence of *Doṣa* ; some, again, as of the nature of only strikingness and some as *Doṣas*. Thus, *Śleṣa, Udāratā, Prasāda* and *Samādhi* are included in the diction expressing the *Ojas guṇa*. It should not be said : *Śleṣa* and *Udāratā* which are of the nature of compact composition in all parts may be included in the diction revealing *Ojaḥ-guṇa* ; but *Prasāda* and *Samādhi* which are of the nature of both compact and loose composition can in some part, be included in the diction expressing *Ojaḥ-guṇa*, but in other parts to which should they belong ? For, it has rightly been declared that those two *guṇas* (i.e *Prasāda* and *Samādhi*) should be included in the diction expressing *Mādhurya* or *Prasāda guṇas*. The *Mādhurya* as admitted by others (i.e. Vāmana and his followers) is nothing but that which expresses *Mādhurya* as is accepted by us. Thus, everywhere, the use of *Vyaṅgya* word (i.e that which is suggested) in place of Vyañjaka (that which suggests) is in secondary sense. *Samatā* is not desirable any where. Because difference in diction is commendable in the same poetry in accordance with the difference in ideas caused by their exalted nature or absence of it. Thus :

"Oh friend, if you are capable of composing words which have the capacity of removing the pride of the sweet juice of grapes turned soft on account of being very much ripe, you can happily tell of your *kāvya* before us ; otherwise, you should not bring that out from your mind like sin committed by yourself." Here, that particular composition which is used in the first half and the third foot (of the verse) for denoting it as extraordinary writing has not been used in the fourth foot which makes it a bad poetry. Hence here dissimilarity (in diction) is *guṇa* (i.e excellence of poetry). *Kānti* and *Saukumārya* (i.e *Sukumāratā*) can be identified with the removal

of the defects *Grāmyatā* (urbanity or vulgarity) and *Kaṣṭatva* (harshness) and *Arthavyakti* with *Prasāda*.

Commentary : गुरुप्रदीप्तत्वाभावादाह—तच्चेति । रसेत्यस्य पूर्वान्वयः, छायस्तत्सदृशः । नन्वालोचनं ज्ञानम्, तच्चात्मगुणो नार्थगुण इत्यत आह—ज्ञानस्येति । स्वोक्तौ तथाभावादाह—प्रायश इति । दोषाभावेति । द्वयोर्बहुवचनान्तानां द्वन्द्वः । तावन्तो दश । तत्रादौ शब्दगुणानां तेषामन्तर्भावायाह—श्लेषोदेति । घटनायां वर्णरचनायाम् । तदंशे सर्वत्र माधुर्यसत्त्वे मानाभावात् । प्रसादस्य सर्वरससाधारण्याच्चाह प्रसादामीति । प्रतिपाद्येति । प्रतिपाद्यस्य यदुद्भूटत्वमनुद्भूटत्वं च ताभ्यामित्यर्थः । ग्राम्यत्वकष्टत्वयो स्त्यागादिति । अत्रेद चिन्त्यम्—कष्टत्वमोजोव्यञ्जकवर्णत्वम् । सुकुमारत्वं माधुर्यव्यञ्जकवर्णत्वम् । तथा चानयोः परस्पराभावत्वाभावात् कथं तेनान्यस्यान्यथा सिद्धिरिति । अर्थव्यक्तेरित्यस्य गतार्थतेत्यस्यानुषङ्गः । इति शब्दः गुणान्तर्भावादिसमाप्तौ ।

अर्थगुणेष्वपि श्लेषः, ओजस प्रथमश्चत्वारो भेदाश्च उक्तिवैचित्र्यमात्ररूपा इति न गुणान्तर्भावमर्हन्ति, अन्यथा प्रतिश्लोकं अर्थवैचित्र्यभेदाद् गुणभेदापत्तेः । अनधिकपदत्वात्मा प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यवपुर्माधुर्यम्, अनाकुष्यशरीरं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपोदारता, वैषम्याभावलक्षणा समता, साभिप्रायत्वात्मकः पञ्चम ओजसः प्रकारः, स्वभावस्फुटत्वात्मकार्थव्यक्तिः, स्फुटरसत्वरूपा कान्तिश्च, अधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्यत्वभग्नप्रक्रमत्वापुष्टार्थत्वरूपाणां दोषाणां निराकरणेन स्वभावोक्त्यलंकारस्य रसध्वनिरसवदलंकारयोश्च स्वीकारेण च गतार्थाः । समाधिस्तु कविगतः काव्यस्य कारणं न तु गुणः ; प्रतिभाया अपि काव्यगुणत्वापत्तेः । अतस्त्रयः एव गुणा इति मम्मटभट्टादयः ।

Beng. Trans. : অর্থ গুণের মধ্যে শ্লেষ ও ওজঃ গুণের প্রথম চারিটি ভেদ উক্তি বৈচিত্র্যমাত্রস্বরূপ, সুতরাং গুণে অন্তর্ভুক্ত হওয়া উচিত নহে, অন্যথা প্রতিশ্লোকে অর্থবৈচিত্র্যের ভেদবশতঃ গুণভেদ স্বীকার করিতে হয়। অনধিকপদস্বরূপ প্রসাদ, উক্তিবৈচিত্র্যবপু মাধুর্য, অনাকুষ্যশরীর সৌকুমার্য, অগ্রাম্যতারূপ উদারতা, বৈষম্যাভাবরূপ সমতা, সাভিপ্রায়স্বরূপ ওজঃ গুণের পঞ্চম প্রকার, স্বভাবস্ফুটত্বরূপ অর্থব্যক্তি, স্ফুটরসত্বরূপ কান্তি, অধিকপদত্ব, অনবীকৃতত্ব, অমঙ্গলরূপ অশ্লীলতা, গ্রাম্যতা, ভগ্নপ্রক্রমত্ব, ও অপুষ্টার্থস্বরূপ দোষের নিরাসের দ্বারা ও স্বভাবোক্তি অলংকার, রসধ্বনি ও রসবদ্ অলংকারের স্বীকারের দ্বারা গৃহীত হইয়া থাকে। সমাধি কবিগত বলিয়া কাব্যের কারণ, গুণ নহে। তাহা না হইলে প্রতিভারও কাব্যগুণত্ব স্বীকার করিতে হয়। সুতরাং গুণ (অর্থগুণ) তিন প্রকার ইহাই মম্মটভট্ট প্রভৃতির মত।

Eng. Trans. : Of the *Artha-guṇas*, the *Śleṣa guṇa* and the first four varieties of the *Ojaḥ-guṇa* constitute only the strikingness of words (poetry) ; so they should not be included in the category of *Guṇa*. Otherwise, different types of *Guṇa* are to be admitted in accordance with the difference in strikingness caused by the sense (of words) in each verse. *Prasāda* which is identical with the avoidance of excessive use of words, *Mādhurya* which is of the form of the charm of words, *Saukumārya* (or *Sukumāratā*) whose body consists in absence of harshness, *Udāratā* which is the lack of vulgarity, *Samatā* which is the non-existence of dissimilarity, the fifth type of *Ojas* which is the significant use (of adjectives), *Arthavyakti* which is the revelation of essential nature (of object etc.) and *Kānti* which is non-different from the explicit manifestation of *Rasa* are to be identified with the denial of defects of the excessive use of words, absence of new words, use of inauspicious words such as those which are obscene, vulgar, violation of order (in the use of senses) and the use of non-developed ideas, as well as, with the recoginition of *Svabhāvokti-alaṁkāra*, *Rasa-dhvani* and *Rasavad-alaṃkāra*. *Samādhi* which belongs to the poet is the cause of poetry, and therefore, not its property. Otherwise, genius (of the poet) should have been treated as a property of a poetry. Hence, the *Guṇas* are only three in number. This is the view of Mammaṭabhaṭṭa and others.

Commentary : अन्यथा वैचित्र्यमात्रस्य गुणत्वेऽपि गुणानां प्रतिश्लोकं गुणभेदापत्तेरिति । एतेन चमत्कारानुगुणत्वस्यास्य वैचित्र्यस्य गुणत्वमावश्यकमित्यपास्तम् । कान्तिश्चेत्यस्यैतानीति शेषः । अनधिकपदत्वापारुष्योक्तानीति तदर्थः । क्रमेणाह अधिकेति । अर्थव्यक्तेः संग्रहायाह स्वभावेति । कान्तेराह—रसेति । प्राधान्ये रसतामन्यथा रसवदलंकारत्वमिति भावः । समाधिमस्त्विति । ज्ञानस्य इत्यर्थः । तस्यात्मगुणत्वादिति भावः । तदाह कवीति । न तु गुण इति । अर्थस्य तत्कारणमिति शेषः । प्रतीति । तस्या अपि विषयतासम्बन्धेन तद्धर्मत्वादिति भावः । उपसंहरति—अत इति ।

तत्र टवर्गवर्जितानां वर्गाणां प्रथमतृतीयैः शभिरन्तस्थैश्च घटिता, नकटेन प्रयुक्तैरनुस्वारपरसवर्णैः शुद्धानुनासिकैश्च शोभिता, वक्ष्यमाणैः सामान्यतो विशेषतश्च निषिद्धैः संयोगाद्यैरचुम्बिता, अवृत्ति मृदुवृत्ति वा रचनानुपूर्व्यात्मिका माधुर्यस्य व्यञ्जिका । द्वितीयचतुर्थास्तु वर्ग्या गुणस्यास्य नानुकूलाः, नापि प्रतिकूलाः, दूरतया संनिवेशिताश्चेत् । नैकटयेन तु प्रतिकूला अपि भवन्ति, यदि तदायत्तोऽनुप्रासः । अन्ये तु वर्गस्थानां पञ्चानामप्यविशेषेण माधुर्यव्यञ्जकतामाहुः ।

उदाहरणम्—'तां तमालतरुकान्तिलङ्घिनीं किंकरीकृतनवाम्बुदत्विषम् ।
स्वान्त, मे कलय शान्तये चिरं नैचिकीनयनचुम्बितां श्रियम् ॥'

यथा वा—

स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपालि-
रन्तःस्मितालसविलोकनवन्दनीया ।
आनन्दमङ्कुरयति स्मरणेन कापि
रम्या दशा मनसि मेमदिरेक्षणायाः ॥

प्रथमे पद्येऽतिशयोक्त्यलंकृतस्य भगवद्ध्यानौत्सुक्यस्य भगवद्विषयकरते र्वा ध्वन्यमानायाः शान्त एव पर्यवसानात् तद्गतमाधुर्यस्याभिव्यञ्जिका रचनेयम् । द्वितीये तु स्मृत्युपष्टब्धशृङ्गारगतस्य ।

Beng Trans : ট বর্গ বর্জিত অন্য বর্গের প্রথম ও তৃতীয় বর্ণ, শর্ (শ্, ষ্, স) ও অন্তঃস্থ বর্ণের দ্বারা রচিত অতিসন্নিহিত ভাবে প্রযুক্ত অনুস্বার ও পরসবর্ণের দ্বারা ও শুদ্ধ অনুনাসিক বর্ণের দ্বারা শোভিত, বক্ষ্যমাণ সামান্য ও বিশেষভাবে নিষিদ্ধ সংযুক্ত বর্ণের দ্বারা অস্পৃষ্ট, বৃত্তি (সমাস) হীন বা মৃদুবৃত্তি বিশিষ্ট আনুপূর্বীরূপ যে রচনা তাহা মাধুর্যের ব্যঞ্জক। বর্গের দ্বিতীয় ও চতুর্থ বর্ণ যদি দূরে সংনিবেশিত হয় তাহা হইলে অনুকূলও নহে প্রতিকূলও নহে। নিকটে থাকিলে যদি অনুপ্রাস অলংকার ঐ বর্ণঘটিত হয় তাহা হইলে উহারা প্রতিকূলও হইবে। অপর আলংকারিকদের মতে বর্গস্থিত পাঁচটি বর্ণেরই অবিশেষভাবে অর্থাৎ সর্বত্র মাধুর্য্যের ব্যঞ্জকত্ব আছে।

উদাহরণ—'হে আমার চিত্ত, সেই শোভাকে (কৃষ্ণের) শান্তির জন্য চিরকাল ধ্যান কর যাহা তমাল তরুর কান্তিকে লঙ্ঘন করিয়াছে, যাহা নবোদিত মেঘের কান্তিকে অবদমিত করিয়াছে ও যাহা গাভীদের চক্ষুদ্বারা নিরীক্ষিত হইতেছে।' 'অথবা মদিরেক্ষণার রমণীয় দশা যাহাতে তাহার দুই কপোল স্বেদাম্বুর ঘন কণা ধারণ করিয়াছে এবং যাহা অন্তঃহাস্য হেতু অলস দৃষ্টির দ্বারা মনোরম হইয়াছে তাহা স্মৃত হইয়াই আমার মনে আনন্দ অঙ্কুরিত করে।' প্রথম পদ্যে অতিশয়োক্তি দ্বারা অলঙ্কৃত, ভগবদ্ধ্যানের প্রতি ঔৎসুক্য অথবা ভগবদ্বিষয়ক রতি ধ্বন্যমান হইয়া শান্তরসে পর্য্যবসিত হইয়াছে বলিয়া এই রচনা তদগত মাধুর্য্যের অভিব্যঞ্জক। দ্বিতীয় পদ্যে রচনা স্মৃতির দ্বারা উপলব্ধ শৃঙ্গার রসের অভিব্যঞ্জক।

Eng. Trans. : The composition which comprises of the first and the third letters of all *Vargas* excluding the Ṭ-*Varga*, of the *Śar* (.e.Ś, Ṣ and Ś) and *Antastha* (semi vowels e.g. y, r, l, v), which is equipped with *anusvāra*, (nasal sound) and next similar letter closely set together and with pure nasal letters, which is not touched by

conjunct consonants that are generally and specifically prohibited as will be shown later on, which is either devoid of *vṛtti* (compound) or contains mild *vṛtti* (compound) and which is marked by successive use (of those letters), expresses the *Mādhurya-guṇa*. The second and the fourth letters of these *Vargas*, if used as far from each other are neither favourable for nor disagreeable with it. But if these are used closely set, these oppose the *Mādhurya-guṇa* if alliteration is formed of them. Others say that all the five letters of those *Vargas* express the *Mādhurya Guṇa* without any discrimination. For example, 'For the attainment of peace, Oh my mind, meditate for ever on that beauty (of Kṛṣṇa) which exceeds the beauty of the *Tamāla* tree, which vanquishes the beauty of the new cloud and which is being watched by the eyes of the cows." Or—"The charming state of that beautiful eyed one, in which the cheeks are studded with thick drops of perspiration, and which is rendered nice by idle glances attended with secret smile, rouses joy in my mind when it is remembered." Here, in the first verse the eagerness for meditationon on the deity which is embellished by *Atisayokti* or the love for the Lord, which is implied have been merged in the relish of *Śānta-Rasa* and hence, the composition expresses the *Mādhurya Guṇa* belonging to that *Rasa*. In the second verse, the composition reveals the *Mādhurya* of the *Śṛṅgāra-rasa* which is relished through remembrance.

Commentary : अथ यानु रचनास्वन्तर्भाव उक्त स्ता रचना आह्—तत्रेत्यादिना। तत्र तासां मध्ये। शभिः शषसैः। अन्तःस्थाभिश्च इति पाठः। यरलवैरिति तदर्थः। वक्ष्यमाणैरित्यस्यानुपदमित्यादि। अवृत्तिर्वृत्तिसामान्याभाववती। बाधादाह्–मृदुवृत्तिर्वेति। गुणस्यास्य माधुर्यस्य। नैकट्येन संनिवेशिताश्चेदित्यस्यानुषङ्गः। अपिनानुकूलत्वसमुच्चयः। तदेवाह यदीति। तदायत्त स्तदधीनः। वर्गेत्यस्य टवर्गान्येत्यादिः। अत्रारुचिबीजमुक्तमेव। उदेति उदाहरणमित्यर्थः। तामिति। हे स्वान्तः मनः तां श्रियं कृष्णमूर्तिशोभां शान्त्यै मे चिरं कलयेत्यर्थः। नैचिक्यो गावस्तन्नेत्रचुम्बितामित्यर्थः। स्वेदाम्बुवति। गतोऽयं श्लोकः। यद्यपि पाल्यग्रे 'दोलायितश्रवणकुण्डल' इति तत्र पाठः तथापि टवर्गस्य वर्ज्यत्वादाह्—'अन्तःस्थितालसविलोकन' इति। अत एवानयोर्मध्ये 'यथा वा—स्मृतापि' इति क्वाचित्कोऽपपाठ इति बोध्यम्। अत एवाह—प्रथमे इति। तामित्यत्रेत्यर्थः। विनिगमनाविरहादाह—भगवदिति। तद्गतेति। शान्तगतेत्यर्थः। द्वितीये स्वेदाम्बुवति पद्ये। स्मृत्युपेति। तद्विषयेत्यर्थः। गतस्येत्यस्य माधुर्येत्याद्यनुषङ्गः।

नैकट्येन द्वितीयचतुर्थवर्गवर्णटवर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीयविसर्गसकारबहुलं वर्णघटितो झय्रेफान्यतरघटितसंयोगपरह्रस्वैश्च नैकट्येन प्रयुक्तैरालिङ्गितो दीर्घवृत्त्यात्मा गुम्फ ओजसः। अस्मिन् पतिताः प्रथमतृतीयवर्ग्या गुणस्यास्य नानुकूला नापि प्रतिकूलाः संयोगाघटका श्चेत्। तद्घटकास्त्वनुकूला एव। एवमनुस्वारपरसवर्णा अपि। यथा—"अयं पततु निर्दयं दलितदृप्त" इत्यादौ प्रागुदाहृते।

Beng. Trans. : নিকটে সন্নিহিত বর্গের দ্বিতীয় ও চতুর্থ বর্ণ, ট বর্গ, জিহ্বামূলীয় ও উপধ্মানীয়, বিসর্গ ও সকারবহুল বর্ণের দ্বারা রচিত, নিকটে প্রযুক্ত ঝয় (বর্গের প্রথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় ও চতুর্থ বর্ণ) ও রেফ ইহাদের কোন একটির দ্বারা গঠিত সংযোগপর হ্রস্বের দ্বারা যুক্ত এবং দীর্ঘসমাস বিশিষ্ট রচনা ওজঃ গুণের অভিব্যঞ্জক। ইহাতে পতিত বর্গের প্রথম ও তৃতীয় বর্ণ এই গুণের অনুকূল বা প্রতিকূল হয় না যদি ঐ বর্ণগুলি সংযোগের ঘটক না হয়। যদি সংযোগের ঘটক হয় তাহা হইলে অনুকূল হইবে। এইরূপ অনুস্বার ও পরসবর্ণও অনুকূল হইবে। যথা : অয়ং 'পততু নির্দয়ং' ইত্যাদি পূর্বোদাহৃত শ্লোক ওজঃ গুণের অভিব্যঞ্জক।

Eng. Trans. : The composition which is made with the second and fourth letters of a *Varga*, letters of the Ṭ-*Varga*, जिह्वामूलीय and उपध्मानीय वर्ण, विसर्ग and a good number of 's' and also that composition characterised by long compounds and marked by short vowel followed by conjunct consisting of झय् (consonant) letters or *r* are expressive of the *Ojaḥ-guṇa*. If the first and third letters (of a *Varga*) belonging to this composition do not constitute any conjunct then they are neither favourable for this *guṇa* nor are disagreeable with it. If they constitute a conjunct then they are favourable for it. In a similar way *Anusvāra* and the next similar letters are to be treated as such (i.e. as favourable for this *guṇa*.) For example, the composition in the verse अयं पततु etc. mentioned before, suggests the *Ojaḥ-guṇa*.

Commentary ; ओजसः स्थलं आह नैकट्येनेति। 'टवर्गजिह्वा' इति पाठः। 'टवर्गझय्' इत्यपपाठः। गुम्फो रचनाविशेषः। व्यञ्जक इति शेषः। बहुलैरित्यनेनान्येषामपि सत्ता सूचिता। तदाह अस्मिन्निति। वर्ग्या वर्गसम्बन्धिवर्णाः। अस्य ओजसः। चेदन्तं पूर्वान्वयि। सवर्णा अपीति। गुणस्येत्यादेः सर्वस्यानुषङ्गः। ओजस उदाहरणमाह—यथेति।

श्रुतमात्रा वाक्यार्थं करतलबदरमिव निवेदयन्ती घटना प्रसादस्य। अयं च सर्वसाधारणो गुणः। उदाहरणान्यत्र प्रायशो मदीयानि सर्वाण्येव पद्यानि। तथापि यथा— 'चिन्तामीलितमानसो मनसिजः सख्यो विहीनप्रभाः
प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा।
एतत्त्वां विनिवेदयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे
मुग्धे ! मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिर्जेष्यति ॥'

अत्र सर्वावच्छेदेन प्रसादाभिव्यञ्जकत्वमंशभेदेन तु माधुर्यौजोऽभिव्यञ्जकत्व-मपि। 'मनसिजान्तस्य मा कुर्वादेश्च माधुर्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्। सख्य इत्यादे-रोजोगमकत्वात्।

Beng. Trans : যে রচনা শ্রবণমাত্রে বাক্যার্থকে করতলগত বদরফলের ন্যায় প্রকাশ করে তাহা প্রসাদের অভিব্যঞ্জক। এই গুণ সর্বসাধারণ। প্রায় আমার সকল পদ্যই ইহার উদাহরণ। তথাপি উদাহরণান্তর প্রদত্ত হইল—' মনসিজ (কাম) চিন্তাদ্বারা আকুলচিত্ত ; সখীগণ প্রভাহীন ; প্রাণেশ প্রণয়াকুল, থাক্ এই সব কথা। তোমাকে ইহাই বলি—যদি আমার কথা হিত মনে কর তাহা হইলে, হে মুগ্ধে, মান করিও না। চন্দ্র তোমার বদনকে জয় করিবে।' এই পদ্যের সকল অংশ প্রসাদের অভিব্যঞ্জক ও অংশভেদে মাধুর্য ও ওজঃ গুণের অভিব্যঞ্জক। কারণ "চিন্তা মীলিত মনসিজ" ও 'মা কুরু' ইহারা মাধুর্যের অভিব্যক্তির জনক। "সখ্য" ইত্যাদি ওজঃ গুণের অভিব্যক্তিকারী।

Eng. Trans. : That particular composition which as soon as heard, exposes the meaning of the sentence like a बदर fruit held on palm, expresses the *Prasādaguṇa.* This *guṇa* is common to all (*Rasas*). Almost all verses written by me illustrate this *guṇa.* Still the following verse is presented as example of it. 'The mind of *Manasija* (mind-born god i.e. Kāma-cupid) has been agitated by thought ; friends have lost their lustre ; the beloved (lit—lord of life) is overpowered by love. Let all such words be dropped. I am telling you this, if you consider it good, you should not cherish indignation excited by jealousy. Oh, beautiful one, the moon will conquer your face.'

This verse in all parts suggests the *Prasādaguṇa* and in some parts the *Mādhurya* and *Ojas,* since the expressions ending with मनसिज and that beginning with 'मा कुरु' reveal the *Mādhurya* while the word 'सख्य' exposes the *Ojaḥ-guṇa.*

Commentary : "मात्रपदेन वर्णविशेषनियमादिव्यवच्छेदः। घटना रचना। व्यञ्जिकेति शेषः। उदेत्यस्य यद्यपीत्यादिः। अत्र प्रसादे। तथापि यथेति।

विशिष्योदाहरणमित्यर्थः। चिन्तेति। 'एतत्त्वां विनि–"इति पाठः। जेष्यति पीड़ादानेन। मानमलीमसत्वन्मुखसादृश्यस्य स्वस्मिन् संपादनेन वा। अतएव राकापतिरित्युक्तम्। राका पूर्णिमा। अन्यदा तु चन्द्रे सर्वथा साम्याप्रसिद्धिरिति भावः।

नन्वत्र शृङ्गाराश्रयस्य माधुर्यस्याभिव्यक्तये तदनुकूलास्तु नाम रचना, ओजसस्तु कः प्रसङ्गो यदर्थं तदनुकूलवर्णविन्यास इति चेत्; नायिकामानोपशान्तये कृतानेकयत्नायाम्तदीयं हितमुपदेशन्त्याः सख्याः सक्रोधत्वस्य व्यञ्जनीयतया तथाविन्यासस्य साफल्यात्। किं बहुना, रसस्यौजस्विनोऽमर्षादेर्भावस्य चाविवक्षायामपि वक्तरि क्रुद्धतया प्रसिद्धे वाच्ये वा क्रूरतरे, आख्यायिकादौ वा, परुषवर्णघटनेष्यते।

Beng. Trans.: যদি বলা হয়, শৃঙ্গারাশ্রয় মাধুর্যের অভিব্যক্তির জন্য তাহার অনুকূল রচনা হওয়া উচিত, ওজঃ গুণের কি প্রসঙ্গ যে জন্য তাহার অনুকূল বর্ণবিন্যাস হইয়াছে। ইহার উত্তর এই যে, নায়িকার মান উপশমিত করিবার জন্য যে সখী অনেক যত্ন করিয়াছে ও তাহাকে হিত উপদেশ দিয়াছে তাহার সক্রোধত্ব প্রকাশ করা উচিত বলিয়া ঐরূপ বিন্যাস সার্থক। অধিক বলার কি প্রয়োজন? ওজোগুণবিশিষ্ট রস (অর্থাৎ দীপ্ত বীর, বীভৎস ও রৌদ্র) অথবা অমর্ষরূপী ব্যভিচারিভাব বিবক্ষিত না হইলেও বক্তা ক্রুদ্ধরূপে প্রসিদ্ধ হইলে, বাচ্য ক্রূরতর হইলে বা আখ্যায়িকা প্রভৃতি প্রবন্ধে পরুষবর্ণ বিন্যাস ঈপ্সিত হয়।

Eng Trans.: If it is said, 'Let the mode of composition here, be in agreement with *Mādhurya-guṇa* which belongs to the *Śṛṅgāra-Rasa*. What is the necessity of admitting the *Ojaḥ-guṇa* and making the mode of composition fauourable for it?' The answer is, "As it is necessary to show that the friend who has attempted a number of times to pacify the indignation of the heroine and to give her salutary advice for her good has been enraged; so that mode of composition is proper there." Moreover, when the speaker is known to be of infurated nature the content of the speech is very much or the narrative belongs to the *Ākhyāvikā* type, the particular mode of composition consisting of harsh words is desirable even where a *Rasa* endowed with *Ojaḥ-guṇa* (viz. *Vira, Bibhatsa* and *Raudra*) or impatience as *Vyabhicāribhāva* is not intended.

Commentary: तथा ओजोऽनुकूलवर्णेत्यर्थः। रसस्य वीररौद्रवीभत्सात्मकस्य। भावस्य च व्यभिचारिभावस्य च।

यथा वा—'वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाम शिक्षामदा
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्पृशाम्यहंभावावृतो निस्त्रपः ।
इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां बिभ्रत
स्त्वत्तो दयानिधि र्यदुपते मत्तो न मत्तः परः ।'
अत्र गुणान्तरासमानाधिकरणः प्रसादः ।

Beng. Trans. : অথবা যথা—'নির্মল ও সুধার ন্যায় মধুর বাক্যের দ্বারা যে শিক্ষা দিয়াছ তাহা অহংভাবের দ্বারা পরিবৃত হইয়া লজ্জাহীন আমি স্বপ্নেও স্পর্শ করি নাই। এইরূপ শত-অপরাধশীল আমাকে তোমার আত্মীয় মধ্যে স্থান দিয়াছ। হে যদুপতি, তোমার অপেক্ষা দয়ানিধি কেহ নাই ও আমার অপেক্ষা উন্মত্ত কেহ নাই।' এস্থলে প্রসাদগুণ অন্য গুণের সহিত এক আধারে বর্তমান নহে।

Eng. Trans. : Or for example, 'I, being overpowered (lit—encircled) by self-conceit and devoid of the feeling of shame, have not touched, even in dream, the advice you have imparted to me by your flawless and nectre-like sweet words. Though I have committed hundreds of such sins you have accepted me as one of your dear ones. Oh, Yadupati, there is none so merciful as you are and so infatuated as I am'. Here *Prasāda* is the *guṇa* which does not share its substratum with other *guṇas.*

Commentary : प्रसादस्योदाहरणान्तरमाह-यथा वेति । उदाहरणान्तरदाने बीजमाह—अत्रेति ।

इदानीं, तत्तद्गुणव्यञ्जनक्षमाया निर्मितेः परिचयाय सामान्यतो विशेषतश्च वर्जनीयं किञ्चिन्निरूप्यते । वर्णानां स्वानन्तर्यं सकृदेकपदगतत्वे किंचिदश्रव्यम् । यथा—ककुभसुरभिः, विततगात्रः, पललमिवाभाति" इत्यादौ । असकृच्चेदधिकम् । यथा—"विततत्तरस्तरुरेष भाति भूमौ" । एवं भिन्नपदगतत्वेऽपि । यथा –'शुक करोषि कथं विजने रुचिम्' इत्यादौ । असकृद्भिन्नपदगतत्वे ततोऽप्यधिकम् । यथा—'पिक ककुभो मुखरीकुरु प्रकामम् ।" एवं स्वसमानवर्ग्यानन्तर्यं सकृदेकपदगतत्वे किंचिदश्राव्यम् । यथा—वितथस्ते मनोरथः' । असकृच्चेदधिकम् । यथा—'वितथतरं वचनं तव प्रतीमः' । एवं भिन्नपदगतत्वे । यथा—'अथ तस्य वचः श्रुत्वा" इत्यादौ । असकृद्भिन्नपदगतत्वे तु ततोऽप्यधिकम् । 'अथ तथा कुरु येन सुखं लभे"--एतच्च वर्गाणां प्रथमद्वितीययो स्तृतीयचतुर्थोरानन्तर्यम् । प्रथमतृतीययो द्वितीयतुर्तीययोर्वानन्तर्यं तु तथा नाश्रव्यम् ; किं त्वीषन्निर्माणमार्मिकैकवेद्यम् । एतदप्यसकृच्चेत् ततोऽधिकत्वात् साधारणैरपि वेद्यम् । यथा—'खग कलानिधिरेष विजृम्भते ।" 'इति वदति दिवानिशं स धन्यः' । पञ्चमानां मधुरत्वेन स्ववर्ग्यानन्तर्यं न तथा ; यथा—'तनुते तनुतां तनौ' । स्वानन्तर्यं

স্বশ্রব্যমেব। যথা—'মম মহতো মনসি ব্যথাবিরাসীত্।'' এতানি চাশ্রব্যত্বানি গুরুব্যবায়েনাপোহ্যন্তে। ''সংজায়তাং কথংকারং কাকে কেকাকলস্বনঃ''।

Beng. Trans. : এখন ঐ সকল গুণের অভিব্যঞ্জনে সমর্থ রচনার পরিচয়ের জন্য সামান্যভাবে ও বিশেষভাবে যাহা বর্জনীয় সেইরূপ কিছু নিরূপিত হইয়াছে। বর্ণের একপদগত অব্যবধান একবার হইলে কিছু পরিমাণে অশ্রাব্য হয়। যথা—'ককুভসুরভিঃ, বিততগাত্রঃ, পললমিবাভাতি'' ইত্যাদিতে। একাধিকবার অব্যবধান হইলে অধিক পরিমাণে অশ্রাব্য হইবে। যথা—'বিততরস্তরুরেষ ভাতি ভূমৌ ইত্যাদিতে। ভিন্নপদগত হইলেও হইবে, যথা—'শুক করোষি কথং, বিজনে রুচিম্'- ইত্যাদিতে। বর্ণের অব্যবধান যদি একাধিকবার ভিন্নপদগত হয় তাহা হইলে আরও অধিক পরিমাণে অশ্রাব্য হইবে। যথা—পিক, ককুভো মুখরীকুরু প্রকামম্।'' এইরূপে সমানবর্গীয় বর্ণের অব্যবধান একবার এক পদগত হইলে কিছু পরিমাণে অশ্রব্য হয়। যথা—বিতথস্তে মনোরথঃ। একাধিকবার হইলে আরও অধিক অশ্রব্য হয। যথা—'বিতথতরং বচনং তব প্রতীমঃ।' এইরূপে ভিন্নপদগত হইলেও হইবে। যথা—'অথ তস্য বচঃ শ্রুত্বা' ইত্যাদিতে। একাধিকবার ভিন্নপদগত হইলে উহা অপেক্ষা অধিক অশ্রব্য হইবে, যথা—''অথ তথা কুরু যেন সুখং লভে।'' এই অব্যবধান বর্গের প্রথম ও দ্বিতীয় এবং তৃতীয় ও চতুর্থ বর্ণের। প্রথম ও তৃতীয় এবং দ্বিতীয় ও তৃতীয় বর্ণের অব্যবধান ঐরূপ অশ্রাব্য নহে। কিন্তু ঈষৎ পরিমাণে অশ্রাব্য হয় যাহা কেবল রচনাভিজ্ঞ ব্যক্তিই বুঝিতে পারে। ইহা (অব্যবধান) যদি একাধিকবার হয় তাহা হইলে অধিক পরিমাণে অশ্রব্যত্বহেতু হয় বলিয়া সাধারণ ব্যক্তিও অনুভব করিতে পারিবে। যথা ''খগ কলানিধিরেষ বিজৃম্ভতে।' ''ইতি বদতি দিবানিশং স ধন্যঃ'' ইত্যাদিতে। কিন্তু পঞ্চমবর্ণ মধুর বলিয়া একই বর্গস্থ বর্ণের পঞ্চমবর্ণের সহিত অব্যবধান অশ্রাব্য হয় না। যথা—তনুতে তনুতাং তনৌ। ''কিন্তু ঐ পঞ্চমবর্ণের আনন্তর্য (অর্থাৎ অব্যবধানে প্রযোগ) অশ্রব্য হয়। যথা 'মম মহতো মনসি ব্যথাবিরাসীৎ।' এই অশ্রব্যত্ব গুরুবর্ণের ব্যবধানের দ্বারা নিরস্ত হইতে পারে। যথা—''সংজায়তাং কথংকারং কাকে কেকাকলস্বনঃ।'

Eng. Trans. : For making one acquainted with such composition as is worthy for suggesting those *Guṇas*, some elements which are to be discarded generally and specially are noted here. The absence of any intervening space between same letters if made once in the same word that is somewhat not worth hearing eg. in ककुभसुरभिः, विततगात्रः पललमिवाभाति ; if that is made more than once, that becomes more unworthy for hearing eg. in विततरस्तरुरेष भाति भूमौ. It is so if that (absence of intervention between same letters) is made in other word also eg. शुक करोषि etc. Similarly, if proximity of the same letter is made in other words, more than once then that composition

is more unworthy for hearing, eg. in "पिक ककुभो मुखरीकुरु प्रकामम् ।" In the same way if proximity of letters of the same *Varga* is made once in the same word that is slightly not worth hearing; eg. in वितथस्ते मनोरथः । If that is made more than once then that composition is more not-worthhearing; eg. in वितथतरं वचनं तव प्रतीमः । It is so when that is made in other words e.g. in अथ तस्य वचः श्रुत्वा. If the proximity of letters of the same *Varga* is made again and again in different word, then that is made more unworthy of hearing, eg. in अथ तथा कुरु येन सुखं लभे. This proximity should be of the first and second or third and fourth letters of *Vargas*. If the proximity is of the first and third or second and third letters, then that is not so unworthy of hearning, but very slightly and that can be felt only by those who have the capacity of relishing a poetry. But if that is made more than once then that is more unworthy of hearing and that can be felt by ordinary persons, also eg. in "खग कलानिधिरेष विजृम्भते ।" "इति वदति दिवानिशं स धन्यः ।" As the fifth letter is sweet its proximity with other letters of the same *Varga* is not unworthy of hearing. e.g in तनुते तनुतां तनौ. But if that is of the same (fifth) letters then that is not worth hearing; e.g. in मम मन्नती मनसि व्यथाविरासीत् । If the succession of the fifth letters is interrupted by the use of *guru*-letters then its unworthiness for hearing can be avoided; e.g. in 'संजायतां कथंकारं काके केकाकलस्वनः' ।

Commentary : स्वानन्तर्यं स्वाव्यवहितोत्तरत्वम् । किंचिदीषत् । एव वर्णानां स्वानन्तर्यं सकृत्किञ्चिच्छ्रव्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । अत एवाग्रे ततोऽप्यधिकमित्युक्तम् । एतच्चेति । स्वसमानवर्गानन्तर्यं चेत्यर्थः । तेषा तयोरानन्तर्यं बोध्यमित्यन्वयः । ईषत्पदार्थमाह–निर्माणेति । साधारणैरपि निर्माणमार्मिकभिन्नैरपि । आद्योदाहरणमाह—खगेति । द्वितीयोदाहरणमाह—इतीति । चतुर्णां गतिमुक्त्वा पञ्चमानामाह पञ्चेति । न तथा नाश्रव्यम् । स्वानन्तर्यमिति । पञ्चमानामित्यस्यानुषङ्गः । एतेषामपवादमाह—एतानीति । गुर्विति । गुरुवर्णव्यवधानेनेत्यर्थः । 'काक' इति पाठे संबोधनम् । तं प्रत्युक्तिः । युक्तस्तु सप्तम्यन्तपाठः ।

यथा वा —'यथा यथा तामरसायतेक्षणा मया सरागं नितरां निषेविता ।
तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विकृष्य मामेकरसं चकार सा ॥'

इदं तु दीर्घव्यवाये । संयोगपरव्यवाये तु—

'सदा जयानुषङ्गाणामङ्गानां संगरस्थलम् ।
रङ्गाङ्गणमिवाभाति तत्तुरगताण्डवैः ॥'

इदं तु बोध्यम्—गुरु र्ययोर्व्यवधायकस्तयोरेव वर्णयोरानन्तर्यकृतमश्रव्यत्वमपवदति । तेनात्र थकारतकारानन्तर्यकृतदोषापवादेऽपि तकारथकारानन्तर्यकृतमश्रव्यत्व-

मनपोदितमेव । एवं त्र्यादीनां संयोगोऽपि प्रायेणाश्रव्यः । 'राष्ट्रे तवोष्ट्राः परित श्चरन्ति" इत्येवमादयः श्रुतिकाटवभेदा अन्येऽप्यनुभवानुसारेण बोध्याः ।

अथ दीर्घानन्तर्यं संयोगस्य भिन्नपदगतस्य सकृदप्यश्रव्यम् । असकृत्तु सुतराम् ।

'हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।
सेवितं सर्वसम्पद्भिरपि तद्भुवनं वनम् ॥'

Beng Trans.: অথবা যথা—'যখনই সেই পদ্মের ন্যায় আয়ত লোচন বিশিষ্টা (রমণী) আমার দ্বারা সানুরাগে অত্যন্ত সেবিত হইল তখনই সে তত্ত্বকথার ন্যায় আমাকে সকল বস্তু হইতে আকর্ষণ করিয়া একমুখী করিল।' এই উদাহরণটি দীর্ঘ-ব্যবধানের। (গুরু দুই প্রকার -দীর্ঘপর ও সংযোগপর। এই উদাহরণে 'মামে' স্থলে দীর্ঘরূপ গুরুর ব্যবধান থাকায় "ম" এর সামীপ্য অশ্রব্য নহে।)

সংযোগপর গুরুর ব্যবধানের দৃষ্টান্ত যথা—

'সর্বদা জয়ে আসক্ত অঙ্গবাসিগণের যুদ্ধক্ষেত্র তাহাদের অশ্বের তাণ্ডবনৃত্যের দ্বারা যেন রঙ্গাঙ্গনের ন্যায় শোভা পায়।' ইহা বুঝিতে হইবে—গুরু বর্ণ যে দুই বর্ণের ব্যবধানকারী তাহাদের আনন্তর্য্যকৃত অশ্রব্যত্ব ঐ গুরুবর্ণ দূর করে। সুতরাং এস্থলে (যথা ইত্যাদি পদে) যকার তকারের (যথা তামরসায়তেক্ষণা) আনন্তর্যকৃত দোষের নিরাস হইলেও তকার ও থকারের আনন্তর্যকৃত অশ্রব্যত্ব দোষ নিরস্ত হয় নাই। এইরূপে তিনবর্ণের সংযোগও প্রায়ই অশ্রব্য হইয়া থাকে। 'রাষ্ট্রে তবোষ্ট্রাঃ পরিত শ্চরন্তি" ইত্যাদির শ্রুতিকটুত্ব প্রভৃতি দোষ অনুভব অনুসারে বোধ্য। এইরূপে ভিন্নপদগত সংযোগের দীর্ঘবর্ণের পর আনন্তর্য একবার হইলেও অশ্রব্য, একাধিকবার হইলে আরও অশ্রব্য। যথা 'হরিনীপ্রেক্ষণা' ইত্যাদি শ্লোক। (যেস্থলে হরিণীনয়না গৃহিণী দেখা যায় না তাহা সর্বসম্পদের দ্বারা পূর্ণ হইলেও বন।)

Eng. Trans.: Or for example—Whenever I lovingly caressed that lady endowed with large lotus-like eyes, she, like the exposition of the Supreme-Reality, dragged me from all other objects and directed me towards one thing (i.e, herself) only. This example shows how the succession of two 'म' in 'मामे' being intervened by the गुरु letter 'आ' is not unworthy for hearing. The following verse—सदा जयानुषङ्गाणाम्... [The battle-field of the Aṅgas always zealous for fighting looks like an auditorium with the *tāṇḍava*—dance of their horse.] shows how the proximity of two letters 'ङ्' and 'ग' being intervenned by a गुरु syllable -आ and followed by a conjunct consonant does not appear to be unworthy for hearing. This should be known that the गुरु syllable discards the defect of unworthiness for hearing caused by the succession of only those letters which are separated by it (i.e. the गुरु syllable). Hence in the verse

यथा तामरसा··· ; though the said defect due to the proximity of य and त, is discarded as these are separated by the गुरु syllable आ, it cannot be denied of the proximity of त and थ which are not separated by any गुरु syllable. In a similar way the combination of three letters usually is not worth hearing. Different types of the defect श्रुतिकटु (harsh to the ear) etc. as in राष्ट्रे etc. are to be known accordingly as they are felt. The proximity of the combination of two letters placed with long vowel and in separate word is not worth hearing even if is made only once. If that is made more than once then that becomes very much unworthy for hearing. eg. in the verse—हरिणीप्रेक्षणा etc. (The house in which the house-wife having eyes like those of a stag is not seen, is a forest though it is enriched with all kinds of wealth). (Here the combination of प् and र् in प्रेक्षणा succeeds ई of हरिणी ; this succession is not worth hearing.)

Commentary : तत्त्वकथा ब्रह्मकथा। सर्वस्माद्विषायदाकृष्य। एकरसं स्वमयं ब्रह्ममयं च। गुरुर्द्वेधा दीर्घः संयोगपरश्च। तत्राद्योदाहरणमुक्तम्—अन्त्यस्योच्यते इत्याह—इद त्वित्यादि। गुरुव्यवायेन तदंशे दोषाभावो न सर्वांशे इत्याह—इदं त्विति। प्रायेणेति। श्रुत्यकटुत्वे तु न तथेति भावः। उपसंहरति—एवमादय इति। आद्योदाहरणं हरिणीत्यभिप्रायम्। गतस्येत्यस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्यमिति शेषः।

एकपदगतस्य तु तथा नाश्रव्यत्वम्। यथा—'जाग्रता विचितः पन्थाः शास्त्रवाणां वृथाश्रमः'। परसवर्णकृतस्य तु संयोगस्य सर्वथा दीर्घाद्भिन्नपदगतत्वाभावान्मधुरत्वाच्चानन्तर्यं न मनागप्यश्रव्यत्वम्। यथा—'तां तमालतरुकान्ति'—इत्यादिपद्ये। अत्र तामित्यत्र नीमित्यत्र च परसवर्णस्य पूर्वपदभक्ततया न संयोगो भिन्नपदगतः। प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षेऽपि भिन्नपदगतः संयोगो न दीर्घादव्यवहितपरः। नवाम्बुदेत्यत्र त्वेकादेशस्य पदद्वयभक्ततया दीर्घाद्भिन्नपदगतत्वे सत्यव्यवहितोत्तरत्वं यद्यपि परसवर्णकृतसंयोगस्य भवति तथाप्यत्र भिन्नपदगतत्वमेकपदगतभिन्नत्वं विवक्षितमित्यदोषः। असकृत्तु सुतराम्। यथा—'एषा प्रिया मे क्व गता त्वयाकुला'। इदं चाश्रव्यत्वं काव्यस्य पङ्गुत्वमिव प्रतीयते। अथ स्वेच्छया संध्यकरणं सकृदप्यश्रव्यम्। यथा—'रम्याणि इन्दुमुखि ते किलकिञ्चितानि।' प्रगृह्यताप्रयुक्तं त्वसकृदेव। "अहो अमी इन्दुमुखीविलासाः।" एवमेव च य-व-लोपप्रयुक्तम्। 'अपर इषव एते कामिनीनां दृगन्ताः'। कथं तर्हि—भुजगाहितप्रकृतयो गारुडमन्त्रा इवावनीरमण !

तारा इव तुरगा इव सुखलीना मन्त्रिणो भवतः।

इति भवदीयं काव्यमिति चेवक्तृत्यैव यलोपं पाठान्नदोषः। एवं रोरुत्वस्य हलि लोपस्य यण्गुणवृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वरूपादीनां नैकट्येन बाहुल्यमश्रव्यताहेतुः। एवमिमे सर्वेऽप्यश्रव्यभेदाः काव्यसामान्ये वर्जनीयाः।

Beng. Trans. : একপদগত সংযোগের দীর্ঘবর্ণের পর আনন্তর্য ঐরূপ অশ্রব্য হয় না। যথা জাগ্রতা ইত্যাদি। (এস্থলে গ ও র এর সংযোগের সহিত 'আ' দীর্ঘবর্ণের আনন্তর্য অশ্রব্য নহে।) পরসবর্ণকৃত সংযোগ দীর্ঘ বর্ণের পর হইলেও সর্বদা ভিন্নপদগত হয় না বলিয়া ও মধুর হয় বলিয়া তাহার আনন্তর্য অল্পপরিমাণেও অশ্রব্য নহে। যথা 'তাম্রমালতরুকান্তি'...ইত্যাদি পদ্যে। (পৃঃ ১৫৯) এখানে 'তাম্' (তাম্রমাল। এই স্থলে ও 'নীম্' (লঙ্ঘনীঙ্কিঙ্করী...) এই স্থলে পরসবর্ণ পূর্ব পদের অন্তর্গত বলিয়া সংযোগ ভিন্নপদগত নহে। 'প্রত্যেকং সংযোগসংজ্ঞা' এই ন্যায়ানুসারে ভিন্নপদগত সংযোগ দীর্ঘের অব্যবহিত পরবর্তী হয় না বলিয়া অশ্রব্য নহে। 'নবাম্বুদ' স্থলে একাদেশ 'আ' দুই (পূর্বোত্তর পদের) অন্তর্ভুক্ত হওয়ায় একাদেশরূপ দীর্ঘের অব্যবহিত পরবর্তী পরসবর্ণকৃতসংযোগ (ম্বু) ভিন্নপদগত যদিও তথাপি ভিন্নপদগতত্ব বলিতে একপদগতভিন্নত্ব বিবক্ষিত হয় বলিয়া দোষ হয় নাই। ভিন্নপদগত সংযোগের দীর্ঘের সহিত আনন্তর্য একাধিকবার হইলে অত্যন্ত অশ্রব্য হইতে থাকে, যথা—"এষা প্রিয়া মে ক্ব গতা ত্রপাকুলা"। এই অশ্রব্যত্ব কাব্যের দূষণের ন্যায় প্রতীত হয়। ইহা ছাড়া, স্বেচ্ছায় সন্ধি একবারও না করিলে দোষ হইবে। যথা—'রমাণি ইন্দুমুখি' ইত্যাদি স্থলে। প্রগৃহ্যবর্ণকৃত সন্ধির অভাব বহুবার করিলে দোষ হইবে। যথা—'অহো অমী' ইত্যাদি স্থলে। এইরূপ য-ব-লোপ কৃত সন্ধির অভাব অশ্রব্য হয়। যথা—'অপব ইষব এতে' ইত্যাদি স্থলে। তাহা হইলে কিরূপে তোমাদের 'ভুজগাহিত প্রকৃতয়ো—" (হে পৃথিবীপতি, তোমার মন্ত্রিগণ গারুড় মন্ত্রের ন্যায় ভুজগদের [গারুড়মন্ত্র পক্ষে 'সর্পদের' ও মন্ত্রিপক্ষে 'বিটগণের] প্রতি অহিত স্বভাব এবং তারার ন্যায় ও তুরগের ন্যায় সুখলীন [তারা পক্ষে সুষ্ঠুভাবে আকাশেতে লীন এবং তুরগপক্ষে সুন্দর খলীন—সংযমন রশ্মি যুক্ত]) এই পদ্য কাব্য হইবে, এই প্রশ্ন প্রসঙ্গে উত্তর এই যে যলোপ না করিয়া পাঠ করিলে দোষ নাই। এইরূপে রুস্থানে উ (অতো রোরপ্লুতাদপ্লুতে ৬।১।১১৩), হলি সর্বেষাম্ (৮।৩।২২) সূত্রানুসারে হল্ পরে থাকিলে ভো, ভগো, অঘো ও অপূর্ব যকারের যে লোপ, যণ্, গুণ, বৃদ্ধি, সবর্ণদীর্ঘ, ও পূর্বরূপ প্রাপ্তি প্রভৃতির নৈকট্যের সহিত বহুল প্রয়োগ অশ্রব্যত্বের হেতু। এই সকল প্রকার অশ্রব্যভেদ কাব্যসামান্যে বর্জনীয়।

Eng. Trans. : The proximity of the combination of two letters with a long vowel and belonging to the same word does not appear to be so much unworthy for hearing e.g in জাগ্রতা বিস্মিত etc. (Here the proximity of the combination of গ্ and র্ with আ is worth-hearing). The combination of a letter with another সবর্ণ letter used after it does not appear to belong to a separate word even when it follows a long vowel. As such a combination is sweet to hear, its proximity with the long vowel is not unworthy for hearing even in the least. eg. in তাম্রমালতরুকান্তিলঙ্ঘিনীঙ্কিঙ্করীকৃত.... Here in তাম্ (of তাম্রমাল) and নীম্ (of

लङ्गिनीम्) the म् having been rendered into the सवर्ण letter (in न् and ङ् in तान्तमाल and लङ्गिनीङ्क्किरी respectively) is combined with the following सवर्ण letter; thus, the following सवर्ण (i.e त् and क) being included in the preceeding word the combination does not belong to separate word. By the dictum also प्रत्येकं संयोगसंज्ञा (i.e the designation संयोग is applicable to each syllable forming the combination) the combination of two letters belonging to separate words does not inseparably follow a long vowel. Thus in the combination - नवाम्बुद (नव + अम्बुद)—the designation संयोग is applicable to अ of नव and अ of अम्बुद. In नवाम्बुद the only ādeśa 'आ' belongs to both the preceding and following words i.e नव and अम्बुद respectively. The combination of the letter 'म्' with its following सवर्ण ब, which belongs to a separate word immediately follows the long vowel आ. But though the combination म्बु appears to belong to a separate word अम्बुद it really belongs separately to the same word नवाम्बुद. Hence, that does not make any defect. If the proximity of a combination of two letters belonging to a separate words, with a long vowel is made more than once then that is very much unworthy for hearing. e.g. in यथा प्रिया मे क्व गता त्रपाकुला. Such unworthiness for hearing appears to make a poetry invalid. Deliberate avoidance of *Sandhi*-combination committed even for one time is not worth-hearing eg. in रम्याणि इन्दुमुखि etc. (The इ of रम्याणि and इ of इन्दु are not combined). If absence of *Sandhi*-combination is caused due to the presence of प्रगृह्य vowel that (absence of *Sandhi*) made for many times becomes unworthy for hearing e.g अहो अमी etc. Similarly, the absence of *Sandhi* combination due to the elision of य् and व् also gives rise to the defect called "not worth-hearing" e.g in अपर इयव etc. Under these circumstances how can your verse भुजगाहितप्रकृतयो* etc be treated as kāvya ? The answer to such question is that if the verse is recited without eliding य् (य is used in place of स् of तारास् and and तुरगास् by the rules ससजुषो रुः, (8.2.66) and भोभगोअघो(घा)अपूर्वस्य योऽशि ; the लोप is by the rule, लोपः शाकल्यस्य) it will not be subject to any defect. In a similar way, the excessive use in close proximity of उ in place of रु, (caused by the rule ससजुषो रु), of elision of र् i.e विसर्ग in भोः भगोः and अघोः when a consonant follows by the rule, हलि सर्वेषाम् (8.3.22), of यण्

* Oh, you the beloved of the earth, your ministers cherish hostile attitude to the wicked persons as an incarnation in the form of eulogy of Garuḍa is unfavourable for the serpents; they (the ministers) like stars and horses are 'sukhalīna' i.e (in the case of stars) properly exist in the sky and (in the case of horse) have good bridle.

(य्, र्, ल् and व्), गुण, (transformation of इ and ई into ए and of उ and ऊ into ओ), वृद्धि (transformation of अ into आ, इ and ई into ऐ and उ and ऊ into औ), of lengthening of the सवर्ण vowel, of the changing of the following letter into the preceding one etc—is the cause of the generation of the defect of unworthiness for hearing. All these types of the defect 'not-worth-hearing' should be avoided in poetry in general.

Commentary : न दीर्घादव्यवेति। परसवर्णेनैव व्यवधानादिति भाव:। समस्ते पदे विशेषमाह, नवाम्बुदेति। अदोष इति। वस्तुत एकपदगतत्वेन तत्त्वाभावादिति भाव:। असकृत्तु सुतरामिति। भिन्नपदगतस्य संयोगस्य दीर्घानन्तर्य्यमसकृच्चेत्तर्हि सुतरामश्रव्यमित्यर्थः। अश्रव्यत्वमंशे इति शेषः। काव्यस्य पङ्कुत्वमिवेत्यन्वय:। रसाद्यप्रतीतेस्तत्त्वमिति भावः। किलकिञ्चितानि हावविशेषा इत्यर्थः। प्रयुक्तं तु सन्ध्यकरणमित्यनुषङ्गः। एवमग्रेऽपि। असकृदेवेति। अन्यथा शास्त्रानर्थक्यं स्यादिति भाव: ; यवलोपे 'लोप: शाकल्यस्य' इति। तत्र यलोपोदाहरणमाह, अपर इति। इषव इति 'इव' इति पाठान्तरम्। भुजगेति। हे पृथ्वीनाथ, तवामात्याः गारुड़मन्त्रा इव भुजगाहितप्रकृतयः तारा इव तुरगा इव सुखलीना इत्यन्वयः। भुजगानां सर्पाणां विटानां चाहिता प्रकृति र्येषाम्। सुखेष्वासक्ताः। सुष्टु खे आकाशे लीनाः। सुष्ठु खलीनं येषां ते तादृशाश्चेत्यर्थः। उपसंहरति एवमिति। उक्तप्रकारेणेत्यर्थः। सर्वेऽपि वर्णानां स्वानन्तर्यमित्यादिनोक्ताः।

अथ विशेषतो वर्जनीयाः। तत्र मधुररसेषु ये विशेषतो वर्जनीया अनुपदं वक्ष्यन्ते त एवौजस्विष्वनुकूलाः, ये चानुकूलतयोक्तास्ते प्रतिकूला इति सामान्यतो निर्णयः। मधुररसेषु दीर्घसमासं झय्घटितसंयोगपरह्रस्वस्य विसर्जनीयादेशसकार-जिह्वामूलीयोपध्मानीयानां टवर्गझयां रेफहकारान्यतरघटितसंयोगस्य हलां ल-म-न-भिन्नानां स्वात्मना संयोगस्य झय्द्वयघटितसंयोगस्य चासकृत्प्रयोगं नैकट्येन वर्जयेत्। सवर्णझय्द्वयघटितसंयोगस्य शभिन्नमहाप्राणघटितसंयोगस्य सकृदपीति संक्षेपः।

Beng, Trans. : এখন বিশেষ ভাবে যাহা বর্জনীয় তাহা উল্লিখিত হইতেছে। মধুররসের যাহা বিশেষভাবে বর্জনীয়রূপে পরে কথিত হইবে তাহা ওজস্বিরসে (বীর, বীভৎস ও রৌদ্র) অনুকূল এবং যাহা মধুররসের অনুকূলরূপে উক্ত হয় তাহা ওজস্বিরসের প্রতিকূল, ইহাই সামান্যভাবে নির্ণীত হইয়া থাকে। মধুররসে দীর্ঘসমাস, ঝয়্, (ব্যঞ্জনবর্ণ) ঘটিত সংযোগপর হ্রস্ব, বিসর্গের আদেশ সকার, জিহ্বামূলীয় ও উপধ্মানীয়, 'ট' বর্গস্থ ঝয় বর্ণ, রেফ্ ও হ কারের অন্যতরের দ্বারা ঘটিত সংযোগ, ল্ ম্ ও ন্ ভিন্ন ব্যঞ্জনবর্ণের আত্মবর্ণের সহিত সংযোগ, দুইটি ঝয়্ বর্ণের দ্বারা ঘটিত সংযোগ ইহাদের নৈকট্যের সহিত অসকৃৎ প্রয়োগ

বর্জন করা উচিত। সবর্ণ দুইটি ঝয়্ বর্ণের দ্বারা ঘটিত সংযোগ, শর্ (শ, ষ্, স্) ভিন্ন মহাপ্রাণবর্ণঘটিত সংযোগ একবার হইলেও ত্যাগ করা উচিত। ইহা সংক্ষেপে নির্ণীত হইল।

Eng. Trans. : Now, the elements which are to be specially discarded are being mentioned here. Those elements which are to be avoided specially in the *Madhura-Rasa* (i.e *Śṛṅgāra*, *Karuṇa* and *Śānta*) as will be noted later, are favourable for the *Ojasvi-rasa* (i.e *Vīra*, *Vibhatsa* and *Raudra*); those which are said to be in agreement with the *Madhura-rasa* are adverse to the *Ojasvī-rasa*. This is the general conclusion. In the *Madhura-rasas* one should avoid long compound, and the repeated use in close proximity of short vowel following a conjunct consonant consisting of झय् letters (first, second, third and fourth letters of any *Varga*), of स placed as a substitute of विसर्ग, of जिह्वामूलीय and उपध्मानीय letters, of झय् letters belonging the टवर्ग and of conjunct consonant formed with either र् or ह्, of combination of consonants except ल् म् and न् with the same letter and of combination made with two झय् letters. One should avoid also the use made only for once of the combination of two झय् of the same nature, and also of the combination consisting of महाप्राण letters (aspirated letters) except शर् (श्, ष् and स्). This is the short account of what should be avoided specially for the proper delineation of the *Madhura Rasa*.

Commentary : तत्र तेषां मध्ये। ये चेत्यादौ यथाक्रमं सप्तम्यन्तद्वयानुषङ्गः। समासमित्यस्य वर्जयेदित्यत्रान्वयः। अग्रिमसर्वपष्ठ्यन्तानामसकृत्प्रयोगमित्यत्रान्वयः। सवर्णेति। 'तुल्यास्य'मिति सवर्णसंज्ञकेत्यर्थः। अपिना सकृत्समुच्चयः। नैकट्येन प्रयोगं वर्जयेदित्यस्यानुषङ्गः।

दीर्घसमासो यथा—

'लोलालकावलिवलन्नयनारविन्द-
लीलावशंवदितलोकविलोचनायाः।
सायाह्नि प्रणयिनो भवनं व्रजन्त्या
श्चेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः॥'

झय्घटितसंयोगपरह्रस्वानां प्राचुर्यं नैकट्येन यथा—

हीरस्फुरद्रदनशुभ्रिमशोभि किं च
सान्द्रामृतं वदनमेणविलोचनायाः।

वेधा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुबिम्बं
दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥'

अत्र भ्रिशब्दपर्यन्तं शृङ्गारानानुगुणम्। शिष्टं तु रमणीयम्। उत्तरार्धे ककारतकाररूपझयद्वयसंयोगस्य सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावान्न दोषः। यदि तु "दन्तांशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतम्" इत्यादि क्रियते तदा सर्वमेव रमणीयम्।

Beng. Trans.: দীর্ঘসমাসের দৃষ্টান্ত যথা—'লোলালকাবলি' ইত্যাদি। (যাহার লোল অলকগুচ্ছ ও চঞ্চল নয়নারবিন্দের লীলার দ্বারা বশীভূত হইয়াছে পৃথিবীর (অর্থাৎ পৃথিবীস্থ সকল লোকের) চক্ষু এবং যে সন্ধ্যাকালে প্রণয়ীর গৃহে গমন করে সেই অঙ্গনার গতি কাহার চিত্ত না হরণ করে)।' ঝয়্ঘটিত সংযোগপর হ্রস্বের নৈকট্য সহকারে প্রাচুর্যের দৃষ্টান্ত যথা 'হীরস্ফুরদ্রদন' ইত্যাদি (হরিণলোচনার হীরকের ন্যায় উজ্জ্বল দন্তের শুভ্রতার দ্বারা শোভিত ও ঘনামৃতময় বদন রচনা করিয়া বিদ্বান ব্যক্তিদের দ্বারা বরণীয় বিধাতা কেন পুনরুক্তির ন্যায় ইন্দুবিম্বকে দূর করেন না।)

এস্থলে ভ্রিশব্দ পর্য্যন্ত শৃঙ্গার রসের অনুকূল নয়। অবশিষ্ট অংশ রমণীয়। উত্তরার্ধে ক কার ও তকার রূপ দুইটি ঝয়ের সংযোগ (ক্ত) থাকিলেও তাহার প্রাচুর্য নাই বলিয়া দোষ নহে। যদি "দন্তাংশুকান্তমরবিন্দরমাপহারি সান্দ্রামৃতং" ইত্যাদি বলা হয় তাহা হইলে সমগ্র পদ্য রমণীয় হইবে।

Eng. Trans.: The following verse is an example of long compound which is not favourable for the *Madhura-Rasa.* लोलालक etc. [Whose heart is not won by the gait of that lady the grace of whose dangling locks of hair and of lotus-like face overpower the eyes of the people of the world and who goes to her beloved's house at nightfall].

The following verse is the example of the excessive use in close proximity of short vowel following combination of 'झय्' letters. हीरस्फु etc. [Having created the face beautfied by the whiteness of the diamond-like shinning teeth and full of nectre of that lady possessing eyes resembling those of a deer, why the creator, the best of the wise, does not discard the orb of the moon like a defect consisting of repetition.] Here the group of words upto भ्रि is not favourable for the *Śṛṅgāra-rasa.* The rest is charming. In the latter half though there is a combination of two 'झय्' letters—क् and त्, (क्त) yet for want of excessive use of it, that does not appear to be a defect. If हीरस्फुरद...सान्द्रामृतं is replaced by दन्तांशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतं then the whole verse will be charming.

Commentary : 'चलन्' इति पाठेऽपि स एवार्थः। वशंवदितानि स्वाधीनीकृतानि। सायाह्नि सायंकाले। हीरेति। हीरै र्हीरवद्वा स्फुरन्तो ये रदना दन्तास्तेषां शुभ्रिम्ना शुभ्रत्वेन शोभते तच्छीलम्। सान्द्रं घनममृतं यस्मिंस्तत्। यद्वा नञ् काक्वाम्। अपि तु दूरीकरोत्येव। परिवेषच्छलेनेति भावः। यदि त्विति। दन्तकिरणरम्यं कमलशोभापहारीत्यर्थः।

विसर्गादेशसकारप्राचुर्य्यं यथा—

'सानुरागास् सानुकम्पाश्चतुराश् शीलशीतलाः।
हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायास् स्वान्तवृत्तयः॥'

अत्र शकारद्वयसंयोगान्तं पूर्वार्धं माधुर्यानुगुणम्।

जिह्वामूलीयप्राचुर्यं यथा—

'कलितकुलिशघाता ᳵ केऽपि खेलन्ति वाता ᳵ
कुशलमिह कथं वा जायतां जीविते मे।
अयमपि वत गुञ्जन्नालि माकन्दमौलौ
चुलुकयति मदीयां चेतनां चञ्चरीकः॥'

अत्र द्वितीयजिह्वामूलीयपर्य्यन्तमननुगुणं माधुर्य्यस्य। यदि च 'कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः' इति विधीयते, तदा नायं दोषः।

उपाध्मानीयप्राचुर्यं यथा—

'अलका ᳵ फणिशावतुल्यशीला नयनान्ता ᳵ परिपुङ्खितेषुलीलाः।
चपलोपमिता खलु स्वयं या वत लोके सुखसाधनं कथं सा॥'

अत्र द्वावुपध्मानीयावेव न शान्तानुगुणौ॥

Beng. Trans. : বিসর্গাদেশরূপ সকারের প্রাচুর্যের দৃষ্টান্ত যথা—সানুরাগাস্ ইত্যাদি। [অনুরাগযুক্ত, অনুকম্পাবিশিষ্ট, চতুর, শীলশীতল কান্তার অন্তঃকরণের বৃত্তি (আমার) হৃদয় হরণ করে।" এস্থলে শকারদ্বয়ঘটিত সংযোগান্ত পূর্বার্ধ (সানুকম্পশ্চতুরাশ্ শীলশীতলাঃ") মাধুর্যগুণের অনুকূল নহে।

জিহ্বামূলীয়ের প্রাচুর্যের দৃষ্টান্ত যথা—কলিতকুলিশঘাতা ইত্যাদি। [বজ্রের ন্যায় আঘাত হানিয়া বাতাস ক্রীড়া করিতেছে, আমার প্রাণের কুশল কিরূপে হইতে পারে ? হে সখী, এই ভ্রমর আম্রতরুর শীর্ষে গুঞ্জন করিয়া আমার চেতনাকে গণ্ডুষের ন্যায় পান করিতেছে।"] এস্থলে দ্বিতীয় জিহ্বামূলীয় পর্যন্ত মাধুর্যের অনুকূল নহে। যদি 'কথয় কথমিবাশা জায়তাং জীবিতে মে মলয়ভুজগবান্তা বান্তি বাতাঃ কৃতান্তা' এইরূপ বিহিত হয় তাহা হইলে কোন দোষ হয় না। (যেহেতু জিহ্বামূলীয়ের প্রয়োগ নাই) উপধ্মানীয় বর্ণের প্রাচুর্যের দৃষ্টান্ত যথা—অলকা ᳵ-ফণিশাবতুল্যশীলা নয়নান্তা ᳵ পরিপুঙ্খিতেষুলীলাঃ॥ ইত্যাদি। (যাহার অলক

ফণিশাবকের ন্যায় আচরণ করে, যাহার নয়নান্ত পরিপুঙ্খিত বাণের ন্যায় লীলা-বিশিষ্ট, যে স্বয়ং বিদ্যুতের ন্যায় সে কিরূপে পৃথিবীতে সুখের সাধন হইবে ?) এস্থলে দুইটি উপধ্মানীয় বর্ণ শান্তরসের অনুকূল নহে।

[কা ⌅ ফণিশাব ··· ন্তা ⌅ পরিপুঙ্খ]

Eng. Trans. : The following is an example of the excessive use of स used in place of विसर्ग—सानुरागास् सानुकम्पास् etc. ['The mental states of the beloved which are full of love and sympathy and are charming by nature, are stealing my heart.'] Here the combination of two श् towards the end of the first half of the verse is not favourable for the —*Mādhurya-guṇa.* The excessive use of जिह्वामूलीय letters is illustrated thus—कलितकुलिशघाता⌅केपि etc. ["The gentle breeze is playing, causing injury like a thunderbolt. How can happiness be produced in my life ? Oh my friend, this bee humming on the top of the mango tree is drinking my consciousness by a sip.'] Here, the composition upto the second जिह्वामूलीय letter वाता⌅is not in agreement with the *Mādhurya-guṇa.* If it is written as 'कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः' then there is no chance of the rise of this defect.

The example of the excessive use of *upadhmānīya* letter is as follows—अलका ⌅ फणिशावतुल्यशील etc. ('How can she' whose locks of hair behave like serpent-babies, the corners of whose eyes have the beauty of the feathered shaft, and who herself is likened to the lightning be the object of delight on this earth ?'] Here, the two *upadhmānīya* (का⌅फ and न्ता⌅प) letters are not in favour of the *Śānta Rasa.*

Commentary : हरन्ति । ममेति शेषः । नायकोक्तिरियम् । पूर्वार्धं तदवयवभूतम् । जिह्वेत्यस्य विसर्गादिशेत्यादिः । एवमग्रेऽपि । कलितेति । नायिकोक्तिः सखीं प्रति । कलितः कृतः कुलिशवद्वज्रवद्घातो यैस्तादृशाः केऽपि विलक्षणा वाताः खेलन्ति क्रीड़ां कुर्वन्ति । अत इह देशे मम जीविते कुशलं कथं जायताम् । वाशब्दः पादपूरण इवार्थे वा । कारणान्तरमाह अयमिति । हे आलि, माकन्दतरुमौलावाम्रतरुमस्तके गुञ्जन्नयमपि चञ्चरीको भ्रमरः । बतेति खेदे । मदीयां चेतनां चुलकयति । चुलुकवदापिबतीत्यर्थः । मलयाचलस्थतरुस्थितसर्पमुखनिःसृता इत्यर्थः । अतएव कृतान्ताः । अत सकृत्सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः । अलका इति । यस्या इति शेषः । पुङ्खयुक्तवाणसदृशलीलाः । चपला विद्युत् । एतेनान्यत् सर्वं रमणीयमिति सूचितम् ।

टवर्गभूयां प्राचुर्यं यथा—

"वचने तव यत्र माधुरी सा हृदि पूर्णा करुणा च कोमलेऽभूत् ।
अधुना हरिणाक्षि ! हा कथं वा कटुता तत्र कठोरताविरासीत् ॥"

अधुना सखि ! तत्र हा कथं वा गतिरन्यैव विलोक्यते गुणानाम्' इति त्वनुगुणम् ।

रेफघटितसंयोगस्यासकृत्प्रयोगो यथा—

"तुलामनालोक्य निजामखर्व गौराङ्गि ! गर्वं न कदापि कुर्याः ।
लसन्ति नानाफलभारवत्यो लताः कियत्यो गहनान्तरेषु ॥"

यदि तु 'तुलामनालोक्य महीतलेऽस्मिन्' इति निर्मीयते तदा साधु ।

हलां ल-म-न भिन्नानां स्वात्मना संयोगस्यासकृत प्रयोगो यथा—

'विगणय्य मे निकाय्यं तामनुयातोऽसि नैव तन्न्याय्यम् ।'

ल्-म्-नानां स्वात्मना संयोगस्तु न तथा पारुष्यमावहति ।

यथा— 'इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा परिफुल्लं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
जलदालिमयं जगद्वितन्वन्कलितः क्वापि किमालि ! नीलमेघः ॥'

Beng. Trans.: ট বর্গস্থব্যঞ্জনবর্ণের প্রাচুর্যের দৃষ্টান্ত যথা—'বচনে তব যত্র' ইত্যাদি। (হে কোমলে, যেখানে তোমার বচনে মাধুরী ও হৃদয়ে পূর্ণ করুণা ছিল, হে হরিণাক্ষি, কেন সেইখানে, এখন কটুতা ও কঠোরতা আবির্ভূত হইল।) এস্থলে 'অধুনা সখি ! তত্র হা কথং বা গতিরন্যৈব বিলোক্যতে গুণানাম্' এইরূপ যদি লিখিত হয় তাহা হইলে রসের অনুকূল হইবে। রেফঘটিত সংযোগের একাধিকবার প্রয়োগের দৃষ্টান্ত যথা—'তুলামনালোক্য' ইত্যাদি শ্লোক। (হে গৌরাঙ্গি, নিজের সাদৃশ্য না দেখিয়া বেশী গর্ব করিও না। কাননের ভিতরে ফলভারনত কত লতা শোভা পাইতেছে। এই শ্লোকে র্ব, র্ব, র্য—এই তিনবার রেফঘটিত সংযোগের প্রয়োগ হইয়াছে)। যদি তুলামনালোক্য মহীতলেঽস্মিন্' এইরূপ লিখিত হয় তাহা হইলে তাহা দোষহীন।

ল্-ম্-ন্ ভিন্ন ব্যঞ্জন বর্ণের অনুরূপ বর্ণের সহিত সংযোগের একাধিকবার প্রয়োগের দৃষ্টান্ত যথা—"বিগণয্য মে নিকায্যং" ইত্যাদি। (আমার বাসস্থানকে অনাদর করিয়া তাহার অনুগমন করিতেছ ইহা কখনও ন্যায্য নহে।") ল্-ম্ ও ন্ এর অনুরূপ বর্ণের সহিত সংযোগ ঐরূপ পারুষ্য সৃষ্টি করে না; যথা—'ইয়মুল্লসিতা মুখস্য' ইত্যাদি। (তোমার মুখের শোভা উল্লসিত হইয়াছে, তোমার দুইটি নয়ন-কমল প্রস্ফুটিত হইয়াছে; হে সখি, জগতকে মেঘময় করিয়া কি কোথাও নীল মেঘ আবির্ভূত হইয়াছে।)

Eng. Trans.: The following is an illustration of the excessive use of consonants belonging to the टवर्ग,—'वचने तव यत्र' etc. (Oh, tender one, there were sweetness in your words and mercy full to the brim in your heart. Oh, one with eyes like those of a deer, why there emerged bitterness and harshness in those places respectively.)

[In this verse three णs, one ट and one ठ, all belonging to the टवर्ग have been used] If this verse is written as "अधुना सखि ! तव हा कथं वा गतिरन्यैव विलोक्यते गुणानाम्", it is favourable for the *Rasa* enshrined in this verse. The example of the use of combination of letters with रेफ for many times is as follows—'तुलामनालोक्य etc.' (Oh fair-complexioned one, not seeing your resemblance anywhere you should not feel unimpaired pride. How many creepers there exist bearing burden of many types of fruits in dense forests.")

[Here the combination of letters with रेफ् has been used for three times in अखर्व, गर्व and कुर्याः] If it is written as "तुलामनालोक्य महीतलेऽस्मिन्" etc. then it is proper (i.e. free from blemish.)

The example of the use of the combinaton of consonants other than ल्, म्, and न् with the same letter is of follows—'विगणय्य मे निकाय्यं etc.' ("Ignoring my residence you are following her. It is not proper.")

[Here, the combination of य with another य has been used for three times in विगणय्य, निकाय्य and न्याय्यम्]. The combination of ल् म् न् with the same letter does not appear so harsh as is felt in the above cases. e.g. in the verse 'इयमुल्लसिता मुखस्य शोभा' etc. (The beauty of your face is shining forth ; your lotus-like eyes are quite open. Oh my friend, has the dark cloud appeared any where making the world full with masses of clouds).

[Here the combination of ल् with another ल् in उल्लसिता and परिफुल्लं does not appear harsh].

Commentary: वचन इति ! हे कोमले, तव यत्र वचने सा माधुरी, स्वान्ते पूर्णा करुणा चाभूत् । हे हरिणाक्षि ! अधुना हेति खेदे । कथमिव तत्र यथाक्रमं कटुता कठोरता चाविरासीदित्यर्थः । अत्रोत्तरार्धे टवर्गभयां नैकट्येन प्राचुर्य बोध्यम् । अतएवाह-अधुनेति । अखर्व गर्वमित्यन्वयः । गहनं काननम् । साध्विति । एकत्र सत्त्वेऽपि प्राचुर्याभावः । हकारघटितसंयोगस्यासकृत्प्रयोगोदाहरणं त्रुटितमत्र । निकाय्य निवासम् । तां सपत्नीम् । नायिकोक्तिर्नायकं प्रति । आवहतीति । अतस्त्वदन्यत्वं निवेशितमिति भावः । इयमिति ।

झयद्वयघटितसंयोगस्य यथा—

'आ सायं सलिलभरे सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
अधुनाब्जेन मनाक्तव मानिनि ! तुलना मुखस्याप्ता ।।'

अत्र द्वितीयार्धमरम्यम् । 'सरसिजकुलेन संप्रति भामिनि ! ते मुखतुलाधिगता' इति तु साधु ।

सवर्णझय्द्वयघटितसंयोगस्य सकृत् प्रयोगो यथा—

'अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वङ्गि ! यदि मनाक्कुरुषे ।
अधुनैव कलय शमितं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥'

नन्वत्र ककारद्वयसंयोगस्य हल्घटितस्वात्मसंयोगत्वेनैव निषेधात् कखसंयोगस्य महाप्राण-संयोगनिषेधविषयत्वात् तृतीयसंयोगस्य चासम्भवात् सवर्णझय्द्वयसंयोगनिषेधो निरवकाश इति चेन्न ; सकृत् प्रयोगविषयत्वेनास्य पार्थक्यात् । अन्यथा 'मनाक् कुरुषे' इति निर्दोषं स्यात् ।

महाप्राणघटितसंयोगो यथा—

'अयि मृगमदबिन्दुं चेद्भाले बाले ! समातनुषे' । उत्तरार्धं तु प्राचीनमेव ।

Beng. Trans. : দুইটি ব্যঞ্জনবর্ণের দ্বারা ঘটিত সংযোগের দৃষ্টান্ত হইল—'আ সায়ং', ইত্যাদি।" (হে মানিনি, সন্ধ্যাকালে সাদরে তপস্যার দ্বারা জলাশয়ে সবিতাকে উপাসনা করিয়া এখন পদ্ম অল্পপরিমাণে তোমার মুখের সাদৃশ্য প্রাপ্ত হইয়াছে)। এস্থলে দ্বিতীয়ার্ধ রমণীয় নহে। "সরসিজকুলেন সংপ্রতি ভামিনি ! তে মুখতুলাধিগতা" এইরূপ লিখিত হইলে (সুশ্রাব্য) সাধু হইবে।

সবর্ণ দুইটি ঝয়্ঘটিত সংযোগের একবার প্রয়োগের দৃষ্টান্ত যথা—'অয়ি মন্দস্মিত মধুর' ইত্যাদি। (হে তন্বঙ্গি, যদি তোমার বদনকে অল্পপরিমাণে মন্দস্মিত মধুর কর তাহা হইলে তৎক্ষণাৎ পূর্ণিমাচন্দ্রের সাম্রাজ্য বিনষ্ট হইবে জানিও।") এস্থলে ককার দ্বয়ের সংযোগের (মনাক্কুরু) হল্ঘটিত স্বানুরূপবর্ণের সংযোগত্ব হেতু নিষেধ হইবে বলিয়া, কখসংযোগ মহাপ্রাণবর্ণের সংযোগের নিষেধের বিষয় হইবে বলিয়া এবং তৃতীয় সংযোগের সম্ভাবনা নাই বলিয়া দুইটি সবর্ণ ঝয়ের সংযোগের নিষেধের এস্থলে অবকাশ নাই ; এইরূপ আপত্তি উঠিলে বলা যাইতে পারে যে ইহা সমীচীন নহে, কারণ, ইহা সকৃৎ প্রয়োগের বিষয়, সুতরাং পূর্বনিষেধ হইতে পৃথক। অতএব এই নিষেধের প্রয়োজন আছে। তাহা না হইলে 'মনাক্কুরুষে' এই প্রয়োগ নির্দোষ হইত। মহাপ্রাণবর্ণঘটিত সংযোগের দৃষ্টান্ত যথা—'অয়ি মৃগমদবিন্দুং' ইত্যাদি। (হে বালিকা, যদি ললাটে মৃগমদবিন্দু দাও) ; ...উত্তরার্ধ পূর্বে কথিত হইয়াছে।

Eng. Trans. : The following verse is an example of the combination of two 'झय्' letters.—आसायं etc. (Oh infuriated one, having worshipped the sun in lakes with veneration by means of penance in the evening now the lotus, has attained slight resemblance with your face.)

[There are a number of combination of झय् letters. in this verse e.g. अञ्जेन, मनाक्तव, मुखस्याप्त]. Here, the second half is not beautiful. If it is written as सरसिजकुलेन संप्रति भामिनि ते मुखतुलाधिगता" that is good.

The example of a combination of two झय् letters of the same class used for once is as follows—अयि मन्दस्मितमधुरं etc. (Oh slender-bodied one, know it that if you make your face sweet with gentle smile, the empire of the moon (lit. the lover of moon-beam) is destroyed just now.)

[Here the combination न्द in मन्दस्मित, ङ्ग in तन्वङ्गि, क्क in मनाक्कुरुषे have been used for once].

If it is said, as the combination of two क in मनाक्कुरु is prohibited being the combination of one consonant with another of the same nature, as the combination of क and ख falls under the scope of the prohibition of combination with महाप्राण letter, and as a third type of combination is not possible so the prohibition of the combination of two झय् letters of the same type (सवर्ण ' is not necessary here at all ; —the answer to such objection is this—as this prohibition is related with the combination used only for once it is different from other types which are already mentioned. Otherwise the combination in मनाक्कुरुषे will be free from defect.

The example of the combination with *Mahāprāṇa* letter is this—'अयि मृगमद' etc. (Oh girl, if you apply a mark of musk on your forehead. Here is the combination of a letter with a *Mahāprāṇa* letter in द्धा]. The second half of the verse has been mentioned before.

Commentary : अधुना द्वितीयेऽह्नि । अयोनि । अयि तन्वङ्गि ; यदि वदनं मनाक् मन्दस्मितमधुरं कुरुषे तर्हि अधुनैव न तु कालान्तरे । हन्तेति हर्षे । चन्द्रस्य साम्राज्यं शमितं कलय । जानीहीत्यर्थः । कखेति । खादिधातुपाठे इति भावः ।

एवं त्वप्रत्ययं यङन्तानि यङ्लुगन्तान्यन्यानि च शाब्दिकप्रियाण्यपि मधुररसे न प्रयुञ्जीत । एवं व्यङ्ग्यचर्वणातिरिक्तयोजनाविशेषापेक्षानापाततोऽधिकचमत्-कारिणोऽनुप्रासनिचयान् यमकादींश्च सम्भवतोऽपि कवि र्न निबध्नीयात् । यतो हि ते रसचर्वणायामनन्तर्भवन्तः सहृदयहृदयं स्वाभिमुखं विदधाना रसपराङ्मुखं विदधीरन्, विप्रलम्भे तु सुतराम् । यतो मधुरतमत्वेनास्य निर्मलसितानिर्मितपानक-रसस्येव तनीयानपि स्वातन्त्र्यमावहन् पदार्थः सहृदयहृदयारुन्तुदतया न सर्वथैव सामानाधिकरण्यमर्हति ।

Beng. Trans. : এইরূপে ত্বপ্রত্যয়, যঙন্ত,'যঙলুগন্ত ও অন্য যাহা বৈয়াকরণদের প্রিয় তাহা মধুররসে কবি প্রয়োগ করিবেন না ; তাহা ছাড়া ব্যঙ্গ্যচর্বণার অতিরিক্ত রচনা বিশেষের অপেক্ষাকারী ও আপাততঃ অধিক-চমৎকারজনক

অনুপ্রাস সমূহ ও যমক প্রভৃতি সম্ভব হইলেও কবি ব্যবহার করিবেন না। যেহেতু তাহারা রসাস্বাদনে অন্তর্ভুক্ত হয় না বলিয়া সহৃদয়ের হৃদয়কে নিজেদের প্রতি আকৃষ্ট করিয়া রসের প্রতি পরাঙ্মুখ করিয়া তুলে, বিশেষ করিয়া বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গারে অত্যন্ত বেশীভাবে। কারণ, নির্মল শ্বেতশর্করার দ্বারা প্রস্তুত পানকরসের ন্যায় উক্ত মধুরতম রসের সহিত এই সকল পদার্থ (অনুপ্রাসাদি অলংকার) অল্প পরিমাণ হইলেও স্বাতন্ত্র্য লাভ করিয়া সহৃদয়ের হৃদয় ক্লিষ্ট করে বলিয়া উক্ত রসের সহিত সর্বতোভাবে সামানাধিকরণ্য লাভ করিতে পারে না। (অর্থাৎ একই স্থলে ব্যবহৃত হইতে পারে না।)

Eng. Trans.; Thus, the poet should not take resort to the use of the suffix *tva*, of words ending in यङ्, or of words from the end of which the यङ् has been elided, or such other words and suffixes which are favourite of grammarians, for the delineation of the sweet *Rasa* i.e *Śṛṅgāra*. Similarly, the poet should not employ varieties of *Anuprāsa* and *Yamaka Alaṁkāra*, which require particular arrangement of word or letters that are not necessary for the realisation of the suggested sense (*Vastu, Rasa, Alaṁkāra*), and which apparently produce much strikingnesss, even where their application appears to be possible. Because, they, not being included in the process of the *Rasa*-realisation, attract the mind of connoisseurs towards themselves and make it hostile to *Rasa*. This is done to the highest degree in the case of the *Vipralambha-Śṛṅgāra*; since any element, like a small particle of dust, however insignificant that may be, when enjoys prominence inflicts pain in the minds of the connoisseurs and therefore, does not deserve co-existence with that *Rasa*, (i.e *Vipralambha Śṛṅgāra*) which, like beverage prepared with pure sugar, is the sweetest of all *Rasas*.

Commentary: व्यङ्ग्येति। व्याङ्ग्यास्वादान्यो यो योजनाविशेषः। पदार्थानां तदपेक्षा नेत्यर्थः। यतो हीति निपातसमुदायो हेतौ। सुतरामिति। पूर्वोक्तसर्वानुषङ्गः। तनीयानपि पदार्थो रजःकणः पदार्थैकदेशश्च स्वातन्त्र्यं स्वाभिमुखत्वं कुर्वन्नित्यर्थः।

यदाहुः—

'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम्।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः॥' D.A. II.15

ये तु पुनरक्लिष्टतयानुन्नतस्कन्धतया च न पृथग् भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामेव सुसुखं गोचरीकर्तुं शक्याः न तेषामनुप्रासादीनां त्यागो युक्तः।

यथा— कस्तूरिकातिलकमालि ! विधाय सायं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।
प्रौढिं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा-
मुल्लासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥

इत्थमेते प्रसङ्गतो मधुररसाभिव्यञ्जिकायां रचनायां संक्षेपेण निरूपिता दोषाः ।

Beag. Trans. : তাঁহারা, (অর্থাৎ ধ্বনিকার) বলিয়াছেন—'ধ্বনির আত্মস্বরূপ (অর্থাৎ শ্রেষ্ঠ ধ্বনি), শৃঙ্গারে বিশেষতঃ বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গারে যমকাদির প্রয়োগ কবির শক্তি (প্রতিভা) থাকিলেও তাঁহার প্রমাদ প্রকাশ করে।' (ধ্বন্যালোক, ২।১৫)। কিন্তু অক্লিষ্টতাহেতু ও অপ্রাধান্য হেতু পৃথক্‌ভাবে সহৃদয়ের চিত্ত আকর্ষণ করে না যে সকল অনুপ্রাসাদি অলংকার অথচ রসচর্বণাতেই অনায়াসে যাহারা অনুভবযোগ্য হইতে পারে তাহাদের ত্যাগ করা উচিত নহে।

যথা—'কস্তূরিকাতিলকমালি' ইত্যাদি। (হে সখি, সন্ধ্যাকালে কস্তূরিকাতিলক অংক ? করিয়া স্মিতবদনে এখনই সৌধ-শিখরে গমন কর ; কুমুদগুলি পূর্ণতা লাভ করুক এবং দিক্ মুখসমূহ চারিদিকে উদার আনন্দ উল্লাসিত করুক।) (এস্থলে অনুপ্রাস শৃঙ্গাররসের বাধক নহে বলিয়া পরিত্যাগের যোগ্য নহে)।
এইরূপে প্রসঙ্গত মধুর রসের অভিব্যক্তিকারী রচনাতে সংক্ষেপে দোষ নিরূপিত হইল।

Eng. Trans. : Thus they (Ānandavardhana and the supporters of the *Dhvani* theory)—said, 'The employment of the *Yamaka* and the like (i.e *Anuprāsa*) in the *Śṛṅgāra*—the soul of *Dhvani* (i.e the best of *Dhvani*), specially in the *Vipralambha Śṛṅgāra*, indicates negligence on the part of the poet (towards manifestation of *Rasa*) even though he is endowed with genius (lit—power of writing).' But the rejection of such *Anuprāsas* etc as are neither forced nor are endowed with prominence and therefore, do not attract attention (of the connoisseurs) separately but can be very easily known (lit. perceived) in the relish of *Rasa* is not proper. e.g कस्तूरिकातिलकमालि etc. ('Oh my friend, wearing marks of *Kastūrī* in the evening, go at once to the top of the palace with a smiling face. Let lilies attain full growth (i.e bloom) and faces of the quarter spread immense joy all around.) (Here, *Anuprāsas* do not hamper the realisation of the *Śṛṅgāra-Rasa* which is manifested prominently. So their existence in this verse does not indicate carelesssness on the part of the poet in the delineation of *Rasa*). Thus, in course of dealing with the properties of *Rasa*, defects in composition meant for exhibiting *Madhura-rasa* (i.e *Śṛṅgāra*) have been briefly stated.

Commentary : निबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वरूपं भवतीत्यर्थः। अनुन्नतेति। अनुन्नतविस्तारतया चेत्यर्थः। सुसुखमत्यन्तसुखं यथा तथा। क्वचित् 'सुखम्'इत्येव पाठः। सौधमौलिम् सुधानिर्मितप्राकारोर्ध्वप्रदेशम्। मुदां प्रौढ़िमित्यन्वयः। उपसंहरति-इत्थमिति।

'एभिर्विशेषविषयैः सामान्यैरपि च दूषणै रहिता।
माधुर्यभारभङ्गुरसुन्दरपदवर्णविन्यासा॥
व्युत्पत्तिमुद्गिरन्ती निर्मातु र्या प्रसादयुता।
तां विबुधा वैदर्भीं वदन्ति वृत्तिं गृहीतपरिपाकाम्॥

अस्यामुदाहृतान्येव कियन्त्यपि पद्यानि।

यथा वा— 'आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णं दिशामन्तरं
भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरुल्लासयन्ति श्रियम्।
वामे, मानमपाकरोषि न मनागद्यापि, रोषेण ते
हा हा बालमृणालतोऽप्यतितमां तन्वी तनुस्ताम्यति॥'

अस्याश्च रीतेर्निर्माणे कविना नितरामवहितेन भाव्यम्। अन्यथा तु परिपाकभङ्गः स्यात्।

. **Beng. Trans. :** 'এইরূপ বিশেষবিষয়বিশিষ্ট এবং সামান্য দোষের দ্বারা বর্জিত, মাধুর্যের ভারে ভঙ্গুর ও সুন্দর পদ এবং বর্ণের বিন্যাসের দ্বারা বিশিষ্ট এবং প্রসাদ-গুণ-যুক্ত যে বৃত্তি রচয়িতার বিশেষ জ্ঞান প্রকাশ করে ও যাহার দ্বারা রসচর্বনা ঘটিয়া থাকে পণ্ডিতগণ তাহাকে বৈদর্ভী বৃত্তি বলেন।' কতগুলি পদ্য ইহার উদাহরণ-রূপে দেওয়া হইয়াছে। অথবা অপর একটি দৃষ্টান্ত—'আযাতৈব নিশা' ইত্যাদি। (নিশা আসিয়াছে। নিশাপতি চন্দ্রের কিরণে দিগন্তর ব্যাপ্ত হইয়াছে। নারীরা গৃহে অলংকারের দ্বারা সৌন্দর্য্য বিস্ফুরিত করিতেছে। অয়ি বামে, (ক্রোধপরায়ণে) আজও অল্পপরিমাণে মান ত্যাগ করিলে না। হায় হায়, রোষের দ্বারা তোমার নবমৃণাল অপেক্ষা অত্যন্ত ক্ষীন তনু ক্লিষ্ট হইতেছে।")

এই রীতির প্রয়োগ করিতে কবিকে অত্যন্ত অবহিত হইতে হইবে। অন্যথা রসচর্বণার ভঙ্গ হইবে।

Eng. Trans : 'Wise men call that mode of composition as *Vaidarbhī* (*Vṛtti*) which is free from such specific and even general blemishes, in which the placing of words and letters is bent down (i.e full of) and beautified by the burden of sweetness, which exhibits the scholarship of the writer, which is endowed with *Prasāda-guṇa* and which helps in the relish of *Rasa*.'

Some verses have been presented as illustration of this *Vṛtti.*

Or, (the following verse is an example of this *Vṛtti*), आयानैव निशा etc. (The night has come ; the interior of quarters has been filled with moon-beam ; ladies are enhancing their beauty with ornaments in their residence. Oh infuriated one, why don't you give up slightly your anger or indignation excited by jealousy even to day. Alas, alas, this body of yours which is more slender than a new lotus-stalk, is afflicted very much by your wrath.) A poet should be very much careful in using this style. Otherwise, the relish of aesthetic sentiment will be disturbed.

Crmmentary : प्रसङ्गाद्वृत्ति निरूपयति—एभिरिति। माधुर्यभारेण भङ्गुरोऽत एव सुन्दरः पदानां वर्णानां च विन्यासो रचना यस्यां सा। निर्मातुर्व्युत्पत्तिमुद्गिरन्तीत्यन्वयः। प्रसादगुणेन युता। गृहीतः परिपाको रसचर्वणा यस्यां सा। कीर्णं व्याप्तम्। श्रियं शोभाम्। तन्वी कृशा। अस्याः वैदर्भ्याः।

यथामरुककविपद्ये

'शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैः
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता॥'

अत्रोत्थाय किञ्चिच्छनैरित्यत्र सवर्णझयुद्वयसंयोगस्तत्रापि नैकट्येनेति सुतरामश्रव्यः। एवं झयुघटितसंयोगपरह्रस्वस्यापि। तथा शनैर्निद्रेत्यत्र, निर्वर्ण्य पत्युर्मुखमित्यत्र च रेफघटितसंयोगस्य झयुघटितसंयोगपरह्रस्वस्य च प्राचुर्यम्। विस्रब्धमित्यत्र महाप्राणघटितस्य, लज्जेत्यत्र स्वात्मसवर्णझयुद्वयघटितस्य, मुखी प्रियेणेत्यत्र भिन्नपदगतदीर्घानन्तरस्य संयोगस्य, तथा क्त्वाप्रत्ययस्य पञ्चकृत्वः, लोकतेश्च धातोर्द्विः प्रयोगः कवेर्निर्माणसामग्रीदारिद्र्यं प्रकाशयति। इत्यलं परकीयकाव्यविमर्शनेन।
इति संक्षेपेण निरूपिता रसाः।

Beng. Trans. : যথা—অমরুকবিরচিত —'শূন্যং বাসগৃহং' ইত্যাদি পদ্যে রসচর্বণাভঙ্গ ঘটিয়াছে। (বাসগৃহ শূন্য দেখিয়া শয্যা হইতে ধীরে ধীরে উঠিয়া ও নিদ্রার ভানকারী পতির মুখ দীর্ঘকাল ধরিয়া নিরীক্ষণ করিয়া তাহার রোমাঞ্চিত গণ্ডস্থল বিশ্রব্ধভাবে চুম্বন করিলে লজ্জানম্রমুখী বালিকাকে দয়িত হাসিয়া দীর্ঘকাল ধরিয়া চুম্বন করিল।)

ইহাতে 'উত্থায় কিঞ্চিচ্ছনৈঃ' এই স্থলে দুইটি সবর্ণ ব্যঞ্জনবর্ণের সংযোগ নিকটস্থিত হওয়ায় অত্যন্ত অশ্রব্য হইয়াছে। এইভাবে ব্যঞ্জনবর্ণঘটিত সংযোগপর

হ্রস্বও অশ্রব্য হইয়াছে। 'শনৈর্নিদ্রা' এই স্থলে এবং 'নির্বর্ণ্য পত্যুর্মুখম্' এই স্থলে রেফঘটিত সংযোগের ও ব্যঞ্জনবর্ণঘটিত-সংযোগপরহ্রস্বের প্রাচুর্য হইয়াছে। 'বিস্রব্ধম্' স্থলে মহাপ্রাণবর্ণঘটিত সংযোগের, 'লজ্জা' স্থলে স্বানুরূপ দুইটি সবর্ণব্যঞ্জন-বর্ণের দ্বারা ঘটিত সংযোগের, 'মুখী প্রিয়েণ' স্থলে ভিন্নপদগত দীর্ঘের পরবর্তী সংযোগের এবং পাঁচবার ক্ত্বাপ্রত্যয়ের ও দুইবার লোকিধাতুর প্রয়োগ কবির রচনা সামগ্রীর দারিদ্র্য প্রকাশিত করে। আর পরকীয় কাব্য বিচারের প্রয়োজন নাই। এইরূপে সংক্ষেপে রসতত্ত্ব নিরূপিত হইল।

Eng. Trans. : The following verse of poet Amaruka shows how the relish of a *Rasa* has been disturbed by the existence of blemish. The verse runs thus—शून्यं वासगृहं विलोक्य etc. (Seeing the house vacant (i.e lonely) the girl slowly got up from her bed and for a long time looked at the face of her husband who pretended to be asleep. When she, seeing his cheeks horripilated, kissed them fearlessly, with her face lowered with bashfulness, she was kissed by her beloved for a long time with a smile.) Here, in "उत्थाय किञ्चिच्छनैः" as the combination of two consonants of the same nature have been used in close proximity, they are not worthy for hearing. Similarly, the use of short vowel following a combination of two consonants is unworthy for hearing. Moreover, there is excessive use of combination with रेफ् and of short vowel following combination of consonants in शनैर्निद्रा and "निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम्". The employment of a combination of महाप्राण letters in विस्रब्ध, of two consonants of the same form and nature in लज्जा, of a combination after a long vowel belonging to a separate word, of the suffix *Ktvā* for five times, and of the root लोकृ twice, show the meagreness of materials of composition (i.e genius) of the poet. However, there is no necessity of any more discussion on poetry written by other. Thus, the *Rasas* are dealt with briefly.

Commentary : भङ्ग्युदाहरति—यथेति। अत्र लज्जेति पृथक् पदम्। तेन समानकर्तृकत्वोपपत्तिः। एवमिति। उक्तस्थल एवेत्यर्थः। नैकट्येनासकृत् प्रयोगोऽश्रव्यः इति भावः। प्राचुर्यमिति। तथा चाश्रव्यमिति भावः। स्वात्मेति। स्वात्मघटितः सवर्णझयद्वयघटितश्चेति दोषद्वयम्। घटितस्येति। द्वयस्य संयोगस्येत्यत्रान्वयः। सकृदिति तस्य शेषः। तस्य च प्रयोगः इत्यत्रान्वयः। एवमग्रेऽपि। तस्य प्रकाशने कर्तृत्वम्। निर्माणेत्यस्य काव्येत्यादिः।

अथ भावध्वनिं निरूप्यते—

अथ किं भावत्वम्? विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसव्यञ्जकत्वमिति चेत्, रसकाव्यवाक्येऽतिव्याप्त्यापत्तेः; अर्थद्वारा शब्दस्यापि व्यञ्जकत्वात्। द्वारान्तर-निरपेक्षत्वेन व्यञ्जकत्वे विशेषिते त्वसम्भवः प्रसज्यते। भावस्यापि भावनाद्वारैव व्यञ्जकत्वात्। भावनायामतिव्याप्त्यापत्तेश्च। अतएव च विभावानुभावभिन्नत्वस्येव शब्दभिन्नत्वस्यापि तद्विशेषणत्वे न निस्तारः। प्रधानध्वन्यमानभावे रसव्यञ्जकता-भावादव्याप्त्यापत्तेश्च। न च तत्रापि प्रान्ते रसोऽभिव्यज्यते एवेति वाच्यम्; भावध्वनिविलोपप्रसङ्गात्। भावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनित्वम्। रसस्तु तत्र व्यज्य-मानोऽप्यचमत्कारित्वान्न ध्वनिव्यपदेशहेतुरिति न शक्यं वदितुम्। चमत्काररहितरस-व्यक्तौ मानाभावात्। रसे हि धर्मिग्राहकमानेनानन्दांशाविनाभावस्य प्रागेवावेदनात्।

Beng. Trans.: অনন্তর ভাবধ্বনি নিরূপিত হইতেছে। এখন ভাব কি? যদি বলা হয়—বিভাব, অনুভাব হইতে ভিন্ন হইয়াও যাহা রসের ব্যঞ্জক তাহা ভাব, তাহা হইলে উত্তর এই যে—ঐরূপ লক্ষণ স্বীকৃত হইলে রসান্বিত কাব্যের বাক্যে অতিব্যাপ্তির আশঙ্কা আছে কারণ, শব্দও অর্থের মাধ্যমে রসের ব্যঞ্জক। দ্বারান্তর-নিরপেক্ষ—এই বিশেষণের দ্বারা ব্যঞ্জককে বিশেষিত করিলে (অর্থাৎ অপর কোন মাধ্যমের অপেক্ষা না করিয়া রসের ব্যঞ্জক যাহা এইরূপ অর্থ করিলে) অসম্ভব দোষের প্রসক্তি হয়। ভাবও ভাবনার দ্বারাই (রসের) ব্যঞ্জক হইয়া থাকে। উক্ত লক্ষণের অপর দোষ এই যে ভাবনাতেও লক্ষণের অতিব্যাপ্তি হয় (কারণ, ভাবনা দ্বারান্তর-নিরপেক্ষভাবে রসের ব্যঞ্জক হয়)। অতএব যেরূপ 'বিভাবানুভাবভিন্নত্ব' এই বিশেষণ দেওয়া হইয়াছে সেইরূপ 'শব্দভিন্নত্ব' এইরূপ বিশেষণ দিলেও দোষ হইতে নিস্তার-নাই। কারণ ভাব প্রধান ভাবে ধ্বন্যমান হইলে তাহাতে রসব্যঞ্জকত্ব থাকে না বলিয়া লক্ষণের অব্যাপ্তিদোষের আপত্তি হয়। এস্থলে বলা উচিত নহে যে চরম অবস্থায় রসের অভিব্যক্তি হয়ই; কারণ, তাহা হইলে ভাবধ্বনি লোপের প্রসঙ্গ আসিয়া পড়ে। আবার ইহাও বলা চলে না যে ভাবচমৎকারের প্রকর্ষ হেতু ভাবধ্বনি হয়। সেস্থলে রস অভিব্যক্ত হইলেও তাহার চমৎকারিত্ব না থাকায় ধ্বনিব্যপদেশের হেতু হইতে পারে না। কারণ, চমৎকাররহিত রসের অভিব্যক্তিতে কোন প্রমাণ নাই। রসের সহিত যে আনন্দাংশের যে অবিনাভাব সম্বন্ধ আছে তাহা পূর্বে কথিত হইয়াছে এবং ইহা ধর্মিগ্রাহক প্রমাণসিদ্ধ। (যে প্রমাণের দ্বারা রসের ধর্মিত্ব অর্থাৎ কাব্যাশ্রত্ব সিদ্ধ হয় সেই প্রমাণের অর্থাৎ শব্দ প্রমাণের দ্বারা তাহার আনন্দাংশের সহিত অবিনাভাবরূপ সম্বন্ধও সিদ্ধ হইয়া থাকে।)

Eng. Trans.: Now, *Bhāvadhvani* is being dealt with. What is *Bhāvatva* (i.e essential nature of *Bhāva*)? If it is said that a *Bhāva*, in its essential nature, is that which being different from a *Vibhāva* and an *Anubhāva*, manifests *Rasa*, then the answer is that

this definition of *Bhāva* will be applicable to a sentence of a poetry endowed with *Rasa* ; for the words there, manifest *Rasa* by means of the sense. If the manifester is qualified with the compliment "indifferent to any via-media" (i.e if the manifester is required to manifest *Rasa*-not through any other element), then the definition is subject to the defect called "impossibility". Also *a Bhāva* manifests *Rasa* through *bhāvanā* (a mental function consisting of appreciation of the text again and again), to which the definition may be apprehended to be extended (since *bhāvanā* manifests *Rasa* itself directly and not through any other element). If the manifester of *Rasa* (in order to be a *Bhāva*) is characterised as 'different from a *Vibhāva* and an *Anubhāva* as well as from a word', then the definition can not be freed from the possibility of being defective and, also, if an implied *Bhāva* holds prominence, it fails to manifest *Rasa* and, therefore, does not come under the purview of the said definition. It should not be said that even then (i. e. when an implied *Bhāva* holds prominence) the *Rasa* is manifested in the ultimate stage, for in that case, *Bhāva-dhvani* runs the risk of being destroyed (ie. when *Rasa* is manifested, the relish of all *Bhāvas* (*vyabhicārī*) gets merged in it and therefore, they lose prominence, as a result of which they no longer retain the designation of *Dhvani*). It should not also be held that *Bhāva-dhvani* comes into being when the charm of a *Bhāva* (*Vyabhicārī*) is heightened and that in *Bhāva-dhvani* a *Rasa*, though manifeseted, does not generate aesthetic charm and hence, cannot be the cause of the designation of *Dhvani* (ie. *Rasa-dhvani*). Because, there is no proof to support the manifestation of a *Rasa* devoid of aesthetic charm. The inherent relation of *Rasa* with aesthetic delight is established by that mode of knowledge (ie. *Śabda* or scripture) which proves the existence of *Rasa* itself as the धर्मि (i.e. the soul in such experiences as : This poetry is endowed with *Śṛṅgāra-Rasa* or there flashes forth the *Śṛṅgāra-rasa* in this poetry etc) and that (ie. the inherent relation) has already been mentioned.

Commentary : अथ रसनिरूपणान्तरम् । भावना पुनःपुनरनुसन्धानम् । अतएव च भावनायामतिव्याप्तेरेव च । तद्विशेषणत्वे व्यञ्जकत्वविशेषणत्वे ।

अस्तु वा प्राधान्येन ध्वन्यमानस्यापि भावस्य प्रान्ते रसाभिव्यञ्जकत्वम् । तथापि देशकालवयोऽवस्थाविनानापदार्थघटिते पद्यवाक्यार्थे तथाप्यतिव्याप्तिः । तस्य विभावानुभावभिन्नत्वे सति रसाभिव्यञ्जकत्वात् । नापि रसाभिव्यञ्जकचर्वणाविषयचित्त-

वृत्तित्वं तत्त्वम् । भावादिचर्वणायामतिप्रसङ्गवारणाय चर्वणाविषयेति चित्तवृत्ति-विशेषणमिति वाच्यम् ।

'कालागुरुद्रवं सा हालाहलवद्विजानती नितराम् ।
अपि नोलोत्पलमालां बाला व्यालावलिं किलामनुते ॥'

इत्यत्र हालाहलसदृशत्वप्रकारज्ञाने अतिव्याप्तेः । तस्य विप्रलम्भानुभावत्वेन रसाभिव्यजकचर्वणाविषयत्वात्, चित्तवृत्तित्वाच्च । नाप्यखण्डम्, तत्त्वे मानाभावात् ।

Beng. Trans : প্রধানভাবে ধ্বন্যমান ভাবের চরম অবস্থায় রসব্যঞ্জকত্ব হউক, তথাপি লক্ষণের (বিভাবানুভাবভিন্নত্বে সতি শব্দভিন্নত্বে সতি রসাভিব্যঞ্জকত্বং ভাবত্বম্) দেশ, কাল, বয়স, অবস্থা প্রভৃতি নানা পদার্থঘটিত পদ্যবাক্যার্থে অতিব্যাপ্তি হইবে, কারণ, তাহা বিভাবানুভাবভিন্ন হইয়াও রসের অভিব্যঞ্জক। আবার রসের অভিব্যঞ্জক যে চর্বণা বা জ্ঞান তাহার বিষয়ভূত চিত্তবৃত্তিকে ভাব বলা যায় না। এস্থলে ভাবাদির চর্বণাতে অতিপ্রসঙ্গ নিষেধ করিবার জন্য চিত্তবৃত্তির 'চর্বণার বিষয়' এই বিশেষণ প্রদত্ত হইয়াছে, এইরূপ বলা উচিত কারণ, তাহা হইলে "সেই বালিকা কালাগুরুদ্রবকে হলাহলসদৃশ জানিয়া নীলোৎপলমালাকে সর্পাবলী মনে করিতেছে", এই স্থলে কালাগুরুদ্রবতে যে হলাহলসাদৃশ্যের জ্ঞান (ও নীলোৎপল-মালাতে সর্পাবলীর জ্ঞান) ঘটিয়াছে তাহাতে ভাবলক্ষণের অতিব্যাপ্তি হইবে। যেহেতু উহা বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গারের অনুভাব হওয়ায় রসাভিব্যঞ্জক চর্বণার বিষয় এবং চিত্তবৃত্তিরূপ। ভাবত্বকে অখণ্ড (নিরূপণের অযোগ্য) বলাও চলে না কারণ এবিষয়ে কোন প্রমাণ নাই।

Eng. Trans. : Or let an implied *Bhāva*, even rataining prominence, manifest a *Rasa* in the ultimate stage, still the definition of *Bhāva* (viz that which being different from a *Vibhāva* or an *Anubhāva* and also from a word manifests *Rasa*) may be extended to the meaning of sentences of a verse which describes country, time, age and condition (of the hero and heroine) since that (the meaning of the sentence) is different from a *Vibhāva* or *Anubhāva* and that manifests *Rasa*. A *Bhāva* should not also be defined as a mental state which is the object of such experience as can manifest *Rasa*. Here, in order to prevent the application of the definition to the experience of *Bhāva*, the adjective "object of experience" has been used to qualify the mental state. If the said definition is accepted then the feeling of similarity of the fluid *Kālāguru* (fragrant substance) with poison as is implied from the verse, "The girl knowing very well the fluid of *Kālāguru* as poison is regarding the garland of blue-lily as a chain of serpents", comes under its scope. Because that ("feeling of similarity) being an *Auubhāva* of *Vipralambha*-

Śṛṅgāra is the object of experience which manifests *Rasa* and that (i.e. the feeling of similarity) is a mental state. The *Bhāva* should not also be reckoned as indefinable, for there is no proof to substantiate such a view.

Commentary : अस्तु वा प्राधान्येनेति । रसं प्रति गुणीभूतत्वेऽपि वाच्यातिशायित्वात् तद्ध्वनित्वं राजानुगम्यमानविवहनप्रवृत्तभृत्यस्येव रसापेक्षयापि हि अस्य प्राधान्यमस्ति । अतएव न भावध्वनिविलोप इति भावः । तथापि उक्तस्थलेऽव्याप्त्यापत्त्यभावेऽपि । तथापि विभावानुभावभिन्नत्वे सति [शब्दभिन्नत्वे सति] रसव्यञ्जकत्वमित्युक्तावपि । भिन्नत्वे सतीत्युपलक्षणं शब्दभिन्नत्वे सतीत्यस्यापि । नापीत्यस्य वाच्यमित्यत्रान्वयः । चर्वणा आस्वादः । चर्वणायामतीति । रसाभिव्यञ्जकचित्तवृत्तित्वस्य तस्यां सत्त्वादिति भावः । कालागुरुद्रवं नितरां हलाहलवद् विजानती सा बाला नीलोत्पलमालामपि व्यालावलिं किलामनुत इत्यन्वयः । तस्य ज्ञानस्य । चित्तवृत्तित्वाच्चेति । अत्रैवानुभावभिन्नत्वे सतीति विशेषणदाने को दोष इति चिन्त्यम् । अखण्डं भावत्वमिति शेषः । तत्त्वेऽखण्डत्वे । विशेष्यमात्रोक्तौ तेषां शब्दवाच्यत्वे तत्त्वापत्तिः ।

अत्रोच्यते—

विभावादिव्यज्यमानहर्षाद्यन्यतमत्वं तत्त्वम् ।

यदाहुः—"व्यभिचार्यञ्जितो भाव" इति । हर्षादीनां च सामाजिकगतानामेव स्थायिभावन्यायेनाभिव्यक्तिः । सापि रसन्यायेनेति केचित् । व्यङ्ग्यान्तरन्यायेनेत्यपरे मन्यन्ते । विभावानुभावौ चात्र व्यञ्जकौ । न त्वेकस्मिन् व्यभिचारिणि ध्वन्यमाने व्यभिचार्यन्तरं व्यञ्जकतयावश्यमपेक्ष्यते, तस्यैव प्राधान्यापत्तेः । वस्तुतस्तु प्रकरणादिवशात् प्राधान्यमनुभवति कस्मिंश्चिद्भावे तदीयसामग्रीव्यङ्ग्यत्वेन नान्तरीयकतया तन्निमानमावहतो व्यभिचार्य्यन्तरस्याङ्गत्वेऽपि न क्षतिः । यथा गर्वादावमर्षस्य, अमर्षादौ च गर्वस्य । न चैवं सति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्तिः ।* पृथग्विभावानुभावाभिव्यक्तस्यैव (भावस्य) गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । अतएव नान्तरीयकस्य भावस्य ध्वननं भवति । अन्यथा गर्वादिध्वनेरुच्छेद एव भवेत् । विभावस्त्वत्र व्यभिचारिणो निमित्तकारणसामान्यम् । न तु रसस्येव सर्वथैवालम्बनोद्दीपने अपेक्षिते । यदि तु क्वचित्सम्भव स्तदा न वार्येते ।

Beng. Trans. : এইস্থলে এইরূপ বলা হয়—বিভাবাদির (অর্থাৎ বিভাব ও অনুভাব) দ্বারা ব্যজ্যমান হর্ষপ্রভৃতির অন্যতমই ভাব। আলংকারিকগণ বলিয়াছেন

'পৃথগ্বিভাবানুভাবাভিব্যক্তস্য অতএবানান্তরীয়কস্য भावस्य भावान्तरगुणीभूतस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशहेतुत्वात् । विभावस्त्वत्र' इति पाठान्तरम् ।

"ব্যভিচারী অভিব্যক্ত হইলে ভাব" হয়। যেরূপে স্থায়িভাবের অভিব্যক্তি হয় কেবল সামাজিকগত হর্ষাদি ভাবের সেইরূপে অভিব্যক্তি হয়। এই অভিব্যক্তি রসন্যায়ে হয় ইহাও কেহ কেহ বলেন। (অর্থাৎ বিভাব ও অনুভাবের চর্বণার দ্বারা অজ্ঞানের আবরণ উন্মোচিত হইলে ভগ্নাবরণ চিদানন্দের দ্বারা সামাজিকগত ভাব অভিব্যক্ত হয়। অপরে বলেন, রস হইতে ভিন্ন যে ব্যঙ্গ্য (বস্তু ও অলংকাররূপ) তাহার অভিব্যক্তি যেরূপে হয়, ভাবেরও সেইরূপে অভিব্যক্তি হয়। এস্থলে ব্যঞ্জক বিভাব ও অনুভাব। একটি ব্যভিচারিভাব ধ্বন্যমান হইলে অপর একটি ব্যভিচারিভাব ব্যঞ্জকরূপে অবশ্যই অপেক্ষিত হইবে, এইরূপ বলা উচিত নহে। কারণ, তাহা হইলে তাহার প্রাধান্যের সম্ভাবনা থাকে। বস্তুতঃ প্রকরণাদিবশতঃ কোন একটি ভাব প্রাধান্য লাভ করিলে তাহার সামগ্রীর (বিভাব ও অনুভাব) দ্বারা অভিব্যক্ত হওয়ায় ও নিত্য সম্বন্ধ হেতু অপ্রাধান্য প্রাপ্ত হইয়াছে যে অপর একটি ব্যভিচারিভাব তাহা পূর্বোক্ত ভাবের নিকট অঙ্গ বা গুণীভূত হইলেও কোন ক্ষতি নাই। যথা গর্ব প্রভৃতিতে অমর্য অথবা অমর্যাদিতে গর্ব অপ্রধান হইয়া থাকে। এইরূপ হইলে গুণীভূতব্যঙ্গ্য হইবে এইরূপ আপত্তি সম্ভব নহে। কেবল পৃথক্ বিভাব ও অনুভাবের দ্বারা অভিব্যক্ত (অবিনাভাবসম্বন্ধরহিত) যে ভাব তাহা গুণীভূতব্যঙ্গ্য-ব্যপদেশের হেতু হইয়া থাকে। সুতরাং নিত্যসম্বন্ধযুক্তভাবেরই ধ্বনি হইবে। তাহা না হইলে গর্বাদিধ্বনির উচ্ছেদ হওয়া উচিত। (গর্ব যখন প্রধান ভাবে অভিব্যক্ত হয় তখন অমর্য নিত্যসম্বন্ধযুক্তভাবে অবশ্যই বর্তমান থাকিবে তাহা না হইলে গর্বের অভিব্যক্তি সম্ভব নহে।) বিভাব ব্যভিচারিভাবের সামান্য নিমিত্ত কারণ। কিন্তু রসের ন্যায় (ব্যভিচারিভাবের) সর্বতোভাবে আলম্বন ও উদ্দীপন বিভাব অপেক্ষিত হয় না। যদি কোথাও সম্ভব হয় তাহা হইলে তাহার নিষেধ করা হয় না।

Eng. Trans. : It is said in this connection :

A *Bhāva* is one of *Harṣa* (mirth) and the like when that is manifested by *Vibhāva* etc. (viz. *Anubhāva*). As they said—

'A *Bhāva* is a *Vyabhicāri-bhāva* when it is manifested.' *Harṣa* etc. only belonging to the connoisseurs are manifested in the same way as that of the *Sthāyi bhāva*. According to some, the process of its manifestation is likened to that of the *Rasa*, (i.e. when with the removal of ignorance through the relish of *Vibhāva* and *Anubhāva* blissful consciousness of the connoisseur is revealed, the *Vyabhicāri* is manifested by it. This manifestation of the *Vyabhicāri bhāva* is called *Bhāva-dhvani.*) Others hold that a *Vyabhicāri-bhāva* is manifested in the same manner as that in which an implied object other than *Rasa* (i.e *Vastu* and *Alaṁkāra)*, gets revealed. Here, *Vibhāva* and *Anubhāva* manifest the *Vyabhicāri-bhāva.* It should

not be said that when one *Vyabhicārī-bhāva* is being manifested the existence of another *Vyabhicāri-bhāva* for manifesting it is essential ; for, in that case the latter may get prominence (in comparison with the expressed sense). Indeed, when one *Vyabhicāri-bhāva*, due to the context etc, holds prominence, the existence of another *Vyabhicāri-bhāva* does not create any inconvenience if that being suggested by the same suggesting elements (i.e. *Vibhāva* and *Anubhāva* which have suggested the former *Vyabhicāri-bhāva*) is inseparably related with, and therefore, subordinate to the former. For example, the existence of impatience does not cause any inconvenience in the manifestation of pride or the existence of pride in the manifestation of impatience. Such cases should not be treated as instances of *Gunībhūta-vyaṅgya Kāvya* (a poetry in which the suggested sense is subordinate to another sense). Because, when a *Bhāva* is manifested by separate *Vibhāva* and *Anubhāva*, (and hence, is not inseparably related with the desired *Vyabhicārī bhāva*) that alone (if subordinate to another *Bhāva*) is to be designated as *Guṇībhūta-vyangya*. Hence, only that *Bhāva* when is inseparably related with another *Bhāva* can have the state of being *Dhvani*. Otherwise, the *Dhvani* of pride and the like is to be discarded. The *Vibhāva*, here, is the general instrumental cause of the manifestation of *Vyabhicāribhāva*. The *Vyabhicāri-bhāva* does not necessarily require the *Ālambana* and *Uddīpana vibhāvas* for its manifestation as the *Rasa* does. If any where both of these two types of *Vibhāva* are available, these are not to be prevented (from manifesting the *Vyabhicāri-bhāva*).

Commentary : अतो विभावादीति । तावन्मात्रोक्तौ रसेऽतिप्रसङ्गः इति समुदितमुपात्तम् । अञ्जितोऽभिव्यक्तो व्यभिचारी भाव इत्यर्थः । स्थायिभावेति । प्रतिपादितमेतदधस्ताद् ग्रन्थकृता । सापि तद्गतानां तेषां तथाभिव्यक्तिरपि । व्यङ्ग्यान्तरेति । रसापेक्षया भिन्नं यद्व्यङ्ग्यं वस्त्वलंकारादि तद्रीत्येत्यर्थः । तथा च रसापेक्षयापकर्षः सूचितः । अत्र भावे । तस्यैव व्यभिचार्यन्तरस्य । प्रकारणादीनां तात्पर्ये नियामकत्वेन न तदापत्तिरित्याशयेन सिद्धान्तमाह—वस्तुतस्त्विति । तदीयेति प्रधानभावीयेत्यर्थः । नान्तरीयकत्वे हेतुरयम् । अतएवाग्रे 'अत्र एव नान्तरीयकस्य' इति वक्ष्यति । तनिमानमिति । कृशिमानमित्यर्थः । विनिगमनाविरहादाह, अमर्षादौ वेति । एवं सति व्यभिचार्यन्तरस्य प्रधानभावेऽङ्गत्वे सति ।

हर्षादयस्तु—

हर्ष-स्मृति-व्रीड़ा-मोह-धृति-शङ्का-ग्लानि-दैन्य-चिन्ता-मद-श्रम-गर्व-निद्रा-मति-व्याधि-त्रास-सुप्त-विबोधा-मर्षा-वहित्थो-ग्रतो-न्माद-मरण-वितर्क-विषादौत्सुक्यावेग-जड़ता-लस्यासूया-पस्मार-चपलताः। प्रतिपक्षकृतधिक्कारादिजन्मा निर्वेदश्चेति त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः। गुरु-देव-नृप—पुत्रादिविषया रतिश्चेति चतुस्त्रिंशत्। एतेन वात्सल्याख्यं पुत्राद्यालम्बनं रसान्तरमिति परास्तम्। उच्छृङ्खलताया मुनिवचन-पराहतत्वात्।

Beng. Trans.: হর্ষ প্রভৃতি শব্দের দ্বারা নিম্নলিখিত ভাবগুলিকে বোঝায়। যথা—হর্ষ, স্মৃতি ব্রীড়া, মোহ, ধৃতি, শঙ্কা, গ্লানি, দৈন্য, চিন্তা, মদ, শ্রম, গর্ব, নিদ্রা, মতি, ব্যাধি, ত্রাস, সুপ্ত, জাগরণ, অক্ষমা, অবহিত্থ, উগ্রতা, উন্মাদ, মরণ, বিতর্ক, বিষাদ, ঔৎসুক্য, আবেগ, জড়তা, আলস্য, অসূয়া, অপস্মার ও চপলতা। এবং প্রতিপক্ষকৃতধিক্কারজাত নির্বেদকে ধরিয়া তেত্রিশ প্রকার ব্যভিচারিভাব। ইহা ছাড়া গুরু, দেব, নৃপ, পুত্র প্রভৃতি বিষয়ক রতি ব্যভিচারিভাব। সুতরাং ব্যভিচারিভাব চৌত্রিশ প্রকার। ইহার দ্বারা পুত্রাদি আলম্বনবিভাবযুক্ত বাৎসল্য নামক যে অপর একটি রস স্বীকৃত হয় তাহা খণ্ডিত হইল। কারণ উচ্ছৃঙ্খলতা মুনির বচনের দ্বারা পরাহত হইয়া থাকে।

Eng. Trans.: By the term '*Harṣa*' and the like mentioned above, are meant the following *Vyabhicāri-bhāvas*: Mirth, Recollection, Bashfulness, Infatuation, Patience, Apprehension. Depression of mind, Wretchedness, Anxiety, Rapture, Fatigue, Pride, Sleep, Determination, Sickness, Feeling of terror, Dreaming, Wakefulness, Impatience, Dissimulation, Violence and Mental disorder, Death, Conjecture, Dejection, Curiosity, Agitation, Apathy, Laziness, Jealousy, Epilepsy, and Restlessness. —By adding with these Despondency caused by the reproach of the antagonists, the *Vyabhicāribhāvas* become thirtythree in number. Besides these, love for preceptor, deity, king, son etc is known as *Vyabhicāri-bhāva*. Hence they are enumerated as thirtyfour in all. By this the concept of the *Vātsalya-Rasa* having son and the like as the *Ālambana-vibhāva* is rejected. Self-willed activity is to be restrained by the direction of the sage (Bharata).

Commentary: भावशरीरविनिविष्टहर्षादीनाह—हर्षादय इति। एतेन पुत्रादिविषयरते र्मुनिना भावत्वगणनेनेत्यर्थः। तदाह—उच्छृङ्खलेति।

तत्र, इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः।

यदुक्तम्—

'देवभर्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः।
मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरधनागमः॥
तथोत्पत्तिश्च पुत्रादेर्विभावो यत्र जायते।
नेत्रवक्त्रप्रसादश्च प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः॥
अश्रुस्वेदादयश्चानुभावा हर्षं तमादिशेत्'॥ इति।

उदाहरणम्— अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना।
अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी बभूव॥

अत्रावधिकाले प्रियागमनं विभावः। मुखविकासोऽनुभावः।

Beng. Trans.: তথায়, ইষ্টপ্রাপ্ত্যাদিজাত সুখবিশেষ হর্ষ। বলা হইয়াছে,—'দেব, ভর্ত্তা, গুরু ও প্রভুর প্রসাদ, প্রিয়সংগম, মনোরথ প্রাপ্তি, অপ্রাপ্য-মনোহরধনের লাভ এবং পুত্রের জন্ম যাহার বিভাব রূপে স্বীকৃত হয় এবং চক্ষু ও মুখের প্রসন্নতা, প্রিয়োক্তি, পুলকোদগম, অশ্রু ও ঘর্মোদয় যাহার অনুভাব তাহাকে হর্ষ বলা হয়।' উদাহরণ, 'দিবসাবসানের শেষক্ষণে ভবনদ্বারে দৃষ্টি নিক্ষেপ করিয়া সমাগত আমাকে দেখিয়া সেই নারী প্রসন্নমুখী হইল।' এস্থলে শেষক্ষণে প্রিয়সংগম বিভাব এবং মুখের প্রসন্নতা অনুভাব।

Eng. Trans.: There, by Mirth is indicated the particular type of joy caused by the attainment of the desired object and the like. It is said—that in which the grace of god, master, preceptor and husband, union with the beloved, fulfilment of desire, acquirement of pleasant riches not obtained before and the birth of a son, are treated as *vibhāvas* and gracious appearance of face and eye, favourable utterances, horripilation, tears, perspiration etc are *Anubhāvas* is known as Mirth. An example of it is the following verse—"At the last moment when the day was coming to an end, the lady cast her eyes in the doorway of her residence and as she saw me coming her face was brightened." Here, the arrival of the beloved at the last moment is the *Vibhāva* and the beaming of the face is the *Anubhāva*.

Commentary: अत्र हर्षादीनां मध्ये। देवेत्यादि उत्पद्यन्तो विभावो यत्र जायते नेत्रेत्याद्युक्ता अनुभावा यत्र जायन्ते तं हर्षमादिशेदित्यर्थः। तदा अवधिकाले। अथ स्मृत्यन्तरम्।

संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः।

यथा— 'तन्मञ्जु मन्दहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हन्त
सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः॥'

चिन्ताविशेषोऽत्र विभावः। भ्रूभङ्गगात्रनिश्चलत्वादय आक्षेपगम्या अनुभावाः। यद्यप्यत्रास्या एव स्मृतेः संचारिण्याः, नायिकारूपस्य विभावस्य, हन्तपदगम्यस्य हृदयवैकल्यरूपानुभवस्य, संयोगाद्विप्रलम्भरसव्यक्तेः रसध्वनित्वं शक्यते वक्तुम्, तथापि स्मृतेरेवात्र पुरःस्फूर्तिकत्वाच्चमत्कारित्वाच्च तद्ध्वनित्वमुक्तम्। तदादेर्बुद्धिस्थप्रकारावच्छिन्ने शक्तिरिति मते बुद्धेः शक्यतावच्छेदकानुगमकतया न वाच्यतासंस्पर्शः। बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकमिति मतेऽपि स्मृतित्वेन स्मृतेर्व्यक्तिवेद्यतैव। तस्याश्चात्र वाक्यवेद्यत्वेऽपि पदस्यैव कुर्वद्रूपत्वात् पदध्वनिविषयत्वम्। एतेन भावानां पदव्यङ्ग्यत्वे न वैचित्र्यमिति परास्तम्। सायंतनाम्बुजोपमानेन नयनयोरुत्तरोत्तराधिकनिमीलनोन्मुखत्वध्वननद्वारा तस्या आनन्दमग्नता प्रकाशः।

Beng. Trans : সংস্কার জন্য জ্ঞান স্মৃতি। যথা—'সেই সন্ধ্যাকালীন কমলসদৃশলোচন বিশিষ্টা নারীর মন্দ মধুর হাস্য, দীর্ঘশ্বাস, এবং কলঙ্কবিহীন মধুর মুখশ্রী, হায়, আজও আমাকে উন্মাদিত করিতেছে।'

এস্থলে চিন্তাবিশেষ বিভাব। আক্ষেপ (অর্থাপত্তি) গম্য ভ্রূর উন্নয়ন, গাত্রনিশ্চলত্ব প্রভৃতি অনুভাব। যদিও এস্থলে এই স্মৃতিরূপসংচারিভাব, নায়িকারূপ বিভাব, হন্তপদের দ্বারা সূচিত হৃদয় বৈকল্যরূপ অনুভাবের সংযোগহেতু বিপ্রলম্ভরসের অভিব্যক্তি হওয়ায় রসধ্বনি বলা যাইতে পারে, তথাপি স্মৃতিই প্রধান হওয়ায় ও চমৎকার উৎপাদন করায় তাহারই ধ্বনি হইবে। 'তদ্' প্রভৃতি সর্বনামের বুদ্ধিস্থ প্রকারাবচ্ছিন্নে শক্তি' এই মতে বুদ্ধি শক্যতাচ্ছেদকের অনুগমক হওয়ায় তাহার বাচ্যতা সংস্পর্শ নাই। আবার 'বুদ্ধিস্থত্বই শক্যতাবচ্ছেদক' এই মতেও স্মৃতিত্বরূপ অসাধারণ ধর্ম পুরস্কারে স্মৃতির ব্যঞ্জনাবৃত্তিবেদ্যত্বই স্বীকৃত হইবে। এস্থলে যদিও স্মৃতি বাক্যবেদ্য অর্থাৎ সমগ্র বাক্যের দ্বারা অভিব্যক্ত হয় তথাপি (তৎ, তানি, স ইত্যাদি প্রত্যেকটি) পদের কুর্বদ্রূপত্ব* (ফলোপধায়ক-কারণত্ব) স্পষ্ট থাকায় পদধ্বনির বিষয় হইবে। (কুর্বদ্ ব্যক্তিকবণরূপফলোন্মুখং রূপং যস্য, তস্য ভাবঃ কুর্বদ্রূপত্বম্। ক্ষেত্রোপ্তবীজেরই অঙ্কুরোৎপত্তি হয়। কুশূলস্থ বীজের হয় না। সুতরাং অঙ্কুরোৎপত্তিরূপ কার্যের প্রতি কুর্বদ্রূপ অর্থাৎ ফলোপধায়ক বীজই কারণ। ইহা বৌদ্ধগণের মত।* বৌদ্ধ দর্শনে সকল কারণই কুর্বদ্রূপ অর্থাৎ বর্তমানে ফলোৎপাদনের হেতু।

---

*स्यादेतत्, न बीजादीनां परस्परसमवधानवतामेव कार्यकारणभङ्गीकृत्याशङ्क्यते, येन समवधानानियमात् सर्वेषामेव तज्जातीयानामेकरसतानिश्चयः स्यात्, नापि यत्र तत्र समर्थोत्पत्तिमङ्गीकृत्य, येन विकलेभ्योऽपि कदाचित् कार्यजन्मसम्भावनायां प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधः स्यात्, किं नाम बीजादिषु समवहितेष्ववान्तरजातिविशेषमाश्रित्यापि कार्यजन्म सम्भाव्यते। "आत्मतत्त्वविवेक" प० १, पृ २३ (चौखाम्बा)

टीका—ननु नियतान्वयव्यतिरेकाभ्यां बीजजातीयस्याङ्कुरं प्रति सामर्थ्यमेवावधृतं तच्च न बीजत्वेन समर्थस्य क्षेपायोगात् कुशुलस्थादेरपि बीजादङ्कुरोत्पादप्रसक्तेः, परन्तु बीजत्वावान्तरकुर्वद्रूपत्वेन, समर्थानां च स्वकारणसामर्थ्याधीनः समाजनियमः प्रमाणबलादेव कल्प्यते।

दीपिका टीका by नारायण।

তাহারা কৃতবদ্রূপত্ব বা করিষ্যদ্রূপত্বের কারণত্ব স্বীকার করেন না। আলোচ্য স্থলে 'সা', 'তানি প্রভৃতি সর্বনাম পদগুলি পূর্বানুভূত জ্ঞানের পুনরুন্মেষ বর্তমানে সাধন করিতেছে বলিয়া উহাদের কুর্বদ্রূপত্ব সিদ্ধ। এই কুর্বদ্রূপত্বহেতু উহারা স্মৃতির ব্যঞ্জক। অতএব স্মৃতি পদধ্বনির বিষয়)। এই মত স্বীকৃত হওয়ায় ভাব পদব্যঙ্গ্য হইলে বৈচিত্র্য থাকে না, এই মত পরাস্ত হইল। সন্ধ্যাকালীন কমলরূপ উপমানের দ্বারা নয়নের উত্তরোত্তর অধিক নিমীলনোন্মুখত্ব ধ্বনিত হওয়ায় তাহার (নায়িকার) আনন্দমগ্নতা প্রকাশিত হইয়াছে।

Eng. Trans.: Knowledge produced by latent impression (of anything remaining in mind) is *Smṛti* (Remembrance) e.g. 'That sweet and gentle smile, those deep sighs and that untarnished attractive beauty of face of that lady endowed with eyes similar to the evening lotuses, are maddening my mind even today.' Here, the specific thought is the *Vibhāva*. The raising of the eyebrows, the absence of movement of the limbs which are guessed from the meaning of the verse are the *Anubhāvas*. Though this verse may be held as an instance of *Rasadhvani* as *Vipralambha-Rasa* has been manifested here by the united application of the *Sañcāribhāva* in the form of *Smṛti*, of the *Vibhāva* in the form of the heroine and of the *Anubhāva* in the form of the confusion (or dejection) of mind suggested by the word '*hanta*' (alas) still it is a case of *Bhāva-dhvani* since, *Smṛti*, here, holds sway and produces exceptional delight. Some say, the pronoun 'tad' etc. expresses an object (शक्य, -मुख) which is characterised by inherent quality शक्यतावच्छेदक (मुखत्व) conceived by बुद्धि intellect, In this view बुद्धि intellect is the अनुगमक i.e. causes to know the differentiating attribute of the connotation शक्यतावच्छेदक. The expressed sense (शक्यार्थ-मुख) and its differentating attribute (शक्यतावच्छेदक—मुखत्व) are *vācya* (as these are to be known by *Abhidhā-vṛtti*), but intellect which causes to know the differentiating attribute, the शक्यतावच्छेदक (मुखत्व) is not *vācya* (lit. has not any touch of the state of being वाच्य as the *Abhidhā-vṛtti* does not express it). How can then, *Smṛti*—a specific type of intellect बुद्धिविशेष be so, i.e *vācya*. Hence *Smṛti* is *vyaṅgya* (i.e. suggested.) Others hold—बुद्धिस्थत्वं शक्यतावच्छेदकम्. An expressed object शक्यार्थ is conceived by बुद्धि intellect, so the शक्यतावच्छेदक—the differentiating attribute of the connotation is the state of being conceived by बुद्धि, intellect. (In this view both बुद्धि (in general) and शक्यतावच्छेदक are subject to शाब्दबोध). *Smṛti* by virtue of its specific nature of being *Smṛti* lies beyond its scope. So it is to be derived by the power of

suggestion. Though *Smṛti* is acquired through the implication of a whole sentence still it may be regarded as an object of पदध्वनि (i.e. *Dhvani* implied by a word), since words (i.e. pronouns viz. सा, तानि, तत् etc. in this verse) are कुर्वद्रूप i.e. possess the capacity of generating knowledge at present (कुर्वद् व्यक्तिकरणरूपफलोन्मुखं रूपं यस्य तस्य भावः—कुर्वद्रूपत्वम्).

(This view is in consonance with the Buddhist philosophy of causality. The Buddhists maintain that a seed falling on a fertile land sprouts forth at present, neither in past nor in future. Thus they deny to accept a cause to be कृतवद्रूप or करिष्यद्रूप. In the present case the pronouns सा, तत् and तानि are rousing at present the *Smṛti* or the knowledge acquired before. Hence these are कुर्वद्रूप and *Smṛti* is generated by them). If this view is accepted, the idea that *Bhāvas* being suggested by word-*pada*, do not bear any strikingness is rejected. The *simile* of the evening lotus suggests that her (of the heroine) eyes were subject to more and more closing and thereby, it shows that she was getting merged in joy.

Commentary : श्रीरित्यग्रे चेति शेषः । तद्ध्वनित्वं भावध्वनित्वम् । पूर्वमते स्मृतित्वेन स्मृतेर्वाच्यत्वात् कथं भावध्वनित्वमत आह—बुद्धेरिति । शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्येत्यर्थः । द्वितीयमते बुद्धिस्थत्वस्य वाच्यत्वेऽपि न स्मृतित्वस्य तत्त्वमित्याह—स्मृतित्वेन स्मृतेरिति । व्यक्तिर्व्यञ्जना । "व्यङ्ग्यस्य कथमपि वाच्यवृत्त्यनालिङ्गितस्यैव चमत्कारित्वमित्यालंकारिकसमयः" इति पूर्वतन-ग्रन्थेन विरोधाच्चिन्त्यमेतत् । व्यङ्ग्यतावच्छेदकतया भासमानजात्यादिरूपेण यत्र वाच्यता तत्रैवाचमत्कारिता । पूर्वोदाहरणे हि मनोरथत्वेच्छात्वव्यापकत्वकलशत्ववदेकतया तेन रूपेणैव वाच्यतास्तीति न दोष इत्यपि कश्चित् । तस्याः नायिकायाः ।

'दरानमत्कन्धरबन्धमीषन्निमीलितस्निग्धविलोचनाब्जम् ।
अनल्पनिःश्वासभरालसाङ्गं स्मरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥' इत्यत्र स्मृति र्न भावः । स्वशब्देन निवेदनादव्यङ्ग्यत्वात् । नापि स्मरणालंकारः, सादृश्यामूलकत्वात् । सादृश्यमूलकस्यैव स्मरणालंकारत्वम्, अन्यस्य तु व्यञ्जितस्य भावत्वमिति सिद्धान्तात् । किं तु विभाव एव सुन्दरत्वात् कथञ्चिद्रसपर्यवसायी ।

Beng. Trans. : "আমি সেই নারীর দীর্ঘকালীন সঙ্গ স্মরণ করি যাহাতে তাহার গ্রীবাবন্ধ ঈষৎ আনমিত হইয়াছিল, স্নিগ্ধ নয়নপদ্ম ঈষৎ নিমীলিত হইয়াছিল এবং অঙ্গ দীর্ঘনিঃশ্বাসভারে অলস হইয়াছিল"। এস্থলে স্মৃতি ভাবধ্বনি হইতে পারিল না কারণ উহা স্বশব্দের দ্বারা বাচ্য হওয়ায় ব্যঙ্গ্য হইতে পারে নাই। ইহা

সাদৃশ্যমূলক নহে বলিয়া স্মরণ অলংকারও হয় নাই। সাদৃশ্যমূলক স্মরণই স্মরণ-অলংকার। বাচ্য ভিন্ন স্মরণ অভিব্যজ্যমান হইলে ভাবধ্বনি হয়, ইহাই আলংকারিকগণের সিদ্ধান্ত। এস্থলে বিভাবই সুন্দর বলিয়া কোন প্রকারে রসের অভিব্যক্তি সাধন করিয়াছে।

Eng. Trans. : 'I remember the company of that girl enjoyed by me for a long time, in which her neck was slightly bent low, her lotus-like affectionate eyes were slightly closed and her limbs were rendered idle under the burden of deep sigh.' Here *Smṛti* (recollection) is not a case of *Bhāva* (*-dhvani*) as it is not suggested, being directly stated by the same word (viz. स्मरामि). It is not also an instance of *Smaraṇa-alaṃkāra* as it is not based on similarity. Recollection caused by the feeling of similarity is treated as *Smaraṇa-alaṃkāra*. Other type of recollections (i.e. not वाच्य), when implied, ascends the scale of *Bhāva-dhvani*. This is the view of the rhetoricians. Here, in the above verse, the *Vibhāva* (i.e. the heroine) by virtue of beauty, somehow, manifests the *Rasa*.

Commentary : विभाव एव नायिकारूप एव। कथञ्चित् सामग्र्यन्तराभावकृतः क्लेशः।

स्त्रीणां पुरुषमुखावलोकनादेः पुंसां च प्रतिज्ञाभङ्गपराभवादेरुत्पन्नो वैवर्ण्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो व्रीडा ॥

यथा—'कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नखाङ्कं
सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना।
विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
चकितनतनताङ्गी सद्म सद्यो विवेश ॥'

अत्र प्रियस्य दर्शनं, तेन नायिकाकर्तृकस्वकुचान्तर्वर्तिप्रियनखक्षतावलोकनजन्यहर्षावेदकतनूपुलकादेर्दर्शनं च विभावः। सद्यः सदनप्रवेशोऽनुभावः।

यथा वा, 'निरुध्य यान्तीं तरसा कपोतीं
कूजत्कपोतस्य पुरो ददाने।
मयि स्मितार्द्रं वदनारविन्दं
सा मन्दमन्दं नमयाम्बभूव ॥'

पूर्वत्र त्रास इवात्रापि हर्षो लेशतया सन्नपि व्रीडाया अनुगुण एव। प्रियकर्तृकं कपोतस्याग्रे कपोत्याः समर्पणं विभावः। वदननमनमनुभावः।

Beng. Trans.: স্ত্রীলোকদের পুরুষমুখদর্শন প্রভৃতি হইতে এবং পুরুষদের প্রতিজ্ঞাভঙ্গ, পরাভব প্রভৃতি হইতে উৎপন্ন এবং বৈবর্ণ্য, অধোমুখত্ব প্রভৃতির কারণ ভূত চিত্তবৃত্তিবিশেষ ব্রীড়া। যথা—'স্তনদ্বয়ের মধ্যবর্তী আমার নখচিহ্ন রোমাঞ্চিত-কলেবরে অল্প অল্প ভাবে দর্শন করিতে করিতে গবাক্ষে বিনিহিতবদন আমাকে দেখিয়া সেই বালিকা চকিতে দেহ নত করিয়া গৃহে প্রবেশ করিল।' এস্থলে প্রিয়দর্শন এবং তাহার ফলে নায়িকাকর্তৃক স্বস্তনান্তস্থিত প্রিয়নখক্ষতদর্শন জন্য হর্ষের প্রকাশক পুলকদর্শন বিভাব। মুহূর্তকাল মধ্যে গৃহে প্রবেশ অনুভাব। অথবা—'কূজনে রত কপোতের সম্মুখে দ্রুত গমনকারিণী কপোতীকে বরণ করিয়া আমি যখন প্রদান করিলাম তখন সে (নায়িকা) তাহার হাস্যযুক্ত বদনপদ্ম ধীরে ধীরে আনত করিল।' পূর্বশ্লোকে ত্রাসের ন্যায় এস্থলেও হর্ষ অল্পপরিমাণে থাকিলেও ব্রীড়ার নিকট অপ্রধানই। কপোতের সম্মুখে প্রিয়কর্তৃক কপোতীর সমর্পণ বিভাব। বদনের অবনমন অনুভাব।

Eng. Trans.: Feeling of shame (or bashfulness) is the particular type of mental state which (bashfulness) rises, in the case of women, from the seeing of man's face etc. and in the case of men, (shame) from the breach of promise, defeat etc. and which causes paleness, and the lowering down of face and the like. For example, 'When that girl with her body horripilated was gently looking at the marks of wounds caused by my nails in beween her two pitcher-like breasts, she saw me with my face placed on her window; she quickly bent her body and entered her room within a moment.' Here, the sight of the beloved and his seeing of her horripilation which revealed her joy as she looked at the wounds made by the lover's nail's in between her own breasts are the *Vibhāvas*. The entering in the room within an instant (of the girl) is the *Anubhāva*. Or 'As I stopped the she-pigeon hurriedly going out and placed her before the he-pigeon who was cooing, she (the heroine) gently lowered down her lotuslike face which was dazzling (lit wet) with smile.'

Although, here, joy (*Harṣa*) exists in small degree as the feeling of fear (*Trāsa*) in the previous verse, still that is subordinate to the feeling of shame. The placing of the shepigeon before the hepigeon by the beloved is the *Vibhāva*. The lowering down of the face is the *Anubhāva*.

Commentary: सपुलकतन्विति क्रियाविशेषणम्। गवाक्षे विनिहितवदन-मित्यन्वयः। चकितेत्यत्र कर्मधारयद्वयम्। तेनेति। प्रियेणेत्यर्थः। तत्कर्तृकमिति

যাবত্‌। পুলকাদের্দর্শনমিত্যত্রান্বয়ঃ। তত্কুচেতি। নায়িকাকুচেত্যর্থঃ। এবমগ্রেঽপি। সদ্মশব্দার্থমাহ সদনেতি। তরসা শীঘ্রম্‌। স্মিতেনার্দ্রমিব নময়াংবভূব নময়াঞ্চকার।

ভয়বিয়োগাদিপ্রয়োজ্যা বস্তুতত্ত্বানবধারিণী চিত্তবৃত্তির্মোহঃ।
'অবস্থান্তরশবলিতা সা তথেতি' তু নব্যাঃ।
উদাহরণম্‌—'বিরহেণ বিকলহৃদয়া বিলপন্তী দয়িত দয়িতেতি।
আগতমপি তং সবিধে পরিচয়হীনমিব বীক্ষতে বালা॥'
অত্র কান্তবিয়োগো বিভাবঃ। ইন্দ্রিয়বৈকল্যং লজ্জাদ্যভাবশ্চানুভাবঃ।
যথা বা—'শুণ্ডাদণ্ডং কুণ্ডলীকৃত্য কূলে কল্লোলিন্যাঃ কিঞ্চিদাকুঞ্চিতাক্ষঃ।
নৈবাকর্ষত্যম্বু নৈবাম্বুজালিং কান্তাপেতঃ কৃত্যশূন্যো গজেন্দ্রঃ॥'

Beng. Trans. : ভয়, বিয়োগ ইত্যাদির দ্বারা প্রযোজিত চিত্তবৃত্তি যাহাতে বস্তুতত্ত্বের অবধারণ হয় না তাহা মোহ। নবীনদের মতে ঐ চিত্তবৃত্তি অবস্থান্তরের সহিত মিশ্রিত হইলে মোহরূপে পরিগণিত হয়। উদাহরণ যথা—'বিরহ হেতু বিকলহৃদয়া সেই নায়িকা দয়িত দয়িত বলিয়া যখন বিলাপ করিতেছিল তখন সে (দয়িত নায়ক) তাহার নিকটে আসিলে তাহাকে পরিচয়হীনের ন্যায় দেখিতে লাগিল।' এস্থলে কান্ত-বিয়োগ বিভাব এবং ইন্দ্রিয়ের বৈকল্য, লজ্জাদির অভাব অনুভাব। অথবা—'কান্তা হইতে বিযুক্ত হইয়া কর্মবিহীন গজেন্দ্র নদীতীরে শুণ্ডদণ্ডকে কুণ্ডলী করিয়া ঈষন্মুদ্রিত নয়নে জল অথবা কমলপঙ্‌ক্তি আকর্ষণ (অর্থাৎ স্পর্শ) করিল না।'

Eng. Trans. : The mental state which is caused by fear, separation etc. and which prevents the rise of knowledge of the essential nature of an object is called *Moha*—infatuation. In the opinion of the later modern rhetoricians, this mental state when is mixed with other mental states is *Moha*. 'eg. When the hero came to the heroine who, with her mind perturbed by separation, was mourning with the words 'Oh, my darling, Oh, my darling', she looked at him as if he was unacquainted with her.' Here, the hero is the *Vibhāva* and inactivity of the sense-organs, absence of bashfulness etc. are *Anubhāva*. Another example of *Moha* is the following verse. 'The great elephant having lost his mate (wife) coiled his large trunk and with eyes closed a little stood on the bank of the river, He neither dragged water nor pulled cluster of lotuses and withdrew himself from all works.

Commentary : অম্বুজালিং কমলপঙ্‌ক্তিম্‌।

लोभशोकभयादिजनितोपप्लवनिवारणकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो धृतिः ।

उदाहरणम्—'सन्तापयामि हृदयं धावं धावं धरातले किमहम् ।
अस्ति मम शिरसि सततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥'

अत्र विवेकश्रुतसम्पत्त्यादिर्विभावः । चापलाद्युपशमोऽनुभावः । ननु चोत्तरार्धे चिन्ता नास्तीति वस्तुनोऽभिव्यक्तेः कथमस्य धृतिभावध्वनित्वमिति चेत् ; धृत्युपयोगितयैवाभिव्यक्तेः ।

Beng. Trans. : লোভ, শোক, ভয় ইত্যাদির দ্বারা জনিত উপপ্লবের নিবারণের কারণভূত চিত্তবৃত্তিবিশেষ ধৃতি । উদাহরণ, 'কেন আমি পৃথিবীতে বার বার ধাবিত হইয়া হৃদয়কে সন্তাপিত করিতেছি । আমার শিরোদেশে পরমপ্রভু নন্দনন্দন সতত বিরাজ করেন ।' এস্থলে বিবেক ও জ্ঞানসম্পত্তি প্রভৃতি বিভাব । চপলতা প্রভৃতির উপশম অনুভাব । উত্তরার্ধে 'চিন্তা নাই' এই বস্তু অভিব্যক্ত হওয়ায় ইহাকে কিরূপে ধৃতিভাবধ্বনি বলা চলে এইরূপ বলা সংগত নহে কারণ বস্তু ধৃতির পোষকরূপে অভিব্যক্ত হইয়াছে ।

Eng. Trans. : *Dhṛti*—patience, is the mental state which is the cause of the prevention of affliction generated by greed, grief, fear etc.; eg. 'Why am I giving pain to my mind by roaming again and again in this world ? I have always my great master, the son of Nanda, on my head.' Here, conscience, the wealth of knowledge, etc. are the *Vibhāvas* ; and the cessation of restlessness etc. is the *Anubhāva*. It should not be said thus, 'Why this should be treated as an instance of *Dhṛti-Bhāva-dhvani* as the *Vastu* (fact)—'there is no anxiety', has been implied in the second half of the verse, because there the *Vastu* has been manifested as an aid to the development of *Dhṛti*.

Commentary : जनितश्चासावुपप्लवश्च । उपद्रवश्चेत्यर्थः । धावं धावं धावित्वा धावित्वा । कथमिति । वस्तुध्वनित्वस्यवौचित्यादिति भावः । तस्य चिन्ताभावरूपवस्तुनः । उपयोगिता पोषकता ।

किमनिष्टं मम भविष्यतीत्याकारश्चित्तवृत्तिविशेषः शङ्का ।

उदाहरणम्—'विधिवञ्चितया मया न यातं सखि ! संकेतनिकेतनं प्रियस्य ।
अधुना बत किं विधातुकामो मयि कामो नृपतिः पुन र्न जाने ॥'

अत्र राजापराधो विभावः । मुखवैवर्ण्यादय आक्षेप्या अनुभावाः । इयं तु भयाद्युत्पादनेन कम्पादिकारिणी, न तु चिन्ता ।

Beng Trans. : 'কি অনিষ্ট আমার হইবে' এইরূপ চিত্তবৃত্তিবিশেষ শঙ্কা । উদাহরণ, 'বিধি কর্তৃক বঞ্চিতা আমি প্রিয়ের সংকেত স্থানে যাই নাই । আমি জানিনা এখন নৃপতি কাম আমার প্রতি কি করিতে ইচ্ছা করে ।'

এস্থলে রাজাপরাধ বিভাব। আক্ষিপ্যমান মুখবৈবর্ণ্য প্রভৃতি অনুভাব। ইহা (শঙ্কা) ভয় প্রভৃতি উৎপাদনের দ্বারা কম্পাদি সৃষ্টি করে। সুতরাং ইহা চিন্তা নহে।

Eng. Trans.: *Śāṅkā*—apprehension is the particular type of mental state which is of the form, 'What evil will befall me.' eg. 'Oh my friend, being deceived by Fate (God) I did not go to the secret meeting place of my beloved. I do not know what king Kāma is desiring to do to me." Here, offence (*aparādha*) committed to the king (Kāma) is the *Vibhāva*. Paleness of face etc. which are guessed are *Anubhāvas*. This *Śaṅkā*-apprehension causes trembling (of body) etc by generating fear. Hence, it is not *Cintā* (anxiety).

Commentary: विधि दैवम् । इयं तु शङ्का । नुरेवार्थे ।

आधिव्याधिजन्यबलहानिप्रभवो वैवर्ण्यशिथिलाङ्गत्वदृग्भ्रमणादिहेतुर्दुःखविशेषो ग्लानिः ।

यथा—'शयिता शैवलशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।
प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणैरेव ॥'

अत्र प्रियविरहो विभावः । मधुरवीक्षणैरेवेत्येवकारेण बोध्यमाना प्रत्युद्गमनचरणनिपतनाश्लेषादीनां निवृत्तिरनुभावः । न चात्र श्रमः शङ्क्यः । कारणाभावात् । केचित्तु व्याध्यादिप्रभवबलनाशं ग्लानिमाहुः । तेषां मते चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु नाशरूपाया ग्लानेः कथं समावेश इति चिन्त्यम् । यद्यपि 'बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिसमुद्भवः' इति लक्षणवाक्यादपचयशब्देन नाश एव प्रतीयते, तथापि प्रागुक्तानुपपत्त्या बलनाशजन्यं दुःखमेवात्रापचयशब्देन विवक्षितम् ।

Beng. Trans.: আধি-ব্যাধিজন্য বলহানি জনিত, বৈবর্ণ্য, শিথিলাঙ্গত্ব, দৃষ্টিভ্রম প্রভৃতির হেতু দুঃখবিশেষ গ্লানি। যথা—'নবেন্দুলেখার ন্যায় এবং যাহার সুষমা মাত্র অবশিষ্ট আছে এইপর নায়িকা শৈবাল শয্যায় শয়ন করিয়া নিকটে আগত প্রিয়কে মধুর অবলোকনের দ্বারা অভ্যর্থনা করিল।' এস্থলে প্রিয়বিরহ বিভাব। 'মধুরবীক্ষণৈরেব' এই প্রয়োগে 'এব' শব্দের দ্বারা বোধিত প্রত্যুদগমন, চরণ নিপতন, আশ্লেষ প্রভৃতির নিবৃত্তি অনুভাব। ইহাকে 'শ্রম' বলিয়া আশঙ্কা করা উচিত নহে কারণ ঐরূপ আশঙ্কার কোন হেতু নাই। কেহ কেহ ব্যাধি প্রভৃতি হইতে জাত বল নাশকে গ্লানি বলেন। তাহাদের মতে গ্লানি নাশ রূপ বলিয়া চিত্তবৃত্তিরূপ ভাবেতে কিরূপে তাহার সমাবেশ হয় ইহা চিন্তার বিষয়। কিন্তু আধি ব্যাধি সমুদ্ভব বলের অপচয়ই গ্লানি এইরূপ লক্ষণবাক্য হইতে, গ্লানি যে নাশরূপ ইহা প্রতীত হয় তথাপি পূর্বোক্ত অনুপপত্তি বশতঃ বলনাশ জন্য দুঃখই বলাপচয়শব্দের দ্বারা বিবক্ষিত হইয়াছে।

Eng. Trans. : Depression of mind is a particular type of sorrow which is originated from the loss of strength caused by mental or physical aliment and which generates paleness, weakness of limbs, confused vision etc. eg.—"The heroine, with only her exceptional beauty left, like a digit of the newly rising moon and lying on the bed of moss greeted her beloved with only sweet glances when he came to her." Here, separation from the beloved is the *Vibhāva*. The abstinence from going forward to receive the beloved, from falling on his feet to propitiate him and from embracing etc., which is inferred from the word 'eva', in the phrase '*madhura-vīkṣaṇair-eva* constitutes the *Anubhāva*. This should not be presumed to be a case of *Śrama* (fatigue) as there is no reason for doing so. Some say that *Glāni* (depression of mind) is the loss of strength caused by physical ailment etc. But how can *Glāni* which, as they held, is of the nature of loss (non-existent) be equated with the mental states which are of the nature of existent, is to be considered ? Although in the definition, "Decrease (*apacaya*) in strength, caused by mental and physical indisposition is *Glāni*" the word 'decrease' (*apacaya*) means loss-*nāśa*, still for fear of irrelevence as stated above, sorrow caused by the loss of strength is to be regarded as the intended meaning of the expression 'decrease in strength."

Commentary : सुषमा शोभाविशेषः । श्रम स्तदाख्यो भावः । कारणेति । तच्च स्फुटीभविष्यति । लक्षणेति । मुन्युक्तेत्यादिः । अनुपपत्तिः समावेशरूपा । विवक्षितमिति । एव तु क्वचिद्ग्रन्थोऽपि सुयोज इति भाव. ।

दुःखदारिद्र्यापराधादिजनितः स्वापकर्षभाषणादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो दैन्यम् ।

उदाहरणम्—'हतकेन मया वनान्तरे वनजाक्षी सहसा विवासिता ।
अधुना मम कुत्र सा सती पतितस्येव परा सरस्वती ॥'

सीतां परित्यक्तवतो भगवतः श्रीरामभद्रस्येयमुक्तिः । अत्र सीतापरित्यागरूपोऽपराधस्तज्जन्यं दुःखं वा विभावः । पतितसाम्यरूपस्वापकर्षभाषणमनुभावः ।

यदाहुः—"चित्तौत्सुक्यान्मनस्तापाद्दौ. ःस्याच्च विभावतः ।
अनुभावात्तु शिरसोऽभ्यावृत्तेर्गात्रगौरवात् ॥
देहोपस्करणत्यागाद्दैन्यं भावं विभावयेत् ॥" इति
'दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्' ॥ इति च ।

अत्र हतकेन मया विवासिता न तु विधिनेत्येतस्यार्थस्य पतितोपमयैव परिपोषः, न तु

शूद्राद्युपमया। यतः शूद्रस्य जात्यैव श्रुतिदौर्लभ्यं विधिना कृतम्। पतितस्य तु ब्राह्मणादेर्विधिना श्रुतिसुलभत्वे स्वभावेन कृतेऽपि तेनैव तथाविधं पापमाचरता स्वतः श्रुतिर्दूरीकृतेति तस्य पतितेन साम्यम्। तदेवमनया श्रुत्येत्युपमालंकारो दैन्यमेवालंकुरुते। तथा मयेति सेति चोपादानलक्षणामूलध्वनिभ्यां कृतघ्नत्वकृतज्ञत्वनिर्दयत्वदयावतीत्वाद्यनेकधर्मप्रकाशनद्वारा तदेव परिपोष्यते, सेति स्मृत्या च लेशतः प्रतीयमानया।

Beng. Trans : দুঃখ, দারিদ্র্য, অপরাধ প্রভৃতি হইতে জাত, স্বীয় অপকর্ষ প্রকাশাদির হেতুভূত চিত্তবৃত্তিবিশেষ দৈন্য। উদাহরণ--"হতভাগ্য আমি সহসা (বিনা কারণে) বনান্তরে সেই কমলনয়নাকে নির্বাসিত করিয়াছি। পতিতের নিকট পরা সরস্বতীর (শ্রুতির) ন্যায় আমার সে এখন কোথায়।" সীতাকে পরিত্যাগকারী শ্রীরামভদ্রের ইহা উক্তি। এস্থলে সীতা-পরিত্যাগরূপ অপরাধ অথবা তজ্জন্য দুঃখ বিভাব। পতিতের সহিত সাম্যরূপ স্বীয় অপকর্ষের প্রকাশই অনুভাব।

আলংকারিগণ যেরূপ বলিয়া থাকেন—

চিত্তের ঔৎসুক্য, মনস্তাপ, দুরবস্থারূপ বিভাব হইতে এবং মস্তকঘূর্ণন, গাত্রগৌরব ও দেহপ্রসাধনের পরিত্যাগরূপ অনুভাব হইতে দৈন্য রূপ ভাব অনুমিত হয়।" অথবা—"দুরবস্থা হইতে জাত মালিন্যাদির হেতু যে ওর্জস্বিতার অভাব তাহাই দৈন্য।"

উক্ত উদাহরণে হতভাগ্য আমাকর্তৃক নির্বাসিতা হইয়াছে, বিধিকর্তৃক নহে' এই অর্থের পরিপোষক পতিতের সহিত ঔপম্য, শূদ্রাদির সহিত নহে। কারণ জাতি-বশতঃই শূদ্রের শ্রুতিদৌর্লভ্য বিধিকর্তৃক কৃত। যদিও পতিত ব্রাহ্মণাদির স্বভাবতঃ শ্রুতিসুলভত্ব বিধি করিয়াছেন তথাপি পাপ আচরণের দ্বারা শ্রুতিকে তাহারা স্বয়ং দূরীকৃত করিয়া থাকেন। এই জন্য শ্রীরামভদ্রের সহিত পতিতের সাম্য এবং সীতার সহিত শ্রুতির উপমা অলংকার দৈন্যকেই অলংকৃত করে (অর্থাৎ তাহার উৎকর্ষ বৃদ্ধি করে)। 'ময়া' ও 'সা' এই পদদ্বয় হইতে প্রতীত দুইটি উপাদান লক্ষণামূলধ্বনি কৃতঘ্নত্ব, কৃতজ্ঞত্ব, নির্দয়ত্ব, দয়াবতীত্ব প্রভৃতি অনেক ধর্ম প্রকাশের দ্বারা দৈন্যকে পরিপোষিত করিয়াছে। 'সা' এই পদের দ্বারা অল্পপরিমাণে প্রতীয়মান স্মৃতির দ্বারাও দৈন্যের পরিপোষণ হইয়াছে।

Eng. Trans. : *Dainya* (wretchedness) is a particular mental state which rises from sorrow, poverty, offence etc and which causes one to express the feeling of one's own meanness or inferiority. The following verse is an example of it. "Wretched as I am, I have banished without any reason that lotus-eyed one to the forest. Where is she now who was to me like supreme knowledge (i.e. *Śruti*) to a degraded person ?" This is the speech of Śrī Rāmabhadra who deserted Sitā. Here, the *Vibhāva* is the offence in the form of the

bauishment of Sītā or the sorrow caused by it. The expression of his own meanness through the similarity with a degraded fellow is the *Anubhāva*. As the rhetoricians have observed—'One should infer the feeling of wretchedness from the curiosity of mind, mental depression and bad condition etc which are its *Vibhāva* and also from giddiness,(laziness, lit, heaviness of limbs) and abandonment of decoration of body etc which are its *Anubhāva*'. They have further stated, '*Dainya* (wretchedness) is the state of being bereft of vigour, which is caused by bad condition and which generates moral impurities'. In the above example the idea "she has been banished by my wretched self and not by God" gets developed through the similarity of Rāma with a degraded fellow, but not with a Śūdra. Because, it is God who makes the *Śruti* (the *Vedas*) unattainable to the *Śūdras* only for their caste, The degraded Brāhmins, though by nature have been ordained by God to have an easy access to the *Śruti*, yet they, by committing sinful acts, have deserted it. Hence, is his (Rāma's) similarity with the degraded fellow and of Sītā) with *Śruti*. This *Upamā-alaṁkāra* embellishes *Dainya* or the feeling of wretchedness. In a like manner, the two *Dhvanis* based on the *Upādāna-lakṣaṇā* and suggested by the two words मया (by me) and सा (she) help the development of that feeling (i.e. *Dainya*), through the revelation of many qualities viz. ungratefulness and gratefulness, cruelty and mercifulness, (of Rāma and Sītā respectively) and also recollection slightly implied by the word Sā (She) helps that feeling to flourish.

Commentary : हतकेन हतसदृशेन। भाग्यरहितेनेत्या यावत्। वनजाक्षी जलजाक्षी। सहसा कारणं विनैव। परा उत्कृष्टा सरस्वती। श्रुतिरित्यर्थः। विनिगमकाभावादाह—तज्जन्यमिति। चित्तोत्सुक्यादिरूपविभावत्रयतः शिरसोऽप्या- (भ्रमा) वृत्त्यादिरूपानुभावत्रयतो दैन्यं भावं जानीयादित्यर्थः। वचनान्तरमाह- दौर्गत्यादेरिति। अनौजस्यमोजोगुणाभावः। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायलभ्य- मर्थमाह—न तु विधिनेति। जात्यैव स्वभावेनैव। तेनैव पतितेनैव। तथाविधं पातित्यजनकम्। तस्य रामस्य। तस्याः सीतायाः। साम्यमित्यस्यानुषङ्गः। एवालमिति। अलंकुरुत एवेत्यर्थः। न तु स्वयं प्रधानं येन गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वापत्ति- रिति भावः। उपादानलक्षणामूलकध्वनिद्वयमिति। स्वार्थमुपादायेतरार्थलक्षण- मुपादानलक्षणा। लक्ष्यतावच्छेदकं चातिक्लेशे तदत्यक्तत्वं मत्पदस्य। वनवास- सञ्चीत्वमित्यादि च तत्पदस्य। व्यङ्ग्यार्थमाह कृतघ्नत्वेत्यादि। यथाक्रममन्वयः। तदेवेति। दैन्यं परिपोष्यते एवेत्यर्थः। न तु प्राधान्यं येन दैन्यध्वनित्वोच्छेद इति

भावः। सेतीति। यतस्तेन तद्धर्मप्रकाशोऽतो लेशतोऽंशतः प्रतीयमानया सेति स्मृत्या च दैन्यं परिपोष्यत एवेत्यस्यानुषङ्गः। न तु प्राधान्यं येन स्मृतिध्वनित्वं स्यात्, न दैन्यध्वनित्वमिति भावः।

इष्टाप्राप्त्यनिष्टप्राप्त्यादिजनिता ध्यानापरपर्याया वैवर्ण्यभूलेखनाधोमुखत्वादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषश्चिन्ता।

यदाहुः—'विभावा यत्र दारिद्र्यमैश्वर्यभ्रंशनं तथा।
इष्टार्थापहृतिः शश्वच्छ्वासोच्छ्वासावधोमुखम्॥
संतापः स्मरणं चैव कार्श्यं देहानुपस्कृतिः।
अधृतिश्चानुभावाः स्युः सा चिन्ता परिकीर्तिता॥
वितर्कोऽस्याः क्षणे पूर्वे पाश्चात्त्ये वोपजायते' इति।
'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः संतापादिकरी मता॥' इति च।

उदाहरणम्—अधरद्युतिरस्तपल्लवा मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी।
अकृतप्रतिमा तनुः कृता विधिना कस्य कृते मृगीदृशः॥

अत्र तदप्राप्तिर्विभावः। अनुतापादय आक्षेप्या अनुभावाः। न चात्रौत्सुक्यध्वनिरिति वाच्यम्। कस्य कृत इत्यनिर्धारितधर्म्यालम्बनायाश्चिन्ताया एव प्रतीयमानतया सतोऽप्यौत्सुक्यस्यैतद्वाक्येन प्राधान्येनावबोधनात्।

Beng. Trans.: ইষ্টের অপ্রাপ্তি, অনিষ্টের প্রাপ্তি প্রভৃতি হইতে জাত, বৈবর্ণ্য, ভূমিতে লেখন, অধোমুখে অবস্থান প্রভৃতির হেতু ধ্যানাপরপর্য্যায় যে চিত্তবৃত্তিবিশেষ তাহা চিন্তা।

আলংকারিকগণ বলেন—"যাহার বিভাব দারিদ্র্য, ঐশ্বর্য্যচ্যুতি, ইষ্টার্থের অপহরণ এবং অনুভাব অবিরাম দীর্ঘশ্বাস, উচ্ছ্বাস, অধোমুখে অবস্থান, সন্তাপ, স্মরণ, কৃশতা, দেহসংস্কারের অভাব, এবং অধৈর্য্য তাহা চিন্তা নামে পরিচিত। ইহার পূর্বক্ষণে বা পরক্ষণে বিতর্ক উপস্থিত হয়"। "হিতের অপ্রাপ্তি হেতু সন্তাপাদিকৃৎ চিন্তা ধ্যান।' উদাহরণ—'অধরের দ্যুতিতে পল্লবের শোভা অতিক্রান্ত হইয়াছে, মুখের শোভা চন্দ্রের কান্তিকে লঙ্ঘন করিয়াছে। কাহার জন্য বিধাতা মৃগনয়নার অতুলনীয় তনু নির্মাণ করিয়াছেন ?'

এস্থলে তাহার (মৃগনয়নার) অপ্রাপ্তি বিভাব; অনুমিত অনুতাপ প্রভৃতি অনুভাব। ইহাকে ঔৎসুক্যধ্বনি বলা চলে না। এস্থলে ঔৎসুক্য বর্তমান থাকিলেও 'কাহার জন্য' এইরূপ অনির্ধারিতস্বরূপ ধর্মীকে অবলম্বন করিয়া চিন্তা প্রতীয়মান হইয়া এই বাক্যের দ্বারা প্রধানভাবে অববোধিত হয়।

Eng. Trans. : *Cintā* (anxious thought) is a particular type of mental state which rises from the non-attainment of a desired object and attainment of evil etc, which causes paleness, scratching on ground, standing with face lowered down and which is synonymous with contemplation (*dhyāna*). As they say, "That is known as *Cintā* where poverty, loss of property, theft of desired substance are the *Vibhāvas* ; and continuous deep sigh, breathing hard, remaining with face lowered down, anguish, recollection, emaciation, absence of decoration of body, impatience etc. are *Anubhāvas*. There is doubt or feeling of uncertainty in the moment immediately preceding or following." "*Dhyāna* (contemplation) is known as *Cintā* which is due to the non-attainment of the good and which produces anguish etc." The following is an example of it, "The splendour of her lips has eclipsed that of new leaves ; the beauty of her face has exceeded the loveliness of the moon. For whom has this unparalleled body of that deer-eyed one been created by God ?" Here, the *Vibhāva* is non-attainment of that lady. *Repentance* etc. which are inferred from the sense of the verse are *Anubhāvas*. This should not be treated as a case of *Autsukya-dhvani* (where *Autsukya* curiosity is prominently suggested). Because, here *Cintā* of which the supporting cause (*ālambana vibhāva*) is a person whose characteristic attributes, though exist, are not accurately known, is implied and even in the presence of *Autsukya* that (*cintā*) is prominently cognised from the sentence of the verses.

Commentary : यत्र चिन्तायाम् । देहानुपस्कृति देहाप्रसाधनम् । वितर्को वक्ष्यमाणस्वरूपः। अस्तपल्लवेति पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः। पल्लवपदेन तच्छोभा । अकृतप्रतिमेति । उपमानमित्यर्थः। कृता मृगीदृश इत्यनयोः सर्वत्र सम्बन्धः। तदप्राप्तिस्तादृशनायिकाऽप्राप्तिः। प्रतीयेतस्य द्राक्प्राधान्येनेत्यादिः।

मद्याद्युपयोगजन्मा उल्लासाख्यः शयनहसितादिहेतुश्चित्तवृत्तिविशेषो मदः ।

यदाहुः—"संमोहानन्दसंदोहो मदो मद्योपयोगजः" इति ।

तत्रोत्तमे पुरुषे स्वापोऽनुभावः । मध्यमे हसितगाने । नीचे रोदनपरुषोक्त्यादि । अयं च मद स्त्रिविधः, तरुणमध्यमाधमभेदात् । अव्यक्तासंगतवाक्यैः सुकुमारस्खलद्-गत्या च योऽभिनीयते स आद्यः । भुजाक्षेपस्खलितघूर्णितादिभिर्मध्यमः । गतिभङ्ग-स्मृतिनाशहिक्काच्छर्द्यादिभिरधमः ।

उदाहरणम्—

'मधुरतरं स्मयमानः स्वस्मिन्नेवालपञ्शनैः किमपि ।
कोकनदयंस्त्रिलोकीमालम्बनशून्यमीक्षते क्षीवः ।।'

अत्र मादकद्रव्यसेवनं विभावः । अव्यक्तालापाद्यनुभावः । अत्र मत्तस्वभाववर्णनस्य तन्निष्ठमदव्यञ्जनार्थत्वान्मदभाव एव प्रधानमिति न स्वभावोक्त्यलंकारस्य प्राधान्यम्, अपि तु तद्ध्वन्युपस्कारकत्वमेव ।

इदं वा पुनरुदाहरणम्—

'मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तरुणि मद्वदने विनिवेशय ।
मम गृहाण करेण कराम्बुजं पपपतामि हहा भभभूतले ।।'

अत्रापि स एव विभावः । अधिकवर्णोच्चारणादिरनुभावः । पूर्वार्धगतग्राम्योक्ति-रुत्तरार्धे च तरुणीकरेऽम्बुजोपमेयतया निरूपणीये स्वकरस्य तदुपमेयतया निरूपणं च मदमेव पोषयतः ।

Beng. Trans.: মদ্য প্রভৃতির সেবন হইতে জাত, শয়ন, হাস্য ইত্যাদির হেতু উল্লাসাখ্য চিত্তবৃত্তিবিশেষ মদ।

আলংকারিকগণ বলিয়া থাকেন—"মদ্যপান হইতে জাত সংমোহানন্দের অবিরাম ধারা মদ।' উত্তম পুরুষে নিদ্রা ইহার অনুভাব ; মধ্যম পুরুষে হাস্য ও গান ; নীচ পুরুষে ক্রন্দন, পরুষোক্তি প্রভৃতি। মদ তিন প্রকার—তরুণ, মধ্যম ও অধম। অব্যক্ত ও অসংগত বাক্যের দ্বারা ও সুন্দর স্খলদগতির দ্বারা যাহা অভিনীত হয় তাহা প্রথম প্রকার। বাহুর উত্তোলন, স্খলন, ঘূর্ণন প্রভৃতির দ্বারা অভিনীত মধ্যম এবং গতিভঙ্গ, স্মৃতিনাশ, হিক্কা, বমন প্রভৃতির দ্বারা অভিনীত অধম। উদাহরণ—'মধুর ভাবে হাস্য করিতে করিতে, আপন মনে ধীরে ধীরে কথা বলিতে বলিতে, ত্রিভুবনকে পদ্মতুল্য মনে করিয়া মত্ত ব্যক্তি অবলম্বনশূন্যদৃষ্টিতে চাহিয়া আছে।'

এস্থলে মাদকদ্রব্য সেবন বিভাব। অব্যক্ত বাক্যালাপ প্রভৃতি অনুভাব। এস্থলে মত্তের স্বভাবের বর্ণনার দ্বারা মত্তনিষ্ঠ মদভাব অভিব্যক্ত হইতেছে বলিয়া মদভাব প্রধান। সুতরাং স্বভাবোক্তি অলংকারের প্রাধান্য নাই। বরং উহা মদভাবধ্বনির পোষক।

অপর একটি উদাহরণ—

'হে তরুণি, মধুর রস হইতে মধুর তোমার অধর আমার বদনে স্থাপন কর, তোমার করের দ্বারা আমার করাম্বুজ গ্রহণ কর, আমি ভভ ভূমিতলে পপ পতিত হই।" এস্থলে সে (মত্তব্যক্তি) বিভাব। অধিক বর্ণোচ্চারণ প্রভৃতি অনুভাব। পূর্বার্ধে গ্রাম্যোক্তি এবং উত্তরার্ধে তরুণীর করে অম্বুজোপমেয়তা-নিরূপণের স্থানে স্বকরে অম্বুজোপমেয়তার নিরূপণ মদভাবকে পোষিত করে।

Eng. Trans. : *Mada* (intoxication or rapture) is a specific mental state generated by the drinking of wine etc.. It causes lying down, laughter etc and it is also called *Ullāsa* (merriness).

As they said '*Mada* is the incessant flow of rapture, rising from the drinking of wine. Sleep is its *Anubhāva* for a first-grade person, laughing and singing for a second-grade person and crying and uttering of filthy words for a third-grade (low) person. *Mada* is of three types—*Taruṇa* (of higher quality). *Madhyama* (of medium quality) and *Adhama* (of bad-quality). That which is enacted by indistinct and irrelevant words and charming faltering steps belongs to the first type ; that which is exhibited by stretching of hands, faltering steps and moving to and fro etc belongs to the second type and that which is imitated by stoppage of motion, loss of memory, spasmodic sound in throat and vomiting etc. belongs to the third type. The following is the example of *Mada*—'The intoxicated fellow (drunkard) smiling sweetly, gently talking to himself something, and taking the world as a lotus, is casting a vacant look.'

Here, the *Vibhāva* is the drinking of intoxicant substance. The *Anubhāva* is the indistinct speech etc. As, here, the description of the nature of drunkard reveals the *Mada* belonging to himself that *Mada-bhāva* is prominent ; hence, the *Svabhāvokti-alaṁkāra* does not hold sway. Rather, it embellishes the *Mada Dhvani.*

The following verse is another example of *Mada*—'Oh lady, place on my face your lip which is sweeter than honey. Take my lotus-like hand by your hand. I fall down on ear'h.' Here, also the same person (i.e. the drunkard) is the *Vibhāva.* Utterance of extra-syllables (as in ह हा प प पतामि or भ भ भूतले) is *Anubhava.* The obscene language used in the first half of the verse and the conception of his own hand as the *upameya* of *Ambuja* (lotus) while the hand of the lady should have been conceived as the *Upameya* of lotus, help the *Mada-bhāva* to get developed.

Commentary : उपयोगः प्राशनम् संमोहेति अनयोः समूहो यत्रेत्यर्थः । तत्र शयनादीनां मध्ये । उत्तमे पुरुषे इति । "उत्तसत्त्वः प्रहसति गायति तद्वच्च मध्यमप्रकृतिः । परुषवचनाभिधायी शेते रोदित्यधमसत्त्वः ।।" इति प्रदीपविरुद्धमेतत् । अव्यक्तेति । अस्पृष्टाक्षरासंबद्धवाक्यैरित्यर्थः । सुकुमारेति कर्मधारयद्वयम् । शनैरित्यनेनाव्यक्तत्वम्, किमपीत्यनेनासंगतत्वम् । त्रिलोकीं कोकनदयम् । आलम्बनेति क्रियाविशेषणम् । तन्निष्ठेति । मत्तनिष्ठेत्यर्थः । तद्ध्वन्युपेति । मदभावध्वन्युपेत्यर्थः । ननु क्षीबपदेन विषेषणविधया वाच्यस्य मदस्य कथं ध्वनितास्पदत्वम्, कथमपि

वाच्यवृत्त्यनालिङ्गितस्यैव व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वमिति स्वयमेव प्रागावेदनात् । एवं च स्वभावोक्त्यलंकार एवायमत आह—इदं वा पुनरिति । हि यतो मधुररसान्मधुरं तव स्वस्य । स एव मादकद्रव्यसेवनरूपः प्रागुक्त एवेत्यर्थः । अधिकेति । प प ह ह भ भे त्यर्थः । निरूपणं चेत्यस्योभे इति शेषः ।

बहुतरशरीरव्यापारजन्मा निःश्वासाङ्गसंमर्दनिद्रादिकारणीभूतः खेदविशेषः श्रमः ।।

यदाहुः—'अध्वव्यायामसेवाद्यैर्विभावैरनुभावकैः ।

गात्रसंवाहनैरास्यसंकोचैरङ्गमोटनैः ।।

निःश्वासैर्जृम्भितैर्मन्दैः पादोत्क्षेपैः श्रमो मतः' इति ।

'श्रमः खेदोऽध्वगत्यादेर्निद्राश्वासादिकृन्मतः ।' इति च ।

अयं च सत्यपि बले जायते, शारीरव्यापारादेव च जायते, न तु ग्लानिः । अतो ग्लानेः श्रमस्य भेदः ।

उदाहरणम्—'विधाय सा मद्वदनानुकूलं कपोलमूलं हृदये शयाना ।

चिराय चित्रे लिखितेव तन्वी न स्पन्दितुं मन्दमपि क्षमासीत् ।।'

अत्र विपरीतसुरतरूपः शारीरव्यापारो विभावः । स्पन्दराहित्यशयनादयोऽनुभावाः । न चात्र निद्राभावध्वननेन गतार्थतेति शङ्क्यम् । सुषुप्तौ हि ज्ञानराहित्येनैव यत्न-राहित्यान्मन्दमपि स्पन्दितुं न क्षमासीदित्यस्यानतिप्रयोजनकतापत्तेः शीङाभिहिततया तस्या व्यङ्ग्यत्वानुपपत्तेश्च । श्रमे त्वानुगुण्यमुचितम् ।

Beng. Trans. : অধিকতর শারীরিক পরিশ্রম হইতে জাত, নিঃশ্বাস, অঙ্গ-সংমর্দ, নিদ্রা প্রভৃতির কারণভূত খেদবিশেষ শ্রম ।

আলংকারিগণ বলেন—

"পথের পরিশ্রম, সেবা প্রভৃতি বিভাবের দ্বারা, গাত্রমর্দন, মুখসংকোচ, অঙ্গমোটন, নিঃশ্বাস, জৃম্ভিত, মন্দপদবিক্ষেপ প্রভৃতি অনুভাবের দ্বারা শ্রম অভিব্যক্ত হয়" ।

"পথগমন প্রভৃতি হইতে জাত, নিদ্রা, শ্বাস ইত্যাদির জনক খেদ শ্রম ।"

ইহা বল থাকিলেও উৎপন্ন হয় । শারীরিক ক্রিয়া বশতঃ উৎপন্ন হয় সুতরাং উহা গ্লানি নহে । ইহাই গ্লানি হইতে শ্রমের ভেদ ।

উদাহরণ —'সেই তন্বী তাহার কপোলমূল আমার বদনের অনুকূল করিয়া আমার বক্ষে শয়ন করিয়া দীর্ঘকাল চিত্রে অঙ্কিতের ন্যায় অতিধীরে স্পন্দিত হইতেও সমর্থ হইল না ।'

এস্থলে বিপরীতসুরতরূপ শারীর ব্যাপার বিভাব । স্পন্দনরাহিত্য, শয়ন প্রভৃতি অনুভাব । ইহা নিদ্রাভাবধ্বনিতে অন্তর্ভুক্ত হউক এইরূপ আশঙ্কা করা উচিত নহে । সুষুপ্তিতে জ্ঞানরাহিত্য হেতু যত্নরাহিত্য প্রতীত হওয়ায় 'অতিধীরে স্পন্দিত হইতে সক্ষম হইল না' এই বাক্যের প্রয়োজন থাকে না, এবং শীঙ্ ধাতুর দ্বারা অভিহিত হওয়ায় নিদ্রার ব্যঙ্গ্যত্ব উপপন্ন হয় না । শ্রমে ইহার আনুকূল্য উচিত হইয়াছে ।

Eng. Trans. : *Śrama* (weariness) is a specific feeling of exhaustion which is caused by excessive physical exertion and which generates deep breath, rubbing of body, sleep etc. The rhetoricians have observed thus,—"*Śrama* is manifested by the *Vibhāvas* viz. toils of travel (lit. path), nursing etc and by the *Anubhāvas* viz. rubbing of body, contraction in face, pressing of limbs, deep breath, yawnings, slow foot-steps etc." And also they said, "*Śrama* is exhaustion rising from journey and causing sleep, deep breath etc'. This (i.e. *Śrama*) comes into existence from physical exertion even when there is strength in body ; but *Glāni* does not do so. Here in lies the difference of *Śrama* from *Glāni.* The following verse is an example of *Śrama*—"That slender-bodied one, placing her cheeks on my face lay for a long time on my bossom and could not move, even gently, as if she was painted in a picture."

Here, the *Vibhāva* is the physical exertion in the form of opposite sexual intercourse. The *Anubhāvas* are motionlessness, lying down etc. This (*Śrama*) should not be identified with *Nidrā-bhāva-dhvani* (sleep being prominently suggested) for, as in deep sleep loss of activity is sugeested by the absence of consciousness, the expression "She was unable to move even gently" becomes redundant and *Nidrā* (sleep) itself being directly stated by the root Śīṇ can not be suggested. Rather, it is properly suitable for *Śrama.*

Commentary : अध्वेति त्रयाणां द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहिः । अनुभावकै रित्यस्याग्रेतनैरन्वयः । संवाहनं सेवनम् । मोटनं मोडनमिति भाषाप्रसिद्धम् । मन्दैरित्युत्तरान्वयि । अतो ग्लानेरिति । उक्तहेतुद्वयाद्ग्लानेः सकाशादित्यर्थः । दृष्टान्तेन सुषुप्तेरेव लाभः, न तु स्वप्नस्येत्याशयेनाह सुषुप्तौ हीति । नैवेति । यत्नं प्रति तस्य कारणत्वादिति भावः । ननु स्पष्टार्थमेव तदस्तु अत आह—शीङेति । प्रकारतयेति भावः । तस्या निद्रायाः ।

रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्षज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः । उदाहरणम्—

'आ मूलाद्रत्नसानोर्मलयबलयितादा च कूलात्पयोधे—
र्यावन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटबस्ते विशङ्कं वदन्तु ।
मृद्वीकामध्यनिर्यन्मसृणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां
वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥'

अत्र स्वकीयकविताया अनन्यसाधारणताज्ञानं विभावः । पराधिक्षेपपरैतादृशवाक्यप्रयोगोऽनुभावः । इमं चासूयापि लेशतः पुष्णाति । उत्साहप्रधानो गूढगर्वो

हि वीररसध्वनिः, अयं तु गर्वः प्रधान इति तस्मादस्य विशेषः। तथा हि वीररसप्रसङ्गे प्रागुदाहृते 'अपि वक्ति' इत्यादि पद्ये गीष्पतिना गिरामधिदेवतयापि साकमहं वदिष्यामीति वचनेनाभिव्यक्तस्योत्साहस्य परिपोषकतया स्थितः सर्वेभ्यः पण्डितेभ्योऽहमधिक इति गर्वः, न तु प्रकृतपद्य इव नास्त्येव महीतले मदन्य इति स्फुटोदितेन सोल्लुण्ठवचनेनानुभावेन प्राधान्येन प्रतीयमानः।

Beng. Trans.: রূপ, ধন, বিদ্যা প্রভৃতির দ্বারা প্রযুক্ত আত্মোৎকর্ষজ্ঞানের অধীন যে পরের অবহেলা তাহাই গর্ব।

উদাহরণ—'রত্নসানুর (সুমেরুর) মূল হইতে মলয়বেষ্ঠিত সমুদ্রের কূল পর্যন্ত যে সকল কাব্যপ্রণয়ননিপুণ আছেন তাহারা নিঃশঙ্কভাবে বলুন! দ্রাক্ষার মধ্য হইতে নির্গত মসৃণ রসধারার মাধুরীর ভাগ্যভাক্ বাক্যের আচার্য্যতাপদ অনুভব করিতে আমাভিন্ন ধন্য কে আছে?'

এস্থলে স্বকীয় কবিতার অনন্যসাধারণতাজ্ঞান বিভাব। পরের নিন্দাসূচক এইরূপ বাক্যপ্রয়োগ অনুভাব। অসূয়াও ইহাকে অল্প পরিমাণে পোষিত করে। বীররসধ্বনিতে উৎসাহ প্রধান ও গর্ব গূঢ়ভাবে বর্তমান থাকে। ইহাতে গর্ব প্রধান—ইহাই বীররসধ্বনি হইতে গর্বভাবধ্বনির ভেদ। পূর্বে বীররসধ্বনি প্রসঙ্গে উদাহরণস্বরূপ যে পদ্য দেওয়া হইয়াছে "অপি বক্তি গিরাংপতিঃ" তাহাতে গীষ্পতি (বৃহস্পতি) ও বাগ্‌দেবতার সহিত আমিও বলিব এই বচনের দ্বারা অভিব্যক্ত উৎসাহের পোষক "সকল পণ্ডিত হইতে আমি শ্রেষ্ঠ" এই গর্ব। প্রকৃত (আলোচ্য) পদ্যে কিন্তু "পৃথিবীতলে আমাভিন্ন আর কেহ নাই" এই স্পষ্টভাবে উচ্চারিত সাভিপ্রায়বচনরূপ অনুভাবের দ্বারা গর্ব প্রধান ভাবে প্রতীয়মান হইয়াছে।

Eng. Trans.: *Garva* (pride) consists of disrespect to others, caused by the feeling of one's own greatness due to beautiful form, wealth, learning etc. The following is the example of *Garva*—"Let all those expert in composing poetry, from the root of the Ratna-Sānu (Sumeru) mountain to the coast of the sea girded by Malaya hill, speak fearlessly. But is there any fortunate person except me who is able to attain the status of master of words lucky enough to have the sweetness of the stream of transparent juice oozing out of ripe grapes." Here, the feeling of uncommonness (or extraordinariness) of his own poetry is the *Vibhāva*. The use of such sentence in vilification of others is the *Anubhāva*. Jealousy (or displeasure) also sightly helps its development. In the *Vīra-rasa-dhvani*, *Utsāha* is prominent and *Garva* exists in a subordinate (lit. concealed) state. But here, *Garva* is prominent. This is the distinction of *Garvadhvani* from *Vīra-rasa-dhvani*. In the verse "api vakti etc" cited in connec-

tion with the *Vīra-rasa*, *Garva*, implied by such expression, 'I am greater than all scholars', helps the development of *Utsāha* implied by such words'—'I shall talk with *Gīspati* (i.e Bṛhaspati) and with the presiding deity of word (i.e Sarasvatī). But that is not prominently suggested in the present verse by the *Anubhāva* in the form of the ironical words "There is none except me on the surface of the earth" which are expressly stated.

Commentary : रत्नसानुः सुमेरुः । मृद्वीका द्राक्षा । निर्यन् निःसरन् । झरी प्रवाहः । अस्माद् वीररसध्वनेः । मदन्य इति गर्वाकारः । सोल्लुण्ठं साभिप्रायम् । वचनेन आमूलादित्यादि मदन्य इत्यन्तेन ।

श्रमादिप्रयोज्यं चेतःसंमीलनं निद्रा ।
नेत्रनिमीलन-गात्रनिष्क्रियत्वादयोऽस्या अनुभावः ।

उदाहरणम्—'सा मदागमनबृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।
बोधितापि बुबुधे मधुपै र्न प्रातराननजसौरभलुब्धैः ॥'

रात्रिजागरणश्रमोऽत्र विभावः । मधुपै र्बोधाभावोऽनुभावः ।

Beng. Trans. : শ্রম প্রভৃতির দ্বারা প্রযোজিত মনঃব্যাপারের বিরতি নিদ্রা। নেত্র নিমীলন, অঙ্গের নিষ্ক্রিয়ত্ব প্রভৃতি ইহার অনুভাব।
উদাহরণ, 'আমার আগমনের দ্বারা যাহার সন্তোষ বৃদ্ধি পাইয়াছে এবং যে সমগ্র রজনী জাগরণের দ্বারা অতিবাহিত করিয়াছে সে প্রভাতে স্বীয় আননজাতসৌরভমুগ্ধ ভ্রমরের দ্বারা বোধিত হইয়াও জাগ্রত হইল না।' এস্থলে রাত্রিজাগরণশ্রম বিভাব এবং মধুপের দ্বারাও জাগরণের অভাব অনুভাব।

Eng. Trans : *Nidrā* (sleep) is the cessation of activity of mind due to fatigue etc. Its *Anubhāvas* are the closing of the eyes, the inactive state of the limbs etc. The following verse is an example of of *Nidrā* "That lady whose pleasure increased as I came and who passed the whole night through wakefulness, could not be awakened, though aroused, by bees attracted by the sweet smell of her face." Here, the fatigue caused by the wakefulness at night is the *Vibhāva* and the absence of the state of being awakened by the bees is the *Anubhāva*.

Commentary : दोषा रात्रिः ।

शास्त्रादिविचारजन्यमर्थनिर्धारणं मतिः ।

अत्र निःशङ्कतदर्थानुष्ठानसंशयोच्छेदादयोऽनुभावाः ।

उदाहरणम्—'निखिलं जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् ।
अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त मया परिश्रमः ।।'

"शरीरमेतज्जलबुद्बुदोपमम्" इत्यादिशास्त्रपर्य्यालोचनमत्र विभावः । हन्तपदगम्या स्वनिन्दा, राजसेवादिविरति वितृष्णता चानुभावः । झगिति मतेरेव चमत्काराद् ध्वनिव्यपदेशहेतुता, न शान्तस्य विलम्बेन प्रतीतेः ।

Beng. Trans. : শাস্ত্রাদির বিচার হইতে জাত অর্থের নির্ধারণ মতি । ইহার অনুভাব নিঃশঙ্কভাবে তদর্থের অনুষ্ঠান, সংশয়ের বিলোপ ইত্যাদি । উদাহরণ 'নিখিল জগৎই নশ্বর এবং এখানে এই দেহ অতিশয় নশ্বর । হায়, ইহার জন্য কত পরিশ্রম করিয়া থাকি ।' এস্থলে 'এই শরীর জলবুদ্বুদতুল্য' ইত্যাদিশাস্ত্রের পর্য্যালোচনা (মতির) বিভাব । 'হন্ত' পদের দ্বারা প্রতীয়মান স্ব-নিন্দা, রাজ-সেবাদির বিরতি, বিতৃষ্ণা ইহার অনুভাব । মুহূর্তের মধ্যে চমৎকারজনক বলিয়া মতি ধ্বনিব্যপদেশের হেতু ; কিন্তু বিলম্বে প্রতীত হওয়া হেতু শান্ত ধ্বনিব্যপদেশের হেতু হয় নাই ।

Eng. Trans. : *Mati* (knowledge, judgement, or conviction) is the cognition of the true state of a thing caused by the consideration of scriptural texts etc. Here, the unhesitatingly carrying out of the dictates of scriptures, removal of doubt etc. are the *Anubhāvas*. The following verse is an instance of *Mati*. 'This whole world is, indeed, perishable and here, the body is very much perishable. Alas, how much toil I am undergoing only for its sake'. Here, the deliberation on the scriptural text "verily is this body likened to a bubble on water" is the *Vibhāva*. The *Anubhāva* is self-chastisement, cessation of service to king and the like, abhorrence (for worldly objects) which are implied by the indeclinable 'Hanta'. As *Mati* here, creates supermundane delight instantly so it is the cause of the designation of *Dhvani*, but, not the *Śānta* which takes time to do so.

रोगविरहादिप्रभवो मनस्तापो व्याधिः ।
गात्रशैथिल्यश्वासादयोऽत्रानुभावाः ।

यदाहुः—'एकैकशो द्वन्द्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः ।
वातपित्तकफानां स्यु र्व्याधयो ये ज्वरादयः ।।
इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयते ।।'

उदाहरणम्—"हृदये कृतशैवलानुषङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।
तदुदन्तपरे मुखे सखीनामतिदीनामियमादधती दृष्टिम् ।।"

विरहोऽत्र विभावः । अङ्गक्षेपादिरनुभावः ।

Beng. Trans. : রোগ, বিরহ প্রভৃতি হইতে উদ্ভূত মনস্তাপ ব্যাধি । ইহাতে অঙ্গশৈথিল্য, দীর্ঘশ্বাস প্রভৃতি অনুভাব । আলংকারিকগণ বলেন—বাত, পিত্ত ও কফের এক একটির, দুইটির অথবা তিনটির প্রকোপহেতু যে জ্বর প্রভৃতির উৎপত্তি হয় হয় তাহাই ব্যাধি । শাস্ত্রে জ্বরাদিপ্রভব ভাবই ব্যাধি কথিত হয় । উদাহরণ যথা—'বক্ষস্থলে শৈবাল লেপন করিয়া ও যেখানে সেখানে অঙ্গ ক্ষেপণ করিয়া নায়িকা নায়কবৃত্তান্তকথনপর সখীদের মুখে অতিকরুণ দৃষ্টি নিক্ষেপ করিল ।'

এস্থলে বিরহ বিভাব এবং অঙ্গক্ষেপণাদি অনুভাব ।

Eng. Trans. : *Vyādhi* (Sickness) is the mental pain caused by disease, separation etc. Here flaccidity of limbs, deep sigh etc constitute the *Anubhāva*. It is said in this respect—'Fevers etc which have their origin in the irritation of one, two or three of the three humors—*Vāta* (wind emitted from the body). *Kapha* (phlegm) and *Pitta* (bile) are known as sickness. Here i.e, in works of rhetoric the mental state which rises from such fever etc is called *Vyādhi* (sickness)'. It is delineated in the following example—'That lady with moss applied on her breast and placing her limbs here and there cast her very sad glance on the face of her friends who were engaged in talking about her beloved.' Here, separation is the *Vibhāva* (of *Vyādhi*) and the movement of limbs is the *Anubhāva*.

Commentary : ये ज्वरादय इति । लोके इति शेषः । इह शास्त्रे । तत्-प्रभवः ज्वरादिप्रभव । तदुदन्तेति । नायकोदन्तेत्यर्थः । मुखे इत्येकवचनेनैकवार्तैव सर्वाभिरुच्यत इति ध्वनितम् । तदलाभाद्दन्यं दृष्टौ ।

भीरोर्घोरसत्त्वदर्शनस्फूर्जथुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेष स्त्रासः । अनुभावा-श्चास्य रोमाञ्चकम्पनस्तम्भभ्रमादयः ।

यदाहुः—'औत्पातिकै र्मनःक्षेपस्त्रासः कम्पादिकारकः ।'

उदाहरणम्—'आलीषु केलीरभसेन बाला मुहुर्ममालापमुपालपन्ती ।
आरादुपाकर्ण्य गिरं मदीयां सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ।।'

अत्र पत्या स्ववचनाकर्णनं विभावः। पलायनमनुभावः। न चात्र लज्जाया व्यङ्ग्यत्वमाशङ्कनीयम्। शैशवेनैव तस्या निरासात्। इदं वा विविक्तमुदाहरणम्—

"मा कुरु कशां कराब्जे करुणावति कम्पते मम स्वान्तम्।
खेलन् जातु गोपैरम्ब विलम्बं करिष्यामि॥"

एषा भगवतो लीलागोपकिशोरस्योक्तिः।

Beng. Trans.: ভয়ঙ্কর প্রাণীর দর্শন, বজ্রনির্ঘোষ শ্রবণ প্রভৃতি হইতে জাত ভীরুর চিত্তবৃত্তি-বিশেষ ত্রাস।

ইহার অনুভাব রোমাঞ্চ, কম্পন, স্তম্ভ, ভ্রম প্রভৃতি। পণ্ডিতগণ এইরূপ বলেন—

উৎপাতসূচক দৃশ্যজনিত কম্পনাদির কারক (হেতু) মনঃ বিক্ষেপ ত্রাস। উদাহরণ যথা—'ক্রীড়াচ্ছলে সখীদের নিকট পুনঃ পুনঃ আমার কথা বলিতে বলিতে সেই বালিকা নিকটে (অথবা দূর হইতে) আমার কথা শুনিয়া সৌদামিনীর শোভা প্রাপ্ত হইল।' (অর্থাৎ পলায়ন করিল) এস্থলে পতি কর্তৃক নিজবচন শ্রবণ বিভাব। পলায়ন অনুভাব। এস্থলে লজ্জার ব্যঙ্গ্যের আশঙ্কা নাই কারণ তাহার (বালার) শৈশবের দ্বারা লজ্জার নিরাস হয়। অপর একটি স্বতন্ত্র উদাহরণ—

'হে করুণাবতি, তোমার করকমলে কশা ধারণ করিও না। আমার অন্তর কম্পিত হইতেছে। হে মাতঃ, আমি গোপদের সহিত খেলিতে খেলিতে আর বিলম্ব করিব না।' ইহা ভগবান্ লীলাগোপকিশোরের (কৃষ্ণের) উক্তি।

Eng. Trans.: *Trāsa* (fear) is the particular mental state of a timid or a coward who is easily susceptible to fear. It rises from the sight of a terrible beast, hearing of the rumbling of thunder etc. The *Anubhāvas* of it are horripilation, trembling, torpor (languish) perplexity etc., as they (the early writers) say—

Trāsa (fear) is the disturbance of mind caused by natural calamity and generating trembling etc. The following is an illustration of *Trāsa*:

"The girl who was talking about me repeatedly among her friends out of pleasure got in sports, attained the beauty of lightning (i.e suddenly ran away) as she heard my words near by (or from distance)'. Here, the *Vibhāva* (of *Trāsa*) is the hearing of her own words by her husband and the *Anubhāva* is her running away. It should not be apprehended that her bashfulness is suggested here because that is discarded by her childishness.

The following verse may be regarded as a special example of *Trāsa*—"Oh merciful lady, do not take whip in your lotus-like hand.

'Oh mother, my inner mind is trembling. I shall never make any delay in playing with the cowboys.''. These are the words of the Lord in the form of a cowherd-boy attained through sportive motive.

Commentary : भीरोः भयशीलस्य । सत्त्वं प्राणी । स्फूर्जथु र्वज्रनिर्घोषः । औत्पातिकैरुत्पातसूचकै र्घोरसत्त्वदर्शनादिभिः । मनःक्षेपश्चित्तवृत्तिविशेषः । केलीरभसेन क्रीड़ारामस्येन । नायकस्योक्तिः । आराद्दूरम् । तनोऽचिरस्थायित्वेन विद्युच्छोभालाभः । परया तत्कर्त्तृकम् । 'शब्दानुशासनमाचार्येण' इतिवत् प्रयोगः । शैशवेनैवेति । बालापदबोध्येनेत्यर्थः । तस्याः लज्जायाः । एवं च मूले कुठाराघ्न तदाशङ्केति भावः । ननु बालापदं न शैशवबोधकम् । किं तु विशेषबोधकमत आह— इदं वेति । कशां ताड़नरज्जुम् । वस्तुतस्तत्त्वाभावादाह—लीलेति ।

निद्राविभावोत्थज्ञानं सुप्तम् ।

स्वप्न इति यावत् । अस्यानुभावः प्रलापादिः । नेत्रनिमीलनादयस्तु निद्राया एवानुभावा न त्वस्य, अनिदंजन्यत्वात् । यत्तु प्राचीनैः 'अस्यानुभावा निभृतगात्रनेत्रनिमीलनं'—इत्याद्युक्तं तदन्यथासिद्धानामपि तेषामेतद्भावव्यापकत्वादिति ध्येयम् ।

उदाहरणम्—'अकरुण मृषाभाषासिन्धो विमुञ्च ममाञ्चलं
तव परिचितः स्नेहः सम्यङ्मयेत्यनुभाषिणीम् ।
अविरलगलद्वाष्पां तन्वीं निरस्तविभूषणां
क इह भवती भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ।।'

एषा प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि प्रियामेवंभाषिणीं दृष्टवतो निद्रां प्रति कस्यचिदुक्तिः । यद्यप्येवंभूतायाः प्रियतमावस्थाया निवेदनेन 'निद्रे मम भवत्या महानुपकारः कृत' इति वस्तु, विप्रलम्भशृङ्गारश्चात्र प्रतीतिपथमवतरति तथापि पुरःस्फूर्त्तिकतया स्वप्नध्वननमत्रोदाहृतं न प्रान्ते तयोर्ध्वननं निरोद्धुमीष्टे ।

Beng. Trans. : নিদ্রারূপ বিভাব হইতে উত্থিত জ্ঞান সুপ্ত। ইহাই স্বপ্ন। প্রলাপ প্রভৃতি ইহার অনুভাব। নেত্র নিমীলন প্রভৃতি নিদ্রার অনুভাব; কিন্তু ইহা অর্থাৎ স্বপ্ন হইতে জাত নহে বলিয়া সুপ্তের অনুভাব নহে। প্রাচীন আলংকারিগণ যে বলিয়াছেন—"ইহার অনুভাব নিভৃত গাত্র ও নেত্রনিমীলন", তাহা অন্যথাসিদ্ধ (অর্থাৎ নিদ্রার দ্বারা সিদ্ধ) তাহাদের (নিভৃতগাত্র ও নেত্রনিমীলনের) পক্ষে সম্ভব কারণ ঐ গুলিতে এই ভাবের (সুপ্ত) ব্যাপকত্ব আছে ইহাই বুঝিতে হইবে। উদাহরণ—"হে অকরুণ, মিথ্যা কথার সাগর, আমার অঞ্চল পরিত্যাগ কর। তোমার স্নেহ সম্যগ্‌ভাবে আমি জানিয়াছি"—এইরূপ কথা বলিতেছে যে তন্বী অবিরলগলদ্বাষ্পা ত্যক্তাভরণা, তাহাকে, হে কল্যাণময়ী নিদ্রে, তুমি ভিন্ন কে

বিজ্ঞাপিত করিবে ?" ইহা কোন প্রবাসগত ব্যক্তির স্বপ্নে এইরূপ বাক্যালাপে রত প্রিয়াকে দেখিয়া নিদ্রার প্রতি উক্তি। যদিও এইরূপ প্রিয়তমার অবস্থা প্রকাশের দ্বারা "হে নিদ্রে, তুমি আমার মহান উপকার করিয়াছ" এই বস্তু এবং বিপ্রলম্ভ শৃঙ্গার জ্ঞানগোচর হইয়াছে, তথাপি পুরবর্ত্তীরূপে স্বপ্নধ্বনিই এস্থলে উদাহৃত হইয়াছে। অবশেষে যদি তাহাদের (বস্তু ও বিপ্রলম্ভশৃঙ্গারের) ধ্বনি হয় তাহা নিবারণের প্রয়োজন নাই।

Eng. Trans. : *Supta* is the knowledge rising from the *Nidrā* (sleep) as its *Vibhāva*. It is one with *svapna* (dream). Incoherent talks are its *Anubhāva*. Closing of the eye etc are the *Anubhāvas* of *Nidrā* (sleep) but not of *Supta*, as these are not caused by it. What the early writers said, "Hidden limbs and the closing of the eyes are its (of *Supta*) *Anubhāva*" should be applicable to those though caused otherwise (i.e by *Nidrā*) as they come under the scope of that *Bhāva* (i.e *Supta*). The following verse is an example of *Supta* : "Oh marciful *Nidrā*, who other else than you can reveal (i.e show) to me here that slender-bodied one(i.e my beloved)who being endowed with incessant flow of tears, and abandoning all ornaments was uttering such words of lamentations, : Oh merciless one, The ocean of falsehood, give up the fringe of my dress; I have known your love (for me) very well'. This is the speech of some person gone to a distant land, to *Nidrā* as he saw in dream his beloved talking this. Though, here *vastu* in the form "Oh *Nidrā*, a great benefit has been done to me by you" and the *Vipralambha-śṛṅgāra* come to be experienced through the statement of the condition of the beloved, still the verse, primarily illustrates *Svapna-dhvani* at the first stage ; if the other two (i.e *Vastu* and *Vipralambha-Śṛṅgāra*) are implied in the ultimate stage, there is no necessity to prevent them.

Commentary : अनिदंजन्यत्वादिति। एतज्जन्यत्वाभावादित्यर्थः। स्वप्नजन्यत्वाभावादिति यावत्। अन्यथेति। निद्रयेत्यर्थः। एतदिति। स्वप्नेत्यर्थः। मृषेति। मिथ्याभाषिण्। इह प्रवासे। प्रियतमेति। नायिकेत्येर्थः। अत्रोदाहृतमिति। अस्यापि वाच्यातिशायित्वादेतद्ध्वनिव्यवहारोऽपि। तथा च सांकर्यमिति भावः।

निद्रानाशोत्तरं जायमानो बोधो विबोधः।

निद्रानाशश्च तत्पूर्त्ति-स्वप्नान्त-बलवच्छब्द-स्पर्शादिभि र्जायत इति ते एवात्र विभावाः। अक्षिमर्दन-गात्र-मर्दनादयोऽनुभावाः।

तत्र संक्षेपेणोदाहरणम्—

'नितरां हितयाद्य निद्रया मे बत यामे चरमे निवेदितायाः ।
सुदृशो वचनं शृणोमि यावन्मयि तावत् प्रचुकोप वारिवाहः ।।

अत्र गर्जितश्रवणं विभावः । प्रियावचनश्रवणोल्लासनाशोऽनुभावस्तून्नेयः । केचिद-विद्याध्वंसजन्यमप्यमुमामनन्ति । तेषां मते—

'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान् मयाच्युत ।।
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ।।

इति गीतापद्यमुदाहृतम् । न तु वारिवाहविषयाया असूयाया एवात्र वाक्यार्थतेति शङ्क्यम् ; विबोधप्रतीतौ हि सत्यां तस्मिन्ननौचित्यावगमे सत्यनुचितविबोधजनकत्वेन वारिवाहेऽसूयाया विलम्बेन प्रतीतेः, परमुखनिरीक्षकत्वात् । स्यादपि तस्या अपि प्राधान्यम्, यदि वारिवाहे निष्करुणत्वादिबोधकं किंचिदपि स्यात् । नापि स्वप्नस्य, वारिवाहनादेन तन्नाशस्यैव प्रतिपत्तेः । अस्तु वा स्वप्नभावप्रशमेनासूयया च सहास्य संकरः ।

इदं तु नोदाहार्यम्—

'गाढमालिङ्ग्य सकलां यामिनीं सहतरथुषीम् ।
निद्रां विहाय स प्रातरालिलिङ्गाथ चेतनाम् ।।'

विबोधस्य चेतनापदवाच्यत्वात् । यथा क्वचित् सत्यप्रतिज्ञो द्वाभ्यां नायिकाभ्यां द्वौ कालावुपभोगार्थं दत्वा यथोचिते काल एकामुपभुज्य कालान्तरे प्रवृत्ते तां विहायापरां भुङ्क्ते तथैवायं रात्रौ निद्रां, प्रातश्चेतनामिति समासोक्तेरेवेह प्रकाशात् ।

Beng. Trans. : নিদ্রানাশের পর জায়মান বোধ বিবোধ ।

নিদ্রানাশ নিদ্রাপূর্ত্তি, স্বপ্নান্ত, উচ্চ শব্দ, স্পর্শ প্রভৃতির দ্বারা ঘটিয়া থাকে ; সুতরাং উহারা উহার বিভাব । চক্ষুমর্দন, গাত্রমর্দন প্রভৃতি অনুভাব ।

সংক্ষেপে ইহার উদাহরণ—

'অত্যন্ত হিতকারিণী নিদ্রার দ্বারা বিজ্ঞাপিত সুনয়নার বচন যখন রাত্রির শেষ প্রহরে শুনিতে থাকি তখনই মেঘ আমার প্রতি ক্রুদ্ধ হইল (অর্থাৎ গর্জন করিল) ।' এস্থলে মেঘ গর্জন শ্রবণ বিভাব । প্রিয়াবচনশ্রবণ জন্য উল্লাসের নাশরূপ অনুভাব অনুমান করিয়া লইতে হইবে । কেহ কেহ অবিদ্যাধ্বংস জন্য বোধকে বিবোধ বলিয়া থাকেন । তাঁহাদের মতে ইহার উদাহরণ গীতার পদ্য—"হে অচ্যুত, তোমার প্রসাদে আমার মোহ নষ্ট হইয়াছে, স্মৃতি লব্ধ হইয়াছে । আমি স্থৈর্যলাভ করিয়াছি ; সন্দেহ অপগত হইয়াছে । আমি তোমার বচন পালন করিব ।"

এস্থলে নিতরাং অর্থাৎ 'অত্যন্ত হিতকারিণী' ইত্যাদি পদ্যে, মেঘবিষয়ক অসূয়াই বাক্যার্থ এইরূপ আশঙ্কা করা উচিত নহে । বিবোধ প্রতীত হইবার পর 'ইহা অনুচিত' এই জ্ঞান উৎপন্ন হইলে ঐ অনুচিত জ্ঞানের জনকরূপে বারিবাহে (মেঘে) অসূয়ার বিলম্বে প্রতীত হয়, কারণ উহা পরমুখাপেক্ষী (অর্থাৎ বিবোধের

অপেক্ষা করে)। যদি বারিবাহে নিষ্করুণত্ব ইত্যাদির বোধক কিছু থাকে তাহা হইলে অসূয়ার প্রাধান্য হইতে পারে। স্বপ্নের প্রাধান্য নাই কারণ মেঘগর্জনের দ্বারা তাহার নাশ প্রতিপন্ন হয়। অথবা স্বপ্নভাব প্রশমন ও অসূয়ার সহিত বিবোধের সংকর হইতে পারে।

এইরূপ উদাহরণ দেওয়া উচিত নহে—

'সে সারারাত্রি ব্যাপিয়া স্থিত নিদ্রাকে গাঢ়ভাবে আলিঙ্গন করিয়া প্রভাতে নিদ্রাকে ত্যাগ করিয়া চেতনাকে আলিঙ্গন করিল।' কারণ, এস্থলে বিবোধ চেতনা পদের দ্বারা বাচ্য হইয়াছে। যেরূপ কোন সত্যপ্রতিজ্ঞ দুই নায়িকাকে দুইটি সময় উপভোগের জন্য দান করিয়া যথোচিত সময়ে একটিকে উপভোগ করিয়া কালান্তর প্রবৃত্ত হইলে তাহাকে ত্যাগ করিয়া অপরকে উপভোগ করে সেইরূপ এই ব্যক্তি রাত্রিতে নিদ্রাকে ও প্রাতঃকালে চেতনাকে উপভোগ করে। এইরূপ সমাসোক্তির প্রকাশ এস্থলে হইয়াছে।

Eng. Trans. : *Vibodha* (perfect knowledge) is the consciousness which rises when sleep comes to an end. The end of sleep is caused by the fulfilment of sleep, end of dream, touch etc : hence these are its *Vibhāvas*. The rubbing of eyes, of the body and the like are the *Anubhāva*.

The following verse may, in short, be an illustration of it : 'As I was hearing the words of that beautiful-eyed one who was shown to me, in the last quarter of night, by the great merciful *Nidrā*, then the cloud became angry with me.' Here, the *Vibhāva* is the hearing of the rumbling of the cloud. The hearing of the words of the beloved and the destruction of joy produced by it are to be inferred as its *Anubhāva*. Some characterise *Vibodha* as the consciousness produced by the dissolution of nescience and they refer to the following verse of the *Gītā* as an illustration of it, 'Oh, Imperishable One, by your grace my delusion is perished, my memory is regained. I have attained patience. All my doubts have disappeared. I shall abide by your words.' It should not be apprehended that jealously for the cloud is the import of the sentences (in the verse निरवं etc). When *Vibodha* (ie. perfect knowledge) is implied and that *vibodha* is cognised as improper, jealousy for the cloud as the generator of improper knowledge is suggested slowly because that depends on the other, i.e *Vibodha*. If there is anything to show that the cloud is cruel then the jealousy for the cloud may prominently be implied. Also dream cannot be so ; as its dissolution by the

rumbling of the cloud is understood. Or there may be *Saṁkara*—(intermingling) of *Vibodha* with the decay of *Svapnabhāva* and jealousy.

Such verse should not be regarded as an illustration of *Vibodha* as the following one—"Having closely embraced, all through the night, *Nidrā* who accompanied him, he deserted her in the morning and embraced consciousness." Because, here, *Vibodha* has been stated by the word *Cetanā* (consciousness) and also by the use of *Samāsokti Alaṃkāra* which is of such form—As a person true to promise who devotes two periods of time to the enjoyment of two heroines, enjoys one at one period and then, when the next period comes, he abandons her and enjoys the other, so this person enjoyed *Nidrā* at night and consciousness at day-break.

Commentary : तत्पूर्ति निद्रापूर्तिः। वारिवाहो मेघः। अमुं विबोधम्। सिंहावलोकनन्यायेनासूयाध्वनित्वं निराचष्टे, त इविति। हि यतः। तस्मिन् विबोधे। तस्या अप्यसूयाया अपि। स्वप्नस्य वाक्यार्थतेति शङ्कामित्यस्यानुषङ्गः। जलाहरणकर्त्तृत्वेन बोधकवारिवाहकशब्दस्य सत्त्वात्; अत आह—अस्तु वा स्वप्नभावेति। इदं वक्ष्यमाणम्। सकलां यामिनीमभिव्याप्य सहस्थितवती निद्रां गाढमालिङ्ग्य च प्रातस्तां विहाय स चेतनामालिलिङ्गेत्यन्वयः। नन्वेवं विबोधभावध्वनित्वाभावेऽपि कस्येदमुदाहरणम्, अत आह—यथेत्यादि।

परकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुष्यादिकारणीभूश्चित्तवृत्तिविशेषोऽमर्षः। प्रागवत्कारणानां कार्याणां च क्रमेण विभावानुभावत्वम्।

उदाहरणम्—'वक्षोजाग्रं पाणिनामृश्य दूरे यातस्य द्रागाननाब्जं प्रियस्य।
शोणाग्राभ्यां भामिणी लोचनाभ्यां जोषं जोषमेवावतस्थे॥

इह त्वाकस्मिकस्तनाग्रस्पर्शो विभावः। नयनारुण्यनिर्निमेषनिरीक्षणे अनुभावौ॥ ननु क्रोधामर्षयोः स्थायिसंचारिणो र्भावयोः किं भेदकमिति चेत्, विषयतावैलक्षण्यमेवेति गृहाण। तत्र नु गमकं झटिति परविनाशादौ प्रवृत्तिर्वचनवैमुख्यादिकं चेति कार्य्यवैलक्षण्यम्।

Beng. Trans. : পরকৃত অ:ক্কা প্রভৃতি নানা অপরাধ জাত মৌন, বাক্পারুষ্য প্রভৃতির কারণীভূত চিত্তবৃত্তিবিশেষ অমর্ষ। পূর্বের ন্যায় কারণ ও কার্য্যের যথাক্রমে বিভাবত্ব ও অনুভাবত্ব। উদাহরণ, 'স্তনাগ্র হস্তের দ্বারা স্পর্শ করিয়া প্রিয় দ্রুত গমন করিলে সেই নারী তাহার মুখপদ্ম লোহিতাগ্র লোচনের দ্বারা দেখিতে দেখিতে নীরবে চাহিয়া রহিল।' এস্থলে আকস্মিক স্তনাগ্র-স্পর্শ বিভাব। লোচনের

রক্তিমত্ব ও নির্নিমেষে দর্শন অনুভাব। ক্রোধ ও অমর্ষরূপ স্থায়ী ও সংচারিভাবের ভেদক কি এই প্রশ্ন করা হইলে ইহাই উত্তর যে বিষয়তার ভেদই গ্রহণ কর। ক্রোধের কার্য্য পরবিনাশাদিতে প্রবৃত্তি এবং অমর্ষের কার্য্য বচনবৈমুখ্য প্রভৃতি—ইহাই উহাদের ভেদ।

Eng. Trans. : *Amarṣa* (non-endurance) is the particular type of mental state which is generated by various offences like disrespect by others etc and which is the cause of silence, harsh word etc. As in the preceding cases, here also, the cause and the effect are to be known as *Vibhāva* and *Anubhāva* respectively. The following verse illustrates *Amarṣa*—"As the lover, having touched the tip of her breasts by hand goes far away, the lady keeps silent fixing her eyes marked by reddish corners, on his lotus-like face." Here, the *Vibhāva* is the sudden touch on the tip of breasts. Red hue of eyes and the winkless glance are *Anubhāvas*. If it is asked, "What is the distiction between *Krodha* (anger) and *Amarṣa* (non-endurance) which are *Sthāyibhāva* (permanent mood) and *Sañcāri-bhāva* (accompanying transitory mood) respectively; the answer is—you should take into consideratation the difference in the object of these two. That difference is suggested by the difference in effect produced by them : viz. the inclination for causing annihilation of other is the effect of *Krodha*, while reluctance to talk etc. is the effect of *Amarṣa*.

Commentary : प्राग्वद्विबोधवत्। कारणानां परकृतावज्ञादीनाम्। कार्य्याणां मौनादीनाम्। आमृश्य संस्पृश्य। जोषं जोषमिति। निर्निमेषं दृष्टा दृष्ट्वेत्यर्थः। जोषमेव तूष्णीमेव। भामिनी कर्त्री। अत्रादिसंग्राह्यविभावानुभावयोः सत्त्वमित्याह—इह त्विति। इदं च निर्मिमेषनिरीक्षणं सेवार्थकजुषो णमुला च गम्यं तदाह—निर्निमेषेति। इदमुपलक्षणम्। मौनमप्यनुभावो बोध्यः। किं भेदकमिति। उक्तकारणकार्ययोस्त्वैक्यमेवेति भावः। तत्र तु विषयतावैलक्षण्ये तु। कार्येति। क्रोधामर्षयो र्यथाक्रममित्यादिः।

व्रीड़ादिभिर्निमित्तैर्हर्षाद्यनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽवहित्थम्।

तदुक्तम्—'अनुभावपिधानार्थेऽवहित्थं भाव उच्यते।
तद्विभाव्यं भयव्रीड़ाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवैः॥'

यथा— 'प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु महिमानं यदुपते-
रुपाकर्ण्य खिद्यत्पुलकितकपोला कुलबधूः।

विषज्वालाजालं झटिति वमतः पन्नगपतेः
फणायां साश्चर्यं कथयतितरां ताण्डवविधिम् ॥'

अत्र व्रीड़ा विभावः। तादृशकालियकथाप्रसङ्गोऽनुभावः। एवं भयादिप्रयोज्यमप्युदाहार्यम्।

Beng. Trans.: ব্রীড়াদিনিমিত্ত হর্ষপ্রভৃতি অনুভাবের গোপনের জন্য জনিত ভাববিশেষ অবহিত্থ।

এইরূপ বলা হইয়াছে—"অনুভাব গোপনের জন্য অবহিত্থ ভাব পদবাচ্য হয়। ইহা ভয়, ব্রীড়া, ধার্ষ্ট্য, ও কৌটিল্যের গুরুত্বের দ্বারাও জাত হইতে পারে।"

যথা—'গোপদের প্রসঙ্গে গুরুজনদের নিকটে যদুপতির মহিমা শ্রবণ করিয়া কুলবধূর রোমাঞ্চিত কপোল স্বেদসিক্ত হইলে সে (কুলবধূ) অকস্মাৎ বিষজ্বালাসমূহ বমনকারী সর্পপতির ফণাতে তাহার তাণ্ডব নৃত্য অতিশয় আশ্চর্য্যের সহিত অধিকভাবে বলিতে লাগিল।' এস্থলে ব্রীড়া বিভাব। ঐরূপ কালিয়কথাপ্রসঙ্গ অনুভাব। এইরূপে ভয়াদিপ্রযোজ্য অবহিত্থেরও উদাহরণ দেওয়া যায়।

Eng. Trans.: *Avahittha* (dissimulation) is the specific mental state generated through the concealment of *Anubhāvas* like joy etc. caused by bashfulnesss and the like.

Thus it has been said,—'*Avahittha* is called a *Bhāva* for concealing *Anubhāva*. It can be caused by fear, bashfulness, impudence (or audacity) and importance attached to crookedness.'

For example.—'The bride of the good family, hearing from the elders about the greatness of the lord of the Yadus (i e Kṛṣṇa) in connection with the Gopas, had her horripilated cheeks moistened by drops of perspiration. She repeatedly talked with astonishment about his (Kṛṣṇa's) sudden frantic dance on the hood of the serpent-king vomitting masses of poisonous flames."

Here, bashfulness is the *Vibhāva* and reference (made by the bride) to such story of Kāliya is the *Anubhāva*. In a similar way, *Avahittha*, caused by fear etc. can also be illustrated through examples.

Commentary: हर्षाद्यनुभावानामिति। हर्षादिजन्यानुभावानामित्यर्थः। भावविशेषोऽभिप्रायविशेषः। अनुभेत्यस्य हर्षादिजन्येत्यादि। तदवहित्थम्। भयादिभिर्विभाव्यं जन्यमित्यर्थः। गुरुषु तत्समीपे। गोपानां प्रसङ्गे इत्याद्यन्वयः। पन्नगपतेः कालियस्य। साश्चर्यमाश्चर्येण सहितम्। ताण्डवविधिं यदुपतेरिति भावः। तादृशेति। विषवमनकर्त्रित्यर्थः।

अधिक्षेपापमानादिप्रभवा किमस्य करोमीत्याद्याकारा चित्तवृत्तिरुग्रता ।

यदाहुः—'नृपापराधोऽसद्‌दोषकीर्तनं चौरधारणम् ।
विभावाः स्युरथ बन्धो बधस्ताडनभर्त्सने ॥
एते यत्रानुभावास्तदौग्र्यं निर्दयात्मकम् ॥' इति ।

यथा— 'अवाप्य भङ्गं खलु सङ्गराङ्गने नितान्तमङ्गाधिपतेरमङ्गलम् ।
परप्रभावं मम गाण्डिवं धनुर्विनिन्दतस्ते हृदयं न कम्पते ॥'

एषा कर्णेन पराभूतं गाण्डिवं निन्दन्तं युधिष्ठिरं प्रति धनञ्जयस्योक्तिः । युधिष्ठिर-कर्तृका गाण्डिवनिन्दात्र विभावः । बधेच्छानुभावः । न चामर्षोग्रतयोर्नास्ति भेद इति वाच्यम् । प्रागुदाहृतेऽमर्षध्वनावुग्रताया अप्रतीतेः । नाप्यसौ क्रोधः । तस्य स्थायित्वेनास्याः संचारित्वेनैव भेदात् ।

Beng. Trans.: তিরস্কার, অপমান ইত্যাদি হইতে উদ্ভূত, 'কি ইহার করিব' এইরূপ আকার বিশিষ্ট চিত্তবৃত্তি উগ্রতা। আলংকারিকগণ বলিয়াছেন—

'রাজার অপরাধ, অবিদ্যমানদোষের কথন, চোরধরা যাহার বিভাব, বধ, বন্ধ, তাড়না, ভর্ৎসনা যাহার অনুভাব, সেইরূপ নির্দয়াত্মক ভাবই উগ্রতা।'

যথা—'যুদ্ধক্ষেত্রে অঙ্গাধিপতি কর্ণের নিকট হইতে অত্যন্ত অশুভ পরাভব প্রাপ্ত হইয়া আমার অতিশক্তিশালী গাণ্ডিবকে নিন্দা করিতে তোমার হৃদয় কম্পিত হইতেছে না।" ইহা কর্ণকর্তৃক পরাভূত ও গাণ্ডিবের নিন্দাকারী যুধিষ্ঠিরের প্রতি ধনঞ্জয়ের উক্তি। যুধিষ্ঠির কর্তৃক গাণ্ডিব নিন্দা এস্থলে বিভাব। বধেচ্ছা অনুভাব। অমর্ষ ও উগ্রতার কোন ভেদ নাই, এইরূপ বলা উচিত নহে। পূর্বোক্ত অমর্ষধ্বনিতে উগ্রতা প্রতীত হয় না। ইহা ক্রোধও নহে। ক্রোধ স্থায়িভাব ও ইহা (উগ্রতা) সংচারিভাব, ইহা উহাদের ভেদ।

Eng. Trans.: *Ugratā* (violence) is the mental state caused by chastisement, disrespect etc. and it is of the form "what shall I do with him"—Thus they (the early rhetoricians) have observed, '*Augra* (violence) is identical with cruelty. In it crimes committed by king, statement of unreal offence, catching of thief etc. serve as *Vibhāva*' and murder, imprisonment, striking and rebuking as *Anubhāva*'. For example,—

'Why does not your heart tremble when you blame my extremely powerful bow Gāṇḍīva as you courted very unhappy defeat from the king of Aṅga in battle-field.'

This is the speech of Dhanañjaya to Yudhiṣṭhira as he was blaming Gāṇḍiva when he was overpowered by Karṇa. Here, the blaming of Gāṇḍiva by Yudhiṣṭhira is the *Vibhāva* and the desire to kill is the *Anubhāva*. It should not be said that there is no distinction

between *Amarṣa* (non-endurance) and *Ugratā* (violence) as in the *Amarṣa-dhvani* which has been illustrated before *Ugratā* is not implied. It is not also *Krodha* (anger); for that (*Krodha*) is known as *Sthāyi-bhāva* (permanent mood) and *Ugratā* (violence) as the *Sañcāri-bhāva* (accompanying transitory mood.) This is the difference between these two.

Commentary : असदिति । अविद्यमानदोषकथनमित्यर्थः । अङ्गाधिपतेः कर्णात् । परेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । पराभूतमिति । युधिष्ठिर-विशेषणम् । न चामर्षोग्रेति । कारणाधिक्यादिति भावः । अप्रतीतेरिति । अस्यां वधादीच्छापि न, तस्मिन्नित्यनुभाव-भेदादिति भावः । असावुग्रता । भेदादिति । गुरुबन्धुवधादिजन्यः स्थायी वागपराधादिजन्यः संचारीति भेद इत्यपरे ।

विप्रलम्भ-महापत्ति-परमानन्दादिजन्माऽन्यस्मिन्नन्याभास उन्मादः ।

शुक्तिरजतादिज्ञानव्यावृत्तये जन्मान्तम् ।

उदाहरणम्—'**अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः परं नाहम् ।**
इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा ॥

एषा प्रवासगतं स्वनायिकावृत्तान्तं पृच्छन्तं नायकं प्रति कस्याश्चित् सन्देशहारिण्या उक्तिः । प्रियविरहोऽत्र विभावः । असंबद्धोक्तिरनुभावः । उन्मादस्य व्याधावन्तर्भावे संभवत्यपि पृथगुपादानं व्याध्यन्तरापेक्षया वैचित्र्यविशेषस्फोरणाय ॥

Beng. Trans. : বিপ্রলম্ভ, মহাবিপদ, পরমানন্দ প্রভৃতি হইতে জাত অন্য পদার্থে অন্যের যে জ্ঞান তাহা উন্মাদ। শুক্তিতে রজতাদি জ্ঞানের ব্যাবৃত্তির (নিষেধের) জন্য জন্মান্ত এই পদ অন্তে ব্যবহৃত হইয়াছে।

উদাহরণ—'হে অকরুণহৃদয় প্রিয়তম, ইহার পর তোমাকে ছাড়িব না' এইভাবে বিহ্বল সেই নায়িকা সখীজনের করকমল ধরিয়া বলিতেছে।'

ইহা প্রবাসগত স্বনায়িকাবৃত্তান্তজিজ্ঞাসু নায়কের প্রতি কোন এক সংবাদ-বহনকারিনী দূতীর উক্তি। প্রিয়বিরহ ইহার বিভাব, অসংবদ্ধ উক্তি অনুভাব। যদিও ব্যাধিতে উন্মাদের অন্তর্ভাব সম্ভব তথাপি অন্যব্যাধি অপেক্ষা বিশেষবৈচিত্র্য প্রকাশের জন্য ইহার পৃথক্ উল্লেখ করা হইয়াছে।

Eng. Trans. : Congnition of a thing in a different substratum, caused by separation, severe calamity and supreme joy etc. is *Unmāda* (madness). The word *janmā* (caused) has been inserted at the end for the exclusion of the cognition of silver in a piece of

oyster shell from the scope of *Unmāda.* The following verse illustrates this *Bhāva*—'She, being overpowered with grief takes the hand of her friend and says, Oh cruelhearted my dearest one, hence forward I shall not leave you''. This is the speech of some female messanger to the hero gone to a distant country, who asked her about the tidings of his own heroine. Here, separation from the beloved is the *Vibhāva*; and incoherent talk is the *Anubhāva.* Although the inclusion of *Unmāda* (madness) in *Vyādhi* (sickness) is possible, still for exhibiting specific charm unattainable from other type of *vyadhi*, *Uumādu* has been separately mentioned.

Commentary : व्यावृत्तये इति । ज्ञानस्योन्मादत्वव्यावृत्तय इत्यर्थः ।

रोगादिजन्मा मूर्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् । न चात्र प्राणवियोगात्मकं मुख्यं मरणमुचितं ग्रहीतुम् । चित्तवृत्त्यात्मकेषु भावेषु तस्याप्रसक्तेः । भावेषु च सर्वेषु कार्य्यसहवर्त्तितया शरीरप्राणसंयोगस्य हेतुत्वात् ।

उदाहरणम्—'दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती शयने संप्रति या विलोकितासीत् ।
अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्गी गिरमङ्गीकुरुते न भाषितापि ॥'

प्रियविरहोऽत्र विभावः । वचनविरामोऽनुभावः । हन्तपदस्यात्यन्तमुपकारकत्वाद्वाक्यव्यङ्ग्योऽप्ययं भावः पदव्यङ्ग्यतामावहति । एतेन भावस्य पदव्यङ्ग्यतायां नात्यन्तं वैचित्र्यमिति परास्तम् । दयितस्य गुणाननुस्मरन्तीत्यनेन व्यज्यमानं 'चरमावस्थायामपि तस्या दयितगुणविस्मरणं नाभूदिति' वस्तु विप्रलम्भस्य शोकस्य वा चरममभिव्यक्तस्य पोषकम् । अयं च भावः स्वव्यञ्जकवाक्योत्तरवर्त्तिना वाक्यान्तरेण सन्दर्भघटकेन नायिकादेः प्रत्युज्जीवनवर्णने विप्रलम्भस्य, अन्यथा तु करुणस्य पोषक इति विवेकः । कवयः पुनरमुं प्राधान्येन न वर्णयन्ति, अमङ्गलप्रायत्वात् ।

Beng Trans. : রোগাদি হইতে জাত মূর্চ্ছারূপ ও মরণের পূর্বাবস্থা মরণ। এস্থলে প্রাণবিয়োগরূপ মুখ্য মরণ গ্রহণ করা উচিত নহে ; কারণ উহার চিত্তবৃত্তিরূপ ভাবে প্রসক্তি নাই। সকল প্রকার ভাবে কার্য্যসহবর্ত্তিরূপে শরীরপ্রাণসংযোগ হেতু হইয়া থাকে। উদাহরণ—'দয়িতের গুণ স্মরণ করিতে শয্যায় সম্প্রতি যাহাকে দেখা গিয়াছিল হায়, সেই কৃশাঙ্গীকে এখন কথা বলিলেও সে বাক্যালাপ করিতেছে না।' এস্থলে প্রিয়বিরহ বিভাব। বচন বিরাম অনুভাব। হন্ত পদ অত্যন্ত উপকারক হওয়ায় এই ভাব বাক্যব্যঙ্গ্য হইয়াও পদব্যঙ্গ্যতাপ্রাপ্ত হইয়াছে। ইহাতে "ভাব পদবাচ্য হইলে তাহার অত্যন্ত বৈচিত্র্য থাকে না" এইরূপ মত পরাস্ত হইল। 'দয়িতের গুণ স্মরণ করিতেছে' এই বাক্যের দ্বারা প্রতীয়মান "চরমবস্থাতেও তাহার দয়িত গুণের

বিস্মরণ হয় নাই" এই বস্তু অভিব্যক্ত শোক বা বিপ্রলম্ভরতির চরম পোষক। এই-ভাব স্বব্যঞ্জক বাক্যের উত্তরবর্তী সন্দর্ভঘটক অন্য বাক্যের দ্বারা নায়িকা প্রভৃতির প্রত্যুজ্জীবন বর্ণনে বিপ্রলম্ভের, তাহার অন্যথায় করুণের পোষাক হয়—ইহা জানিতে হইবে। ইহা অমঙ্গলবহুল বলিয়া কবিরা ইহাকে প্রধানরূপে বর্ণনা করেন না।

Eng. Trans.: *Maraṇa* is stupor which is caused by disease etc and which precedes actual death. Here, the primary sense of the word *Maraṇa*—the passing away of life should not be accepted, as in that sense *Maraṇa* can not be treated as a *Bhāva* in the form of a mental state. For, in all *Bhāvas* the connection of body with life co-existing with effects serves as the cause. The following illustrates *Maraṇa*—

"That slender-bodied one who was seen recently remembering the merits of her beloved while lying on her bed, alas, now, even being addressed does not utter any word." Here, the *Vibhāva* is separation from the beloved and the *Anubhāva*, is the loss of the power of speaking. As the word 'Hanta'—alas, very much intensifies the feeling, the *Bhāva* though manifested by the whole sentence,. is implied by that word (i.e *Hanta*) also. By this, the view that when a *Bhāva* is implied by a word (*pada*) fails to possess much charm has been refuted. The *Vastu* viz. "even in the ultimate condition she did not forget the merits of her beloved", which is suggested by the sentence, 'She remembers the merits of her lover", helps very much the development of the *Vipralambha Rati* (love in separation) or the *Śoka* (grief) manifested. This *Bhāva*, by means of different sentences which are used after the sentences manifesting that *Bhāva* and which constitute the text, nourishes the *vipralambha Rati* in describing the heroine returning to life or the *Karuṇa* (i.e *sthāyī* of *Karuṇa*). But poets, while describing this *Bhāva* does not attribute any importance to it as it is deemed as inauspicious.

Commentary: तस्याप्रसक्तेः। मुख्यमरणस्यान्तर्भावासंभवादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह-भावेषु चेति। अङ्गीकुरुते न। न प्रतिवदतीत्यर्थः। अत्र मरणे हन्तपदस्य दुःखातिशयबोधकत्वादिति भावः। प्रकृतेऽनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या विप्रलम्भासंभवादाह-शोकेतिति। करुणस्थायिभावस्येत्यर्थः। अस्य पुरोऽनभिव्यक्तेराह-चरममिति।

अत एवैतद्ध्वनित्वम् । तदेवाह—अयं चेति । नन्वस्य प्रधानोदाहरणं कुतो न दत्तमत आह-कवय इति । पुनःशब्दो हि-शब्दार्थे ।

संदेहाद्यनन्तरं जायमान ऊहो वितर्कः । स च निश्चयानुकूलः ।

'यदि सा मिथिलेन्द्रनन्दिनी नितरामेव न विद्यते भुवि ।
अथ मे कथमस्ति जीवितं न विनालम्बनमाश्रितस्थितिः ॥'

स्वात्मनि भगवतो रामस्यैषोक्तिः । भुवि सीतास्ति न वेति संदेहोऽत्र विभावः । भ्रूक्षेपशिरोऽङ्गुलिनर्त्तनमाक्षिप्तमनुभावः । न चासौ चिन्तेति शक्यं वदितुं, चिन्ताया नियमेन निश्चयं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । किं भविष्यति कथं भविष्यतीत्याद्याकारायाश्चिन्तायाः, इदमित्थं भवितुमर्हति प्रायश इत्याकारस्य वितर्कस्य विषयवैलक्षण्योपलम्भाच्च । न विनेत्यादिनोक्तोऽर्थान्तरन्यासोऽप्यस्मिन्नेवानुकूलः ।

Beng. Trans. : সন্দেহ প্রভৃতির পর জায়মান উহ বিতর্ক। ইহা নিশ্চয়ের অনুকূল।

উদাহরণ—'যদি সেই মিথিলেন্দ্রনন্দিনী (সীতা) পৃথিবীতে একান্তই না বিদ্যমান থাকেন, তাহা হইলে কেন আমার জীবন রহিয়াছে ? আলম্বন বিনা আশ্রিতের স্থিতি নাই।' ইহার নিজের প্রতি ভগবান রামের উক্তি। ভূতলে সীতা আছে কি না এইরূপ সন্দেহ এস্থলে বিভাব। ইহার অনুভাব উক্ত বাক্যের দ্বারা আক্ষিপ্ত ভ্রূক্ষেপ, মস্তকও অঙ্গুলির নর্তন। ইহাকে চিন্তা বলা যায় না কারণ চিন্তা অব্যভিচারে নিশ্চয়ের প্রতি প্রযোজক হয় না। "কি হইবে, কিরূপে হইবে" এইরূপ হয় চিন্তা এবং "প্রায় ইহা এইরূপ হওয়া উচিত" এইরূপ হয় বিতর্ক। সুতরাং উভয়ের বিষয়ের ভেদ উপলব্ধ হয়। "ন বিনা" ইত্যাদির দ্বারা প্রাপ্ত অর্থান্তরন্যাস অলংকার এস্থলে বিতর্কের অনুকূল।

Eng. Trans. : *Vitarka* (conjecture) is the act of comprehending or guessing which succeeds doubt etc. It is favourable for *Niścaya* (firm conviction). The following verse is an example of *Vitarka.* "If that daughter of the king of *Milhilā* does not verily exist on earth then why my life still persists ? Nothing which depends on other for existence can remain without its support." This is the speech of Lord Rāma to himself. Here, the *Vibhāva* is the doubt in the form, "Whether Sitā exists or not"; The *Anubhāva* is the movement of the eye-brow and the swinging of head and fingers which are guessed,

It is not proper to say that this (*Vitarka*) is *Cintā* (thought) as *Cintā* does not invariably lead to *Niścaya* (conviction). Difference in the subject matter of both *Vitarka* and *Cintā* can be felt for *Cintā* consists of such mode of thinking as, 'what will be' or "how that will be", while *Viiarka* is of the form, "generally this should bc such and such". The *Arthāntaranyāsa Alamkāra* which is stated by the expression न विना etc.—nothing dependable on other can remain without its supports, is in agreement with the *Vitarka*.

Commentary : आदिना विपर्ययपरिग्रहः। आलम्बनमाधारभूतम्। ननु नियमे तदभावेऽपि लक्षणे तदनिवेशात् प्रकृते तत्संभव एवात आह—किं भविष्यतीति। ननु न विनेत्यादिनार्थान्तरन्यासस्य प्रतीतेः कथं ध्वनित्वमाह—न विनेत्यादीति। सामान्येन विशेपसमर्थनमत्र बोध्यम्।

इष्टासिद्धिराजगुर्वाद्यपराधजन्योऽनुतापः विषादः।

उदाहरणम्—'भास्करसूनावस्तं याते जाते च पाण्डवोत्कर्षे।
दुर्योधनस्य जीवित ! कथमिव नाद्यापि निर्यासि॥'

अत्र स्वापकर्षपरोत्कर्षयोर्दर्शनं विभावः। जीवितनिर्याणाशंसा, तदाक्षिप्तं वदननमनादि चानुभावः। अस्मिन्नेव च विषादध्वनौ दुर्योधनस्येत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिरनुग्राहकः। न चात्र त्रासभावध्वनित्वं शङ्क्यम्, परवीरस्य दुर्योधनस्य त्रासलेशस्याप्ययोगात्। नापि चिन्ताध्वनित्वं युद्ध्वा मरिष्यामीति तस्य व्यवसायात्। नापि दैन्यध्वनित्वं सकलसैन्यक्षयेऽपि विपदस्तेनागणनात्। न वा वीररसध्वनित्वं, मरणस्य शरणीकरणे परापकर्षजीवितस्योत्साहस्याभावात्।

इदं पुनरत्र नोदाहार्यम्—

'अयि! पवनरयाणां निर्दयानां हयानां
श्लथय गतिमहं नो संगर द्रष्टुमीहे।
श्रुतिविवरममी मे दारयन्ति प्रकुप्य-
द्द्विजगनिभभुजानां बाहुजानां निनादाः॥'

अत्र त्रासस्यैव प्रतीयमानत्वेन विषादस्याप्रतीतेः, लेशतया प्रतीतौ वा त्रास एवानुगुण्यौचित्येन ध्वनिव्यपदेशायोग्यत्वात्।

Beng. Trans. : ইষ্টের অসিদ্ধি ও রাজা, গুরু প্রভৃতির প্রতি অপরাধজনিত অনুতাপ বিষাদ।

উদাহরণ—"সূর্যাপুত্র (কর্ণ) অস্তগত হইলে (অর্থাৎ তাঁহার মৃত্যু হইলে) এবং পাণ্ডবদিগের উৎকর্ষ প্রাপ্ত হইলে, হে দুর্যোধনের জীবন, কেন আজও অপগত হইতেছ

না।" এস্থলে নিজের অপকর্ষ ও পরের উত্‌কর্ষ দর্শন বিভাব। প্রাণত্যাগের ইচ্ছা ও তাহার দ্বারা আক্ষিপ্ত মুখের অবনমন প্রভৃতি অনুভাব। এই বিষাদ-ধ্বনিতে "দুর্যোধনস্য জীবিত" পদযুগলের দ্বারা প্রতীয়মান অর্থান্তরসংক্রমিত বাচ্যধ্বনি সহায়ক। বীরশ্রেষ্ঠ দুর্যোধনের ত্রাসের লেশমাত্র না থাকায় এস্থলে ত্রাসভাবধ্বনির আশঙ্কা নাই। ইহাকে চিন্তাধ্বনিও বলা যায় না, কারণ "যুদ্ধ করিয়া মরিব" এইরূপ তাহার (দুর্যোধনের) সংকল্প ছিল। সকল সৈন্য ক্ষয় হইলেও তিনি (দুর্যোধন) বিপদকে গ্রাহ্য করেন নাই বলিয়া ইহাকে দৈন্যধ্বনিও বলা উচিত নহে। ইহা বীররসধ্বনিও নহে, কারণ, এস্থলে দুর্যোধনকর্তৃক মৃত্যু শরণরূপে স্বীকৃত হওয়ায় পরাপকর্ষমূল উৎসাহের অভাব রহিয়াছে।

এইরূপ কিন্তু (বিষাদভাবের) উদাহরণ হওয়া উচিত নহে—"ওহে, পবনের ন্যায় গতিশীল ও নির্দয় অশ্বগুলির গতি শিথিল কর; আমি যুদ্ধ দেখিতে চাহিনা। ক্রুদ্ধ সর্পের ন্যায় বাহুবিশিষ্ট ক্ষত্রিয়দের নিনাদ আমার কর্ণবিবর বিদীর্ণ করিতেছে।" কারণ, এস্থলে ত্রাসই প্রতীয়মান হইয়াছে বলিয়া বিষাদের প্রতীতি হয় নাই। অল্পমাত্রায় প্রতীত হইলেও বিষাদ ত্রাসের আনুকূল্যের প্রতি উচিত হইয়াছে বলিয়া ধ্বনিব্যপদেশের যোগ্য নহে।

Eng. Trans. : *Viṣāda* (mental depression) is repentance caused by non-fulfilment of desire, and offence committed to king, preceptor etc. The following verse is an illustration of *Viṣāda* --

"While the son of the Sun (Karṇa) has set (ie. is dead) and the glory of the Pāṇḍavas has been attained, Oh life of Duryodhana, why do not you leave (this body) even today". Here, the consciousness of his (Duryodhana's) own inferiority and of the superiority of other (i.e. of the Pāṇḍavas) is the *Vibhāva*. The *Anubhāva* is the desire for the extinction of life, lowering down of the face etc which is implied by the former and the like. The *Arthāntara-Saṃkramitavācya-dhvani* based on the expression, 'life of Duryodhana etc.' serves to help the *Viṣāda-dhvani*. Here, *Trāsa-dhvani* should not be conjectured since *Trāsa*, even in slightest degree, is not possible to exist in Duryodhana who is a great hero. The verse should not be regarded as a case of *Cintā-dhvani* for he (Duryodhana) had this determination, "I shall die in fighting". It is also neither a case of *Dainyadhvani* as he (Duryodhana) does not care for danger even when all his soldiers perished; nor of *Vīra-rasa-dhvani* because death being accepted as the only resort, there can not be Utsāha, the very life of which is the feeling of inferiority of others (or of enemies).

Such verse as the following should not be treated as an example of *Viṣāda-dhvani*. :

"Oh ye, let the speed of the cruel horses which are as swift as wind be relaxed ; I donot like to witness the war. The howlings of these arm-born ones (i.e Kṣatriya-soldiers) endowed with arms resembling angry serpents are piercing my ear-holes." Here, *Viṣāda* is not implied as *Trāsa* is suggested. Even if *Viṣāda* is slightly implied, its subordination to *Trāsa* being proper, it is not worthy for attaining the designation of *Dhvani*.

Commentary : भास्करसूनौ कर्णे । दुर्योधनस्य जीवितेति संबुद्धिः । हे वीरेत्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालकारे । निर्यासि गच्छसि । विषादध्वनित्वं द्रढ़यति—अस्मिन्नेवेति । वाच्यध्वनिरिति । लक्ष्यतावच्छेदकं च कर्णदर्शनावधिजीवित्वम् एकादशाक्षौहिणीपतिवन्द्यत्वम्, प्रतापेनागणितपाण्डवतेजस्त्वम्, पाण्डवानां वनवासादिदातृत्वं वा अतिदुःखित्वं व्यङ्ग्यम् । परेति । उत्कृष्टेत्यर्थः । युद्धेति । तथा च किं भविष्यतीत्याकारायास्तस्या असंभव इति भावः । तेनागेति । तथा च तद्विभावस्याभाव इति भावः । परेति । बहुव्रीहिस्तृतीया ,तत्पुरुषो वा । परापकर्षस्यैवाभावादिति भावः । उत्साहस्येति । तत्स्थायिभावस्येति भावः । अयीति कोमलामन्त्रणे । अमी मे इति पाठः । बाहुजानां क्षत्रियाणाम् ।

अधुनैवास्य लाभो ममास्त्वितीच्छा औत्सुक्यम् । इष्टविरहादिरत्र विभावः । त्वराचिन्तादयोऽनुभावाः ।

यदाहुः— 'संजातमिष्टविरहादुद्दीप्तं प्रियसंस्मृतेः ।
निद्रया तन्द्रया गात्रगौरवेण च चिन्तया ।
अनुभावितमाख्यानमौत्सुक्यं भावकोविदैः' ॥ इति

उदाहरणम्—'निपतद्बाष्पसंरोधमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।
कदा नयननीलाब्जमालोकेय मृगीदृशः ॥'

Beng. Trans. : এখনই এই পদার্থের লাভ আমার হউক এইরূপ ইচ্ছা ঔৎসুক্য । ইষ্ট বিরহ প্রভৃতি ইহার বিভাব এবং ত্বরা, চিন্তা প্রভৃতি অনুভাব । প্রাচীনগণ বলিয়া থাকেন—"ভাবাভিজ্ঞগণ বলেন—ঔৎসুক্য ইষ্টবিরহ হইতে উদ্ভূত হয়, প্রিয়স্মরণ হেতু উদ্দীপিত হয়, নিদ্রা, তন্দ্রা, গাত্রগৌরব ও চিন্তার দ্বারা অনুভাবিত হয় ।' উদাহরণ 'কবে আমি মৃগনয়নার নীলাব্জের ন্যায় নয়ন দেখিব যাহাতে চঞ্চল তারকা পতনশীল অশ্রুর বন্ধন হইতে মুক্ত হইয়াছে ।'

Eng. Trans. : Such desire as "let this object be obtained by me now" is *Autsukya* (longing for.) Here, separation from the desired person etc. serves as the *Vibhāva*. Haste, anxious thought etc are the *Anubhāvas*. Thus, it has been said, 'Scholars skilled

in the conception of *Bhāva* call *Autsukya* to be generated by separation from the beloved, to be intensified by the remembrance of the lover, and to be inferred from sleep, lassitude, laziness of limbs and anxious thought." The following verse is an illustration of *Autsukya*, "When shall I see the eyes resembling blue lotus of the deer-eyed one, in which the quivering pupils have been freed from the bondage of falling tears."

Commentary : अस्य पदार्थस्य । निपतदिति । निपतद्वाष्पसंरोधेन मुक्तचाञ्चल्यास्तारका यस्येत्यर्थः । आलोकेय । लिङो रूपम् ।

अनर्थातिशयजनिता चित्तस्य संभ्रमाख्या वृत्तिरावेगः ।

उदाहरणम्—'लीलया विहितसिन्धुबन्धनः सोऽयमेति रघुवंशनन्दनः ।
दर्पदुर्विलसितो दशाननः कुत्र यामि निकटे कुलक्षयः ॥'

एषा स्वात्मनि मन्दोदर्या उक्तिः । रघुनन्दनागमनमत्र विभावः । कुत्र यामीत्येतद्वाङ्मयस्थैर्याभावोऽनुभावः । न चात्र चिन्ता प्राधान्येन व्यज्यते इति शक्यते वक्तुं, कुत्र यामीति स्फुटं प्रतीतेन स्थैर्याभावेनोद्वेगस्येव चिन्ताया अप्रत्यायनात् । परं त्वावेगचर्वणायां तत्परिपोषकतया गुणत्वेन चिन्तापि विषयीभवति ।

Beng. Trans. : অতিশয় অনর্থজনিত চিত্তের সংভ্রমনামক বৃত্তিই আবেগ। উদাহরণ—"যিনি লীলায় সমুদ্রবন্ধন করিয়াছিলেন সেই রঘুবংশনন্দন আসিয়াছেন। দশানন দর্পমত্ত। কোথায় যাই। কুলক্ষয় সন্নিহিত।" ইহা মন্দোদরীর নিজের প্রতি উক্তি। রঘুনন্দনের আগমন এস্থলে বিভাব এবং "কোথায় যাই' এই বাক্য হইতে প্রতীয়মান স্থৈর্যের অভাব অনুভাব। এস্থলে চিন্তা প্রধানভাবে অভিব্যক্ত হইয়াছে বলা চলে না কারণ "কোথায় যাই" এই বাক্য হইতে স্ফুটভাবে প্রতীত স্থৈর্যাভাবের দ্বারা উদ্বেগের যেরূপ প্রতীতি হইয়াছে চিন্তার সেইরূপ হয় না। বরং আবেগের আস্বাদনে তাহার পরিপোষকরূপে অপ্রধান হইয়া চিন্তা তাহার বিষয়ীভূত হইয়াছে।

Eng. Trans. ; *Āvega* (agitation) is the mental state named as *Sambhrama* (flurry) caused by severe evil. The following verse illustrates it : "Here has come the son of Raghu's dynasty, who has bound the ocean out of sportive motive. The ten-faced one (i.e. Rāvaṇa) is overpowered by the pride ; where shall I go ? The total annihilation of our family is nearing by. (i.e. imminent)."

This is the speech of Mandodarī to herself. Here, the advent of Raghunandana (i.e. Rāma) is the *Vibhāva* and the absence of

patience which is suggested by the expression "Where shall I go" is the *Anubhāva*. It cannot be said that *Cintā* (anxious thought) is prominently implied here ; for *Cintā* like *Udvega* is not manifested by the absence of patience clearly suggested by the sentence—"where shall I go". Rather, in the relish of *Āvega*, *Cintā* also helps it in its development and thereby, being subordinate to it (i.e. *Āvega*) comes under its sway.

Commentary : उद्वेगस्यैवेति । उद्वेगावेगौ पर्यायौ ।

चिन्तोत्कण्ठाभयविरहेष्टानिष्टदर्शनश्रवणादिजन्यावश्यकर्त्तव्यार्थप्रतिसन्धानविकला चित्तवृत्ति जड़ता ।। इयं च मोहात् पूर्वतः परतश्च जायते ।

यदाहुः—'कार्याविवेको जड़ता पश्यतः शृण्वतोऽपि वा ।
तद्विभावाः प्रियानिष्टदर्शनश्रवणे रुजा ।।
अनुभावास्त्वमी तूष्णींभावविस्मरणादयः ।
सा पूर्वं परतो वा स्यान्मोहादिति विदां मतम् ।।'

उदाहरणम् 'यदवधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि दैववशेन दूरतोऽभूत् ।
तदवधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ।।'

प्रियविरहोऽत्र विभावः । करणैश्चक्षुःश्रवणादिभिः क्रियासु तत्तत्प्रमितिषु प्रणयस्य शिथिलीकरणमनुभावः । मोहे चक्षुरादिभिश्चाक्षुषादेरजननम्, इह तु प्रकारविशेषवैशिष्ट्येन बाहुल्येनाजननमिति तस्मादस्य विशेषः । अत एवोदाहरणे शिथिलीकृत इत्युक्तम्, न तु त्यक्त इति ।

Beng. Trans : চিন্তা, উৎকণ্ঠা, ভয়, বিরহ, প্রিয়জনের অনিষ্ট দর্শন ও শ্রবণ প্রভৃতি হইতে জাত, ও অবশ্যকরণীয় বিষয়ের অনুসন্ধানে অসমর্থ চিত্তবৃত্তি জড়তা। ইহা মোহের পূর্বে ও পরে উদ্ভূত হয়। আলংকারিকগণ বলেন, 'দর্শনকারী অথবা শ্রবণকারীর কার্য্য বিষয়ে ভালমন্দ জ্ঞানের অভাবই জড়তা। ইহার বিভাব প্রিয়জনের অনিষ্টের দর্শন ও শ্রবণ এবং পীড়া। ইহার অনুভাব তূষ্ণীংভাব (চুপ করিয়া থাকা), বিস্মরণ প্রভৃতি। ইহা মোহের পূর্বে ও পরে হওয়া উচিত—ইহাই তদভিজ্ঞ ব্যক্তিদের মত।'

উদাহরণ—"হে সহচরি, যখন হইতে দয়িত দৈববশতঃ আমার নয়নদ্বয় হইতে দূরবর্ত্তী হইল তখন হইতে আমার ইন্দ্রিয়গুলির দ্বারা তাহাদের নিজেদের ক্রিয়ার প্রতি প্রণয় (আসক্তি) শিথিল হইয়াছে।" এস্থলে প্রিয়বিরহ বিভাব। চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়গুলির দ্বারা তৎজ্ঞানোৎপাদনরূপ ক্রিয়াতে প্রণয়ের শিথিলীকরণ অনুভাব। মোহে চক্ষুঃ প্রভৃতি ইন্দ্রিয়ের চাক্ষুষাদিজ্ঞানের অনুৎপাদন হয়। এস্থলে (জড়তায়) চক্ষু

প্রভৃতির তৎপ্রকারবিশেষের বৈশিষ্ট্য থাকা হেতু বহুলভাবে চাক্ষুষাদির অনুত্‌পাদন হয়, ইহাই মোহ হইতে জড়তার ভেদ। এই জন্যই উদাহরণে 'শিথিলীকৃত' বলা হইয়াছে, "ত্যক্ত" বলা হয় নাই।

Eng. Trans. : *Jaḍatā* (stupefaction) is the mental state which rises from anxious thought, worry, fear, separation, seeing or hearing of evil of dear ones, and which fails to determine what is ought to be done. It comes into existence before and after *Moha* (infatuation) Thus it has been stated by the *Ālaṁkārikas*, "*Jaḍatā* is the absence of right judgement with regard to work to be done, of a person who sees (the circumstances) and hears (news of incidents). Its *Vibhāva* consists of the seeing or the hearing of evil of dear ones and also of sickness and its *Anubhāvas* are keeping silence, forgetfulness etc. It should rise before or after infatuation. This is the view of learned persons (who are well-versed in *Rasa-śāstra*)". The example of *Jaḍatā* is the following verse, "Oh my friend, since my beloved, by the decree of providence, has gone a-far from my eyes, the attachment of my sense-organs to their respective functions has been relaxed." Here, separation from the lover is the *Vibhāva* and the *Anubhāva* is the relaxation of attachment by the sense-organs eye, ear etc to the their respective functions (ie. the generation of knowledge) In infatuation the sense-organs like eye etc. cannot produce visual perception etc, but here i.e. in *Jaḍatā* the sense-organs with the speciality of their own individual characteristics remaining intact does not cause knowledge (like visual perception etc) abundantly. Herein lies the difference of *Moha* from *Jaḍatā*. (In *Moha* visual perception etc is absolulutely impossible but in *Jaḍatā* visual perception etc is slightly produced). Hence, in the above example the word शिथिलीकृत ("has been relaxed") has been used, but not "त्यक्त" (deserted)

Commentary : चिन्तोत्‌कण्ठेति। "चिन्तोत्‌कर्ष" इति पाठान्तरम्। इष्टानिष्टेति। प्रियानिष्टेत्यर्थः। तद्विभेति। जड़ताविभावा इत्यर्थः। रुजा रोगश्चेत्यर्थः। वाशब्दः समुच्चये। विदामर्थाद्रसज्ञानां मतमिष्टम्। दूरतो दूरे। करणैरिन्द्रियैः। प्रणयः स्नेहः। अन्यासामसंभवादाह तत्तत्प्रेति। चाक्षुषादिरूपास्वित्यर्थः। चाक्षुषादेरिति। सामान्येनेति भावः। प्रकारेति। तत्तत्प्रकारेणेत्यर्थः। अतएव बाहुल्येन अजननादेव।

अतितृप्तिगर्भव्याधिश्रमादिजन्या चेतसः क्रियानुन्मुखताऽऽलस्यम्। अत्र च नासामर्थ्यम्; नापि कार्याकार्यविवेकशून्यत्वम्। तेन कार्याकरणरूपस्यानुभावस्य तुल्यत्वेऽपि ग्लानेर्जडतायाश्चास्य भेदः। उदाहरणम्—

'निखिलां रजनीं प्रियेण दूरादुपयातेन विबोधिता कथाभिः।
अधिकं न हि पारयामि वक्तुं सखि! मा जल्प तवायसी रसज्ञा॥'

एषा हि प्रियागमनद्वितीयदिवसे मुहुर्निशावृत्तान्तं पृच्छतीं सखीं प्रति रजनीजागरणजनितालस्यायाः कस्याश्चिदुक्तिः। अत्र रजनिजागरणं विभावः। अधिकसंभाषणाभावोऽनुभावः। जडतायां मोहात् पूर्ववर्तित्वमुत्तरवर्तित्वं वा नियतं, न त्वत्रेत्यपरो विशेषः। गोपनीयविषयत्वाद्यदि कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यं तदा श्रमोऽस्तु परिपोषकः। श्रमजन्ये ह्यालस्ये श्रमस्य पोषकताया अवार्यत्वात्। अतृप्त्यादिजनिते त्वालस्ये श्रमाद्विविक्तविषयत्वं बोध्यम्।

Beng. Trans.: অতিতৃপ্তি, গর্ভ, ব্যাধি, শ্রম প্রভৃতি হইতে জাত চিত্তের কার্যপরাঙ্মুখতা আলস্য। এস্থলে যে সামর্থ্য নাই তাহা নহে। কার্য্য ও অকার্য্যের ভেদজ্ঞানের অভাব আছে তাহাও নহে। ইহার ফলে কার্যের অসম্পাদন রূপ অনুভাব তুল্যভাবে বর্তমান থাকিলেও গ্লানি ও জড়তা হইতে উহার (আলস্যের) ভেদ আছে।

উদাহরণ-'দূর হইতে আগত দয়িতের সহিত কথা বলিতে বলিতে সমগ্র রজনী জাগিয়া ছিলাম। সখি, অধিক বলিতে পারিব না। তুমি কথা বলিও না। তোমার জিহ্বা লৌহময়ী"। ইহা প্রিয়ের আগমনের দ্বিতীয় দিবসে বার বার নিশাবৃত্তান্ত জিজ্ঞাসাকারিণী সখীর প্রতি রজনিজাগরণজনিত আলস্য যাহার উৎপন্ন হইয়াছে এইরূপ কোন নারীর উক্তি। এস্থলে নিশাজাগরণ বিভাব। অধিকসংভাষণের অভাব অনুভাব। জড়তায় মোহের পূর্ববর্ত্তিত্ব বা উত্তরবর্ত্তিত্ব অব্যভিচারী ভাবে থাকে, কিন্তু আলস্যে তাহা নাই। ইহাই জড়তা হইতে আলস্যের ভেদ। কোন গোপনীয় বিষয়ের জন্য যদি 'কথাভিঃ' এই পদের বাচ্য অর্থ অবিবক্ষিত হয় তাহা হইলে ব্যঙ্গ্য শ্রম আলস্যের পরিপোষক হউক। শ্রমজন্য আলস্যে শ্রমের পোষকতা নিবারণ করা যায় না। অতিতৃপ্তি প্রভৃতি জন্য আলস্য শ্রম হইতে ভিন্নবিষয়ক ইহাই বুঝিতে হইবে। (অতএব অতিতৃপ্তি, শ্রম প্রভৃতি বিভাবভেদ সংজ্ঞা বাক্যে উল্লিখিত হইয়াছে)

Eng. Trans. *Ālasya* (laziness) is the disinclination of mind torwards performance of some act, due to over satiety, pregnancy, sickness, hard toil etc. It is not that here, in *Ālasya*, there is want of strength or want of the power of discrimination between what ought to be done and what not. Hence it (*Ālasya*) is different from *Glāni* and *Jaḍatā*, though all these three are marked by the same *Anubhāva*—absence of performence of any act. The following verse illustrates

Ālasya—"The whole night has been passed in wakefulness in talking with my beloved who came from distant land. Oh my friend, I am not able to speak much. Don't talk; your tongue is made of iron as it were." This is the speech of some one (i.e. the heroine) bearing laziness caused by wakefulness at night, to her friend who, on the second day of the arrival of the beloved, was asking her (the heroine) again and again what happened at night. Here, the *Vibhāva* is the wakefulness at night; and the *Anubhāva* is the want of talking much. *Jaḍatā* invariably precedes or follows *Moha*; but it (*Ālasya*) does not. This is another point of its difference from *Jaḍatā*. If the object hinted at by the word "कथाभिः" being secret, the expressed sense of it is not desired, then *Śrama* (toil) which is implied, may help its (of *Ālasya*) development. In *Ālasya* caused by *Śrama*, nothing can prevent *Śrama* from assisting *Ālasya* to get developed. But *Ālasya* generated by excessive satiety etc is of different scope from that caused by *Śrama*.

Commentary : अस्यालस्यस्य ; तुल्यत्वेऽपि ग्लान्यादाविति शेषः । यथासंख्यमन्वयः । पारयामि शक्नोमि । आयसी लोहमयी । रसज्ञा जिह्वा । प्रियेति । प्रियस्यागमनं यस्मिन् दिने ततो द्वितीयेत्यर्थः । जड़तातो भेदान्तरमाह-जड़ेति । वा-शब्दश्चार्थे । अत्रालस्ये । कथाभिरित्यविवक्षितेति । कथाभिरिति सुरतपरं तत्त्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकम् । अतिश्रमयुक्तत्वं व्यङ्ग्यम् । श्रम इत्यस्य व्यङ्ग्य इत्यादिः । परिपोषक इत्यनेन श्रमध्वनित्वं निरस्तम् । ननु तस्य तत्त्वे प्रकृते गौरवमत आह—श्रमेति । नन्वेवं सर्वत्र तत्सत्त्वेन विभावभेदोक्तिरयुक्तात आह अतीति ।

परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषोऽसूया ॥
इमामेवासहनादिशब्दै र्व्यवहरन्ति ।

यथा— 'कुत्र शैवं धनुरिदं, क्व चायं प्राकृतः शिशुः ।
भङ्गस्तु सर्वसंहर्त्रा कालेनैव विनिर्मितः ॥'

एषा भग्नहरकार्मुकस्य भगवतो रामस्य पराक्रममसहमानानां तत्रत्यानां राज्ञामुक्तिः । अत्र च श्रीमद्दाशरथिबलस्य सर्वोत्कृष्टतया दर्शनं विभावः । प्राकृतशिशुपदगम्या निन्दा अनुभावः ।

'तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरव्रजे
मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले, कामे धनुर्धुन्वति ।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
धातः ! किं नु विधौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः ॥'

अत्रापि यद्यपि तदीयोच्छृङ्खलतादिदर्शनजन्या अनुचितकारित्वरूपनिन्दाप्रकाशनानुभाविता कविगता विधात्रालम्बनासूया व्यज्यते इति शक्यते वक्तुम्, तथापि कार्य्यकारणयोस्तुल्यत्वादभिव्यक्तेनामर्षेण शबलितैवासौ, न विविक्ततया प्रतीयते। नहि विधातुरपराध इव भगवतो रामस्यापराधोऽस्ति। येन कवेरिव वीराणामप्यमर्षोऽभिव्यज्येत। स्वभावो हि महोन्नतक्रियानिष्पादनं वीराणाम्।

अत्राप्रस्तुतचन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुतराजकुमारादिवृत्तान्तस्य ध्वननान्नास्त्यसूयाध्वनित्वमिति तु न वाच्यम्; एकध्वनेर्ध्वन्यन्तराविरोधित्वात्। अन्यथा महावाक्यध्वनेरवान्तरवाक्यध्वनिभिः, तेषां च पदध्वनिभिः सह सामानाधिकरण्यं कुत्रापि न स्यात्।

Beng. Trans.: পরের উৎকর্ষ দর্শন প্রভৃতি হইতে জাত, পরনিন্দা প্রভৃতির কারণভূত চিত্তবৃত্তি বিশেষ অসূয়া। ইহাকে কেহ কেহ 'অসহন' প্রভৃতি শব্দদ্বারা ব্যবহার করেন। যথা—

"কোথায় এই শৈব ধনু আর কোথায় বা এই সাধারণ (ক্ষত্রিয়োদ্ভব) শিশু। সর্ব সংহারকারী কালের দ্বারাই (ধনুর) ভঙ্গ ঘটিয়াছে।" ইহা হরধনুভঙ্গকারী ভগবান রামচন্দ্রের পরাক্রম সহ্য করিতে পারেন নাই যে তথায় উপস্থিত নৃপতিগণ তাঁহাদের উক্তি। এস্থলে শ্রীমান্ দাশরথির পরাক্রমের সর্বোৎকৃষ্টতাদর্শন বিভাব এবং প্রাকৃত শিশু' এই পদদ্যোত্য নিন্দা অনুভাব। (জ্যোৎস্নাপানের আশায়) "তৃষ্ণাহেতু চঞ্চললোচন বিশিষ্ট চকোর সমূহ পূর্বদিকে গমন করিতেছে, কুমুদ সমূহ মৌন ত্যাগ করিতেছে (অর্থাৎ বিকসিত হইতেছে), মদন ধনু কম্পিত করিতেছে, মানবতীর মান হঠাৎ অপগতপ্রায় হইয়াছে, এই সময় এখন, হে বিধাতঃ, চন্দ্রে মেঘমালার আচ্ছাদন বিধান করা কি উচিত।" এস্থলে যদিও এইরূপ বলা চলে যে, বিধাতার উচ্ছৃঙ্খলত্ব দর্শন হইতে উদ্ভূত অনুচিতকারিত্বরূপ নিন্দা প্রকাশের দ্বারা অনুভাবিত কবিগতা অসূয়া অভিব্যক্ত হইতেছে যাহার আলম্বন বিভাব বিধাতা, তথাপি কার্য্য ও কারণের তুল্যত্ব বশতঃ অভিব্যক্ত অমর্ষের সহিত অসূয়া এস্থলে মিশ্রিত হইয়া আছে, পৃথগ্‌ভাবে প্রতীত হইতেছে না। বিধাতার অপরাধের ন্যায় ভগবান্ রামের অপরাধ নাই, যাহার ফলে কবির ন্যায় বীরগণেরও অমর্ষ অভিব্যক্ত হইবে। বীরদের স্বভাবই মহৎ ও উন্নত ক্রিয়া নিষ্পাদন করা। এস্থলে এরূপ বলা উচিত নহে যে অপ্রস্তুত চন্দ্রবৃত্তান্তের দ্বারা প্রস্তুত রাজকুমারাদির বৃত্তান্ত ধ্বনিত হওয়ায় অসূয়ার ধ্বনিত্ব নাই। কারণ একটি ধ্বনির সহিত অপর ধ্বনির কোন বিরোধিতা থাকে না। তাহা না হইলে মহাবাক্যগত ধ্বনির সহিত অবান্তরবাক্যগত ধ্বনিব, অবান্তরবাক্যগত ধ্বনির সহিত পদধ্বনির সামানাধিকরণ্য কোথাও সম্ভব হইত না।

Eng. Trans.: *Asūyā* (jealousy) is the mental state which springs forth from the seeing of other's superior state(or prosperity) and it is the cause of reproach or vilification of other. *Ālaṃkārikas* use it by

such terms as *Asahana* etc. (non-endurance). The example of *Asūyā* may be the following verse—"Where is the bow of Śiva and where is that ordinary (Kṣatriya) boy? The breaking of the bow has been done by *Kāla*—himself, the destroyer of all." This is the speech of kings present there who could not bear the great valour of Lord Rama, who broke the bow of Hara (*Mahādeva*, *Śiva*). Here the *Vibhāva* is the cognition of the supreme perfection of the strength of Dāśarathi (son of Daśaratha) endowed with beauty. The disrespect suggested by the word, 'ordinary boy' is the *Anubhāva.*

"Oh God, is it proper to place the cover of clouds on the moon now, when flocks of Cakora (birds) with eyes quivering through thirst are running towards east (hoping to drink moon-light); when the lilies are giving up silence (ie. are blooming), when, *Kāma* is twanging his bow, and when the wrath (excited by jealousy) of the angry lady is about to dissolve even in the absence of any cause." Though it can be said here also that jealousy belonging to the poet which rises from the sight of unrestrained attitude of God, which is inferred from the *Anubhāva,* the expression of censure for doing improper acts and which has God as the *Ālambana-vibhāva* (supporting cause) has been manifested here, still that is mingled with *Amarṣa* (non-endurance) which is revealed by the same cause (i.e *Vibhāva*) and effect (i.e *Anubhāva*), and that(*Asūyā*) is not implied separately. But in the previous verse (क्व शैवं etc) *Amarṣa* of the heroes also is not suggested as that of the poet is (in the verse तृष्णालोल etc) because Lord Rāma there has committed no offence as God has done (in the latter verse); and since, it is the nature of heroes to perform noble and dignified acts. It should not be said that there is no *Asūyā-dhvani* in the verse तृष्णालोल etc. as the tale related to princes which is *Prastuta* (the desired object) is suggested from the tale related to the moon, which is *Aprastuta* (not the desired object); for one *Dhvani* should not necessarily be in contradiction with other. Otherwise, a *Dhvani* suggested by a poetry (lit. great sentence) can no-where co-exist with the *Dhvanis* implied by sentences included in the poetry ; and those, again with the *Dhvanis* suggested by words.

Commentary : प्राकृत इति । क्षत्रियोद्भव इत्यर्थः । तत्रस्थानां सीता-परिणयनार्थं जनकगृहे समागतानां सदस्युपविष्टानाम् । शिशुपदेति । एतदुभय-पदेत्यर्थः । तृष्णालोलेत्युदाहरणदाने बीजं कथयितुमाह—तृष्णेति । कलयतीत्यादि सत्-सप्तम्यन्तम् । कलयति चन्द्रिकापानार्थं स्वीकुर्वंति । चकोरव्रजे तत्समूहे ।

कुलं समूहः । धुन्वति टंकारयति । विधौ चन्द्रे । धाराधरेति । मेघाच्छादनमित्यर्थः । तदीयेति । धात्रीयेत्यर्थः । प्रकाशेत्यनेन तस्या वाच्यत्वं सूचितम् । वक्तुमिति । तथा चेदमप्यस्या उदाहरणमिति भावः । कार्यकारणयोस्तुल्यत्वादिति । असूयाकार्यकारणयोरिवामर्षकार्यकारणयोरपि विद्यमानत्वादित्यर्थः । असौ असूया प्रतीयत इत्यत्रान्वयः । एवव्यवच्छेद्यमाह—नेति । भेदेन नेत्यर्थः । अत इदं नोदाहृतमिति भावः । ननु पूर्वोदाहरणेऽपि शबलितत्वमत आह नहीति । ननु रामस्य कुतो नापराधोऽत आह—स्वभावो हीति । अप्रस्तुतप्रशंसैवात्रेति मतं निराचष्टे—अत्रापीति । तेषां च अवान्तरवाक्यध्वनीनां च ।

वियोगशोकभयजुगुप्सादीनामतिशयाद् ग्रहावेशादेश्चोत्पन्नो व्याधिविशेषोऽपस्मारः ।

व्याधित्वेनास्य कथनेऽपि विशेषाकारेण पुनः कथनं बीभत्सभयानकयोरस्यैव व्याधेरङ्गत्वं नान्यस्येति स्फोरणाय । विप्रलम्भे तु व्याध्यन्तरस्यापि च ।

उदाहरणम्—'हरिमागतमाकर्ण्य मथुरामन्तकान्तकम् ।
कम्पमानः श्वसन् कंसो निपपात महीतले ।।'

अत्र भयं विभावः । कम्पनिःश्वासपतनादयोऽनुभावाः ।।

Beng. Trans. : বিয়োগ, শোক, ভয়, জুগুপ্সা প্রভৃতির আতিশয্য বশতঃ এবং গ্রহাবেশ প্রভৃতি হইতে উৎপন্ন ব্যাধিবিশেষ অপস্মার। ব্যাধিরূপে ইহার পূর্বে উল্লেখ করা হইলেও পুনরায় বিশেষরূপে ইহার উল্লেখ করা হইয়াছে ইহাই বুঝাইবার জন্য যে বীভৎস ও ভয়ানক রসে এই ব্যাধিরই অঙ্গত্ব থাকে অন্য ব্যাধির নহে। বিপ্রলম্ভে অন্য ব্যাধিরও অঙ্গত্ব সম্ভব।

উদাহরণ—'অন্তকের অন্তক হরি মথুরাতে আসিয়াছেন শুনিয়া কংস কাঁপিতে কাঁপিতে শ্বাস ফেলিয়া ভূতলে পতিত হইল।' এস্থলে ভয় বিভাব ও কম্প, নিশ্বাস, পতন প্রভৃতি অনুভাব।

Eng. Trans. *Apasmāra* (epilepsy) is a particular type of disease which is caused by extreme pain of separation, grief, fear, aversion etc. and also by the wrath of evil planets. Although it has been mentioned before as general disease, mention, again, of it in a special form is made to show that this disease forms a subordinate part of only *Bībhatsa* and *Bhayānaka Rasas* but not of other. In the *Vipralambha Śṛṅgāra* other types of disease can exist as its subordinate part. The following verse illustrates

Apasmāra: "Hearing that Hari, the killer of even the god of death, has come to Mathurā, Kaṃsa trembled and heaving deep sighs fell down on the ground.' Here, fear is the *Vibhāva* and trembling, deep sigh and falling down are the *Anubhāvas*.

Commentary: अस्यापस्मारस्य । विशेषेति । अपस्मारत्वेनेत्यर्थः । बीभत्सेत्यादियुक्तिस्वारस्यमाह—विप्रेति । अस्यापि च अपस्मारस्यापि । अङ्गत्वमित्यस्यानुषङ्गः । कम्पमानः श्वसन्निति । श्वासजन्यकम्पवानित्यर्थः ।

अमर्षादिजन्यवाक्पारुष्यादिकारणीभूता चित्तवृत्तिश्चपलता ॥

यदाहुः—'अमर्षप्रातिकूल्येर्ष्यारागद्वेषाश्च मत्सरः ।
इति यत्र विभावाः स्युरनुभावस्तु भर्त्सनम् ॥
वाक्पारुष्यं प्रहारश्च ताडनं वधबन्धने ।
तच्चापलमनालोच्य कार्यकारित्वमिष्यते ॥' इति

उदाहरणम्—अहितव्रत, पापात्मन्, मैवं मे दर्शयाननम् ।
आत्मानं हन्तुमिच्छामि येन त्वमसि भावितः ॥

एषा भगवदनुरक्तिविघटनोपायमपश्यतः प्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपोरुक्तिः । भगवद्द्वेषोत्थापितः पुत्रद्वेषोऽत्र विभावः । आत्मवधेच्छा परुषवचनं चानुभावः । न चामर्ष एवात्र व्यज्यते इति वाच्यम्; सदैव भगवदनुरागिणि प्रह्लादे हिरण्यकशिपोरमर्षस्य चिरकालसंभृतत्वेनात्मवधेच्छाया इदंप्रथमतानुपपत्तेः । इदंप्रथमकार्यस्य चेदंप्रथमकारणप्रयोज्यतया प्राचीनचित्तवृत्तिविलक्षणाया एव तदुत्पन्नाव्यचित्तवृत्तेः सिद्धेः । न चामर्षप्रकर्ष एवात्मवधेच्छादिकारणमभिव्यज्यतामिति वाच्यम्; प्रकर्षस्यापि स्वाभाविकविलक्षणलक्षणतायाः आवश्यकतया तस्यैव चपलतापदार्थत्वात् ।

Beng. Trans.: অমর্ষাদি হইতে জাত ও বাক্পারুষ্যাদির কারণীভূত চিত্তবৃত্তি চপলতা। আলংকারিকগণ এইরূপ বলিয়াছেন—অমর্ষ, প্রাতিকূল্য, ঈর্ষা, রাগ, দ্বেষ, মৎসর যাহার বিভাব এবং ভর্ৎসনা, বাক্পারুষ্য, প্রহার, তাড়ন, বধ ও বন্ধন যাহার অনুভাব, তাহাই চপলতা। ইহা আলোচনা না করিয়া কার্যকারিত্বরূপও হইয়া থাকে।

উদাহরণ—হে অহিতব্রত পাপাত্মা, আমাকে তোমার মুখ দেখাইও না। যাহা হইতে তুমি উৎপন্ন হইয়াছ, সেই আমাকে আমার হত্যা করিতে ইচ্ছা করে।" ইহা ভগবদনুরক্তিবিঘটনের উপায় না দেখিয়া হিরণ্যকশিপুর প্রহ্লাদের প্রতি উক্তি। ভগবদ্দ্বেষের দ্বারা উত্থাপিত পুত্রদ্বেষ এস্থলে বিভাব। আত্মবধেচ্ছা ও পরুষবচন অনুভাব। এস্থলে অমর্ষ ব্যঙ্গ্য হইয়াছে বলা চলে না। সদাই ভগবদনুরাগী প্রহ্লাদেতে

হিরণ্যকশিপুর অমর্ষ চিরকাল সংভৃত থাকায় 'আত্মবধেচ্ছা' এই প্রথম উৎপন্ন হইয়াছে বলা যুক্তিযুক্ত নহে। কারণ ইদং প্রথম কার্য (এই সময়ে উৎপন্ন প্রথম কার্য্য অর্থাৎ বধেচ্ছা) ইদং প্রথম কারণের (এই সময়ে প্রথমরূপে গৃহীত কারণের) দ্বারা প্রযোজ্য হইয়া থাকে। সুতরাং প্রাচীন সকল প্রকার চিত্তবৃত্তি হইতে ভিন্ন চপলতা নামক চিত্তবৃত্তি ইহার দ্বারা সিদ্ধ হয়। অমর্ষ প্রকর্ষ আত্মবধেচ্ছাদির কারণরূপে অভিব্যক্ত হউক এইরূপ বলা উচিত নহে। কারণ, প্রকর্ষ স্বাভাবিক অবস্থা হইতে বিলক্ষণ হওয়ায় তাহাই (অর্থাৎ প্রকর্ষ) চপলতা পদের অর্থ হইবে।

Eng. Trans.: *Capalatā* (rudeness, unsteadiness) is the mental state produced by non-endurance etc. (*Amarṣa*) and causing harshness of words etc. They (the early rhetoricians) have said—'*Capalatā* is that mental state in which non-endurance, antagonism, jealousy, anger, aversion, envy (or selfishness) are *Vibhāvas* and chastisement, harsh word, beating, driving away, murder and imprisonment are *Anubhāvas*. Its essential nature is the performance of acts without thinking before' The following verse is an illustration of *Capalatā*. "Oh ye of evil determination, and sinful one, don't show me your face. I, from whom you are born, desire to kill myself". This is the speech of Hiraṇyakaśipu to Prahlāda as the former (Hiranyakaśipu) did not find any means of putting an end to Prahlāda's love for God. Here, aversion for the son, roused by the aversion for God is the *Vibhāva*. The desire for killing himself and harsh words are the *Anubhāvas*. It should not be said that non-endurance is implied here. For, non-endurance was cherished for a long time by Hiraṇyakaśipu towards Prahlāda who was always devoted to God. Hence, it is improper to hold that the desire of killing himself arose for the first time in Hiraṇyakaśipu. The first-effect is is produced by a first cause. (As *Amarṣa*, non-endurance, being already present for a long time did not emerge in *Hiraṇyakaśipu* for the first time, its effect also—the desire to kill himself did not rise in him for the first time). This establises the existence of the specific mental state—'*Capalatā* (rudeness) as distinct from other mental states which already existed in Hiraṇyakaśipu. It is not good to say that excess of his non-endurance has been Implied as the cause of the desire for killing himself. As "excess" is to be treated as different from the natural state (of non-endurance), it (excess of non-endurance) is the significance of the term '*Capalatā*'.

Commentary: च मत्सर इति। मत्सरश्चेत्यर्थः। अहितेति। न हितं

व्रतं भगवदनुरक्तिरूपं यस्य तत्संबुद्धिः। अतएव पापात्मन् प्रह्लाद। भावित इति। उत्पादित इत्यर्थः।

नीचपुरुषेष्वाक्रोशनाधिक्षेपव्याधिताडनदारिद्र्येष्टविरहपरसम्पद्दर्शनादिभिः, उत्तमेषु त्ववज्ञादिभिर्जनिता विषयद्वेषाख्या रोदनदीर्घश्वासदीनमुखतादिकारिणी चित्तवृत्ति निर्वेदः।

उदाहरणम्—

'यदि लक्ष्मण सा मृगेक्षणा न मदीक्षासरणिं समेष्यति।
अमुना जड़जीवितेन मे जगता वा विफलेन किं फलम्॥'

नित्यानित्यवस्तुविवेकजन्यत्वाभावान्नासौ रसव्यपदेशहेतुः।

Beng. Trans.: নীচপুরুষেতে আক্রোশন, তিরস্কার, ব্যাধি, তাড়ন, দারিদ্র্য, ইষ্টবিরহ, পরসম্পদ্দর্শন প্রভৃতির দ্বারা এবং উত্তম পুরুষেতে অবজ্ঞা প্রভৃতির দ্বারা জনিত বিষয়দ্বেষ নামক চিত্তবৃত্তি যাহা ক্রন্দন, দীর্ঘশ্বাস, দীনমুখ প্রভৃতির জনক, তাহা নির্বেদ।

উদাহরণ—'হে লক্ষ্মণ, যদি সেই মৃগেক্ষণা আমার নয়ন পথে না আসে তাহা হইলে এই জড়প্রাণ বা বিফল জগতে কি প্রয়োজন।'

এই ভাব নিত্যানিত্য বস্তুর বিবেক জন্য নহে বলিয়া রসব্যপদেশের হেতু হয় না।

Eng. Trans.: *Nirveda* (despondency) is the mental state, also called 'aversion for worldly objects,' which rises in low person from scolding, insult, sickness, beating, poverty, separation from dear ones, seeing of other's prosperity etc. and in good persons from negligence etc. It causes one to weep, heave deep sigh, possess pale face etc. The following verse illustrates *Nirveda*: "Oh Lakṣmaṇa, if that deer-eyed one will not come on the path of my vision (ie. before my eyes) what is the use of this dull life or futile world?"

As this *Nirveda* is not generated by the sense of discrimination between the intransient and transient substance it is not the cause for the designation of *Rasa* (i.e *Śānta Rasa*).

Commentary: अवज्ञादिभिरिति। आदिना विरहादय।यदीति। भगवतो रामस्येयमुक्तिः। सा सीता। जड़ेति। अचेतनजीवितेनेत्यर्थः। विफलेन विरुद्धफलेन। नन्वत्र निर्वेदस्थायिकशान्तरसध्वनित्वमेवात आह—नित्येति। असौ निर्वेदः।

देवादिविषया रतिर्यथा—

'भवद्द्वारि क्रुध्यज्जयविजयदण्डाहतिदलत्-
किरीटास्ते कीटा इव विधिमहेन्द्रप्रभृतयः।
वितिष्ठन्ते युष्मन्नयनपरिपातोत्कलिकया
वराकाः के तत्र क्षपितमुर नाकाधिपतयः॥'

अत्रापमानसहनभगवद्द्वारनिषेवणभगवत्कटाक्षपाताभिलाषादिभि र्ब्रह्मादिगता भगवदालम्बना रतिर्नाभिव्यज्यते अपि तु भगवदैश्वर्यमवाङ्मनसगोचरम् इति चेत् तथापि तादृश-भगवदैश्वर्यवर्णनानुभावितया कविगतभगवदालम्बनरत्या ध्वनित्वमक्षतमेव।
इदं वोदाहरणम्—

'न धनं न च राज्यसम्पदं न हि विद्यामिदमेकमर्थये।
मयि धेहि मनागपि प्रभो करुणाभङ्गितरङ्गितां दृशम्॥'

अत्र धनाद्यपेक्षाशून्यस्य भगवद्दृगन्तपाताभिलाषो हि भगवत्यत्यन्तानुरक्तिं व्यनक्ति।
एवं सक्षेपेण निरूपिता भावाः।

Beng. Trans. : দেবাদিবিষয়া রতি যথা—

"ক্রুদ্ধ জয় ও বিজয়ের দণ্ডের আঘাতে যাহাদের কিরীট বিদলিত হইয়াছে সেইরূপ বিধি (ব্রহ্মা), মহেন্দ্র প্রভৃতি হতভাগ্য দেবগণ তোমার নয়নের দৃষ্টিপাতের উৎকণ্ঠায় তোমার দ্বারে কীটের ন্যায় অবস্থান করেন। হে মুরারি, সে স্থলে অন্য স্বর্গাধিপতিরা কে।" এস্থলে অপমান সহন, ভগবদ্দ্বারে অবস্থান ও ভগবৎকটাক্ষপাতের জন্য অভিলাষ প্রভৃতির দ্বারা ব্রহ্মাদিগতা ভগবদালম্বনা রতি অভিব্যক্ত হয় নাই কিন্তু অবাঙ্‌মনসগোচর ভগবদৈশ্বর্য (বস্তুবিশেষ) অভিব্যক্ত হইয়াছে এইরূপ বলিলেও এরূপ ভগবদৈশ্বর্য-বর্ণনার দ্বারা অনুভাবিত হওয়া হেতু কবিগতা ভগবদালম্বনা রতির ধ্বনিত্ব অক্ষতভাবে বর্ত্তমান।

অথবা ইহা দেবাদিবিষয়া রতির উদাহরণ—

"ধন, রাজ্যসম্পদ বা বিদ্যা নহে। আমি এই একটি প্রার্থনা করি। হে প্রভু, আমাতে অল্প পরিমাণেও তোমার করুণাভঙ্গিতরঙ্গিত দৃষ্টি দান (অর্থাৎ নিক্ষেপ) কর।" এস্থলে ধনাদির প্রতি অভিলাষশূন্য ব্যক্তির ভগবানের দৃষ্টিমাত্র পাতের জন্য অভিলাষ ভগবানের প্রতি অত্যন্ত অনুরক্তিকে অভিব্যক্ত করে। এইরূপে সংক্ষেপে ভাব নিরূপিত হইল।

Eng. Trans : The following verse is an illustration of *Rati* having God etc. as its object :

"While Vidhi (Brahmā), Mahendra (Indra) and others whose crests are shattered by the beating of rods of angry Jaya and Vijaya, stand at your gate, like insects, eagerly praying for a glance

of your eye ; Oh, Kṣapita-mura (one who vanquished the demon Mura) who are these insignificant lords of heaven there ?"

If it is held that, here, *Rati* belonging to Brahmā etc and, having God as the supporting cause is not implied by such *Anubhāvas* as the bearing of insult, standing at the gate-way of God, desire for a glance (of the Lord) etc but the divinity of the Lord which lies beyond the sphere of human words and mind is implied, still *Dhvanitva* (the state of being *Dhvani*) of the poet's *Rati* in which the Lord is the supporting cause and which is felt by such description of Lord's divinity remains unimpaired.

Or, the following verse may also be cited as an example of *Rati* directed to God etc.

"I do not hanker after any of such things as wealth, property like kingdom, learning etc ; Oh Lord, place on me a little of your glance moving with the charming mode of your grace."

Here, the desire for the glance of the Lord of a person who does not yearn after wealth etc manifests his excessive love for Him.

Thus, in short, the *Bhāvas* have been dealt with.

Commentary : भवदिति । विष्णुं प्रति भक्तोक्तिः । हे क्षपितमुर मुरजित् । जयविजयौ द्वारपालौ । ते अनिर्वचनीयप्रभावास्ते । भवद्द्वारि भवन्नेत्रपातोत्कण्ठया कीटा इव वितिष्टन्त इत्यन्वयः । वराका दीनाः । नाभिव्यज्यत इति । धनाद्यभिलाषेणापि तदुपपत्तेरिति भाव. । इतीत्यस्याभिव्यज्यत इत्यस्यानुषङ्गः । चेत् यद्यपि । नन्वस्या अप्राधान्येन कथं तत्त्वमत आह—इदं वेति ।

अथ कथमस्य संख्यानियमः । मात्सर्योद्वेगदम्भेर्ष्याविवेकनिर्णयक्लैब्यक्षमाकुतुकोत्कण्ठाविनयसंशयधार्ष्ट्यादीनामपि तत्र तत्र लक्ष्येषु दर्शनादिति चेत्, न । उक्तेष्वेवैषामन्तर्भावेन संख्यान्तरानुपपत्तेः । असूयातो मात्सर्यस्य, त्रासादुद्वेगस्य, अवहित्थाख्याद्भावाद् दम्भस्य, अमर्षादीर्ष्यायाः, मतेर्विवेकनिर्णययोः, दैन्यात् क्लैब्यस्य, धृतेः क्षमायाः, औत्सुक्यात् कुतुकोत्कण्ठयोः, लज्जायाः विनयस्य, तर्कात् संशयस्य, चापलाद्धार्ष्ट्यस्य, च वस्तुतः सूक्ष्मे भेदेऽपि नान्तरीयकतया तदतिरिक्तस्यैवाध्यवसायात् । मुनिवचनानुपालनस्य सम्भव उच्छृङ्खलताया अनौचित्यात् । एषु च सञ्चारिभावेषु मध्ये केचन केषांचन विभावा अनुभावाश्च भवन्ति । तथा हि, ईर्ष्यायाः निर्वेदं प्रति विभावत्वम्, असूयां प्रति चानुभावत्वम् । चिन्ताया निद्रां प्रति विभावत्वम् औत्सुक्यं प्रति चानुभावतेत्यादि स्वयमूह्यम् ।

Beng. Trans. : ভাবের এইরূপ সংখ্যানিয়ম কিরূপে হয় কারণ মাৎসর্য, উদ্বেগ, দম্ভ, ঈর্ষ্যা, বিবেক, নির্ণয়, ক্লৈব্য ক্ষমা, কুতুক, উৎকণ্ঠা, বিনয়, সংশয়, ধার্ষ্ট্য প্রভৃতি ভাব উপযুক্ত কাব্যে দেখা যায় এইরূপ বলিলে ইহাই উত্তর যে উক্ত ভাবগুলির মধ্যে ইহাদের অন্তর্ভাব হওয়ায় অন্য সংখ্যা স্বীকারের যুক্তি নাই। অসূয়া হইতে মাৎসর্যের, ত্রাস হইতে উদ্বেগের, অবহিত্থ নামক ভাব হইতে দম্ভের, অমর্ষ হইতে ঈর্ষ্যার, মতি হইতে বিবেক ও নির্ণয়ের, দৈন্য হইতে ক্লৈব্যের, ধৃতি হইতে ক্ষমার, ঔৎসুক্য হইতে কুতুক ও উৎকণ্ঠার, লজ্জা হইতে বিনয়ের, তর্ক হইতে সংশয়ের, চাপল হইতে ধার্ষ্ট্যের, বস্তুতঃ সূক্ষ্ম ভেদ থাকিলেও অতিরিক্তগুলি উহাদের (অসূয়া প্রভৃতির) সহিত নিত্যসম্বন্ধ হেতু অভিন্নরূপে গৃহীত হয়। মুনিবচন পালন করা সম্ভব হইলে উচ্ছৃঙ্খলতা উচিত নহে। এই সঞ্চারিভাবগুলির মধ্যে কতগুলির কতগুলি বিভাব ও অনুভাব হয়। যথা—ঈর্ষ্যা নির্বেদের প্রতি বিভাব এবং অসূয়ার প্রতি অনুভাব; চিন্তা নিদ্রার প্রতি বিভাব এবং ঔৎসুক্যের প্রতি অনুভাব ইত্যাদি। ইহা নিজেদেরই বুঝিয়া লওয়া উচিত।

Eng. Trans. : How can the number of the *Bhāvas* be fixed as other *Bhāvas* like Envy (*Mātsarya*), Agitation (*udvega*), Deceit, Hypocrisy (*Dambha*), Malice (*Irṣyā*), Complete ascertainment (*Nirṇaya*), the power of discriminating between right and wrong, (*Viveka*), Unmanliness (*Kaivalya*), Forgiveness (*Kṣamā*), Curiosity (*Kutuka*), Anxiety (*Utkaṇṭhā*), Modesty (*Vinaya*), Doubt (*Saṁśaya*), Audacity (*Dhārṣṭya*) etc can be seen in various literature? The answer to such question is this that as these *Bhāvas* are included in those mentioned before, the conception of extra-number of *Bhāvas* is unjustified. Though there is, indeed, very subtle difference of Envy (*Mātsarya*) from Jealousy (*Asūsyā*), of Agitation (*udvega*) from Terror (*Trāsa*), of Hypocrisy (*Dambha*) from Dissimulation (*Avahittha*), of Jealousy (*Irṣyā*) from Non-endurance (*Amarṣa*) of the power of discriminating between right and wrong (*Viveka*) and the power of ascertainment (*Nirṇaya*) from thought (*Mati*), of unmanliness (*Kiaivalya*) from Dejection (*Dainya*), of Forgiveness (*Kṣhanā*) from patience (*Dhṛti*), of Curiosity (*Kutuka*) and Anxiety (*Utkaṇṭhā*) from Eagerness (*Autsukya*), of Modesty (*Vinaya*) from Bashfulness (*Lajjā*), of Doubt (*Saṁśaya*) from Conjecture (*Tarka*), of Audacity (*Dhārsṭya*) from Rudeness (*Capalatā*), still these extra—*Bhāvas* are held as intrinsically related with the original ones. When it is possible to abide by the dictates of the sage (*Bharata*), to act at one's own sweet will is not proper at all. Among these accompanying mental states some are *Vibhāvas* and *Anubhāva* of others. Thus, Malice is the

Vibhāva of Despondency and *Anubhāva* of Jealousy. Anxious thought is *Vibhāva* of Sleep and *Anubhāva* of Eagerness. In this way, such relation between the *Bhāvas* should be comprehended by the reader himself.

Commentary : अस्य भावस्य। अन्तर्भावे हेतुमाह—असूयात इति। ननु सूक्ष्मदर्भेप्रयुक्तभेदः कुतो नात आह—मुनीति। सञ्चारीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी।

अथ रसाभासः—तत्र

अनुचितविभावालम्बनत्वं रसाभासत्वम्।

विभावादावनौचित्यं पुनर्लोकानां व्यवहारतो विज्ञेयम्। यत्र तेषामयुक्तमिति धीरिति केचिदाहुः, तदपरे न क्षमन्ते। मुनिपत्न्यादिविषयकरत्यादेः संग्रहेऽपि बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च रतेरसंग्रहात्। तत्र विभावगतस्यानौचित्यस्याभावात्। तस्मादनौचित्येन रत्यादिर्विशेषणीयः। इत्थं चानुचितविभावालम्बनाया बहुनायकविषयाया अनुभयनिष्ठायाश्च संग्रह इति। अनौचित्यं तु प्राग्वदेव। तत्र रसाद्याभासत्वं रसत्वादिना न समानाधिकरणम्, निर्मलस्यैव रसादित्वात्; 'हेत्वाभासत्वमिव हेतुत्वेन' इत्येके। 'न ह्यनुचितत्वेनात्महानिः, अपि तु सदोषत्वादाभासव्यवहारः, अश्वाभासादिव्यवहारवत्' इत्यपरे।

Beng. Trans. : এখন রসাভাস প্রসঙ্গে আলোচনা হইতেছে। তাহা এইরূপ—(স্থায়ীর) অনুচিতবিভাবালম্বনত্ব রসাভাসত্ব। বিভাবাদিতে অনৌচিত্য লোকের ব্যবহার হইতে জানিতে হইবে। কেহ কেহ বলেন, যে বিষয়ে লোকের "অযুক্ত" এইরূপ বোধ হয় তাহাই অনুচিত। ইহা অপরে স্বীকার করেন না। কারণ ইহার দ্বারা মুনিপত্নী প্রভৃতি বিষয়ক রতি ইত্যাদি গৃহীত হইলেও বহুনায়ক বিষয়ক রতি অথবা অনুভয়নিষ্ঠ রতি গৃহীত হয় না। কারণ উহাতে বিভাবগত অনৌচিত্য নাই। সুতরাং 'অনৌচিত্য' পদের দ্বারা রত্যাদি স্থায়ী বিশেষণীয় হওয়া উচিত। ইহাতে অনুচিত বিভাবালম্বন বিশিষ্ট, বহুনায়কবিষয়ক ও অনুভয়নিষ্ঠ রতি প্রভৃতি স্থায়ী গৃহীত হইবে। অনৌচিত্য পূর্বের ন্যায় হইবে অর্থাৎ লোকের ব্যবহারের দ্বারা বোধিত হইবে। রসাভাসত্ব ও রসত্ব সমানাধিকরণ হইতে পারে না। কারণ নির্মল স্থায়ীরই রসত্ব ঘটে। সুতরাং হেত্বাভাসত্বের সহিত হেতুত্ব যেমন সমানাধিকরণ নহে তেমনি রসাভাসত্ব ও রসত্বও নহে। ইহা কেহ কেহ বলিয়া থাকেন। অপর আলংকারিকগণ বলেন "কেবল অনৌচিত্য হেতু আত্মহানি হয় না; সদোষত্ববশতঃ আভাসব্যবহার হয় যেমন অশ্বাভাস ইত্যাদির ব্যবহার হইয়া থাকে।

Eng. Trans. : Now, the topic dealing with *Rasābhāsa* is being presented here. This is defined thus, "A *Sthāyin* related with an improper *Ālambana Vibhāva* (Supporting Cause) is *Rasābhāsa*." Impropriety of *Vibhāvas* etc is to be determined by the criterion of people's usage. That which is felt by them as 'not proper' is to be reckoned as 'improper'. Others donot like to accept this view ; for, though the *Rati* directed to the wife of sages may come under the purview of this concept of "impropriety", *Rati* directed to many heroes or that not belonging to both of the couple, does not come due to the lack of 'impropriety' in the *Vibhāvas*. Hence, the *Sthāyin Rati* etc ought to be marked by "impropriety". By this the *Rati* which has improper *Ālambana Vibhāva*, which is directed to many heroes, and which does not belong to both of the couple (i.e hero and the heroine) are brought under the scope of *Rasābhāsa*. Here 'impropriety' is to be taken in the sense mentioned before. The *Ābhāsa* (fallacions apperance) of *Rasa* etc (i.e *Bhāva*) does not belong to same category as that of the *Rasas* etc. (ie. Bhāva), since a pure *Sthāyin* or *Bhāva* becomes *Rasa* (*dhvani*) and *Bhāva* (*dhvani*) ; just as the fallacious appearance of *Hetu* (cause) does not belong to the same category as that of *Hetu*. This is the view of some. Others hold "As *Rasa* does not lose its own specific state only due to impropriety (belonging to the *Sthāyin* or *Ālambana Vibhāva*) it is known as *Ābhāsa* (fallacious appearance) when it itself is characterised by *Doṣa* (Blemishes), just as a horse is called *Aśvābhāsa* when it is marked by defects.

Commentary : तत्र निरूपणीये रसाभासे । अत्र विभावादौ । तेषां लोकानाम् । आदिना गुरुपत्न्यादिसंग्रहः । तत्र तयोः । तस्मादिति । तथा चानुचितविभावालम्बनकरतित्वं तत्त्वं ज्ञेयम् । आदिना हासादिपरिग्रहः । इत्थं च तथाविशेषणे च । इतिरपरमतसमाप्तौ । चस्त्वर्थे । तत्र रसाभासेषु । आदिना भावपरिग्रहः । निर्मलस्य निर्दुष्टस्य । हेतुत्वेनेत्यस्य न समानाधिकरणमित्यस्यानुषङ्गः । नन्वत्र मते दुष्टो हेतुरितिवद्दुष्टो रस इत्यादिव्यवहारानुपपत्तिरतो मतान्तरमाह नहीति । आत्महानिः स्वरूपहानिः । अश्वाभासेति । अश्वे इति भावः ।

उदाहरणम् –

"शतेनोपायानां कथमपि गतः सौधशिखरं
सुधाफेनस्वच्छे रहसि शयितां पुष्पशयने

विबोध्य क्षामाङ्गीं चकितनयनां स्मेरवदनां
सनिःश्वासं श्लिष्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ।"

अत्रालम्बनमनुचितप्रणया राजरमणी । रहोरजन्याद्युद्दीपनम् । साहसेन राजान्तःपुरे गमनम्, प्राणेषूपेक्षा, निःश्वासाश्लेषादयश्चानुभावाः । शङ्कादयः संचारिणः । निषिद्धालम्बनकत्वाच्चास्या रतेः आभासत्वं रसस्य । न चात्र चकितनयनामित्यनेन परपुरुषस्पर्शत्रासाभिव्यक्त्या रतेरनुभयनिष्ठतेत्याभासताहेतु र्वाच्यः । अस्याश्च श्चिराय तस्मिन्नासक्ताया अन्तःपुरे परपुरुषागमनस्यात्यन्तमसंभावनया क एष मां बोधयतीत्यादावुचित एव त्रासः । अनन्तरं च परिचयाभिव्यक्त्या सोऽयं मत्प्रियो मदर्थं प्राणानपि तृणीकृत्यागत इति ज्ञानादुत्पन्नं हर्षमभिव्यञ्जयत्स्मेरवदनामिति विशेषणं रतिं तदीयामपि व्यनक्ति । परं तु प्राधान्यं नायकनिष्ठाया एव रतेः सकलवाक्यार्थत्वात् ।

Beng. Trans. : উদাহরণ –"শত শত উপায়ের দ্বারা কোন প্রকারে সৌধশিখরে গমন করিয়া নির্জনে সুধাফেনস্বচ্ছ পুষ্পশয্যায় শায়িতা চঞ্চলনয়না স্মেরবদনা কৃশাঙ্গী রাজপত্নীকে জাগ্রত করিয়া পুণ্যবান্ ব্যক্তি, আহা, তাহাকে সনিঃশ্বাসে আলিঙ্গন করিতেছে।" এস্থলে আলম্বন বিভাব অনুচিতপ্রণয়া রাজপত্নী। রহঃস্থান, রজনী ইত্যাদি উদ্দীপন বিভাব। সাহসের সহিত রাজান্তঃপুরে গমন, প্রাণের প্রতি উপেক্ষা, নিঃশ্বাস, আশ্লেষ প্রভৃতি অনুভাব। শঙ্কা প্রভৃতি সঞ্চারিভাব। এস্থলে রতির আলম্বন বিভাব নিষিদ্ধ বলিয়া রসাভাস হইয়াছে। চকিতনয়না এই পদের দ্বারা পরপুরুষের প্রতি ত্রাসের অভিব্যক্তির দ্বারা রতির অনুভয়নিষ্ঠতা (রস) আভাসের হেতু হইয়াছে এইরূপ বলা উচিত নহে। যে রাজপত্নী দীর্ঘকাল তাহার (উক্ত ব্যক্তির) প্রতি আসক্ত রাজান্তঃপুরে পরপুরুষের আগমন অত্যন্ত অসম্ভব হওয়ায় "কে এই ব্যক্তি আমাকে জাগ্রত করিতেছে" এইরূপ তাহার (রাজপত্নীর) ত্রাস উচিত। অনন্তর পরিচয়ের প্রকাশ হইলে 'এই আমার প্রিয়, আমার জন্য প্রাণকেও তৃণজ্ঞান করিয়া আসিয়াছে", এইরূপ জ্ঞান হইতে উৎপন্ন হর্ষকে অভিব্যক্ত করিয়া 'স্মেরবদনা' এই বিশেষণ তদগত রতিকে প্রকাশ করিতেছে। নায়কনিষ্ঠ রতিরই প্রাধান্য কারণ তাহা সমগ্র বাক্যের অর্থ।

Eng. Trans. : The example of *Rāsabhāva* is the following verse— "That fortunate (lit. meritorious) person, having reached the top of the palace by hundreds of means, awakened and embraced, with sigh, the queen endowed with slender body, restless eyes and smiling face and lying on a flower-bedecked bed as white as foam of nectre in a secluded place." Here, the *Ālambana Vibhāva* is the queen who cherishes improper love (for that person). The secluded place, night etc are *Uddīpana Vibhāvas*. Entry into the royal harem with

boldness, disregard for life, deep sigh, embrace etc are the *Anubhāvas* ; *Śaṃkā* (Fear) and such other mental states are the *Sañcāri-bhāvas* (accompanying mood). As the *Rati* has an *Ālambana vibhāva* which is forbidden (ie, improper) it is a case of *Rasābhāsa*. It should not be said that the cause of the fallacious appearance of *Rasa-(ābhāsa)* is the state of *Rati* of not belonging to both the hero and the heroine, which is due to the suggestion of *Trāsa* (terror) caused by the touch of an unrelated person, and obtained through the expression "endowed with restless eyes". Because, *Trāsa* rising from the feeling "who is awakening me" of that lady who was long in love with him was quite justified since the entry of a person unrelated with her into the royal harem was extremely unimaginable. Later on, when the identity of that person was exposed joy sprang forth from her knowledge, "This is my beloved who, not caring a fig for his own life for my sake, has come here" ; and the adjective, *Smera-vadanā* (endowed with a smiling face) having implied that joy suggests *Rati* of the heroine. But the *Rati* of the hero is very much prominent as it serves to be the import of the whole verse (lit. sentence).

Commentary : सौधेति । सुधानिर्मितराजगृहोपरितनप्रदेशमित्यर्थः । फेनस्यात्यन्तस्वच्छत्वादुक्तिः । पुष्पशयने पुष्पशय्यायाम्, अहहेति शङ्कायाम् । अनुचितेति । अनुचितः प्रणयो यस्यामित्यर्थः । यस्या इति वा । इदमाद्योदाहरणमित्याह-निषिद्धेति । अस्याः नायकनिष्ठायाः । परेत्यस्य विबोधयेति । बोधितेत्यादिः । स्पर्शेति । स्पर्शकृतत्रासेत्यर्थः । अनुभयेति । नायके सत्त्वेऽपि नायिकायामभावादिति भावः । हेतुरिति । तथा च तृतीयोदाहरणमेतन्नाद्यस्येति भावः । समाधत्ते अस्याश्चेति । चो यत इत्यर्थे । व्यनक्तीत्यत्रास्यान्वयः । रतिमिति । नायिकासम्बन्धिनी रतिमपीत्यर्थः । हर्षसमुच्चायकोऽपिः । नन्वेवं विनिगमनाविरहोऽत आह- परं त्विति । नायिकानिष्ठा तु स्मेरेति पदमात्रव्यङ्ग्यत्वान्न वाक्यार्थः । तथा चाद्योदाहरणतास्य सुस्थेति भावः ।

यथा वा—'भवनं करुणावती विशन्ती गमनाज्ञालवलाभलालसेषु ।
तरुणेषु विलोचनाब्जमालामथ बाला पथि पातयाम्बभूव ।'

अत्र कुतश्चिदागच्छन्त्याः पथि तदायरूपयौवनगृहीतमानसैर्युवभिरनुगम्यमानायाः कस्याश्चिद्भवनप्रवेशसमये निजसेवामार्थक्यविज्ञानाय गमनाज्ञापनरूपलाभलालसेषु तेषु परमपरिश्रमस्मरणसंजातकरुणया गमनाज्ञादाननिवेदकस्य विलोचनाम्बुजमालापरिक्षेपस्यानुभावस्य वर्णनादभिव्यज्यमाना रतिं बहुवचनेन बहुविषया गम्यत इति भवत्ययमपि रसाभासः ।

Beng. Trans. : অথবা যথা, 'কোন করুণাবতী বালিকা ভবনে প্রবেশ করিতে করিতে পথে গমনাজ্ঞালেশ লাভ করিতে উৎসুক তরুণদের উপর নয়নরূপ অম্বুজমালা নিক্ষেপ করিয়াছিল।' এস্থলে কোন স্থান হইতে আসিয়া পথে স্বীয়রূপযৌবনের দ্বারা আকৃষ্ট চিত্ত যুবকদের দ্বারা অনুসৃত হইয়া কোন বালিকা গৃহে প্রবেশ কালে নিজসেবার সার্থকতা জানিবার জন্য গমনাজ্ঞারূপ লাভে লোলুপ তাহাদের (যুবকদের) প্রতি পরম পরিশ্রমস্মরণ হেতু করুণার উদ্রেক হওয়ায় যে নয়নরূপ পদ্মমালা নিক্ষেপ করিয়াছিল যাহার দ্বারা তাহার গমনাজ্ঞা দান প্রকাশিত হইয়াছিল তাহা অনুভাব। এইরূপ অনুভাবের দ্বারা অভিব্যজ্যমান রতি 'তরুণেষু' এই বহুবচনের দ্বারা বহুবিষয়া বুঝা যায়। সুতরাং ইহাও একটি রসাভাসের ক্ষেত্র।

Eng. Trans. ; Or, for example, 'The merciful girl while entering her own residence threw garlands of lotus in the form of her glances of eyes to the young persons, on the way, who were hankering after getting from her particle of order for going.' Here, the throwing of the garland of lotus in the form of glance, on the way, suggesting the order given for going, of the girl in whom compassion arose from remembering the great toil undertaken by the young persons and who, while returning from somewhere, was being followed by those young persons attracted by her own youth and beauty and eager to have permission for going with a view to knowing whether their service to her was fruitful or not, is the *Anubhāva*. The *Rati* which is implied by the description of such *Anubhāva* is directed to many heroes, which is suggested by the use of the plural number in the word "*taruneṣu*". Hence it also is a case of *Rasābhāsa*.

Commentary : द्वितीयोदाहरणमाह—यथा वेति। भवनं स्वगृहम्। विज्ञानाय तदङ्गीकाराय। तेषु तरुणेषु करुणायामन्वयः। परमेत्यस्य तरुणसम्बन्धीत्यादिः। बह्विति। तरुणेष्विति बह्वित्यर्थः।

यथा वा—'भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण वधूः।
तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम्॥'

अत्र रते नववध्वा मनागप्यस्पर्शादिनुभयनिष्ठत्वेनाभासत्वम्॥

Beng. Trans. : যথা বা—

'নবপরিণীতা বধূ বর কর্তৃক বাহুপঞ্জরে গৃহীত হইয়া তৎকালে জালপতিতা বালহরিণীর ন্যায় অত্যন্ত কম্পিত হইতে লাগিল।

এস্থলে নববধূর রতি অল্পমাত্রও তাহাকে স্পর্শ করিতে পারে নাই বলিয়া অনুভয়নিষ্ঠ হওয়ায় ইহা রসাভাস হইয়াছে।

Eng. Trans.: Or, for example—

"The newly married bride being held by the groom in the net of his arms trembles very much at that time like a little fawn caught in a net." Here, as the *Rati* of the newly married bride has not touched her a little, it does not belong to both (the hero and the heroine.) Hence, it is case of *Rasābhāsa*.

Commentary : तृतीयोदाहरणमाह—यथा वेति। भुजेति रूपकम्।

तथा चोक्तम्—

'उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च।
बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम्॥' इति।

अत्र मुनिगुरुशब्दयोरुपलक्षणपरतया राजादेरपि ग्रहणम्।

Beng. Trans : বলা হইয়াছে 'রতি উপনায়কস্থিত হইলে, মুনি ও গুরু-পত্নীগত হইলে, বহুনায়কবিষয়ক হইলে এবং অনুভয়নিষ্ঠ হইলে রসাভাস হয়।' এস্থলে মুনি ও গুরু শব্দ উপলক্ষণ রূপে ব্যবহৃত হওয়ায় রাজাদিও তাহার দ্বারা গৃহীত হইবে।

Eng. Trans.: Thus it has been said,—

'When the *Rati* remains in a rival hero, is directed to the wife of a sage or a spiritual guide, or has for its object many heroes or does not belong to both the hero and the heroine, that is the case of *Rasābhāsa*.' Here, as the two words 'sage' and 'spiritual guide' are used as *upalakṣaṇa* (—a term used elliptically or in a generic sense), kings and the like are to be accepted also.

Commentary : उपेति आभासत्वमिति शेषः। प्रथमोदाहरणसंग्रहायाह-अत्रेति।

अथात्र किं व्यङ्ग्यम्—

"व्यानम्राश्चलिताश्चैव स्फारिताः परमाकुलाः।
पाण्डुपुत्रेषु पाञ्चाल्याः पतन्ति प्रथमा दृशः॥'

अत्र व्यानम्रतया धर्मात्मताप्रयोज्यं युधिष्ठिरे सभक्तित्वम् । चलिततया स्थूलाकारताप्रयोज्यं भीमसेने सत्रासत्वम्, स्फारिततया अलौकिकशौर्यश्रवणप्रयोज्यमर्जुने सहर्षत्वम्, परमाकुलतया परमसौन्दर्य्यप्रयोज्यं नकुलसहदेवयोरौत्सुक्यं च व्यञ्जयन्तीभिः दृग्भिः पाञ्चाल्या बहुविषयाया रतेरभिव्यञ्जनाद्रसाभास एवेति नव्याः । प्राञ्चस्त्वपरिणेतृबहुनायकविषयत्वे रतेराभासतेत्याहुः । तत्र शृङ्गाररस इव शृङ्गाररसाभासोऽपि द्विविधः, संयोगविप्रलम्भभेदात् । संयोगाभासस्त्वनुपदमेवोदाहृतः ।

Beng. Trans. : এই শ্লোকে ব্যঙ্গ্য কি - (রস অথবা রসাভাস তাহা নিরূপিত হইতেছে—)

'পাঞ্চালীর বিশেষরূপে আনত, চঞ্চল, অত্যন্ত বিস্তৃত ও পরমাকুল প্রথম দৃষ্টি পাণ্ডুপুত্রগণেতে পতিত হইতেছে ।'

এস্থলে দৃষ্টির 'ব্যানম্র' এই বিশেষণের দ্বারা ধর্মাত্মতাপ্রযোজ্য যুধিষ্ঠিরে পাঞ্চালীর সভক্তিত্ব, 'চলিত' এই বিশেষণের দ্বারা স্থূলকারতা প্রযোজ্য ভীমসেনে তাহার সত্রাসত্ব, 'স্ফারিত' এই বিশেষণের দ্বারা অলৌকিক শৌর্যশ্রবণের দ্বারা প্রযোজ্য অর্জ্জুনে তাহার সহর্ষত্ব এবং 'পরমাকুল' এই বিশেষণের দ্বারা পরমসৌন্দর্য্য প্রযোজ্য, নকুল ও সহদেবে তাহার ঔৎসুক্য অভিব্যক্ত করিয়াছে যে দৃষ্টিসমূহ তাহার দ্বারা পাঞ্চালীর বহুবিষয়া রতি প্রকাশিত হওয়ায় ইহা রসাভাসের দৃষ্টান্ত, ইহাই নব্যগণের মত । কিন্তু প্রাচীনগণ বলেন যে পরিণেতা (স্বামী) ভিন্ন অন্য বহুনায়ক বিষয় হইয়াছে যে রতির তাহারই আভাসত্ব হইয়া থাকে। শৃঙ্গার রসের ন্যায় শৃঙ্গাররসাভাসও দ্বিবিধ-সংযোগ রসাভাস ও বিপ্রলম্ভরসাভাস । সংযোগরসাভাসের দৃষ্টান্ত পূর্বে প্রদত্ত হইয়াছে ।

Eng. Trans. : Now, what should be the implied sense in the following verse—

"The first glances of Pāñcālī which are very much lowered down, quivering, widened and greatly flurried fall on the sons of Pāṇḍu." Here, as the *Rati* of Pāñcālī is directed to many (husbands) being suggested by her glances which being "lowered down" manifest her devotion to Yudiṣṭhira caused by his religious-mindedness ; which being 'quivering' show her fear for Bhīmasena, caused by his robust figure, which being widened reveal her joy for Arjuṇa caused by the hearing of his extraordinary valour, and which being greatly flurried imply her curiosity for Nakula and Sahadeva, caused by their supreme beauty, so it is the case of *Rasābhāsa*. This is the view of the Navyas (i.e modern rhetoricians). But the early writers on poetics hold that when the *Rati* has for its object many heroes other than husband then that should be the case of *Rasā*-

bhāsa. The *Śṛñgāra-rasābhāsa*, like the *Śṛñgāra-rasa* embraces two classes, in accordance with the two types of *Rati* of *Saṁyoga* (inunion) and of *Vipralambha* (in seperation). Example of *Saṃyoga-rasābhāsa* has been illustrated step by step.

Commentary : अत्र वक्ष्यमाणोदाहरणे कि रसो वा तदाभासो वेत्यर्थः। स्फारिता विस्तृताः। प्रथमा इत्यनेन पूर्वं दर्शनाभाव सूचितः। सभक्तित्वमित्यादिद्वितीयान्तानां व्यञ्जयन्तीभिरित्यनेनान्वयः। रसाभास एवेत्यस्य व्यङ्ग्य इति शेषः। एवेन रसव्यवच्छेदः। प्राञ्चस्त्विति। अत्रार्हचिबीज तु रत्यनौचित्यस्यापरिणीते इवात्रापि सत्त्वम्। न हि लक्षणे तथा निवेशोऽस्तीति। तत्र रसाभासानां मध्ये।

विप्रलम्भाभासो यथा—

'व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमथ मौनं समालम्बते
सर्वस्मिन् विदधाति किं च विषये दृष्टिं निरालम्बनाम्।
श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धत्ते धृतिं
वैदेहीकमनीयताकवलितो हा हन्त लंकेश्वरः॥'

अत्र सीतालम्बनेयं लंकेशगता विप्रलम्भरतिरनुभयनिष्ठतया जगत्गुरुपत्नीविषयकतया चाभासतां गता, व्यत्यस्तं लपतीत्यादिभिरुक्तिभिर्व्यज्यमानैरुन्मादश्रममोहचिन्ताव्याधिभि स्तथैवाभासतां गतैः प्राधान्येन परिपोष्यमाणा ध्वनिव्यपदेशहेतुः। एवं कलहशील-कुपुत्राद्यालम्बनतया वीतरागादिनिष्ठतया च वर्ण्यमाणः शोकः, ब्रह्मविद्यानधिकारि-चाण्डालादिगतत्वेन च निर्वेदः, कदर्यकातरादिगतत्वेन पित्राद्यालम्बनत्वेन वा क्रोधोत्साहौ, ऐन्द्रजालिकाद्यालम्बनत्वेन च विस्मयः, गुर्वाद्यालम्बनतया च हासः, महावीरगतत्वेन भयम्, यज्ञीयपशुवसासृङ्मांसाद्यालम्बनतया वर्ण्यमाणा जुगुप्सा रसाभासाः। विस्तृतिभयाच्चामी नेहोदाहृताः सुधीभिरुन्नेयाः। एवमनुचितविषया भावाभासाः।

Beng. Trans. : বিপ্রলম্ভাভাসের উদাহরণ যথা—

'ক্ষণকাল অসংলগ্ন কথা বলিতেছে, ক্ষণকাল মৌন অবলম্বন করিতেছে এবং সকল বিষয়ে নিরালম্বন দৃষ্টি নিক্ষেপ করিতেছে। দীর্ঘশ্বাস দীর্ঘতর করিতেছে; অল্পমাত্রও অঙ্গে ধৈর্য্য ধারণ করিতেছে না। হায়, লঙ্কেশ্বর বৈদেহীর সৌন্দর্য্যের দ্বারা অভিভূত হইয়াছে।' এস্থলে লঙ্কেশগতা সীতালম্বনা বিপ্রলম্ভরতি অনুভয়নিষ্ঠ ও জগদ্‌গুরুপত্নীবিষয়ক হইয়াছে বলিয়া আভাসতা প্রাপ্ত হইয়াছে। উহা আবার "ব্যত্যস্তং লপতি"—(অসংলগ্ন কথা বলিতেছে) ইত্যাদি উক্তির দ্বারা অভিব্যজ্যমান উন্মাদ, শ্রম, মোহ, চিন্তা ও ব্যাধি (ব্যভিচারি ভাব) যাহা পূর্বোক্তভাবে আভাসতা প্রাপ্ত হইয়াছে, তাহাদের দ্বারা প্রধানভাবে পরিপোষিত হইয়া ধ্বনিব্যপদেশের হেতু

হইয়াছে। এইভাবে কলহশীল কুপুত্রাদিরূপ আলম্বন বিশিষ্ট ও বীতরাগাদিনিষ্ঠ রূপে বর্ণ্যমান শোক, ব্রহ্মবিদ্যায় অনধিকারী চণ্ডালাদিগতরূপে নির্বেদ, নিন্দনীয় ও ভীত-পুরুষগতরূপে ও পিত্রাদিরূপ আলম্বন বিশিষ্ট রূপে ক্রোধ ও উৎসাহ, ঐন্দ্রজালিকাদি-রূপ আলম্বন বিশিষ্ট বিস্ময়, গুরু প্রভৃতি আলম্বন বিশিষ্ট হাস এবং মহাবীরগতরূপে ভয়, যজ্ঞীয় পশুর বসা, অসৃক্ (রক্ত), মাংস প্রভৃতি রূপ আলম্বন বিশিষ্টরূপে বর্ণ্যমান জুগুপ্সা রসাভাস। গ্রন্থবাহুল্য ভয়ে ঐগুলি এস্থলে উদাহৃত হইল না। সুধীগণ তাহা অনুমান করিয়া লইবেন। এইরূপে অনুচিত বিষয় বিশিষ্ট হইয়া ভাবাভাসও হইয়া থাকে।

Eng. Trans. : The following is the illustration of *Vipralambha-rasābhāsa.*

"For a moment he is talking incoherently, for a moment he is keeping silent; he is casting his vacant glance on everything. He is making long sighs longer ; and does not bear little patience in his limbs. Alas, the king of Laṅkā has been overpowered by the beauty of the daughter of the king of Videha."

Here, the *Vipralambha Rati* of the king of Laṅkā of which Sītā is the *Ālambana-Vibhāva* has been turned into *Ābhāsa* (fallacious appearance of *Rasa*) as it does not belong to both (i.e Sītā also) and is directed to the wife of one who is the master of the world. This *Rati*, again, being developed prominently by madness, fatigue, infatuation, anxious thought, and sickness which being suggested by the expression, "talks incoherently" etc. are, thus, turned into fallacious appearances of the same, has become the cause for the designation of Dhvani. In the same way *Śoka* (grief) which is described as belonging to *Vīta-rāga* (i.e one who has been freed from desires or attachment) and as possessing quarrelsome persons, bad sons etc as the *Ālambana-Vibhāva, Nirveda* (despondency) as belonging to Caṇḍāla who is not eligible for *Brahma-Vidyā, Krodha* (anger) and *Utsāha* (enthusiasm) as belonging to vile persons or frightened ones, and as possessing father etc as *Ālambana-Vibhāva, Vismaya* (feeling of wonder) as possessing magicians as the *Ālambana-Vibhāva, Hāsa* (laughter) as possessing spiritual guide as its *Ālambana-Vibhāva, Bhaya* (fear) as belonging to great hero, and *Jugupsā* (abhorance) as having the marrow, blood and flesh of animals meant for sacrifice as the *Ālambana Vibhāva* are treated as *Rasābhāsa.* Apprehending that the text may become very long, these are not illustrated. Wise men should conjecture them. In this way when a *Bhāva* is related with an improper object it becomes *Bhāvābhāsa.*

Commentary : एकं क्षणमिति पूर्वान्वयि। अपरमुत्तरान्वयि। ननु सीतायास्तदभावेऽपि लङ्केश तत्सत्त्वमत आह—जगदिति। उक्तिभिरिति। यथाक्रममिति शेषः। तथैव जगद्गुरुपत्नीविषयकतयैव। प्राधान्येनेति। तथा च न तद्भावाभासध्वनित्वमिति भावः। कलहशीलेति। अवीतरागादिविषयमिदम्। अत एवाह वीतेति। कदर्यो निन्द्यः, कातरो भीतः। एवमेव रसाभासवदेव।

यथा—

'सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
विद्यापि खेदकलिता विमुखीबभूव।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव॥'

गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्यान्यस्य वा कस्यचिदतिप्रतिषिद्धगमनां स्मरतो देशान्तरं गतस्येयमुक्तिः। अत्र च स्वात्मत्यागात्यागाभ्यां स्रक्चन्दनादिषु विषयेषु चिरसेवितायां विद्यायां च कृतघ्नत्वम्, अस्यां च लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यमानं व्यतिरेकवपुःस्मृतिमेव पुष्णातीति सैव प्रधानम्। एवं च त्यागाभावगतं सार्वदिकत्वं व्यञ्जयन्त्यधिदेवतोपमापि। एषा चानुचितविषयकत्वादनुभयनिष्ठत्वाच्च भावाभासः। यदि पुनरियं तत्परिणेतुरेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव।

Beng, Trans. : যথা—"সকল বিষয় বিস্মৃতি পথে গমন করিয়াছে। কষ্টসহকারে অধিগত বিদ্যাও বিমুখ হইয়াছে। কেবল সেই হরিণশাবকলোচনা অধিদেবতার ন্যায় আমার হৃদয় ত্যাগ করিতেছে না।" গুরুগৃহে বিদ্যাভ্যাসসময়ে তাঁহার (গুরুর) কন্যার লাবণ্যের দ্বারা আকৃষ্টচিত্ত কোন ব্যক্তির অথবা উপভোগের অত্যন্ত অযোগ্যা (গুরুকন্যা প্রভৃতি) কে স্মরণ করিতে করিতে দেশান্তরে গমনকারী অন্য কোন ব্যক্তির উক্তি। এস্থলে আত্মবিষয়ক ত্যাগের দ্বারা স্রকচন্দনাদি বিষয় ও চিরসেবিত বিদ্যার প্রতি কৃতঘ্নত্ব এবং নায়িকা কর্তৃক আত্মবিষয়ক অত্যাগের দ্বারা নায়িকার লোকোত্তরত্ব অভিব্যক্ত হয়, এইরূপ ব্যতিরেক অলংকার স্মৃতিকে পোষণ করিতেছে। সুতরাং উহাই (স্মৃতি) প্রধান। (অর্থাৎ বক্তাকে স্রকচন্দনাদি বিষয় ও চিরসেবিত বিদ্যা ত্যাগ করিয়াছে বলিয়া তাহাদের তাহার প্রতি কৃতঘ্নত্বসূচিত হইয়াছে এবং নায়িকা তাহাকে ত্যাগ করিতে পারিতেছে না বলিয়া নায়িকার লোকোত্তরত্ব সূচিত হইয়াছে। এই লোকোত্তরত্বহেতু স্রকচন্দনাদি বিষয় ও চিরসেবিত বিদ্যা অপেক্ষা নায়িকার অধিক উত্‌কর্ষই ব্যতিরেক অলংকার। ব্যতিরেক অলংকারের দ্বারা স্মৃতির পরিপোষণ হইয়াছে।) এইরূপে অধিদেবতার সহিত উপমা ত্যাগাভাব গত

সার্বকালিকত্বকে অভিব্যক্ত করিয়া স্মৃতিকে পোষণ করিতেছে। এই স্মৃতি অনুচিতবিষয় ও অনুভয়নিষ্ঠ বলিয়া ভাবাভাস হইয়াছে। যদি ইহা পরিণেতার উক্তি হয় তাহা হইলে ভাবধ্বনি হইবে।

Eng. Trans. : For example, "All objects of senses have gone to oblivion ; learning attained with hard toil has deserted me. Only that girl endowed with the eyes of a fawn, like my presiding deity, does not leave my heart." This is the speech of some one whose mind has been attracted by the beauty of his preceptor's daughter when he was engaged in study in the latter's house or this is uttered by some person as he remembered her who was extremely unaccessible (i.e unenjoyable), while he was daparting for other country, Here, ungratefulness of the objects like garlands, sandal paste etc and of learning served for long is suggested by the abandonment of his own self by them ; extraordinariness of the heroine is suggested by the non-abandonment of his own self by her. The extraordinariness of the heroine reveals the *Vyatīreka Alaṁkāra* by showing her superiority to learning and objects of enjoyment. The extraordinariness implied, thus, through the form of the *Vyatireka-Alamkāra* helps the development of *Smṛti* (Bhāva). In the same way the similarity with the presiding deity nourishes *Smṛti* also by suggesting constant absence of abandonment (by the heroine). As this *Smṛti* has an improper object and does not belong to both (the hero and the heroine), it is a case of *Bhāvābhāsa.* If this verse be taken as a speech of the husband of the heroine, then, it should be the case of *Bhāvadhvani.*

Commentary : खेदकल्पिता खेदव्याप्ता। विनिगमनाविरहादाह अन्यस्येति। अत्र च स्वात्मत्यागेति विषयविद्योभयकर्तृकस्वत्यागेन विषयविद्ययोः कृतघ्नत्वम् ; नायिकाकर्तृकस्वीयात्यागेन चास्यां नायिकायां लोकोत्तरत्वमित्यर्थः। एवं स्मृतिमेव पुष्यतीत्यर्थः।

अथ भावशान्तिः—

भावस्य प्रागुक्तस्वरूपस्य शान्तिर्नाशः।

स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव ग्राह्यः, तस्यैव सहृदयचमत्कारित्वात्। उदाहरणम्—

'मुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि! मुदिरालिरुदियाय।
इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाब्जकोणशोणरुचिः॥'

इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभावः। नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः। उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोषनाशो व्यङ्ग्यः।

Beng. Trans.: এখন ভাবশান্তি বর্ণিত হইতেছে।

প্রাগুক্তস্বরূপ ভাবের নাশ ভাবশান্তি। এই নাশ উত্পত্তিকালাবচ্ছিন্ন হওয়া উচিত, কারণ উহাই সহৃদয়ের চমত্কার সৃজন করে। উদাহরণ—'হে ভামিনি, (কোপপরায়ণা) আজও কেন ক্রোধ ত্যাগ করিতেছ না। মেঘপঙ্ক্তি উদিত হইয়াছে। পতির এই বচনের দ্বারা সেই তন্বীর নয়ন পদ্মের কোণস্থিত রক্তিম আভা অপগত হইল।' এস্থলে ঐরূপ প্রিয়বচনশ্রবণ বিভাব। নয়নকোণগত রক্তিমত্বের নাশ অথবা তাহার দ্বারা অভিব্যক্ত প্রসাদ অনুভাব। উত্পত্তিকালাবচ্ছিন্ন রোষনাশ ব্যঙ্গ্য।

Eng. Trans.: Now *Bhāva-śānti* is going to be discussed. The extinction of *Bhāva* whose essential nature has already been delineated is *Bhāva-śānti*. This extinction must be connected with the very moment of the origin of the *Bhāva*, as that alone can produce delight in the connoisseur. For example. "The redness in the corner of the lotus-like eyes of that slender-bodied one disappeared by these words of her husband, "Why don't you give up your anger, indignant one. The cluster of cloud has appeared." Here, the hearing of such words of the husband is the *vibhāva*, the disappearance of the red hue from the corner of the eyes and graciousness as suggested by it constitute the *Anubhāva*. The extinction of anger connected with the moment of its origin has been implied (by them).

Commentary: स च नाशश्चोत्पत्त्यवच्छिन्न एवोत्पत्तिकालावच्छिन्न एव। मुदिरालिर्मेघपङ्क्तिः। नाशस्य साक्षात् तत्कार्यत्वाभावादाह तदभीति।

तथा–भावोदयो भावस्योत्पत्तिः।

उदाहरणम्–'वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी।
अंसदेशवलयीकृतां क्षणादाचकर्ष निजबाहुवल्लरीम्॥'

अत्रापि दयितवेक्षोगतविपक्षकामिनीहारलक्ष्मदर्शनं विभावः। प्रियांसदेशवलयीकृतनिजबाहुलताकर्षणमनुभावः। रोषोदयो व्यङ्ग्यः। यद्यपि भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वात्तयोर्विविक्तो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कारविरहात् चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य अस्ति विषयविभागः।

Beng. Trans.: এখন ভাবোদয় বর্ণিত হইতেছে।

ভাবের উত্পত্তি ভাবোদয়। উদাহরণ—

"দয়িতের বক্ষে বিপক্ষনারীর হার চিহ্ন দর্শন করিয়া সেই ভামিনী তাহার

(দয়িতের) স্কন্ধদেশে বলয়ীকৃত নিজের বাহুলতাকে মুহূর্তের মধ্যে আকর্ষণ করিয়া লইল।" এস্থলে দয়িতের বক্ষে বিপক্ষ রমণীর হারচিহ্ন দর্শন বিভাব। প্রিয়ের স্কন্ধদেশে বলয়ীকৃত নিজ বাহুলতার আকর্ষণ অনুভাব। রোষের উদয় ইহাদের দ্বারা ব্যঙ্গ্য হইয়াছে। যদিও ভাবশান্তিতে ভাবান্তরের উদয়, অথবা ভাবোদয়ের পূর্বে ভাবশান্তির আবশ্যকত্বহেতু উভয়ের ব্যবহারের বিষয় ভিন্ন নহে, তথাপি উভয়ের একত্র চমত্‌কারিত্ব নাই বলিয়া এবং ব্যবহার চমত্‌কার অনুসারে হইয়া থাকে বলিয়া বিষয় বিভাগ সম্ভব।

Eng. Trans : Now *Bhāvodaya* is going to be discussed. The emergence of a *Bhāva* is *Bhāvodaya*. The following verse illustrates it :—

"Seeing the mark of necklace of the wife of other person on the bosom of her husband, the lady at once withdrew her creeper-like arms which were put round his shoulder." Here, also, the *Vibhāva* is the seeing of the mark of necklace of the wife of other person on the bosom of her husband. The *Anubhāva* is the withdrawal of her arms put like a bracelet round his shoulder. Emergence of anger is suggested by them. Though the emergence of other *Bhāva* is necessary in the extinction of a *Bhāva* and extinction of a *Bhāva* is necessary before the emergence of a *Bhāva*, and hence, these two have no separate scope of application, still they have, since the two (extinction and emergence of *Bhāva*) simultaneously donot produce चमत्कार (strikingness), and their application depends upon this चमत्कार. (If the चमत्कार is caused by the emergence of *Bhāva* that is the case of *Bhāvodaya* ; if that is produced by the extinction of *Bhāva* that is the case of *Bhāva-śānti*).

Commentary : ननु ततः किमत आह—चमत्कारेति। एवं च यत्कृतो यत्र चमत्कारस्तत्र तद्व्यवहार इति भावः।

एवम्—

भावसन्धिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभवयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम्। उदाहरणम्—

'यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः।
संकुचन्ति विकसन्ति राघवे जानकीनयननीरजश्रियः॥'

अत्र भगवद्दाशरथिगतस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य तादृशस्यैव शीलशौर्यादेश्च दर्शनं विभावः। नयनगतसंकोचविकासावनुभावः। व्रीडौत्सुक्ययोः सन्धिर्व्यङ्ग्यः।

Beng. Trans.: এইরূপে পরস্পরের অভিভবযোগ্য অথচ পরস্পরের দ্বারা অনভিভূত ভাবদ্বয়ের সামানাধিকরণ্য ভাবসন্ধি। উদাহরণ—'রাঘবের যৌবনোদগমের দ্বারা অত্যন্ত শঙ্কিত হইয়া ও তাহার চরিত্র, শৌর্য, বল ও কান্তির দ্বারা আকৃষ্ট হইয়া জানকীর নয়নপদ্মের সৌন্দর্য্য সংকুচিত ও বিকশিত হইতেছে।" এস্থলে ভগবান্ দাশরথির লোকোত্তর যৌবনের প্রাদুর্ভাব ও ঐরূপ শীল, শৌর্য প্রভৃতির দর্শন (অর্থাৎ জ্ঞান) বিভাব। নয়নগত সংকোচ ও বিকাশ অনুভাব। ইহাদের দ্বারা ব্রীড়া ও ঔৎসুক্যরূপ ভাবদ্বয়ের সন্ধি ব্যঙ্গ্য হইয়াছে।

Eng. Trans.: Thus—when two *Bhāvas* capable of overpowering each other but not actually overpowered, exist in the same substratum (ie poetry) then, that is the case of *Bhāvasandhi*. The example of *Bhāvasandhi* is the following verse—"The beauty of the lotus-like eyes of Jānakī, which is very much alarmed at the rise of youth in Rāghava and attracted by his disposition, valour, strength and beauty, gets contracted and widened while fallen on Rāghava". Here, the advent of extraordinary youth in Lord Rāghava and the sight (ie knowledge) of the disposition, valour etc of that type (ie extraordinary) constitute the *Vibhāva*. The contraction and widening of the eyes are the *Anubhāvas*. The *Sandhi* (union) of bashfulness (*Vrīḍā*) and curiosity (*Autsukya*) is suggested by those *Vibhāva* and *Anubhāvas*.

Commentary: सामानाधिकरण्यमिति। एकदेशवृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपमित्यर्थः। सूक्ष्मभेदस्त्वकिञ्चित्कर इति भाव।

भावशबलत्वं भावानां बाध्यबाधकभावमापन्नानामुदासीनानां वा व्यामिश्रणम्। एकचमत्कृतिजनकज्ञानगोचरत्वमिति यावत्।

उदाहरणम—'पापं हन्त मया हतेन विहितं, सीतापि यद्यापिता,
सा मामिन्दुमुखी विना बत वने किं जीवितं धास्यति।
आलोकेय कथं मुखानि कृतिनां, किं ते वदिष्यन्ति मां,
राज्यं यातु रसातलं, पुनरिदं न प्राणितुं कामये॥'

अत्र मत्यसूयाविषादस्मृतिवितर्कव्रीडाशङ्काग्लानिनिर्वेदानां प्रागुक्तस्वस्वविभावजन्मनां शबलता। यत्तु काव्यप्रकाशटीकाकारैः "उत्तरोत्तरेण भावेन पूर्वपूर्वभावोपमर्दः शबलता' इत्यभ्यधीयते तन्न। 'पश्येत् कश्चिच्चल चपल रे, का त्वराहं कुमारी, हस्तावलम्बं वितर,

हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासो'त्यत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यमत्यौत्सुक्यानामुपमर्दलेश-शून्यत्वेऽपि शबलताया राजस्तुतिगुणत्वेन पञ्चमोल्लासे मूलकृतैव निरूपणात्। स्वोत्तर-विशेषगुणेन जायमानस्तु नाशो न व्यङ्ग्यः, न वोपमर्दपदवाच्यः नापि चमत्कारी। तस्मात्—

"नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे।
विलक्षणो यथास्वादो भावानां संहतौ तथा॥"

Beng. Trans : এইরূপে—

বাধ্যবাধকভাবপ্রাপ্ত অথবা উদাসীন একাধিক ভাবের মিশ্রণ ভাবশবলতা। অর্থাৎ ইহাদের (ভাবসমূহের) একচমৎকৃতিজনক জ্ঞানগোচরত্বই ভাবশবলতা। উদাহরণ— 'হায়,হতভাগ্য আমি কি পাপ করিয়াছি যে সীতাকেও নির্বাসিত করিয়াছি। সেই ইন্দুমুখী আমাকে বিনা বনে কিরূপে জীবন ধারণ করিবে ? কৃতিব্যক্তিগণের মুখ কিরূপে দেখিব ? তাহারা আমাকে কি বলিবে ? এই রাজ্য রসাতলে যাক্। (আমি) বাঁচিতে কামনা করি না।" এস্থলে মতি, অসূয়া, বিষাদ, স্মৃতি, বিতর্ক, ব্রীড়া, শঙ্কা ও নির্বেদ ভাবসমূহ যাহা পূর্বোক্ত স্ব-স্ব বিভাব হইতে জাত হইয়াছে তাহাদের শবলতা। কাব্যপ্রকাশের টীকাকারগণ যে বলিয়াছেন "উত্তর উত্তর ভাবের দ্বারা পূর্ব পূর্ব ভাবের অভিভব শবলতা।" ইহা ঠিক নহে। 'পশ্যেৎ কশ্চিচ্চল চপল রে" —ইত্যাদি শ্লোকে শঙ্কা, অসূয়া, ধৃতি, স্মৃতি, শ্রম, দৈন্য, মতি ও ঔৎসুক্য নামক ভাবগুলির (উত্তর উত্তর কর্তৃক পূর্বপূর্বের) অল্পপরিমাণে অভিভব না হইলেও উহাদের শবলতা রাজস্তুতির নিকট গুণীভূতরূপে গ্রন্থকার কর্তৃক স্বগ্রন্থের পঞ্চমোল্লাসে নিরূপিত হইয়াছে। নিজের উত্তরবর্তী ভাবের বিশেষ গুণের দ্বারা জায়মান (পূর্ববর্তীভাবের) নাশ এস্থলে ব্যঙ্গ্য হয় নাই। অথবা, 'উপমর্দ' পদবাচ্য হয় নাই, অথবা চমৎকার জনকও নহে। সুতরাং যেরূপ 'নারিকেল জল, দুগ্ধ, শর্করা ও কদলীর মিশ্রণে অসাধারণ আস্বাদ উৎপন্ন হয় সেইরূপ ভাবসমূহের সংহতিতে হইয়া থাকে।'

Eng. Trans. : *Bhāva-śabalatā* is the conglomeration or mixture of many *Bhāvas* which are either related with one another as *Bādhya* (which is to be overpowered) and *Bādhaka* (which is to overpower) or are indifferent (i.e not related) to one another. It means that the *Bhāvas* become subject to the knowledge generating the same *Camatkṛti* (i.e supermundane joy). The example is—'What sin has been committed by my wretched self that Sītā has been banished ; how that moon-faced one will maintain her life without me in the forest. How can I cast my glance on the faces of virtuous men or what will they say ? Let this kingdom go to hell. I have no desire to live." Here is a conglomeration of the *Bhāvas*,

named—*Mati* (Resolution), *Asūyā* (Jealousy), *Viṣāda* (Dejection); *Smṛti* (Recollection), *Vitarka* (Conjecture), *Vrīḍā* (Bashfulness or shame), *Śaṅkā* (Apprehension), and *Nirveda* (Despondency) which rise from their respective *Vibhāvas* as mentioned before. What the commentators on the *Kāvya-prakāśa* have observed: "The *Śabalatā* or the conglomeration means the destruction of the *Bhāvas* rising before by those rising after." is not proper. The *Śabalatā* of the *Bhāvas* viz. *śaṁkā*, (Apprehension). *Asūyā* (Jealousy), *Dhṛti* (Patience), *Smṛti* (Recollection), *Śrama* (Fatigue), *Dainya* (Wretchedness), *Mati* (Resolution) and *Autsukya* (Curiosity), in the verse पश्येत कश्चित् etc. even without the destruction of one by another in the slightest degree, has been stated in the fifth *ullāsa* (i.e. chapter) by the author of the original work (i e the *Kāvyaprakāśa*) himself as subordinate to an eulogy of a king. The destruction of one *Bhāva* by another rising later only for its specific merit can not be implied, that cannot be expressly stated by the term-'*upamarda*' (destruction), and that cannot produce any aesthetic charm. Hence, "as in the mixture of the coconut water, milk, sugar and banana there is an exceptional flavour, so the conglomeration of the *Bhāvas*, produces an exceptional relish (or pleasure).

Commentary : शबलतायां स्वैकदेशवृत्तित्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमिति विशेषः। तादृशस्यैव लोकोत्तरस्यैव। एकेति। एकं यत् तादृश ज्ञान महावाक्यार्थबोधस्तद्विषयत्वमित्यर्थः। पापमिति। अत्र पापमित्यनेन मतिः, हतकेनेत्यादिनासूया, सीतापीत्यादिना विषादः, मत्यनेन स्मृतिः, मामित्यादिना वितर्कः, आर्यकेत्यादिना व्रीड़ा, किं ते इत्यादिना शङ्का, राज्यमित्यादिना निर्वेद इति बोध्यम्। पश्येत् कश्चिदिति शङ्का। चल चपल रे इत्यसूया। का त्वरेति धृतिः। अहह कुमारीति स्मृतिः। [illegible]तरेति श्रमः। हहहेति दैन्यम्। व्युत्क्रम इति मतिः। क्वयामीति [illegible]त्यौत्सुक्यम्। औत्सुक्यान्तामिति। मध्ये पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरेणेति शेषः। मूलकृतैव प्रकाशकृतैव। तत्त्वेऽप्याह—न वेति। तत्त्वेऽप्याह-नापीति। अत्र च सहृदयहृदयमेव प्रमाणमिति भावः। उपसंहरन्ति-तस्मादिति। चूर्णकेयम्। संहतौ मिश्रणे।

अत्रेवं बोध्यम्—य एते भावशान्त्युदयसन्धिशबलताध्वनय उदाहृतास्तेऽपि भावध्वनयः एव। विद्यमानतया चर्व्यमाणत्वेनोत्पत्त्यवच्छिन्नत्वविनश्यदवस्थत्व-सन्धीयमानत्व-परस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्व्यमाणेषु भावेष्वेव प्राधान्यस्यौचित्यात्,

चमत्कृतेस्तत्रैव विश्रान्तेः। यद्यप्युत्पत्तिविनाशसन्धिशबलतानां तत्सम्बन्धिनां भावानां च समानायां चर्वणाविषयतायां न प्राधान्यं विनिगन्तुं शक्यते, तथापि स्थितौ भावेषु प्रधानतायाः क्लृप्तत्वात्, भावशान्त्यादिष्वपि तेष्वेव शान्तिप्रतियोगित्वादिभिर्व्यज्यमानेषु तस्याः कल्पयितुमौचित्यात् । किं च यदि भावशान्त्यादौ भावो न प्रधानं किं तु तदुपसर्जनकशान्त्यादिरेवेत्यभ्युपेयते तदा व्यज्यमानभावेष्वभिहिततत्प्रशमादिषु काव्येषु भावप्रशमादिध्वनित्वं न स्यात् ।

Beng. Trans. : এস্থলে এইরূপ বুঝিতে হইবে—এই যে ভাবশান্তি, ভাবোদয়, ভাবসন্ধি ও ভাবশবলতা উদাহৃত হইয়াছে তাহা ভাবধ্বনিই (তাহার অতিরিক্ত নহে)। আস্বাদ্যমান ভাবগুলিতে বিদ্যমান থাকে বলিয়া ভাবেরই যেরূপ প্রাধান্য থাকে সেইরূপ উৎপত্ত্যবচ্ছিন্নত্ব, বিনশ্যদবস্থত্ব, সন্ধীয়মানত্ব, পরস্পর-সমানাধিকরণত্বরূপ বৈশিষ্ট্যের সহিত আস্বাদ্যমান হইলেও ভাবেরই প্রাধান্য উচিত কারণ তাহাতেই চমৎকৃতির বিশ্রান্তি ঘটে। যদিও উৎপত্তি (উদয়), বিনাশ (শান্তি), সন্ধি ও শবলতা এবং তৎ সম্বন্ধী ভাবগুলির চর্বণাবিষয়তা সমান বলিয়া প্রাধান্য নিরূপণ করিতে পারা যায় না, তথাপি স্থিতিতে ভাবগুলিতে প্রাধান্য সিদ্ধ হইয়া থাকে, চর্ব্যমাণ ভাবশান্তি প্রভৃতিতেও শান্তি প্রভৃতির প্রতিযোগী রূপে ব্যজ্যমান ভাবেরই প্রাধান্য কল্পনা করা উচিত। যদি ভাবশান্তি প্রভৃতিতে ভাব প্রধান নহে, তাহার উপসর্জনকারী শান্তি প্রভৃতি প্রধান, এইরূপ স্বীকার করা হয় তাহা হইলে যে কাব্যে ভাব ব্যঙ্গ্য হইয়াছে কিন্তু প্রশমাদি উক্ত হইয়াছে তাহাতে ভাবপ্রশমাদিধ্বনি হইবে না।

Eng. Trans. : In this connection it is to be admitted that all these, viz. *Bhāva Śānti*, *Bhāvodaya*, *Bhāva-Sandhi* and *Bhāva-Śabalatā* are nothing but *Bhāvadhvani*. Because, as in the *Bhāvas* which are relished, the *Bhāvas*, on account being present, enjoy prominence so in those *Dhvanis* (viz *Bhāva-Śānti* etc) the *Bhāvas* which are relished as being characterised by the state of getting emerged, of being destroyed, of being united and of having, one another, the same substratum, properly hold prominence as aesthetic charm depends (lit. resides) on then. Though the respective prominence of Utpatti (udaya), Vināśa (Śānti), Śandhi and Śabalatā and of the *Bhāvas* associated with them cannot be determined as their state of relish is the same, yet that is well acknowledged in the *Bhāvas* so long their relish exists ; similarly, when those *Bhāvapraśānti* etc. are relished the prominence of the *Bhāvas* is to be admitted as these are the *Pratiyogi* (counterpart) of *Praśānti* (extinction) etc. Moreover, if it is held that in the *Bhāva-Śānti* etc the *Bhāva* is not prominent but *Praśānti* etc. (the state of extinction

etc) which subdues the *Bhāvas* is prominent, then there will be no *Bhāva-praśama-dhvani* and the like in a poetry where the *Bhāvas* are implied but *Praśama* etc (extinction of *Bhāva* etc.) are expressly stated by words.

Commentary : भावसम्बन्धिशान्त्यादीनां ध्वनय इत्यर्थः। स्थितौ तद्विषये। तेष्वेव भावेष्वेव। तस्याः प्रधानतायाः। ननु तत्र तत्कृतश्चमत्कारः, अत्र त्वेतत्कृत इति वैषम्यमत आह—किं चेति।

यथा हि,

'उषसि प्रतिपक्षनायिकासदनादन्तिकमञ्चति प्रिये।
सुदृशो नयनाब्जकोणयोरुदियाय त्वरयारुणद्युतिः॥'

अत्रोत्पूर्वकेणैतिना भावोदयस्य वाच्यतयैव प्रत्यायनात्। ननु उदयस्य वाच्यत्वेऽपि भावस्यावाच्यत्वाद्ध्वनित्वं सुस्थमिति चेत्। प्रधानस्य व्यपदेशानौपयिकत्वेऽप्रधानकृत-व्यपदेशानुपपत्तेः। अस्मन्मते तूत्पत्तेर्वाच्यत्वेऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्यामर्षस्य प्रधानस्या-वाच्यत्वाद्युक्त एव भावोदयध्वनिव्यपदेशः।

Beng. Trans. : 'যথা ঊষাকালে প্রতিপক্ষ নায়িকার গৃহ হইতে প্রিয় নিকটে আসিলে সুনয়নার নয়নপদ্মের কোণে ত্বরায় রক্তিমাভা উদিত হইল।'

এস্থলে উৎপূর্বক ই-ধাতুর দ্বারা ভাবোদয় বাচ্যের ন্যায় প্রতীত হইতেছে। উদয় বাচ্য হইলেও ভাবের আবাচ্যত্বহেতু ধ্বনিত্ব অব্যাহত থাকে এই কথা বলিলে উত্তর এই যে প্রধান যদি ব্যপদেশের উপায় স্বরূপ না হয় তাহা হইলে অপ্রধানকৃত ব্যপদেশ যুক্ত হয় না। আমাদের মতে উৎপত্তির বাচ্যত্ব থাকিলেও উৎপত্ত্যবচ্ছিন্ন প্রধান অমর্ষের বাচ্যত্ব না থাকায় ভাবোদয়ধ্বনি ব্যপদেশ যুক্ত হইয়াছে।

Eng. Trans. : For examle—

'At dawn when the lover comes near from the house of the rival heroine, red hue quickly appeared in the corners of the lotus-like eyes of that beautiful eyed one.'

Here, the emergence of the *Bhāva* is felt as if it is stated by the √*-in*, (to go) preceded by the prefix-*ut*. If it is said, "Though emergence (of the *Bhāva*) is expressly mentioned yet the *Bhāva* itself is not so; hence it is a case of *Dhvani*", the answer is "Any designation caused by a subordinate one is not properly justified when the prominent one does not appear to be the cause of it. In our view, though the emergence is expressly stated yet the *Bhāva Amarṣa* (jealousy) which is characterised by the state of having emerged and which holds sway is not expressly stated; hence, the designation—*Bhāvodaya-dhvani*' is quite justified.

Commentary : सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्योपपादयाति—तथा हीति। अस्यतीति सप्तमी। उत्पूर्वकेनेतिनेति। उदुपसर्गपूर्वकेणेणधातुनेत्यर्थः। शङ्कते—उदयेति। अनौपयिकत्वेऽप्रधानेत्यत्राकारप्रश्लेषः।

एवं व्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्य प्रशमस्य वाच्यत्वे भावशान्तिध्वनित्वं न स्यात्।

यथा—'क्षमापणैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये।

शेमुः सरोजनयनानयनारुणकान्तयः॥'

ननु शब्दवाच्यानां प्रशमादीनामरुणकान्त्यैवान्वयात् अरुणकान्तिप्रशमादेरेव वाच्यत्वं पर्यवसितम्, न तु तादृशप्रशमादिव्यङ्ग्यस्य रोषप्रशमादेः, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदस्यावश्यकत्वात्। न चारुण्यव्यङ्ग्यरोषस्यैव वाच्यीभूतप्रशमाद्यन्वय इति वाच्यम्। वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्येण सिद्धतया वाच्यान्वयबोधवेलायां वाच्यैः सह व्यङ्ग्यान्वयानुपपत्तेः। अन्यथा "सुदृशो नयनाब्जकोणयोः" इत्यस्यान्वयो न स्यात्। नैवम्।

Beng. Trans. : এইরূপে ব্যজ্যমান-ভাব-প্রতিযোগিক প্রশম বাচ্য হইলে ভাবশান্তিধ্বনি হইবে না। যথা—

"ক্ষমারূপ পণের অসাধারণ স্থান যে দুই চরণ তাহাতে প্রিয় পতিত হইলে পদ্মনয়নার নয়নের অরুণ কান্তি প্রশমিত হইল।" যদি বলা হয় (পূর্বপক্ষী আশঙ্কা করেন) "শেমুঃ" শব্দবাচ্য প্রশমাদির অরুণকান্তির সহিত অন্বয় থাকায় অরুণকান্তিপ্রশমাদির বাচ্যত্ব পর্যবসিত হইয়াছে, কিন্তু ঐরূপ প্রশমাদির দ্বারা ব্যঙ্গ্য রোষপ্রশমাদির বাচ্যত্ব সম্ভব নহে, কারণ ব্যঙ্গ্য ও ব্যঞ্জকের ভেদ আবশ্যক। আরুণ্য অর্থাৎ অরুণ ভাবের) দ্বারা ব্যঙ্গ্য রোষের ই বাচ্যে পরিণত প্রশমাদির সহিত অন্বয় আছে বলা উচিত নহে, কারণ বাচ্য ও ব্যঙ্গ্য প্রতীতি আনুপূর্ব্য অনুসারে সিদ্ধ হয় বলিয়া (অর্থাৎ বাচ্য প্রতীতি পূর্বে ও ব্যঙ্গ্যপ্রতীতি পরে ঘটে বলিয়া) বাচ্যের অন্বয়বোধ কালে বাচ্যের সহিত ব্যঙ্গ্যের অন্বয় যুক্তিযুক্ত নহে। তাহা না হইলে "সুদৃশো নয়নাজকোণয়োঃ" এই স্থলে পদার্থগুলির অন্বয় হইত না (কারণ ব্যঙ্গ্য রোষ ভাবের উদয়ে সুদৃক্ত্বের বাধা ঘটে)। ইহার উত্তরে পণ্ডিত রাজ বলেন—এইরূপ বলা উচিত নহে।

Eng. Trans. : In a similar way when the extinction in which an implied *Bhāva* is the *Pratiyogin* (the counterpart of extinction) becomes expressly stated that does not constitute *Bhāva-Śanti-dhvani*. For example : 'When the lover fell on her feet which were the only source of wealth (lit. bet) in the from forgiveness, the reddish hue in the eyes of that lotus-eyed lady got dissolved.'

If it is observed, "As the exticlion which is expressly stated by the word "शेमुः" is related with "reddish hue", so the extinction of the reddish hue is deemed as expressly stated (वाच्य). The extinction of wrath, which is implied by that extinction has no possibility of being expressly stated as the distinction between the *Vyangya* (which is implied ; i.e the extinction of wrath) and *vyañjaka* (which implies i.e the extinction of reddish hue) must be admitted. It should not be said that the wrath implied by the reddish hue is related with extinction which has been expressly stated, because the cognitions of the वाच्य (expressly stated) and of व्यङ्ग्य (implied) are attained in due order (i.e the वाच्य sense precedes and the व्यङ्ग्य sense follows) and hence, when the knowledge of the relation of the *Vācya* senses rises, the relation of the *Vyangya* with the *Vācya* cannot be justified. Otherwise, (if the व्यङ्ग्य sense and the वाच्य sense rise simultaneously) there will be no relation between the senses of words in the sentence -"सुदृशो नयनाब्जकोणयोः" (that means, if the implied sense—wrath, of the word नयनाब्जकोणयोः and the expressly stated sense of the word सुदृशः appear simultaneously the latter will be obstructed by the former since beauty cannot co-exist with wrath.) Jagannātha's answer to such observation is "That must not be."

Commentary : उदयस्थले दोषं दत्त्वा शान्तिस्थले तमाह-एवमिति । एकपदयोरसाधारणस्थानयो. । पततीति सप्तमी । उभयत्र शङ्कते--नन्विति । वाच्यान्वयेति । सकलपदानामिति शेषः । वाच्यैः प्रशमादिभिः । व्यङ्ग्यान्वयेति । आरुण्यव्यङ्ग्यरोषान्वयेत्यर्थः । अन्यथा तदङ्गीकारे । न स्यात् रोषोदये सुदृक्त्वस्य बाधात् । तथा च रोषप्रशमादि-ध्वनित्वं सुस्थमिति भावः ।

एवमपि—

'निर्वासयन्तीं धृतिमङ्गनानां शोभां हरेरेणदृशो धयन्त्याः ।
चिरापराधस्मृतिमांसलोऽपि रोषः क्षणप्राघुणिको बभूव ॥'

इत्यादावपि भावप्रशमध्वनित्वापत्तेः, भावस्य वाच्यत्वेऽपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यङ्ग्यत्वात् । उभयोरप्यवाच्यत्वमपेक्षितमिति चेत्, प्रागुक्तपद्यद्वये शमत्वोदयत्वाभ्यां शमोदययोर्वाच्यत्वादनुदाहरणत्वापत्तेः । इष्टापत्तिस्तु सहृदयानामनुचितैव । तस्माद्-भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावानामेव चमत्कारित्वं प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतो न तस्य वाच्यतादोषः । इदं पुनर्भावध्वनिभ्यो भावशान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानं—यदेकत्र चर्वणायां भावेषु स्थित्यवच्छिन्नामर्षादित्वम्, अमर्षादित्वमेव वा प्रकारः, अन्यत्र तु प्रशमावस्थत्वादिरपीति । रसस्य तु स्थायिमूलकत्वात्प्रशमादेरसम्भवः, सम्भवे वा न चमत्कारः, इति न स विचार्यते ।

Beng. Trans. : এইরূপে—

'অঙ্গনাগণের ধৈর্য্য নির্বাসিত করে যে হরির শোভা তাহা পান করিতে করিতে হরিণনয়নার রোষ দীর্ঘ অপরাধের স্মৃতির দ্বারা বলবান হইলেও ক্ষণকালের অতিথি হইল।'

ইত্যাদি স্থলে ভাবের বাচ্যত্ব থাকিলেও প্রধান তৎ (অর্থাৎ ভাব) প্রশমের ব্যঙ্গ্যত্ব হওয়ায় ভাবপ্রশমধ্বনি স্বীকৃত হইত। এস্থলে উভয়ের অবাচ্যত্ব অপেক্ষিত এইরূপ বলিলে, উত্তর এই যে পূর্বোক্ত উদাহরণ দুইটিতে ("ক্ষমাপণৈক" এবং "উষসি প্রতিপক্ষ") প্রশমত্ব ও উদয়ত্বের দ্বারা শম ও উদয়ের বাচ্যত্ব হওয়ায় ভাবোদয় ও ভাবপ্রশমের দৃষ্টান্তরূপে উহাদের প্রয়োগ হওয়া উচিত নহে।" ইষ্টাপত্তি সহৃদয়ের পক্ষে অনুচিত। সুতরাং ভাবপ্রশমাদিস্থলে প্রধানভাবে ভাবেরই চমৎকারিত্ব, প্রশমাদির গুণীভাব থাকায় তাহার বাচ্যত্বে কোন দোষ নাই।

ভাবধ্বনি হইতে ভাবশান্তি প্রভৃতি ধ্বনির চমৎকারগত ভেদের এই নিদান—(মূল কারণ) একত্র অর্থাৎ শুদ্ধ ভাবধ্বনির আস্বাদনে স্থিতিবিশিষ্ট অমর্ষত্ব প্রভৃতি অথবা অমর্ষত্ব প্রভৃতি বিশেষণ হয় ; অন্যত্র অর্থাৎ—ভাবশান্তি প্রভৃতির আস্বাদনে প্রশমাবস্থত্ব প্রভৃতি বিশেষণ হয়। রস স্থায়িমূলক বলিয়া তাহার প্রশমাদি সম্ভব হয় না, সম্ভব হইলেও তাহার চমৎকারিত্ব নাই ; সেইজন্য তাহা আলোচিত হইল না।

Eng. Trans. : For in such verses as—

"The wrath of the deer-eyed one, though intensified by the recollection of offences committed for long, became the guest of moment (ie. became momentary) when she drank the beauty of Hari which banished the patience of women", *Bhāva-praśama-dhvani* should have been admitted, as the extinction of the *Bhāva* रोष-wrath which is prominent has been implied here though *Bhāva* has been expressly stated. If both (the *Bhāvapraśama* and *Bhāva*) are desired to be not expressly stated (ie. implied) then the above two verses (उषसि प्रतिपक्ष etc. and क्षमापनणैकपदयोः etc) should not be treated as examples of *Bhāvodaya* and *Bhāvaśānti* for *Praśama* (extinction) and *udaya* (emergence) of the *Bhāvas* have been expressly mentioned by *śamatva* (the state of शम) and *udayatva* (the state of उदय) in the two words शेमुः and उदियाय. No connoisseur should give consent to such view. Hence, in the *Bhāvapraśama-dhvani* and the like it is the *Bhāva* which being prominent generates aesthetic delight when the प्रशम (extinction) etc. of *Bhāva* etc holds subordinate position, hence their *Vācyatva* (the state of being expressly stated) does not create any defect. Now, this is the root cause of distinction between the *Bhāvadhvani* and *Bhāva-Śānti dhvani* etc, so far as the aesthetic delight produced by them is concerned : In the relish of one (i.e. the

Bhāva. dhvani) the state of *Amarṣa* (impatience) etc. marked by existence (i.e. existing) or only the state of *Amarṣa* is acknowledged as the qualifying attribute; in the relish of the other (ie. *Bhāva-Śānti* etc.) the state of being characterised by *Praśama* etc. appears as the qualifying attribute. As *Rasa* is based on *Stnāyībhāva* there can be no *Rasa-praśama-dhvani* (since स्थायी-permanent mood can have no extincion). If such a *Dhvani* is admitted that does not produce aesthetic charm. Hence, such *Dhvani* has not been discussed here.

Commentary : निर्वासयन्तीं दूरीकुर्वतीम् । मांसलः पुष्टः । क्षणप्राघुणिकोऽतिथिः । शङ्कते—उभयोरपीति । एवमेव उक्तदोषद्वयाभावेऽपि । प्रधानाप्रधानयोरपीत्यर्थः । पद्यद्वये 'उषसि' 'क्षमाप' इत्यत्रेत्यर्थः । सहृदयानामिति । अत्र शास्त्रे तेषामेव मुख्यप्रमाणत्वेनोरीकारादिति भावः । अपि भावस्थितिसमुच्चायकः । नन्वेवं वैलक्षण्यानापत्त्या भेदेनोक्त्यसंगत्यापत्तिरत आह इद पुनरिति । यदेकत्र शुद्धभावध्वनौ । विशेषणस्याव्यावर्त्तकत्वाद्विशेष्यमात्रकृतचमत्काराच्चाह अमर्षादित्वमेह वेति । अन्यत्र भावशान्त्यादिध्वनौ । इति निदानसमाप्तौ । ननु भावशान्त्यादिवद्रसशान्त्यादिः कुतो नोदाहृतोऽत आह-रसस्येति । असंभव इति । तत्त्वे स्थायित्वानुपपत्तेरिति भावः । नन्वभिव्यक्तिनाशादिरेव प्रशमादिरत आह संभवे वेति ।

सोऽयं निगदितः सर्वोऽपि रत्यादिलक्षणो व्यङ्ग्यप्रपञ्चः । स्फुटे प्रकरणे झगिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्यपदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणं, उन्नेया वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविलम्बाधीनं चमत्कृते र्मान्थर्यमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति । यथा—'तल्पगतापि च सुतनुः' इति प्रागुदाहृते पद्ये 'संप्रति' इत्येतदर्थावगतिविलम्बेन। न खलु धर्मिग्राहकमानसिद्धं रत्यादिध्वनेरलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यत्वम्, अतएव लक्ष्यक्रमप्रसङ्गे—

'एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥'

(कुमारसम्भवे, ६।८४)

इत्यत्र कुमारीस्वाभाव्यादप्यधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रगणनस्योपपत्त्या मनाग्विलम्बेन नारदकृतविवाहादिप्रसङ्गविज्ञानोत्तरं व्रीडायाश्चमत्करणाल्लक्ष्यक्रमोऽयं ध्वनिः, इति प्राहुरानन्दवर्धनाचार्याः । "रसभावादिरर्थो ध्वन्यमान एव न वाच्यः । तथापि न सर्वोऽलक्ष्यक्रमस्य विषयः ।" (लोचनटीका, ध्वन्यालोकः २।२२) इति

चाभिनवगुप्तपादाचार्याः। स्यादेतत्, 'यद्ययं रसादिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्—अनुरणनभेदगणनप्रस्तावे "अर्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदाः" इत्यभिनवगुप्तोक्तिः, "तेनायं द्वादशात्मकः" इति मम्मटोक्तिश्च न संगच्छेत, वस्त्वलंकारात्मना द्विविधेन वाच्येन स्वतःसंभवित्व-कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्व-कविनिबद्ध-वक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वैस्त्रिभिरुपाधिभिस्त्रैविध्यमापन्नेन षड्‌ात्मना वस्त्वलंकारयोरिव रसादेरप्यभिव्यञ्जनाष्टादशत्वप्रसङ्गात्। अत्रोच्यते—प्रकटै र्विभावानुभावव्यभिचारिभिरलक्ष्यक्रमतयैव व्यज्यमानो रत्यादिः स्थायिभावो रसीभवति, न संलक्ष्यक्रमतया। रसीभावो हि नाम झगिति जायमानालौकिकचमत्कारविषयस्थायित्वम्। संलक्ष्यक्रमतया व्यज्यमानस्य रत्यादेस्तु वस्तुमात्रत्वं, न रसादित्वमिति तेषामाशयस्य वर्णनेन न तदुक्तीनां विरोधः। उपपत्तिस्त्वर्थेऽस्मिन् विचारणीया। रसभावादिरर्थ इत्यत्र रसादिशब्दो रत्यादिपरः।

Beng. Trans. : রতি প্রভৃতি সমগ্র ব্যঙ্গ্যপ্রপঞ্চ নিঃশেষে উক্ত হইল। প্রকরণ জানা থাকিলে অবিলম্বে বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাব প্রতীত হয় বলিয়া সহৃদয়তম জ্ঞাতার অতি অল্পসময়ে রসের উপলব্ধি ঘটে ; ফলে হেতু ও কার্যের (বিভাবাদিরূপ হেতু ও রসোপলব্ধিরূপ কার্য) পৌর্বাপর্যক্রম লক্ষিত হয় না। সেইজন্য রস অলক্ষ্যক্রম কথিত হয়। যে স্থলে প্রকরণ বিচারবেদ্য অথবা বিভাবাদি অনুমানগম্য সেই স্থলে বিভাবাদি সামগ্রীর প্রতীতির বিলম্বহেতু চমৎকার আস্বাদনের বিলম্ব হয়। এইরূপ স্থলে রস সংলক্ষ্যক্রমও হইয়া থাকে। যথা পূর্বে উদাহৃত "তল্পগতাপি সুতনু" পদ্যে "সংপ্রতি" এই অর্থবোধ (সংপ্রতি ধীরে প্রিয় পাণি আকর্ষণ করিতেছে এই বাক্যের দ্বারা রত্যাখ্য স্থায়ীর প্রতীতি) বিলম্বে ঘটে। যে প্রমাণের দ্বারা (অর্থাৎ মানস প্রত্যক্ষ প্রমাণের) ধর্মী (রস) সিদ্ধ হয় তাহার দ্বারা রত্যাদির অলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ্যত্ব সিদ্ধ হয় না। সুতরাং লক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ প্রসঙ্গে আনন্দবর্ধনাচার্য্য বলিয়াছেন—"এবংবাদিনি দেবর্ষৌ" শ্লোকে (কুমারসম্ভবম্ ৬।৮৪) দেবর্ষি নারদ এই কথা বলিলে পার্বতী পিতার পার্শ্বে অধোমুখে লীলাকমলের পত্র গণনা করিতে লাগিলেন।" এই স্থলে পার্বতীর অধোমুখে লীলাকমলের পত্র গণনা কুমারী স্বভাব বশতঃ হইয়াছে এইরূপ প্রতীতি যুক্তিযুক্ত হওয়ায় কিছু বিলম্বে নারদকৃত বিবাহ প্রস্তাবজ্ঞানের পরে পার্বতীর ব্রীড়া প্রতীতিগোচর হইয়া চমৎকার সৃজন করে বলিয়া এই ধ্বনি সংলক্ষ্যক্রম। আচার্য্য অভিনবগুপ্তও বলিয়াছেন—"রস, ভাব, প্রভৃতি অর্থ ধ্বনন্যমান হয়, বাচ্য হয় না। তথাপি সকল রস বা ভাব অলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ্যের বিষয় হয় না।" (এই প্রসঙ্গে জগন্নাথ বলেন)—যদি রসাদি সংলক্ষ্যক্রম ব্যঙ্গ্যের বিষয় হয় তাহা হইলে 'অনুরণন ধ্বনির' (অর্থশক্তিমূল সংলক্ষ্যক্রমব্যঙ্গ্য) ভেদগণনা প্রসঙ্গে অভিনবগুপ্তের উক্তি "অর্থশক্তিমূল ধ্বনির দ্বাদশ প্রকার ভেদ" এবং মম্মটভট্টের উক্তি "সেইজন্য এই (অর্থশক্তিমূল ধ্বনি) দ্বাদশ প্রকার" সংগত হয় না। কারণ বস্তু ও অলংকার রূপ দ্বিবিধ বাচ্য অর্থ (ব্যঞ্জক) স্বতঃসম্ভবিত্ব, কবিপ্রৌঢ়োক্তিনিষ্পন্নত্ব, কবিনিবদ্ধবক্তৃ প্রৌঢ়োক্তিনিষ্পন্নত্বরূপ ত্রিবিধ উপাধির দ্বারা অবচ্ছিন্ন হইয়া ত্রিবিধত্ব প্রাপ্ত হওয়ায়

মোট ছয় প্রকার হয়। ঐ ছয় প্রকার বাচ্য (ব্যঞ্জক) বস্তু ও অলংকারের যেরূপ অভিব্যঞ্জক হয় সেইরূপ উক্ত ছয়প্রকার ব্যঞ্জকের দ্বারা রসাদির অভিব্যঞ্জন হইলে সংলক্ষ্য ক্রমব্যঙ্গ্য ধ্বনি মোট অষ্টাদশ প্রকার হওয়া বাঞ্ছনীয়। এস্থলে বক্তব্য এই যে প্রকট বিভাব, অনুভাব ও ব্যভিচারিভাবের দ্বারা অলক্ষ্যক্রমরূপে প্রতীয়মান রত্যাদি স্থায়িভাবেরই রসীভবন হয় অর্থাৎ উহা রসে পরিণত হয়; সংলক্ষ্যক্রমরূপে প্রতীয়মান স্থায়ীর হয় না। 'রসীভবন' শব্দের অর্থ "মুহূর্ত্তমধ্যে জায়মান অলৌকিক--চমৎকার-বিষয়স্থায়িত্ব" (অর্থাৎ স্থায়িভাব যখন বিভাবাদির চর্বণার মুহূর্ত্তকালের মধ্যে অলৌকিক চমৎকারের বিষয় হয় তখনই উহা রসে পরিণত হয়।) সংলক্ষ্যক্রমরূপে রত্যাদি স্থায়িভাব প্রতীয়মান হইলে তাহা বস্তুধ্বনি হইবে, রসাদিধ্বনি হইবে না। এইরূপে তাঁহাদের (আচার্য্য অভিনবগুপ্ত প্রভৃতির) অভিপ্রায় ব্যাখ্যা করিলে তাঁহাদের উক্তির সহিত বিরোধ ঘটে না। কিন্তু এই অর্থে যুক্তি বিচারের বিষয়। "রসভাবাদি অর্থ" (আচার্য্য অভিনবগুপ্তের) এই উক্তিতে রসাদিশব্দ রত্যাদি স্থায়ী অর্থে গ্রহণীয়।

Eng. Trans.: Thus all types of implied sense, viz. *Rati* etc. have been discussed. When the context is distinctly known and the *Vibhāva*, the *Anubhāva* and the *Vyabhicāri-bhāva* are cognised without any delay, the relish (of *Rasa*) is attained by the knower—the best of connoisseurs within a very short time; hence, as the sequence between the cause (the knowledge of the *Vibhāvas* etc) and the effect (the relish of *Rasa*) in the form of priority and posteriority in time is not perceived, the *Rasadhvani* is called *Alakṣyakrama*, (where the sequence between the cause and effect is not perceived.) But where the context is to be known through proper consideration of the text, or the *Vibhāvas* etc. are to be inferred, the *Rasa* may be *Samlakṣya-krama* (where the sequence between the cause and effect is perceived), because, there the supra-mundane delight (i.e. चमत्कृति) rises slowly due to the delay in the attainment of the knowledge of the rousing factors (i.e. *Vibhāva* etc.). For example, in the verse 'तल्पगतापि सुतनु' etc. mentioned before, the import of the verse (*Rati* etc.) suggested by the words स्प्रति etc. takes time to be appreciated. Indeed it is true that the *Dhvani* of *Rati* etc. cannot be established to be *Alakṣya-krama* by any mode of knowledge (like mental perception) by which the existence of *Rasa* characterised by the attribute of *Rati* etc. is confirmed. It is for this reason that Ānandavardhanācārya, in connection with *Lakṣya-krama-dhvani* said, "In the verse एवं वादिनि etc. (*Kumārasambhavam* vi.84) —"when the celeștial sage Nārada told this, Pārvatī, standing

by her father with her face lowered down, began to count the petals of a lotus held as a play-thing" as the idea that the counting of the petals of the lotus in which Pārvati's face was lowered down, was due to the natural traits of an unmarried girl is justified, the bashfulness of Pārvatī (being relished) can generate aesthetic joy only after the incident relating to the proposal of marriage brought by Nārada is properly known with a little delay. So this is an instance of *Lakṣya-krama-dhvani*" (i.e. the sequence of priority and posteriority in time between the knowledge of *Vyabhicāri-bhāva Brīḍā* and the *Rasa* is perceived). Abhinavaguptācārya also observed, "Though the import (of poetry) viz. *Rasa, Bhāva* etc. is to be implied only and never to be expressly stated, still all implied *Rasa* and *Bhāva* do not come within the sphere of *Alakṣya-krama.*" It should be noted, here, that if *Rasa* etc. belongs to the scope of *Saṃlakṣyakrama* then the statement of Abhinavagupta in connection with the enumeration of the types of *Anuraṇanavyaṅgya* (i.e. *Saṁlakṣakrama-vyaṅgya*) as "there are twelve types of *Artha-Śakti-mūla-dhvani*"—(the *dhvani* depending on the suggesting power of word) and that of Mammaṭa Bhaṭṭa" as "hence it (the *Artha-Śakti-mūla-dhvani*) is of twelve types" donot hold good. Because, if like *Vastu* and *Ālaṁkāra* suggested by the two expressly stated—*Vastu* and *Alaṁkāra* turned six in number on account of being of spontaneous origin, being established by the speech of the poet or by the speech of a speaker conceived by the poet, *Rasa* is also suggested by these six (types of *Vastu* and *Alaṁkāra*) then the total number of the *Artha-Śakti-mūta Saṁlakṣakrama* is desired to be eighteen in all. It is said in this connection that, when the *Sthāyibhāva Ratī* etc. is suggested by the *Vibhāva, Anubhāva* and *Vyabhicāribhava* felt distinctly, in a manner in which the sequence between the *Rati* and the *Vibhāva* etc. can not be perceived, then that (the *sthāyī*) attains the state of being a *Rasa* but not when it is suggested in a manner in which the sequence can be perceived. The state of being a *Rasa* is to be explained as that in which the *sthāyibhāva* becomes the object of supra-mundane joy emerging within an instant (from the cognition of *Vibhāva* etc.). If the *Rati* etc. is manifested in a manner in which the said sequence is perceived then that is turned into *Vastu-dhvani* only, but not *Rasa-dhvani* and the like. If their views (that is, of Abhinava-gupta and Mamaṭa Bhaṭṭa) is interpreted in this way then no centradiction will be felt within their statements. The

arguments in this respect are to be thus considered. The word *Rasa* etc.' in the expression "The import of poetry like *Rasa*, *Bhāva* etc. (as mentioned before in connection with the view of Abhinavagupta) is to be taken in the sense of *Rati* etc. (i.e. *Sihāyibhāva*).

Commentary : रत्यादिलक्षणो रत्यादिस्वरूपः । समयेन कालेन । हेत्विति । विभावादिरत्यादैरित्यर्थः । प्रकरणस्य स्फुटत्वेऽप्याह उन्नेया वेति । अतएव तन्मात्रत्वाभावादेव । अस्योभयत्रान्वयः । देवर्षौ नारदे । पितुर्हिमालयस्य । तथापि ध्वन्यमानमात्रत्वेऽपि । अनुरणनभेदेति । ध्वनिभेदेत्यर्थः । तदेत्यादिः । रसीभवत्यरसो रसः संपद्यते । एवव्यवच्छेद्यमाह—न संलक्ष्येति । एवमग्रेऽपि । तेषामभिनवगुप्तादीनाम् । वर्णनेन । व्याख्याप्रकारैरिति शेषः । उपपत्तिस्त्वर्थ इति । विभावादिप्रतीतेः रसप्रतीतेश्च विद्यमानस्य सूक्ष्मकालान्तर्गतत्वरूपस्य क्रमस्य सहृदयेनाकलने तस्य विगलितवेद्यान्तरत्वानापत्त्या रसत्वभङ्गापत्तिः । विगलितवेद्यान्तरत्वं च सकलसहृदयानुभवसाक्षिकमिति तथापि सम्मतमिति तदुपपत्तिर्बोध्या । नव्यास्तु तत्तद्विशिष्टप्रकरणादिज्ञानसहितस्यैव व्यञ्जकत्वात् तत्सहितविभावादिज्ञानोत्तरं जायमानरसप्रतीतेः विभावादिज्ञानापेक्षया विद्यमानक्रमालक्षणेन चालक्ष्यक्रमत्वम् । तच्च प्रकरणादिज्ञानविलम्बेन विभावादिज्ञानविलम्बेऽपि पूर्वोदाहरणेऽक्षतमेव । नहि विभावादिज्ञानस्य तज्जनकस्य च क्रममादायालक्ष्यक्रमत्वम् अपि तु तज्जन्यस्य । एतदेवाभिप्रेत्य 'अर्थशक्तिमूलस्य द्वादशभेदा' इत्यभिनवगुप्तोक्तिर्यत्किञ्चिद्वाच्यार्थापेक्षया क्रमोऽपि गृह्यत इत्यभिप्रेत्य लक्ष्यक्रमत्वोक्तिर्यथाकथञ्चिन्नेया । नहि विभावादिप्रतीतिरहितयत्किञ्चिद्वाच्यार्थमात्रप्रतीतौ विगलितवेद्यान्तरता सहृदयानुभवसाक्षिका । येन तत्क्रमग्रहणेऽपि रसत्वहानिः स्यादित्याहुः । रसभावादिरर्थ इत्यत्रेति । अभिनवगुप्तवाक्य इत्यर्थः । अन्यथा तदसंगतिः स्पष्टैवेति भावः ।

तदित्थं निरूपितस्यास्य रसादिध्वनिप्रपञ्चस्य पदवर्णरचनावाक्यप्रबन्धैः पदैकदेशैरवर्णात्मकैः रागादिभिश्चाभिव्यक्तिमामनन्ति । तत्र वाक्यगतानां पदानां सर्वेषामपि स्वार्थोपस्थितिद्वारा वाक्यार्थज्ञानोपायत्वे समानेऽपि कुर्वद्रूपतया चमत्कारायोगव्यवच्छिन्नत्वेन कस्यचिदेव ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वम् । यथा—"मन्दमाक्षिपति" (पृ. २५) इत्यत्र मन्दमित्यस्य । रचनावर्णानां तु पदवाक्यान्तर्गतत्वेन व्यञ्जकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमेव न तु व्यञ्जकत्वमिति यद्यपि सुवचम्, तथापि पदवाक्यविशिष्टरचनात्वेन, रचनाविशिष्टपदवाक्यत्वेन वा व्यञ्जकत्वमिति विनिगमनाविरहेण घटादौ दण्डचक्रादेः कारणत्वस्येव प्रत्येकमेव व्यञ्जकतायाः सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

Beng. Trans.: এইরূপে নিরূপিত রসাদিধ্বনিপ্রপঞ্চের পদ, বর্ণ, রচনা, বাক্য, প্রবন্ধ, অবর্ণাত্মকপদৈকদেশ ও রাগপ্রভৃতির দ্বারা অভিব্যক্তির কথা আলংকারিকগণ বলিয়া থাকেন। যদিও বাক্যগত সকল পদের স্বকীয় অর্থের প্রতিপাদনের দ্বারা বাক্যার্থজ্ঞানের প্রতি উপায়ত্ব সমান তথাপি কুর্বদ্রূপতাহেতু (যাহা বর্তমানে কার্য উৎপাদন করে তাহাই কারণ, অতীতে যাহা কার্য্য উৎপাদন করিয়াছিল বা ভবিষ্যতে যাহা কার্য উৎপাদন করিবে তাহা নহে। ইহাই "কুর্বদ্রূপতা" পদের তাৎপর্য্য।) চমৎকারের সহিত অসম্বন্ধত্ব হওয়ায় (অর্থাৎ সকলপদ চমৎকারজনক না হইয়া) কোন বিশেষ পদেরই ধ্বনি-ব্যপদেশহেতুতা সিদ্ধ। যথা "মন্দমাক্ষিপতি" এই পদ্যে "মন্দম্" এই পদ। রচনা ও বর্ণ পদ ও বাক্যের অন্তর্গত বলিয়া ব্যঞ্জকতাবচ্ছেদককোটিতে প্রবিষ্ট, সুতরাং তাহাদের ব্যঞ্জকত্ব নাই ইহা যদিও সুষ্ঠুভাবে বলা যায় তথাপি পদ ও বাক্যবিশিষ্ট রচনা রূপে ব্যঞ্জক অথবা রচনাবিশিষ্ট পদ ও বাক্য রূপে ব্যঞ্জক এই দুই পক্ষের কোন একটির সমর্থনকারী যুক্তি বা বিনিগমনার অভাব থাকায় প্রত্যেকের ব্যঞ্জকত্ব সিদ্ধ হইয়া থাকে যেমন ঘটাদির প্রতি দণ্ড, চক্র, প্রভৃতির প্রত্যেকের কারণত্ব গৃহীত হয়। ইহাই প্রাচীনদের মত।

Eng. Trans.: Rhetoricians speak of the suggestion of all these types of *Dhvani* which have thus been discussed, by word, letter, composition, sentence, poetry, part of word other than letter, and *Rāga* (musical note) etc. Though all words belonging to a sentence are equally the means of creating the meaning of the sentence through the presentation of their individuel senses, still, as they are characterised by the absence of relation with चमत्कार or aesthetic joy, only a particular word being its generator at the present moment is the cause of the designation of *Dhvani*. For example, the word 'मन्द' 'slowly" in the verse beginning with मन्दमाक्षिपति is the cause of the *Dhvani* there. Though it may rightly be observed that composition and letters being included (i.e. associated with) in word and sentence (letter in word and composition in sentence) belong to the sphere of distinguishing characteristics of a *Vyañjaka* (that which suggests) but are not themselves *Vyañjaka*, still each may be admitted as the *Vyañjaka* as each of the rod and the wheel is taken as the cause of the pot, since either of the two alternatives viz. a composition consisting of word and sentence is the *Vyañjaka* and word and sentence included in a composition are *Vyañjaka*, can not be supported with proper argument. This is the view of the early writers on poetics.

Commentary: कस्यचिदेव पदस्य। यथेति। प्रतिपादितमधस्तात्। अभ्यर्हितत्वाद्रचनाशब्दस्य पूर्वनिपातः। कोटीति। रचनाविशिष्टपदत्वादिना व्यञ्जकत्व-

मिति भावः। इति इत्यत्र। घटादाविति। दण्डविशिष्टचक्रादेश्चक्रविशिष्ट-दण्डादेर्वा कारणत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण यथा कारणतायाः प्रत्येकपर्य्याप्तिस्तथात्र व्यञ्जकताया इति भावः।

वर्णरचनाविशेषाणां माधुर्यादिगुणाभिव्यञ्जकत्वमेव न रसाभिव्यञ्जकत्वम्, गौरवानुमानाभावाच्च। न हि गुण्यभिव्यञ्जनं विना गुणाभिव्यञ्जकत्वं नास्तीत्यस्ति नियमः इन्द्रियत्रये व्यभिचारात्। इत्थं च स्वस्वव्यञ्जकोपनीतानां गुणिनां गुणाना-मुदासीनानां च यथा परस्परोपश्लेषेणौदासीन्येन वा तत्तत्प्रमितिगोचरता तथा रसानां तद्गुणानां चाभिव्यक्तिविषयतेति तु नव्याः। उदाहरणं तु 'तां तमाल' (पृ. १५९) इत्यादि प्रागुक्तमेव वाक्यस्य व्यञ्जकतायामपि "आविर्भूता यदवधि" (पृ.८६) इत्यादि च। प्रबन्धस्यतु, योगवाशिष्टरामायणे शान्तकरुणयोः, रत्नावल्यादीनि च शृङ्गारस्य व्यञ्जकत्वान्निदर्शनानि प्रसिद्धानि। मन्निर्मिताश्च पञ्च लहर्यो भावस्य। ...कदेशस्य च "निखिलमिदं जगदण्डकं (वलममिति पाठान्तरम) वहामि" (पृ. १०४) इति करूपतद्धितो वीररसस्य प्रागेवोदाहृतः, एवं रागादिभिरपि व्यङ्ग्यत्वे सहृदयहृदयमेव प्रमाणम्। एवमेषां रसादीनां प्राधान्येन निरूपितान्युदाहरणानि, गुणभावे तु वक्ष्यन्ते नामानि च। तत्र प्राधान्य एवैषां रसादित्वम्, अन्यथा रत्यादित्वमेव। नामनि रसपदं तु रत्यादिपरमित्येके। अस्त्येव रसादित्वं किं तु न ध्वनिव्यपदेशहेतुत्वमित्यपरे।

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण-श्रीपेरुभट्टस्य सूरे सुनुना पण्डितराजजगन्नाथेन निर्मिते रसगङ्गाधरे रसनिरूपणात्मकं पूर्वमाननम्।

Beng. Trans.: বর্ণ ও রচনাবিশেষ মাধুর্যাদিগুণের অভিব্যঞ্জক, রসের অভিব্যঞ্জক নহে, কারণ ইহাতে কল্পনাগৌরব দোষ হয় ও এই বিষয়ে প্রমাণ নাই। গুণীর অভিব্যঞ্জন বিনা গুণের অভিব্যঞ্জকত্ব সম্ভব নহে এইরূপ কোন নিয়ম নাই কারণ, তিনটি ইন্দ্রিয়ে এই নিয়মের ব্যভিচার দেখা যায়। (ঘ্রাণ, রসনা ও শ্রোত্র এই তিনটি ইন্দ্রিয় তিনটি গুণ যথাক্রমে গন্ধ, রস ও শব্দ গ্রহণ করে কিন্তু গুণী— যথাক্রমে পৃথিবী, জল ও আকাশকে গ্রহণ করে না)। এইরূপে (পৃথিবী প্রভৃতি) গুণী ও তাহাদের গুণ অথবা উদাসীন গুণ যেরূপ স্বস্বব্যঞ্জকের (ঘ্রাণেন্দ্রিয় প্রভৃতি) দ্বারা উপস্থাপিত হইয়া পরস্পরের সহিত সম্বন্ধযুক্তভাবে বা ঔদাসীন্যের সহিত তত্তজ্-জ্ঞানগোচর হইয়া থাকে সেইরূপে রস ও তাহার গুণ অভিব্যক্তির বিষয় হয়। ইহাই নব্যদের মত। উদাহরণ—'তাং তমাল" (পৃঃ ১৫৯) ইত্যাদি যাহা পূর্বে উল্লিখিত হইয়াছে। বাক্যের ব্যঞ্জকতার দৃষ্টান্ত "আবির্ভূতা যদবধি" (পৃঃ ৮৬) ইত্যাদি। প্রবন্ধের ব্যঞ্জকতার প্রসিদ্ধ দৃষ্টান্ত যথা যোগবাশিষ্ট রামায়ণ শান্ত ও করুণ রসের ব্যঞ্জক,

রত্নাবলী নাটক ইত্যাদি শৃঙ্গারের ব্যঞ্জক। আমার রচিত পাঁচটি লহরী (যথা সুধা, অমৃত, লক্ষ্মী, করুণা ও গঙ্গা বা পীযুষ) ভাবের ব্যঞ্জকত্বের দৃষ্টান্ত। পদৈকদেশের ব্যঞ্জকত্বের দৃষ্টান্ত যথা—"নিখিলমিদং জগদণ্ডকং(ক্রমং পাঠান্তর) বহামি" (পৃঃ ১০৪)। এস্থলে তদ্ধিত 'ক' বীররসের ব্যঞ্জক হইয়াছে তাহা পূর্বে উল্লিখিত হইয়াছে। এইরূপে রাগ প্রভৃতির দ্বারা রসের ব্যঙ্গ্যত্বে সহৃদয়ের হৃদয় প্রমাণ। এইরূপে রসাদির প্রাধান্যে উদাহরণ নিরূপিত হইল। রসাদির অপ্রাধান্যে উদাহরণ ও নাম পরে উল্লিখিত হইবে। প্রাধান্য প্রাপ্ত হইলেই স্থায়ীর রসাদিত্ব, তাহা না হইলে রত্যাদিত্ব। (অর্থাৎ প্রাধান্যে স্থায়ীর রসসংজ্ঞা এবং অপ্রাধান্যে স্থায়ীর ভাব সংজ্ঞা প্রাপ্ত হয়।) কেহ কেহ বলেন "রসবৎ" এই অলংকারের নামে 'রস' পদ রত্যাদিবোধক। আবার কেহ কেহ বলেন "রসবৎ" অলংকারে রস আছে কিন্তু তাহার ধ্বনিব্যপদেশহেতুত্ব নাই।

মহামহোপাধ্যায় পদবাক্যপ্রমাণরূপ পারাবর-পারঙ্গম শ্রীপেরুভট্ট নামক পণ্ডিতের পুত্র পণ্ডিতরাজ জগন্নাথ কর্তৃক রচিত রসগঙ্গাধরে রসনিরূপণাত্মক প্রথম আনন সমাপ্ত হইল।

Eng. Trans. : Particular letters and compositions suggest *Guṇas* like *Mādhurya,* but not *Rasa* and the like, since such conception involves the defect of complexity and it lacks any proof to substantiate it. It is not that there is a rule that nothing can manifest a property (lit. quality) unless it manifests the object endowed with it, for such a rule does not appear to be valid so far as the three sense-organs (nose, ear and tongue) are concerned (Nose can derive smell গন্ধ but not the earth—পৃথিবী endowed with smell ; ear can derive sound—শব্দ, but not the sky—আকাশ endowed with sound ; tongue can derive-savour—রস but not water and earth জল and পৃথিবী endowed with রস).

Thus, the objects endowed with properties (lit. qualities) related with them or properties (lit. qualities) unrelated with them being presented by their respective manifesting factors come to be the object of knowlege, either being connected with each other or being indifferent to each other. In the same way the *Rasas* and their properties come to be manifested. This is the view of the *Navyas.* The verse "তা তমাল" (p. 159) etc. cited before can be accepted as its example. The verse "আবির্ভূতা যদবধি" (p. 86) is the example of a sentence suggesting a *Rasa*. The *Yoygavāśiṣṭa-rāmāyaṇa* manifesting the *Śānta* and *Karuṇa Rasa* and the *Ratnāvalī* manifesting the *Sṛṅgāra Raaa* are the examples of poetry implying *Rasa.* The five *Laharīs* (viz

Sudhū, *Amṛta*, about the river Jamunā, Lakṣmī, Karuṇā and Gaṅgā. vide. P.V. Kāne, History of Sanskrit Poetics, p. 323) composed by me are the examples of composition manifesting a *Bhāva*. How a part of a word can imply a *Rasa* has been shown in the verse निखिलमिदं जगदण्डकं वहामि, (alt. कलभं) cited before, where the तद्धित suffix 'क' manifests the *Vīra-rasa*. Similarly, how a *Rasa* is manifested by musical note can be proved by the mind of a connoisseur. These are examples of *Rasa* when it is held as prominent. Examples and designation of *Rasa* treated as subordinate are to be given later (i.e in the next Volume of this book). When the *sthāyins* hold prominence they become *Rasa*, otherwise they are *Bhāvas* like *Rati* etc. The word *Rasa* in the name *Rasavat* (a type of *Alaṃkāra*) refers, according to some, to *Rati* etc.; according to other, it means *Rasa* which has not become the cause of the designation of *Dhvani*.

Here, ends the first Volume dealing with the conception of *Rasa*, of the *Rasagaṅgādhara* composed by Jagannātha, the king of the learned and the son of Śrī Perubhaṭṭa who crossed the ocean of *Pada*, *Vākya* and *Pramāṇa*, and who got the title "the greatest of all teachers."

Commentary : नव्यमतमाह वर्णेति । मन्निति । भावस्य तद्व्यङ्ग्यसंबन्धिप्रबन्धादिरूपव्यञ्जकस्य । उदाहरणानीति शेषः । पदैकदेशस्य चेति । चस्त्वर्थे । उदाहरणमिति शेषः । वीररसस्येत्यस्य व्यञ्जक इति शेषः । रागादिभिरपीति । रसस्येति शेषः । वक्ष्यन्ते इत्यत्र उदाहरणानीत्यस्यानुषङ्गः । तस्य चाग्रेण । नामनीति । रसवदितत्रेत्यर्थः ।

इति प्रथमानने मर्मप्रकाशः समाप्तः ।